

anadolum
e K a m p ü s
ve
anadolu mobil
dilediğin yerden,
dilediğin zaman,
öğrenme fırsatı!

(ekampus.anadolu.edu.tr)

(mobil.anadolu.edu.tr)

ekampus.anadolu.edu.tr

Takvim

Duyurular

Ders
Kitabı (PDF)

Epub

Html5

Mobi
Kitap

Sesli Kitap

Canlı Ders

Video

Ünite
Özeti

Sesli Özet

Sorularla
Öğrenelim

Alıştırma

Çözümlü
Sorular

Deneme
Sınavı

Tartışma
Forumunu

Çıkmış Sınav
Soruları

Sınav Giriş
Bilgisi

Sınav
Sonuçları

Öğrenci
Toplulukları

AOS DESTEK
AÇIKÖĞRETİM DESTEK SİSTEMİ

Açıköğretim Sistemi ile ilgili
merak ettiğiniz her şey AOS Destek Sisteminde...

- Kolay Soru Sorma ve Soru-Yanıt Takibi
- Sıkça Sorulan Sorular ve Yanıtları
- Canlı Destek (Hafta İçi Her Gün)
- Telefonla Destek

aosdestek.anadolu.edu.tr

AOS DESTEK Sistemi İletişim ve Çözüm Masası

0850 200 46 10

www.anadolu.edu.tr

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 2753
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 1711

ÇAĞDAŞ TÜRK EDEBİYATLARI II

Yazarlar

Prof.Dr. Orhan SÖYLEMEZ (Ünite 1, 2, 5)
Doç.Dr. Marufjon YULDASHEV (Ünite 3, 4)
Prof.Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL (Ünite 6)
Şaban Mahmutoğlu KALKAN (Ünite 7)
Prof.Dr. Ceyhun Vedat UYGUR (Ünite 7)
Dr.Öğr.Üyesi Murat ÖZŞAHİN (Ünite 8)
Prof.Dr. Ufuk TAVKUL (Ünite 8)
Doç.Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Ünite 8)
Prof.Dr. Ekrem ARIKOĞLU (Ünite 8)

Editörler

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR
Prof.Dr. Ferruh AĞCA

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2013 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

Öğretim Tasarımcısı

Prof.Dr. Cemil Ulukan

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tevfik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Doç.Dr. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Fatma Şennur Arslan

Kapak Düzeni

Prof.Dr. Halit Turgay Ünalın

Dizgi ve Yayına Hazırlama

Kitap Hazırlama Grubu

Çağdaş Türk Edebiyatları II

E-ISBN
978-975-06-2992-1

Bu kitabın tüm hakları Anadolu Üniversitesi'ne aittir.

ESKİŞEHİR, Ocak 2019

2422-0-0-0-2102-V01

İçindekiler

Önsöz vii

Çağdaş Kazak Edebiyatı I 2

1. ÜNİTE

KAZAK DİLİ	3
KAZAK EDEBİYATI	3
Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla Kadar Olan Dönem)	3
Özet	17
Kendimizi Sınayalım	18
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	19
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	20
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	20

Çağdaş Kazak Edebiyatı II 22

2. ÜNİTE

20. YÜZYIL KAZAK EDEBİYATI	23
II. DÜNYA SAVAŞI DEVRİNDE KAZAK EDEBİYATI	40
STALİN SONRASI KAZAK EDEBİYATI (1956-67)	44
BAĞIMSIZLIKTAN ÖNCEKİ SON DÖNEM	
KAZAKEDEBİYAT (1968-90)	46
KAZAK TİYATROSU	48
Özet	50
Kendimizi Sınayalım	51
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	52
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	53
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	53

Çağdaş Özbek Edebiyatı I 54

3. ÜNİTE

ÖZBEKLER VE ÖZBEK TÜRKÇESİ	55
ÖZBEK EDEBİYATI	56
Marifetçilik Edebiyatı	60
Türkistan'da Matbaa	65
Türkistan'da Gazete	65
CEDİT EDEBİYATI	67
Özet	87
Kendimizi Sınayalım	88
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	89
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	89
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	90

4. ÜNİTE

Çağdaş Özbek Edebiyatı II	92
XX. YÜZYIL ÖZBEK EDEBİYATI	93
Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı	93
İkinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Özbek Edebiyatı	93
Savaştan Sonraki İlk Yıllarda Özbek Edebiyatı (1945-1960)	101
Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (1991'den günümüze)	109
Özet	113
Kendimizi Sınayalım	114
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	115
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	115
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	116

5. ÜNİTE

Çağdaş Kırgız Edebiyatı	118
KIRGIZ SÖZLÜ EDEBİYATI	119
XX. YÜZYILDA KIRGIZ YAZILI EDEBİYATI	122
SOVYETLER BİRLİĞİNİN İLK YILLARINDA KIRGIZ EDEBİYATI	125
II. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA KIRGIZ EDEBİYATI	127
Cengiz Aytmatov (1928-2008)	130
Özet	135
Kendimizi Sınayalım	136
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	137
Sıra Sizde Yanıt Anahtarları	137
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	138

6. ÜNİTE

Çağdaş Uygur Edebiyatı.....	140
UYGURLAR VE DOĞU TÜRKİSTAN/ŞİNCAN	141
Yeni Uygur Türkçesi ve Alfabe	142
XIX. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI	144
20. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI	145
1930-1940'lı Yıllarda Uygur Edebiyatı	146
Kültür Devrimi Döneminde Uygur Edebiyatı	148
Çağdaş Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcileri	149
Lutpulla Mutellip (1922-1945)	159
Özet	168
Kendimizi Sınayalım	169
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	170
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	170
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	170

Balkanlarda Türk Edebiyatı ve Karakalpak Edebiyatı..... 172**7. ÜNİTE**

BALKANLARDA TÜRK EDEBİYATI	173
Balkanlarda Türk Varlığı	173
Bulgaristan Türk Edebiyatı	174
Makedonya ve Kosova Türk Edebiyatı (Eski Yugoslavya)	176
Romanya Türk Edebiyatı	179
Yunanistan–Batı Trakya Türk Edebiyatı	180
Moldova-Gagavuz Yeri Gagavuz Edebiyatı	181
KARAKALPAK EDEBİYATI	183
Karakalpaklar	183
XIX. Asır Karakalpak Edebiyatı	184
XIX. Asrın Sonu ve XX. Asrın Başlarındaki Karakalpak Edebiyatı	185
Devrin Tarihî-Siyasî Özelliklerine Kısa Bir Bakış	185
Devrin Edebî Karakteri	186
Edebî Münasebetler	186
Devir Edebiyatının Teması ve Türleri	187
XX. YÜZYIL KARAKALPAK EDEBİYATI	188
Özet	193
Kendimizi Sınayalım	194
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	195
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı:	195
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	195

Diğer Çağdaş Türk Edebiyatları 198**8. ÜNİTE**

BAŞKURT EDEBİYATI	199
XIX. Yüzyılda Başkurt Edebiyatı	199
XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt Edebiyatı	199
XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Başkurt Edebiyatı	201
XX. Yüzyılda Başkurt Edebiyatı	203
1917 Devrimi Öncesinde Başkurt Edebiyatı	204
Sovyet Dönemi Başkurt Edebiyatı (Baskurt Sovyet Edebiyatı)	205
KARAÇAY-MALKAR EDEBİYATI	206
Karaçay-Malkar Türkleri	206
Karaçay-Malkar Yazılı Edebiyatı (XIX. yy. Sonu)	207
Sovyet Dönemi Karaçay-Malkar Edebiyatı (XX. yy.)	208
Sovyet Dönemi Sonrası Karaçay-Malkar Edebiyatı	213
ÇUVAŞ EDEBİYATI	213
Çuvaş Adı	213
Çuvaşistan	213
Nüfus	214
Çuvaşça ve Lehçe Tasniflerindeki Yeri	214

Çuvaş Edebiyatı	214
KUZEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİ EDEBİYATLARI (SİBİRYA TÜRK EDEBİYATLARI)	216
Modern Tuva Edebiyatı	217
Modern Hakas Edebiyatı	218
Modern Altay Edebiyatı	219
Modern Saha (Yakut) Edebiyatı	219
Özet	221
Kendimizi Sınayalım	223
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	224
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	224
Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar	225

Önsöz

Sevgili öğrenciler,

Çağdaş Türk Edebiyatları dersinin amacı, günümüzde Türkiye Cumhuriyeti'nin dışın-
da bulunan çeşitli Türk boylarının modern edebiyatlarını, ana hatlarıyla, belli başlı temsil-
cileri ve onların bazı örnek metinleriyle sizlere tanıtmaktır.

Çağdaş Türk Edebiyatları-I kitabında Azerî, Kırım Tatar ve Tatar edebiyatlarına yer
verilmiştir.

Çağdaş Türk Edebiyatları-II kitabında da Kazak, Özbek, Kırgız, Uygur ve diğer Türk
boylarının modern edebiyatları ele alınmıştır.

Her şeyden önce, belli başlı bütün Türk boy ve topluluklarının modern edebiyatlarını,
bu derse ayrılan ünitelerin sınırları içinde ele almanın mümkün olmadığını belirtmek
gerekir. Çünkü sadece XIX ve XX. yüzyıllardaki edebiyatların gelişimini ana hatlarıyla ele
almak bile bir hayli yer tutmaktadır. İster istemez tarihî ve kültürel gelişim itibarıyla Tür-
kiye Türkleriyle daha yakın ilişkiler içinde olan Türk boylarının edebiyatlarına öncelikli
olarak yer vermek gerekmiştir.

Balkanlar, Kıbrıs, Romanya ve Irak'taki Türk topluluklarının edebiyatları, genel olarak
XIX. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Türk edebiyatına dâhildir; buralarda ayrı bir ede-
biyat oluşumundan söz edilemez. Bütün bu bölgelerin edebiyatlarında kullanılan dil de
Türkiye Türkçesidir. Ancak Irak'ta XX. yüzyıl ortalarından sonra ortaya çıkan bazı siyasî
gelişmeler sebebiyle ve zorunlu olarak milli kimlik anlayışı "Osmanlı Türklüğü"nden veya
"Türklük"ten "Türkman"lığa, edebî dil de İstanbul Türkçesinden yerel ağızlara doğru kay-
mıştır. Dolayısıyla günümüzde "Türkman Edebiyatı" denilen yeni bir kol ortaya çıkmış
bulunmaktadır. Ne yazık ki elimizde olmayan sebeplerle "Türkman Edebiyatı" ile "Kuzey
Kıbrıs Türk Edebiyatı"na çok kısa bir şekilde de olsa yer vermemiz mümkün olmadı. Ge-
lecek yıllarda bu eksikliklerin giderilmesi mümkün olabilir. Aynı şekilde bu ders kitabına
alınamayan başka Türk toplulukları edebiyatlarının da olduğu bilincindeyiz.

Birinci kitabın önsözünde de açıkladığımız gibi "Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü"nde
okutulacak, belli başlı Türk boylarının edebiyatlarını içine alan "Çağdaş Türk Edebiyatla-
rı" ders kitabı ilk defa hazırlanıyor. Bu kitapta ister istemez bazı eksikliklerin olduğunun
bilincindeyiz. Muhtemelen bazı hatalar da yapılmış olabilir. Bunun için öğrencilerimizin
ve okuyucularımızın bizi anlayışla karşılayacağını ümit ediyoruz.

Kitapta görülebilecek eksiklik veya yanlışlıklar için yapılacak uyarılardan, tenkitlerden
memnun olacağız. Haklı tenkitler, ileride daha eksiksiz, daha olgun bir ders kitabının ha-
zırlanmasına hizmet edecektir, diye düşünüyoruz.

Açıköğretim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü içinde böyle bir derse yer ver-
dikleri için ilgililere özellikle teşekkür ederiz. Ayrıca bu kitabın yazılma aşamasında, biz-
lerden kaynaklanan aksaklıkları anlayışla karşılayan yöneticilere de samimi teşekkürleri-
mizi bildirmek istiyoruz.

Değerli öğrencilerimize başarı dileklerimizle.

Editörler

Prof.Dr. Yavuz AKPINAR

Prof.Dr. Ferruh AĞCA

1

Amaçlarımız

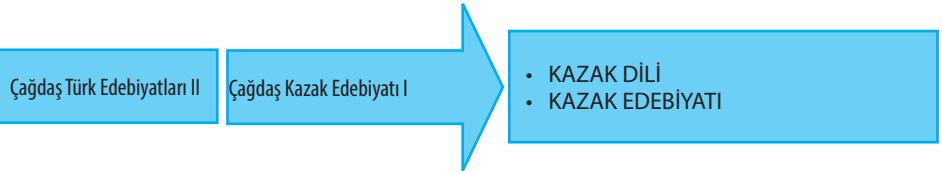
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kazak Dil ve Edebiyatına ait eserleri okuyabilecek,
- Kiril alfabesi ve Latin alfabesiyle verilen örnek metinler yardımıyla Kazak edebiyatı hakkında yorum yapabilecek,
- Kazak Edebiyatının başlangıç dönemi yazarları hakkında açıklama yapabilecek,
- Kazak sözlü ve yazılı kültür unsurlarını betimleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kazak Edebiyatı
- Sözlü Kültür
- Yazı Dili
- Örnek Metinler
- Ertegi
- Cumbak
- Makal-Metel
- Şeşendik Söz
- Batır
- Aytıs
- Cırav

İçindekiler

Çağdaş Kazak Edebiyatı I

KAZAK DİLİ

Kazakistan Cumhuriyeti'nin resmi dili. Kazakistan, Doğu Türkistan, Moğolistan, Kırgızistan ve Özbekistan ile değişik ülkelerde dağınık olarak yaşayan Kazaklar tarafından konuşulan dil. Türkçe'nin Kıpçak dil grubuna dâhildir. Kazak dilinde “ş” yerine “s”, “ç” yerine “ş” kullanılır ve bazı yazılı durumlarda m/b/p ile n/d/t sessizleri ortaya çıkar.

Kazak halkı son yüz yılda iki defa alfabe değiştirdi. 1929'a kadar Arap, 1929'dan 1940'a kadar Latin ve 1940'dan sonra Kril harflerine dayalı alfabe kullandılar. 1991'de bağımsızlığın kazanılmasından sonra bir grup Kazak aydını Arap harflerine dönülmesini tavsiye ederken bir başka grup, diğer Türk halkları ile ortak bir alfabe istediler. Bu ikinci grup 34 harfli ortak alfabeyle destekledi. 8. yüzyılda kullanılan Göktürk alfabesini tavsiye edenler oldu. Hâlihazırda çoğunluk mevcut alfabeden yana olsa da Latin alfabesine dayalı bir alfabe üzerinde çalışılmaktadır.

Kazak edebî dilinin başlangıcı 19. yüzyılın ortalarına rastlar. Bu edebî dil, halkın en çok kullandığı şiveye dayanır. Çokan Velihanov (1837-1865), Abay Kunanbayev (1845-1904) ve İbray Altınсарın (1841-1882) gibi büyük Kazak aydınları bu dili kullandılar.

Kazak Türklerinin bu kadar sık alfabe değiştirmesinin nedenleri sizce neler olabilir?

SIRA SİZDE

1

KAZAK EDEBİYATI

Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla Kadar Olan Dönem)

«Тыңдаусыз болса сөз жетім, іздеусіз болса қыз жетім»

“Tındausız bolsa söz jetim, izdeusiz bolsa kız jetim.”

Dinleyicisi olmayan söz yetim, arkasında ana-babası olmayan kız yetim. Kazak atasözü.

(*Qazaq Adebietiniñ Tarıhı. III. 2000: 356*)

Kazak edebiyatının ilk nüshaları bütün Türk halklarına da ortaktır. En eskileri, Kültekin, Bilge Kagan ve Tonyukuk'a ithaf edilen Orhun abideleridir. Tanınmış tarihçi Kazak akademisyen Prof. Dr. Mekemtas Mirzahmetulı; “Aslında Kazak ülkesinin başından geçen tarihî gelişmeler, bütün Türk yurtları için ortak gelişmelerdir” diyor. (Başlangıcından Günümüze... 27, 2004: 14) Yine Türk dünyasının ortak edebî eserleri *Oğuzname* ve *Dede Korkut Kitabı* onları takip eder. Bilindiği gibi Korkut ismi Türkler arasında yaygındır ve Oğuz Türkleri arasında bilinen adıyla *Dede Korkut Kitabı* da Türk dünyasının ortak eseri olarak

yayılmıştır. Kazaklara göre Korkut Ata, devrinde fikirlerine saygı duyulan, sözü dinlenen, akıllı ve kahraman bir tarihî figürdür. Araştırmacılara göre Oğuz Kıpçaklarının Bayat boyundan çıkmış ve 8 ila 9. Asırlarda ömür sürmüştür. Kazaklar Korkut Ata'yı kopuz sanatının atası olarak kabul ederler. 12 hikâyeden oluşan *Dede Korkut Kitabı*, Oğuzların geçmiş devirlerinde meydana gelen olayları tasvir eder. Hikâyeler her türlü coğrafya ve mekânda geçer. Biri Altay tarafında vücuda gelse diğeri Orta Asya, Yedisu nehrinde veya bir başkası Sır Derya civarında ve Kafkaslarda cereyan eder. Bu yüzden Kazak edebiyat tarihçisi Hangali Süyünşaliev "Korkut Ata kitabını bir tek halka mâl etmenin" doğru olmadığını söyler. (Süyünşaliev 1997: 41)

İslam dininin yayılması neticesinde 10-13. yüzyıl Kazak edebî eserlerinde Arap edebiyatının tesiri fazla olsa da Dede Korkut hikâyelerini tamamen İslamî dönem ürünü demek doğru değildir. Birinci hikâye "Dersehan ulı Bukaş han turalı cır"dır. Burada hanlar hanı Bayandur toy tertip eder ve herkesi davet edip, Oğuz beylerine ziyafet verir. Üç çadır kurdurur, üçüne ayrı renkte bayrak diktirir. Ak bayraklı çadıra oğlu olanları, kızıl bayraklı çadıra kızı olanları, kara bayraklı çadıra da çocuğu olmayanları yerleştirir. Çocuğu olmayanlar Tanrının lanetine düçar olmuştur diye düşünür ve onların altına kara kıldan kilim serdirir, onlara karakeçi kestirir, daha fazla hürmet göstermez. Bu toplantıya Dersehan da katılır. Kızı da oğlu da yoktur. Bu duruma üzülmür ve evine döner. Evdeki güzeller güzeli karısına olan biteni anlatır. Suçun onda olduğunu ve ya bir çocuk doğurmasını ya da kanını dökceğini söyler. Bunun üzerine karısı:

O hanım! Saspa, aşuvmen asıgıs is kılma. Meni tıngda: Kuday üşin kızmet kıl, şın tilekpen jalbarınayık, toy jasa, mal-candı kurban kılayık. Etti tau gıp üy, kımızdı köl gıp kuy, el-jurttı tügel jıy, berine tik turıp sıy-kurmet körset, aş-calanaş, pakır-müskinnen düniyendi ayama. Olar da biz üşin bir perzent tilesin, köptin tilegin Kuday kabıldar,

Ey Han'ım! Şaşırma, öfkeyle karar verilmiş iş yapma. Beni dinle: Tanrı için hizmet et, temiz dilekle yalvaralım, toy tertip et, mal-canı kurban edelim. Eti dağ gibi yığıp ev, kımızdı göl gibi kılıp koy, el-yurtta kim varsa topla, hepsine karşı dik dur ve hürmet göster, aç-tok, fakir-miskin ile dünyanı değiştirme. Onlar bizim için bir dilek dilesinler, çoğun dileğini Tanrı kabul eder,

der. Tanrı, misafirlerin dileğini kabul eder ve Han'ın bir oğlu olur. (Süyünşaliev 1997: 41)

Firdevsi, Nizami, Hafız, Sadi, İbni Sina, Farabi, Kaşgari ve Balasagunlu Yusuf gibi Türk sanatkarlar Arapça ortak eserler vermişlerdir. Nevai, Biruni ve Uluğbey onları takip ederler.

1428 yılında Barak Han öldükten sonra ulusun beyliği Coci'nin küçük oğlu Şeyban'ın torunu olan Abulhayır Han'ın eline geçer. Hanlıktaki siyasi çekişmeler şiddetlenir. Ona karşı çıkanların başında Kerey ve Canıbek Sultanlar vardır. Bu mücadelenin sonunda hanlık ikiye bölünür. 1456 yılında Kerey ve Canıbek kendi yanlarındaki halklar ile birlikte Yedisu'ya göç ederler. Moğolistan'a yakın ve Şu Nehri boyunda Kerey ve Canıbek'in kurduğu yeni hanlık Kazak adı ile anılmaya başlanır. Kazak Hanlığı'nın kurulmasına bağlı olarak halkın kendine has eski edebiyatı gelişir ve şekillenir. Bu devirde ozanların çalıp söylediği nazım türü olan "cır" yaygınlaşır. "Cırşı" olarak adlanan ozanlar, geçmişteki Türk halklarına ortak edebi eserleri devam ettirip Kazak halkının eski ve yeni edebiyatının oluşmasına ön ayak olurlar.

Kazak edebiyatı bugünkü Kazakistan coğrafyasına yerleşen halkların meydana getirdiği zengin ruhanî hazinenin ürünüdür. Asırlar boyunca bu zengin mirastan ilham alır ve eski geleneklerin de devamıyla gelişir. Yazılı edebiyat ürünleri olarak bilinen şecirelerin varlığı bilirse de bunların çoğu kaybolmuştur. Kadırgali Celayir'in *Camiü't-tevarih* (1602)

adlı eseri bugüne kadar gelenlerdendir. Şecire, bütün Türk halklarının eski tarihi ile birlikte 14-16. Yüzyıllardaki Kazakistan tarihini, onların siyasi durumunu, Kazak yurdunun iç ve dış şartlarını anlatmaktadır. Kazak Hanlarının soy ağacı da eserde verilmiştir. Eserin giriş kısmı, orta asırdaki edebi Türk dilinde yazılmakla birlikte Kazak halkının atasözleri, deyimleri de yer almaktadır.

Kazak Türkleri ile Türkiye Türklerinin ortak kültürden beslendikleri doğru mudur? Doğru ise kanıtları nelerdir?

SIRA SİZDE

Halk edebiyatı nazmı sadece halkın başından geçen tarihi olayları, onların arzu ve isteklerini, yaşadıkları zorlukları anlatması bakımından değil, toplumun siyasi ve sosyal yapısını, düşüncesini, dünya görüşünü edebi bir üslupla verebilmesi bakımından da değerlidir.

Ölen, makal, canılpaş, erteği, jır; “Şiir, atasözü, yanılmaca, masal, türkü;
Munun beri candı söz, işinde sır. Bunların hepsi canlı söz, içinde sır.”

Ilias Cansügirov (*Adebiyet 5*, 1996: 5)

20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının zengin halk edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bütün türleri gelişmiş ve çoğu canlılığını hâlâ devam ettirmektedir. İlk söyleyenleri belirsiz (anonim) *añız-ertegiler* (rivayet, efsane, masal), *makal-meteller* (atasözleri), *şeşendik sözler* (kıssalar), *turmıs-salt* (gelenek-görenek) *cırları, tarihî cırlar, arnav* (kaside-methiye), *tolgav* (koçaklama), *öleñ* (türkü), *aytıs* (atışma) v.b. türler Kazak halkının zengin kültür hazinesini meydana getirirler. Halk şarkılarına “cıı” bunları söyleyenlere de “cıırav” veya “cıışı” adı verilir. Akınlar (halk ozanları) da cııravlar gibi dom-bıra çalarak hikâye, destan anlatırlar, aytıslara katılırlar.

Anonim olarak ortaya çıkan ve halk sözlü geleneği çerçevesinde gelişen *añız-ertegiler*, rivayet, efsane, masal olarak değerlendirilebilir. Masal ve efsaneler, bilindiği gibi bir halkın hayatını, düşünce dünyasını, hayat tarzını, hayal dünyasını ve en mühimi de duygu dünyasını edebî bir dille anlatırlar. Kazak edebiyatı *añız-ertegiler* bakımından çok zengindir. Kazak halkının ne zaman, nerede, nasıl yaşadığını, kimlerle mücadele ettiğini, kahramanlığını, kahramanlarını öğrenmek için *añız-ertegiler*’e bakmak yeterlidir. Mesela “Er Töstik” masalını okuyanlar, Kazak halkının manevî dünyasına girerek onların atalar ruhuna nasıl boyun eğdiğini, oradan da tek Tanrı ve nihayet Gök Tanrı’ya doğru giden bir yol izlediğini sezer. (*Başlangıçından Günümüze...* 27, 2004: 14)

Diğer taraftan unutulmamalıdır ki ertegiler/masallar, hayalî-acayip olayları içeren ilginç hikâyelerdir. Bunlarda genellikle gerçek hayatta seyrek rastlanan hatta hiç rastlanmayan, insanın tamamen hayal gücü ile ürettiği olaylara yer verilir. Ertegilerin en önemli özelliklerinden birisi de dilinin zenginliğidir. Masalların zengin dili, halkın asıl dünyasının kilididir. Bu yüzden halkın kültürünü, onun iç dünyasını keşfedebilmek için bu kilide ihtiyaç vardır.

Ertegiler, eski devirleri anlatan, asırdan asıra kalıplaşarak gelen günlük hayatı anlatan halk hikâyeleridir. Şark edebiyatı mahsulü olan “Kırk vezir”, “Kelile ve Dimne” ve “Tutinâme” gibi halk hikâyeleri Kazaklar arasında da yaygın olarak bilinir ve anlatılır.

Cumbaklara tabiattaki canlı cansız her şey girer. Bunlardan halkın dünya görüşünü, edebî seviyesini öğrenmek mümkündür. Eski zamanlarda Kazakistan’da cumbak yani bulmacalar çoktu ve cumbak söylemek çok yaygındı. Hatta cumbak söyleyip, cumbaklara cevap bulamayan adamları öldürüyorlardı. İnsanların akıllı olup olmadıklarına cumbak söylemesine ve cumbaklara cevap bulmasına bakarak karar veriyorlardı. Mesela birisi kız almak istediğinde de düğünü başlatmak için cumbak söylerdi. Düğün esnasında da cumbak bulamayan kişiye “tuzlu su” içirilirdi ve ayıplanırdı. Mesela:

<i>Dünyeda barinen de ne tatti?</i>	Dünyada hepsinden de ne tatlı? (Süyinşaliev 1997: 41)	(Annenin sütü)
<i>Jumsakta ne jumsak?</i>	Yumuşaklıkta ne yumuşak?	(Annenin kolu)
<i>Kılıştan ne ötkir?</i>	Kılıştan ne keskin?	(Göz)
<i>Bir uzun ağaş, ağaşım üstinde on eki uya, arbir uyada, tört-tört tukım, er tukımda, ceti balapan bar.</i>	Bir uzun ağaç, ağacın üstünde on iki yuva, her bir yuvada dört-dört tohum, her tohumda yedi yavru.	(Bir yıl, on iki ay, dört hafta, yedi gün)
<i>Tenizde batpaydı, otta canbaydı.</i>	Denizde batmaz, ateşte yanmaz. (Sadırbayev, 1990: 123, 125)	(Buz)
<i>Akılsız kaşan akıldi boladı?</i>	Akılsız ne zaman akıllı olur?	(Konuşmadığında)

Makal-meteller sözlü edebiyatın en eski türlerindedir. Mazmunu halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. Makal-meteller, Anadolu Türk edebiyatındaki “atasözü” ve “deyim”lerine karşılık gelir. Birkaç örnek vermek gerekirse:

<i>Aşu – düşpan, akıl-dos.</i>	Öfke – düşman, akıl – dost.
<i>Ay ortak, kün ortak, caksı ortak.</i>	Ay ortak, güneş ortak, iyilik ortak.
<i>Adammen adamın arası cer men kökтей.</i>	Adam ile adamın arası yer ile gök kadar.
<i>Barına kanagat, joğına sabır.</i>	Var olana kanaat, yok olana sabır.
<i>Düşpanım jok deme,</i>	Düşmanım yok deme,
<i>Düşpan ayak astında.</i>	Düşman ayak altında.
	(Sadırbayev, 1990: 100-101)

Birkaç metel örneği vermek gerekirse:

<i>Jamanga tün de karangı, kün de karangı.</i>	Kötü olana gece de gündüz de karanlık.
<i>Ülken tüye köpirden tayak ceydi.</i>	Büyük deve köprüden dayak yer.
<i>Bas jarılsa – börık işinde.</i>	Baş yarılrsa – şapka içinde
<i>Kol sinsa – jen işinde.</i>	Kol kırılrsa – yen içinde.
<i>Til tas jaradı,</i>	Dil, taş yarar,
<i>Tas jarmasa, bas jaradı.</i>	Taş yarmasa, baş yarar.
<i>Til kılıştan ötkir.</i>	Dil, kılıştan keskin.
<i>Köp söz – kumis,</i>	Çok söz – gümüş,
<i>Az söz – altın.</i>	Az söz – altın.
	(Sadırbayev, 1990: 112)

Şeşendik sözler, sözlü edebiyatın didaktik türlerindedir. Şeşendik sözlerin mazmunu, makal-metellere, aңыз-engimelere ve akın aytıslarına benzer. Şeşendik yani veciz sözleri, en başta tarihte var olmuş kişiler söylemişlerdir. Günümüze kadar gelen isimler arasında Aldar Köse'yi, Korkut Ata'yı, Kocanasır'ı, Cirenşe Şeşen'i, Asankaygı'yı saymak gerekir. Burada isimleri geçen şeşenler, halk arasındaki meselelere de küresel meselelere de çözüm arayan değerli âkil insanlardır. Onların sözlü ve yazılı veciz eserleri dil açısından zengin ve bedii, mânâsı derin, sözleri seçilmiş, düşünceleri sistematiktir. Bu yüzden şeşendik yani veciz sözlerin halkın derin düşünce dünyasından doğduğu rahatlıkla söylenebilir. Mesela Cirenşe Şeşen, Karaşas sulu ile karşılaşmasında şöyle der:

<i>Özin bilmes isindi</i>	Kendin bilmediğin işini
<i>Bilgenderden surap bil.</i>	Bilenlerden sorup öğren.
<i>Ölip catsan, nadannan</i>	Ölüp kalsan, cehaletten/câhilden
<i>Kabırındı jirak kıl!</i>	Kabirini uzak kıl!
	(<i>Adebiyet</i> 5, 1996: 50)

Turmıs-salt cırları, göçebe halkın evlilik, göç gibi gündelik hayatını anlatır. Halk hayatının aynası da denir. Kazak halk edebiyatında, evlilik ve göç üzerine yazılmış pek çok söz vardır. Evlilik üzerine yazılan cırlardan en çok bilineni “Betaşar” adı verilen “Yüz görümlüğü” adlı olanıdır ve geline söylenir:

*Kelin, kelin, kelip tur!
Kelip, üyge enip tur!
Kayın jurtı – halkına,
İyilip salem berip tur.
Üydin işi tolı adam,
Barindi kelip körip tur.*

Gelin, gelin, geliyor!
Gelip, eve giriyor!
Kaynının yurduna-halkına,
Eğilip selam veriyor.
Evin içi dolu adam,
Hepsini gelip görüyor.
Sadırbayev, 1990: 61)

Batırlar (kahramanlık) cırı, nesilden nesile ulaşan kahramanlık şiirleridir, manzum destanlarıdır. Vatan sevgisi, kahramanlık duyguları, ahlâki konular bu destanlarda geniş yer tutar. Geçmiş devirlerde ülke toprağını almak isteyen dış düşmanlara karşı korumak zorunda kalan Kazak halkı pek çok savaşa girmek zorunda kalmıştır. Bu mücadelelerden galip çıkarak yurt toprağını korumayı başarmışlardır. İşte böyle zamanlarda atılan oka vurulmadan, işgalci güçlere karşı vuruşan ve halkı esarete düşmekten kurtaran kahramanlar vardır. Vatanını gerçekten seven insanlar az değildir. *Batırlar* cırı, işte bu zor zamanlarda yurdun namusu için ölüme baş koyan, ne kadar zorluk olsa da yine de galip gelebilen batırları/kahramanları saygıyla anıp, onların kahramanlıklarını sözle ifade etmiştir. Ağzından ağza günümüze kadar gelen kahramanlık şiirleri yeni nesillere vatan sevgisi aşılama da önemli bir görev üstlenmektedir. “Koblandı”, “Alpamış”, “Edige”, “Kanbar Batır” Kazakların önemli destanlarından. Kopuz veya dombıra ile birlikte söylenir. Koblandı Batır, Han Kazan’ın Kazakların Kırlı ve Sırlı şehirlerini ele geçirdiğini duyduğunda, daima hazır bekleyen atı Tayburul’a binip, eş-dostuyla, ailesiyle vedalaşıp kendisinden önde giden Karaman’ın arkasından gider. Koblandı batır, atı ile konuşur:

*Jan serigim, Burıl at,
Sal kulağın sözime,
Kırık küñşilik Kazandı
Körsetşi bugin közime!*

Can yoldaşım, Burıl at,
Kulak ver sözüme,
Kırık günlük Kazan’ı
Göster bugün gözüme!
(*Adebiyet 5*, 1996: 63)

Bu destanda at Tayburıl için kullanılan sıfatlar gerçekleri yansıtmaz, fakat kahramanın yapmak istediklerini ancak “uçan kuş gibi hızlı” “yüce dağlardan sekerek atladı” “beş yüz metre uzadı” gibi sıfatlarla yapabilir. Bu da sözlü edebiyat geleneğinde, kahramanlık destanlarında, masallarda kahramanlara yüklenen olağanüstü sıfatlardandır ve “hiperbol” adı verilir.

Gaşıktık cırlar, kahramanlık şiirleriyle birlikte ortaya çıkmıştır. “Kozı Körpeş” ve “Bayan Suluv” bu türün en çok sevilenleridir.

Tarihî cırlar, Kazak halkının başından geçen tarihî olayları anlatır. Bunlardan en mühimi de 18. yüzyılda Cungarların saldırısını anlatan ve “Karatavdın basınan köş keledi” diye başlayan cırdır. Tarihî cırlar denildiğinde, tarihte olmuş, tarihin dönüm noktalarında yigütlük göstermiş, halkın birliği ve dirliği için mücadele etmiş kişiler için söylenmiş cırlardır. Tavke, Abılay, Bayan, Bayseyit, Bögenbay, Canıbek, Sırım, Töle Biy önemli şahsiyetler adına söylene gelen destanlar bu türe girmektedir.

Aytıslar Kazakların doğru sözü, söz yarışı, fikir dalaşı dediği bir yarışmadır. Akın aytıslarında halkı ilgilendiren her şey söz konusudur. Halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. Aytıslarda akınlar irticalen söylemek zorunda olduklarından Kazak dilinde onlara “tökpe akın” adı verilir. Tökpe akınların karşılıklı olarak sanatlarını icra etmelerine de “akın aytısı” adı verilir. Bu atışmalarda doğaçlama olarak okunan şiirler halkı belli konularda bilinçlendirir ve akınların nasihatlerini içerir. Kazaklar arasında bu halk edebiyatı türünün daha ziyade gelişmesinin sebebini Kazakların 20. Yüzyılın başlarına kadar göçer hayat yaşamalarına bağlayanlar vardır. Bunun yanı sıra onların söze düşkünlüğü, dombıra çalmaktaki ayırt edici kabiliyetleri de önemli sebepler arasında gösterilebilir.

Aytısın zekâ sanatı olması, dilin akıcı bir şekilde işlenmesi, sosyal meselelere temas etmesi ve milliyetçilik fikrinin tartışıldığı bir meydan olması yönüyle üç aşaması vardır. Akınlar aytısı akla ve düşünceye hitap ettiği kadar göze de hitap eder. Halk, akın aytıslarının doğal hakemleridir. Sözün güzelliğine, içeriğine ve tutarlılığına bakılır ve beğenilirse halk tarafından takdir edilir. Bu aytıslarda sosyal hayat bütün yönleri ile ele alınır ve tartışılır. Prof. Berdibayev'e göre “akının, kıvrak zeka ve söz bulma kabiliyetinin yanında, çok bilgili olması gerekir. Bilgisi az olan akın uzağa koşamayan ata benzer, tez yorulur ve yarı yolda kalır.” (Berdibayev, 1995: 16-26)

Akın *aytıslarının* pek çok çeşidi vardır. Genellikle düğün ve doğum gibi halkın kutlama için bir araya geldiği toplantılarda yapılan ve şakaların bol olduğu kız-erkek aytısları en yaygın olanıdır. Kayım aytıslarında ise bir akın dombırasıyla “cır” söylemeye başladığında diğer akınlar da ona iştirak ederler. Söylenen türküyeye uygun sözü olan hemen yarışmaya katılır.

Cumbak aytısı, dombıra eşliğinde akınlar arasında ve seyirci önünde yapılan bir tür bilmece sorma yarışmasıdır. Kazak akınlarının birbirlerine “cumbak” yani “bulmaca” veya “bilmece” sorarak yarışmalarına “cumbak aytısı” adı verilir. Bulmacaları türkü veya nazım şeklinde düzerek dombıra eşliğinde söylemek ve karşılığında cevabını bulmak zor işittir. Bunu yapacak olan akının hayat tecrübesinin zenginliği yanında bilgisinin de geniş olması gerekir. Derin düşünme ve çok çabuk kavrayabilme, anlayabilme ve anlatabilme yeteneğine sahip olması gerekir. Kazak halk edebiyatı tarihi içinde Esat akın ile Rişcan akın arasındaki bilmece türü aytıslar çok önemli bir yer tutar ve klasik örnekler arasında yerini alır. (Berdibayev, 1995: 16-26)

Akın *aytıslarında* dile getirilmeyen, tartışılmayan, üzerinde fikir yürütülmeyen hiçbir mesele yoktur. Ülkedeki veya dünyadaki en son gelişmeler bile bu aytısların konuları arasında yerlerini alırlar.

Balalar folkloru, çocukların ahlaki eğitim ve terbiyesini amaçlayan bir halk edebiyatı türüdür.

Kazak adıyla bilinen edebiyatın ilk temsilcileri o zaman bütün Deşt-i Kıpçak'ta adı duyulan Asan Kaygı, Kodan Tayşı ve Kaztugan (Süyinişülü) cıravlardır. Bunların ortak düşünceleri hayat, dostluk, insanlık, yiğitlik, ar, namus ve adaletle ilgili konularla birlikte vatan, millet, birlik, beraberlik, hürriyet için mücadele etmek ve bu mukaddes değerlere sahip çıkılması gerektiğini anlatmak olmuştur. Bugüne ulaşan eserlerinde Abulhayır Han dönemindeki bölünmüşlükten ve Kazakların bağımsız halk oluşundan bahsedilir. 14. yüzyılda yaşayan Cirenşe Şeşen ve Sipra Cirav'ın söylediği kıssalar ve şiirler günümüze kadar yaşatılmıştır. Cıravlar şiirinin gelişmesinde Dosmambet (ö. 1523) ve Şalkıyız'ın (1465-1560) eserleri önemli yer tutar.

Asan Kaygı, Dosmambet ve Şalkıyız 16. yüzyılın önemli temsilcileridir. Tensufi Bek ile kadın akınlar Çal Kiyiz Hala ile Kerulen Hala da yine bu yüzyılda yaşamış akınlardır.

Asan Kaygı'nın hayatı hakkında tarihî kaynaklara ulaşmak zordur. Halkın görüşüne göre o, Kazakların ilk Han'ı Canıbek zamanında yaşamıştır. Tarihî kaynaklar ise Canıbek'in 15. yüzyılda yaşadığını kaydetmektedir. Halk hikâyelerinde de Asan Kaygı'nın adı Canıbek ile birlikte anılmaktadır. Kazak edebiyatı tarihini konu alan kitapta ondan şöyle bahsedilmektedir:

*Asan Kaygı kay ortadan şığıp, kay devirde, kaday
ömür keşken edi, köp jasagan ömirinde kaday kızmet
aktardı, kimdermen istes, zamandas bolıp edi degen su-
raktarğa cauap beretindey bizde naktı tarihi derekter
joktın kası.*

Asan Kaygı hangi boydan çıktı, hangi devirde, nasıl
ömür sürdü, uzun ömüründe ne gibi hizmetler gör-
dü, kimlerle birlikte çalıştı, kimlerle zamandaş ol-
muştu gibi sorulara cevap verecek bizde tarihî kay-
naklar neredeyse hiç yoktur. (*Qazaq Adebietiniñ Ta-
rihi. III, 2000: 245-276*)

Kudabay adındaki iki gözü görmeyen bir akın Asan Kaygı hakkında, Koşan ağabeyin-
den şu malumatı aldığını söylüyor:

*Asanning asıl tübi nogay deymın,
Ülkenderding aytuvı solay deymın.
Teginde nogay, qazaq tübimiz bir,
Altay, Ertis, Oralıdı qılğan dübir,
Ormambet han Ordadan şıkkın künde,
Asan kaygı kaygırıp aytıptı jır.*

Asan'ın asıl kökü Nogay diyorum,
Büyüklerin söylediği böyle diyorum.
Aslında Nogay, Kazak kökümüz bir,
Altay, Ertis, Oral'ı ortaya çıkararak kök
Ormambet Han, Orda'dan çıktığı gün,
Asan Kaygı çıkıp söylemişti jir (şiir).
(*Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 250*)

Asan Kaygı, Kazak topraklarını dolaştığı yerlerde gördüklerini şiirlerinde dile getirir-
ken, halkını bekleyen tehlikelere karşı da uyardırmadan edemez. Halid Kurbangali'nin *Tava-
rih Hamsa* (Almatı, 1992: s. 111) adlı kitabında kaydettiği gibi şöyle der:

*Budan song kil-kılı zaman bolar,
Zaman azıp, zang tozıp jaman bolar.
Karağaydıng basına şortan şığıp,
Balalardıng deureni tamam bolar.
Ol künde karındaстан kayır keter,
Hannan-küş, karağaydan şayır keter.
Uln, kızım orıska bodan bolıp,
Kayran el, esil jurtım sonda ne eter?*

Bundan sonra zor zaman gelir,
Zaman azıp, kanun bozulup kötü olur.
Karagayın (çam) başına balık çıkıp,
Çocukların devranı sona erer.
O günde (ise) kız kardeşten hayır gider,
Han'dan güç, Karagay'dan çayır gider.
Oğlun kızın Rus'a köle olup,
Güzel yurt, asıl yurdum o zaman ne eder?
(*Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 269*)

Yurdunu ve halkını bekleyen tehlikelerden yeterince bizâr olan Asan Kaygı'nın gün-
lük hayatın önemli bir parçası olan veciz sözleri de vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

*Aşu - düşpan, artınan
Tüsip ketseng kaytesing
Tübi tereng kuuska.
Jas, keriler otırıp,
Aldınan sabak almasa,
Karamasa jüzine,
Galım da bolsa ol garıp.
Nadandardıng belgisi
Bilgenning tilin almasa*

Öfke – düşman, ardına
Düşüp gitsen ne yaparsın
Dibi derin kuyuya.
Genç, yaşlılar oturup,
İlk önce dersin almasa,
Yüzüne bakmasa,
Âlim de olsa zavallıdır.
Cahillerin belirtisi
Bilenin dediyini yapmasa
(*Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 274*)

Asan Kaygı'nın zamandaşı Kaztugan Cırav'dır. O da Altın Orda zamanındaki Nogay-Kazak dönemi edebiyatının önemli bir şahsiyetidir. Eserlerinden günümüze kadar ulaşanı yoktur. Onun yurt bellediği yere göçüp geldiğini gösteren şu parçası en bilinenidir:

*Alang da alang, alang jurt,
Akala ordam kongan jurt.
Atamız bizding bu Süyiniş
Küev bolıp bargan jurt,
Anamız bizding Boztugan
Kelinşek bolıp tüsken jurt...*

Alan da alan, alan yurt,
Akala ordamın konduğu yurt,
Atamız bizim bu Süyiniş
Damat olup vardığı yurt,
Anamız bizim Boztugan
Gelin olup düştüğü yurt...
(*Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 278*)

15. yüzyılın sonlarında doğup 16. yüzyılın ilk çeyreğinde hayatını kaybeden Dosmam-bet akının şiirlerinde yurt için, vatan toprağı için yaralı ozanın ölüm ile olum/yaşam arasında geçirdiği zor zamanları bulmak mümkündür.

*Argımakka ok tiydi
Kıl mıknıng tübinen,
Otız eki omırtkanınğ bunınan
Zırlap akkan kara kan
Tiyilmaydı conning uak tamırdan.
Sak eter tiydi sanıma,
Saksırım toldı kanıma,*

Argımağa (saf kan at) ok değdi
Tüylerinin dibinden,
Aymedet'e ok değdi
Otuz iki omurgasının ortasından.
Hızla akan kara kan
Durmuyordu sırtındaki damardan.
Zınk diye battı bacağıma,
Bütün dertler doldu kanıma,
(*Qazaq Adebietining Tarihi. III, 2000: 344*)

Gerçek adı Tilenşiuılı Şalgez olan, fakat halk arasında daha ziyade Şalkiyiz olarak bilinen akın 15. yüzyılda doğup 16. yüzyılın ikinci yarısında vefat etmiştir. (1465-1560) Şiirleri sadece Kazaklar arasında değil, Nogaylar ve Karakalpaklar arasında yayılmıştır. "Aspandı bult kursaydı (Asumanı bulut kaplasaydı)" diye başlayan ve Emir Timur'a yazılan şiiri en çok tanınmıştır.

*Aspandı bult kursaydı,
Kün cauarga uksaydı.
Kölderde kular şuvlaydı,
Kökşilden ol ayuan,
Sokkı jegenge uksaydı,
"Elin bilmegen alek"*

Asumanı bulut kaplıyor,
Gün yağacağa benziyor.
Göllerde kuğular ötüşüyor,
Yeşillikten o hayvan
Yumruk yemişe benziyor,
"Kendi gücünü bilmeyen yok olur"
(*Kazak Edebiyatı I, 2004: 381*)

şeklindeki bir fikri Şalkiyiz akın şu şekilde dizelere döker:

*Bar küşingdi sınamay,
Baluandarmen kürespe,
Tang bolarsıng alemge,
Söz bolarsıng külemge,
Jamanmenen dos bolsang,
Jazımda basıng kalmas pa?!
Jat tugandı öz etseng,
Jaksılardı dos etseng,
Gumırıng uzak bolmas pa?!
Camanga cakınım dep sır aytpa,
Künderding küni bolganda,
Sol caman öz basınga aygak-tı,*

Bütün gücünü deneme,
Pehlivanlarla güreşme,
Rezil olursun âleme,
Söz olursun cümleye,
Kötü ile dost olsan,
Kazada başın kalmaz mı?!
Yabancıyı öz etsen,
İyileri dost etsen,
Ömrün uzun olmaz mı?!
Kötüye yakınım deyip sırrını söyleme,
Günlerden bir gün gelir,
O kötü senin başına dert olur.
(Kazak Edebiyatı I, 2004: 333)

17. yüzyılın öne çıkan akınları Ciyembet cırav ile Margaska cıravlardır. Halk şairlerinin yaşadıkları dönemin güzelliklerini olduğu kadar eksik, aksayan, sorunlu yönlerini de eserlerinde dile getirdikleri herkesçe malumdur. Kazak halkı “Til bas caradı, bas carmasa tas caradı, bas kespek bolsa da til kespek çok” yani “dil baş yarar, baş yarmasa taş yarar, baş kesmek olsa da dil kesmek yok” der. İşte böyle özlü söz sahibi Ciyembet akın da bu yüzyılda önemli bir şahsiyet olarak öne çıkar. Kazak edebiyatı tarihçilerine göre gerçek adı Bortogaşulı Ciyembet’tir ve doğum-ölüm tarihine dair kesin bir bilgi yoktur. Esim Han zamanında yaşamış ve onunla birlikte mücadelelere girmiş olsa da daha sonra araları açılmıştır. Bu durum eserlerinde görülmektedir, zira Han’ı ağır bir şekilde eleştirir:

*Kayrılıp kayır kıluga,
Kılıgın çok unagan,
Kayratım kanşa kaytsa da,
Munıma, hanım, şıdaman,
Arkaya karay köşermin,
Alaşıma uran desermin,
At kuyrıgın kesermin,
At saurısın berermin,
Alista deuren sürermin,
Karamasan, hanım, karama,
Sensiz de künim körermin,*

Dönüp hayır işlemeye,
Ettiğin yok sevilen/beğenilen.
Ne kadar gayret etsem de,
Bu hareketine hanım, dayanamam.
Geriye doğru göçerim,
Alaşıma marş söylerim,
At kuyruğunu keserim,
Atın kalçasın (sağrı) veririm,
Uzakta devran sürerim,
Bakmasan, hanım, bakma,
Sensiz de gün görürüm.
(Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 350-351)

Ciyembet cırav gibi doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen ve 17. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen bir başka önemli şahsiyet de Margaska cıravdır. Tarih kaynaklarına göre Esim Han’ın 1627’de Taşkent’i ele geçirdiği sefere katılmıştır. Günümüze kadar ulaşan pekaz eserinden birinde şöyle demektedir:

*Ey, Kataganın han Tursın,
Kim arandı ant ursın,
Jazıksız erdi eniretip,
Jer tenirsip jatırsın,
Han emesin kaskırsın,
Kara albastı baskırsın,
Altın takta catsan da,
Ajalı jetken pakırsın!
Ensegey boyılı er Esim,
Esigine kelip tur,
Algalı tur jamındı,
Şaşkalı tur kanındı!*

*Ey, Katagan hanı Tursun,
Kim haram ise onu ant vursun.
Günahsızları yerinden edip,
Yere güvenip yatıyorsun.
Han değilsin, kurtsun,
Kara belâ baskırsın,
Altın tahtta yatsan/otursan da,
Eceli gelmiş fakırsın!
Ensegey boyundan yiğit Esim
Kapına gelmiş;
Almak istiyor canını,
Dökmek istiyor kanını!
(Süyinşaliyev, 1997: 296)*

18. yüzyılın ilk çeyreğinde Cungarlar baskınlar yapmaya başlarlar ve Kazak topraklarını yavaş yavaş ele geçirirler, zira Kazaklar arasında birlik ve beraberlik yoktur. Cungar baskıncıları, Kazak köylerini basıp, mallarını yağmalayıp, kalelerini ateşe verirler, bağ-bahçelerini tarümâr, kendilerini de köle ederler. Cungarların bu baskınları, Kazak halkının başına gelen en büyük felâketlerdir. Kazak halkı yurdunu tamamen boşaltıp göç etmek zorunda kaldığı bir devirdir. Kazak hanları komşulardan yardım isteseler de ne Ruslar ne de Çinliler bu davete ses verirler. Kazak yurdunu kendi aralarında paylaşmayı düşünürler. Nihayet Abılay han, Çin ve Rusya arasında iki taraflı bir siyaset gütmeye başlar. İlk amacı asıl düşmanı Cungarları ülkeden sürüp çıkarmaktır. Cungarlar ile Çinlileri birbirine düşürmeyi başarır. Çekilmeye başlayan Cungarları ülkeden kovar, büyük çarpışmaları başarıyla atlatır. Devamında da 1750'li yıllarda Kalmuklardan kurtulmaya başlar. Fakat savaşı devam ettirmenin mümkün olmadığını gören Abılay han ve onun komutanları Rusya'ya bağlanmayı düşündüler ve Ebilhayır'ın başlattığı siyaseti devam ettirerek Saint Petersburg'a mektuplar ve elçiler göndermeye başladılar. Anlaşma sağlanmasıyla, daha önce sınırlara yerleştirilen atlı Kazakların durmak bilmeyen saldırıları, suçsuz yurdu cezalandırmaları azaldı. Bu durumdan yararlanmak isteyen komşu hanlıklar da Kazak topraklarını işgal etmeye çalıştılar. Hiva hanlığı Mankıstak taraflarına, Hokand hanlığı da Cetisu civarına geldiler. Rus hâkimiyetini kabul eden Kazak hanlığını dinen de ayıpladılar. Abılay han bunlara karşı başarılı bir askerî siyaset güttü. Ülkesinin bağımsızlığı için ölene kadar bu uğurda savaştı. Nihayet 1781'de Taşkent'i ele geçirdi, Semerkant yöneticileriyle anlaşma yaptı ve Türkistan'a döndü. Abılay hanın bu mücadelesini Buhar cırav şiiirlerinde anlatsa da Şokan Velihanov şöyle değerlendirmektedir: "Abılay devri Kazakların erliği/yiğitliği ile cömertliğinin asrı." (Süyinşaliyev, 1997: 308)

18. yüzyılın ikinci yarısına kadar süren bu zor zamanda Kazak kahramanları, akınları, cıravları halkı düşmana karşı yüreklendirmeye, cesaretlendirmeye, birlik olmaya çalıştılar. Bu sebeple edebiyat da bu baskınlara karşı verilen bağımsızlık mücadelelerini anlatır. Cungar saldırganlarına, Hive ve Hokand hanlıklarının işgaline karşı mücadeleler Aktamberdi cırav (1675-1768), Ümbetey (1706-1778), Tötikara gibi akınların eserlerinde açıkça görülür.

Genç yaşta şiiirler yazmaya başlayan Aktamberdi cırav da verilen bağımsızlık mücadelesine bizzat katıldı. Bu mücadelelerde Kazakları iyi idare etti, teşkilatlandırdı. Kalmukların ülkeden kovulmasında yararlı işler yaptı. Şiiirlerinde bu dönemdeki sosyal gelişmeleri, halkın sıkıntılarını dile getirdi. Epik tarzın akını olarak bilinen Aktamberdi, savaşlarda gördüğü kahramanlıkları şiiirlerine aksettirdi:

<i>Kümbir-kümbir kisinetip,</i>	Gümbür gümbür kişnetip,
<i>Kürendi miner me ekenbiz,</i>	Kürene (koyu kızıl/kahverengi at) biner miyiz?
<i>Kürek tisin aksıtıp,</i>	Kürek dişini gösterip,
<i>Suludı süyer me ekenbiz?</i>	Güzeli sever miyiz?
<i>Küderiden bay tağıp,</i>	Güderiden bağ takıp,
<i>Kireuke ton kiyer me ekenbiz?</i>	Zırhtan kürk giyer miyiz?
<i>Jağası altın, jeni jez,</i>	Yakası altın, kolu gümüş,
<i>Şıgırışığı torgay köz,</i>	Kalkanı turgay kuşgözlü
<i>Saut kiyer me ekenbiz?</i>	Zırh giyer miyiz?
<i>Sırttan saut kiygen son,</i>	Dıştan zırh giydikten sonra,
<i>Konıraulı nayza kolga alıp,</i>	Çıngıraklı mızrağı ele alıp,
<i>Konır salkın töске alıp,</i>	Ilık havayı göğse alıp,
<i>Kol kaşırar ma ekenbiz.</i>	Elimizi çeker miyiz?

Bu parçada da görüldüğü gibi Aktamberdi akın, yaşadığı devrin gençlerine daima kahramanlığı, cihangirliği, yiğitliği ve düşmana boyun eğmemeyi öğütleyen şiirler söylemiştir.

Aynı devrin bir başka akını Ümbetey de özellikle “ağıt” tarzında eserler vermiştir. Onun eserlerinde Kazak dilinde “şeşendik sözler” adı verilen “veciz” sözlere sıkça rastlanmaktadır. Mesela Böğembay’ın ölümünü Abılay Han’a hatırlatmak için söylediği şiirinde epik tarzın özelliklerine rastlamak mümkündür. Özellikle hanların ve yöneticilerin hatalarını dile getirdiği “hiciv” tarzı eserleri Nef’inin şiirlerini hatırlatır. “Unuttun mu onu, Abılay?” adlı eserinde:

<i>Aruağına bolıskan,</i>	Ervahına doluşan
<i>Adil biylik kılıskan,</i>	Âdil yöneticilik yapan,
<i>Kaşpağan kaday urıstan</i>	Kaçmayan her türlü savaştan
<i>Kereyde batır Jenibek,</i>	Kerey’de batır Canibek,
<i>Kaz dauıstı</i>	Kaz sesli Kazıbek,
<i>Ku dauıstı Kuttıbay,</i>	Kuğu sesli Kuttıbay,
<i>Karakerey Kabanbay,</i>	Karakerey Kabanbay,
<i>Kanjiğalı Böğembay,</i>	Kancığalı Böğembay
<i>Abılay, senin tusında</i>	Abılay, senin zamanında
<i>Sol beseui bolıptı-ay!</i>	Bu beşi de vardı ya!
<i>Keyi batır, keyi bi,</i>	Kimisi batır, kimisi kanun adamı,
<i>Tenirim bergen sonday sıy,</i>	Tanrım vermiş bunca armağan,
<i>Umtın ba sonı, Abılay?!-</i>	Unuttun mu onu, Abılay?!

diyerek Abılay Han’a, yanında onunla omuz omuza savaşan ve canını veren kahramanları unutmamasını tembihleyebiliyor. Abılay Han’a yakın olan ve zaman zaman onun yaptıklarını eleştiren bir başka akın da Tetikaradır. O da dönemin diğer akınları gibi yiğitçe savaşmış, Abılay Han’a danışmanlık yapmış, hatalarından dolayı eleştirmeyi de ihmal etmemiştir. Bir şiirinde Çin ve Abılay askerleri arasında cereyan eden savaşı tasvir etmiştir. O şiirinden bugüne kadar gelen parçada Abılay Han’ı ve onun askerlerini şu şekilde över:

*Köp Kıtaydın jilkısı...
Turımtayday kunıstı.
Jau jağadan alğanda,
İt etekten alğanda,
Er Abılay korıkkın jok,
Enşeyin enkeye bere jılstı.
Basentin Sırımbet
Ok jiberip urıstı.
Akır Kalmak kaşkanda,
Degbir kalmas saskanda.
Bayanday erdi körmessin,
Burılıp jaudı şanışkanda.*

Çok Çinlinin yılıksı
Yırtıcı kuş (doğan) gibi yerleşti.
Düşman yakandan aldığında,
İt etekten tuttuğunda,
Yiğit Abılay korkmadı,
Sadece eğilmekle ısındı.
Beklenen Sırımbet
Ok atıp dövüştü.
Sonunda Kalmuk kaçanda,
Sabır kalmaz şaşıranda
Bayan gibi yiğidi görmezsin,
Dönüp düşmanı parçalayanda.
(Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 359)

Bu devirde Kazak edebiyatının en büyük temsilcisi Buhar (1668-1781) cıradır. Buhar adını muhtemelen doğduğu Buhara şehrinden almıştır. Akın Buhar, yazdığı siyasi-hicvi şiirleri ile Kazak halkının en değerli akınlarından biri olmuştur. Eserlerinde Çin ve Rus tehlikesine dikkat çekmiş ve halkının uyanık olmasını istemiştir. Abılay Han'ın yanında ona yol gösteren danışmanlardan birisi olmuş, ama hatalarını gördüğünde onu eleştirmekten de çekinmemiştir. Ona hiçbir zaman kim olduğunu, nereden geldiğini unutmaması gerektiğini hatırlatan şu dizeleri Kazakların hafızalarında kayıtlıdır:

*Ötinmenen jarılma!
Aşulanba, Abılay!
Aşulansan, Abılay,
Köterermin, könermin,
Köterip kazığa salarmın,
Ökpenmenen kabınba,
Orıspenen soğısıp,
Basına munşa kötergen,
Jurtına jaulık sağınba!*

Ödünü patlatma! (Korkma!)
Öfkelenme, Abılay!
Öfkelenirsen, Abılay,
Yüceltirim, inanırım
Yüceltip kadı yaparım,
Yüreğini korkutma,
Rus ile savaşıp,
Başına dert getiren,
Yurduna düşmanlık dileme!

Köteş ve Şal akınlar da 18. yüzyılın diğer temsilcileridir. Ömrü boyunca yokluk çeken Köteş (1745-1818) eserlerinde zenginlik-fakirlik ve kaderin adaletsizliğine dair şiirler yazmıştır. Abılay Han'a karşı gelen Meyram boyunun şairi olarak onu eleştiren şiirler yazmıştır. Diğer taraftan Şal akının (1748-1819) eserleri daha zengindir. Şal akın din, ahlak meselelerinin yanısıra zenginlik, fakirlik, bu dünya ile ahiret üzerine felsefi didaktik eserler vermiştir. Bir şiirinde şöyle der:

*Jaksını alıs dep jatka sanama,
Jamandı jakın degenmen bola ma?
Jaksı bolsan kisi hakın jeme,
Eki düniyede kisi hakın jegen ona ma?*

İyi uzak deyip yabancı sanma,
Kötüye yakın demek olur mu?
İyi olsan başkasının hakkını yeme,
İki dünyada kul hakkı yiyen onar mı?
(Qazaq Adebietiniñ Tarihi. III, 2000: 429.)

18. yüzyılın sonunda Kazakistan'ın büyük bir bölümü Rusya'nın eline geçmişti. Kazak bozkırında yeni bir dönem başladı. Rus idarecileri, Kazak yurdunu yönetme işine doğrudan girdiler. Kazak hanlığı sistemini kaldırıp yerine seçimle iş başına gelen idare sistemini ikame etmeyi düşünüyorlardı. Yerleştirdikleri sistem her ne kadar dışarıdan bakıldığında seçimle iş başına geliyormuş gibi görünse de işbaşına gelecek yöneticiler Rusların

onayını alması gerekiyordu. Bu şekilde iş başına getirilen Kazak idareciler de eski sistemi devam ettiren boylar yüzünden birbirlerine düştüler. 30'lu yıllarda başlayan isyanda Mahambet Ötemisuli da yer aldı. Fakat bu isyan kanlı bir şekilde bastırıldı, halk çok eziyet çekti. Bundan sonraki en büyük isyan, Kenesarı Kasımov'un başlattığı ve bütün Kazak cüzlerinin yiğitlerini toplayan isyan idi. Kenesarı, Kazakların hanlık sistemini koruyup, bağımsız bir ülke olmasını istiyordu. Kazak topraklarının dört bir yanında taraftar bulan ve sayıları milyona ulaşan isyanın sonu kötü oldu. Rus Çarının ordularının kurdukları tuzaklara düşen isyancılar ve isyanı yönetenler ya hayatlarını kaybettiler ya da Rusların eline esir düştüler. Bu Rus işgali ve Kenesarı'nın başlattığı isyanda çekilen sıkıntılar Kazak edebiyatına da aksetti. Akınlar, halkı bu baskıya ve işgale karşı mücadeleye davet eden şiirler yazdılar. Eserlerinde bu isyanın tarihî anlamını ve onun idarecilerinin yiğitlikleri ve bilgeliklerini işlediler. Pek çok halk ozanı "Kenesarı" destanını yazdılar.

19. yüzyılın ilk yarısında yaşayan kabiliyetli akınların başında Muhammet Ötemisuli (1804-1846) gelmektedir. Muhammet İslamî bir eğitim aldı, Rusça öğrendi, eski Kazak şiirini ve halk edebiyatını iyi biliyordu. İç Ordâ'nın hanına çok yakındı ve saraya yakın yaşadı. 1830-1845 yılları arasında çarlık rejimine ve Cihangir Han'a karşı isyan eden İsetay Taymanulı'na katıldı. İsyân sırasında öldürüldü. Şiirlerinde bu isyanın safhalarını anlattı. Şiirleri halkın hafızasında sözlü olarak yayıldı ve günümüze kadar geldi.

*Kandı kebe kiyinip,
Bir Allaga siyimip,
Kezengen jauğa kez keldik,
Jalan nayza bir atpen*

Kanlı kefen giyinip,
Bir Allah'a sığınip,
Nişan almış düşmanla karşılaştık,
Yalnızca kargı bir at ile,

şeklinde ifade ettiği gibi Rus Çarına karşı yapılan isyanlarda silah olarak ellerinde hiçbir şeyin olmadığı, düşmanın ise bilakis silahlı ve donanımlı olduğu görülmektedir.

Kuramsaulı Akın Sarı da medrese eğitimi gördü. Arapça ve Farsçayı öğrendi. Rusların Kazakistan'daki yayılmasına karşı şiirler yazdı ve *Muhammediye* adlı eseri Kazak lehçesine aktardı.

Dulat Babatayulı (1802-1871) Kazak halkının, bütün Türkî halkların eski şeciresinden haberdar, eski akın ve cıravların mirasını iyi tanıyan, onun özelliklerinden ilham alan bir akındı. Medrese eğitimi almış dindar biriydi ve Türkçe yazıyı tanıyabiliyordu. Rus işgalcilerinin baskıcı siyasetini yiğitçe ortaya koyan Dulat akın, ülkenin işgal edilmiş sebeplerini ve sonuçlarını şiirlerinde dile getirdi. (*Adebiyat* 8, 1996: 23) Ömrü boyunca hakikati savunan Dulat Babatayulı, Buhar Cırav'ın milliyetçi fikirlerini benimsedi ve onları şiirlerinde işledi. Vatanını sevdiğini gösteren "Birinci söz" adlı şiirinde şöyle diyor:

*Joning jaylau keng alan,
Atam kongan keng dalam.
Mendey seni kızğanar,
Baurıngda ösken kay balang?*

Bozkırın yayla geniş alan,
Babamın konduğu geniş yurdum.
Benim gibi seni kışkanan,
Bağrında büyüyen hangi balan?
(Süyinşaliyev, 1997: 447)

"Ata konıs Arkada" adlı şiirinde, Kazak yurdunu Cungarların kanlı işgali üzerine söylediği şu sözler mânidardır:

*El üşin keşip öz janım
Ereuilge şıkkan er.
Öleksesin kuşaktap,
Kala berdi tuğan jer.*

Yurt için geçip öz canından
Vuruşmaya çıkan er.
Cesedini kucaklayıp,
Kalıverdi doğduğu yer.
(Süyinşaliyev, 1997: 446)

Dulat akının üzerinde durduğu en önemli meselelerden biri de eğitim, ilim ve sanat idi. Almış olduğu eğitim sayesinde cahilliğe, eğitimsizliğe, ahlaksızlığa karşı çıktı ve bilim sahibi insanları her zaman ayrı ve yukarıda tuttu. Memleketi okumuş, terbiyeli, ilim-bilim sahibi insanların yönetmesi için uğraştı; zira böyle olursa yurttan zulmün ve baskının ortadan kalkacağına inanıyordu.

*Öner, bilim okıp bil,
Öner aldı kızıl til.
Okıp alsın, gerek söz,
Altınğa kuyğan balmen teng,
Uyatı jok adamğa,
Akılı jok nadanğa
Şının aysang ilanbas.
Ötirik sözdi şın körip,
Bilip söyley bilmeydi,
Öneri jok bolğan song.*

Sanat bilimi oku bil,
Sanatın başı ince dil.
Okuyup alsın, gerek söz
Altına batırılmış bal ile denk.
Utanması olmayan adama,
Akılı olmayan nâdana
Gerçeği söylesen inanmaz.
Yalan sözü gerçek sanıp,
Öğrenip söylemesini bilmez,
Sanatı olmadıktan sonra.
(Süyinşaliyev, 1997: 460)

Dulat gibi Şortanbay Kanaev (1818-1881) ve Murat Monkeev (1843-1906) akınlar da Rus kültürünün Kazak halkı arasında yayılmasına karşıydılar ve Kazak kültürünün muhafazası taraftarıydılar.

Özet

Çağdaş Kazak Edebiyatını 2 dönemde incelemek mümkündür. Birinci dönem, Kazak dilini ve Kazak Edebiyatının ilk dönemi 20. Yüzyıla kadar olan dönemini içine alır. Kazak halkı son yüz yılda iki defa alfabe değiştirdi. 1929'a kadar Arap, 1929'dan 1940'a kadar Latin ve 1940'dan sonra Kiril harflerine dayalı alfabe kullandılar. Kazak edebî dilinin başlangıcı 19. yüzyılın ortalarına rastlar. Bu edebî dil, halkın en çok kullandığı şiveye dayanır. Çokan Velihanov (1837-1865), Abay Kunanbayev (1845-1904) ve İbray Altınсарın (1841-1882) gibi büyük Kazak aydınları bu dili kullandılar.

Kazak edebiyatının başlangıç dönemi ilk edebi eserler ve sözlü kültür ürünlerini içine alır. İlk eserler Türkiye Türkleriyle Kazak Türklerinin aslında aynı köklerden beslendiğini ortaya koyar. Kazak edebiyatının ilk nüshaları bütün Türk halklarına da ortaktır. En eskileri, Kültekin, Bilge Kagan ve Tonyukuk'a ithaf edilen Orhun abideleridir. 20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının zengin halk edebiyatı vardır. Bu edebiyatın bütün türleri gelişmiş ve çoğu canlılığını hâlâ devam ettirmektedir. İlk söyleyenleri belirsiz (anonim) *añız-ertegiler* (rivayet, efsane, masal), *makal-meteller* (atasözleri), *şeşendik sözler* (kıssalar), *turmis-salt* (gelenek-görenek) *cırları*, *tarihi cırlar*, *arnav* (kaside-methiye), *tolgav* (koçaklama), *öleñ* (türkü), *aytıs* (atışma) v.b. türler Kazak halkının zengin kültür hazinesini meydana getirirler. Çağdaş Kazak edebiyatının bu döneminin en önemli temsilcileri olarak Buhar (1668-1781) *cırav*, Dulat Babatayulı (1802-1871), Muhammet Ötemisulı (1804-1846)'yı sayabiliriz.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi 19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın başında Kazak edebiyatının özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Yüzyılın başında gazete ve dergilerin çıkmaya başlaması
 - b. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazak topraklarında aydınlanma döneminin başlaması
 - c. Bu dönemde kitap basımı işinin gelişmesi
 - d. Nurcan Navşabayev (1859-1919) ve Meşhur Yusuf Köbeyev (1857-1931) gibi adından söz ettiren yazarların yetişmesi
 - e. Kazak edebiyatının, Kırgız edebiyatının ışığında gelişimini sürdürmesi
2. Aşağıdakilerden hangisi “Ertegi” yi **en iyi** tanımlar?
 - a. Eski devirleri anlatan, asırdan asra kalıplaşarak gelen günlük hayatı anlatan halk hikâyeleridir.
 - b. Kazak halkının başından geçen tarihî olayları anlatan mensur eserlerdir.
 - c. Kazaklarda çıkan ilk gazetenin adıdır.
 - d. 19. yüzyılda yaşamış olan meşhur Kazak yazarıdır.
 - e. Anadolu Türk edebiyatındaki atasözü ve deyimlere karşılık gelen kavramdır.
3. Aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Şeşendik sözler, sözlü edebiyatın didaktik türlerindedir.
 - b. Halk şarkılarına “cır,” bunları söyleyenlere de “cırav” veya “cırşı” adı verilir.
 - c. “Cumbak,” Kazak sözlü edebiyatının ürünlerinden olan atasözlere verilen addır.
 - d. “Makal-meteller” sözlü edebiyatın en eski türlerindedir.
 - e. “Turmıs-salt cırları,” göçebe halkın evlilik, göç gibi gündelik hayatını anlatır.
4. Aytıslar ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Akın aytıslarında, halkı ilgilendiren her şey söz konusudur.
 - b. Tökpe akınların karşılıklı olarak sanatlarını icra etmelerine “akın aytısı” adı verilir.
 - c. Aytıslarda akınlar irticalen söylenmek zorunda olduğundan Kazak dilinde onlara “tökpe akın” adı verilir.
 - d. Aytıslar, Kazak edebiyatında 20. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır.
 - e. Aytıslar, Kazakların doğru sözü, söz yarışı ya da fikir dalaşı dediği bir yarışmadır.
5. “Başlangıç Dönemi Kazak Edebiyatı” ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Kazak edebiyatı, bugünkü Kazakistan coğrafyasına yerleşen halkların meydana getirdiği zengin, ruhani hazinenin ürünüdür.
 - b. Stalin, bu dönemde birçok aydını baskı ve zulümle susturmuştur.
 - c. 20. yüzyılın başlarına kadar göçebe hayatı devam ettiren Kazak halkının, zengin halk edebiyatı vardır.
 - d. Kazak Edebiyatının ilk nüshaları “Dede Korkut ve Oğuzname”’dir.
 - e. Bu dönemde Kazak edebiyatının en büyük temsilcisi Buhar (1668-1781) cıravdır.
6. “Kazakların doğru sözü, söz yarışı, fikir dalaşı dediği bir yarışmadır. Halkı ilgilendiren her şey bu yarışmada söz konusudur. Halkın yaşantısını, gelenek ve göreneklerini, tabiatını gösterir. Kazak dilinde onlara “tökpe akın” adı da verilir.” Yukarıdaki parçada özellikleri verilen yarışma aşağıdakilerin hangisidir?
 - a. Tolgav
 - b. Makal-Metel
 - c. Kozi Körpeş
 - d. Aytıslar
 - e. Batırlar Cırı
7. Aşağıdakilerden hangisi Kazak sözlü edebiyatının türlerinden biri **değildir**?
 - a. Añız-ertegiler (rivayet, efsane, masal)
 - b. Makal-meteller (atasözleri)
 - c. Korgoo (taşlama)
 - d. Şeşendik sözler (kıssalar)
 - e. Öleñ (türkü)
8. Aşağıdakilerden hangisi Kazakçanın özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. “ş” yerine “s”, “ç” yerine “ş” kullanılması
 - b. Kazak edebi dilinin başlangıcının 20. yüzyılın sonlarına rastlaması
 - c. Kazakların, 1929’a kadar Arap, 1929’dan 1940’a kadar Latin ve 1940’tan sonra Kiril harflerine dayalı alfabe kullanması
 - d. Kazakistan dışında, Doğu Türkistan, Moğolistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi farklı ülkelerde konuşulması
 - e. Türkçenin Kıpçak dil grubuna dâhil olması

“Ay ortak, kün ortak, caksı ortak
Ülken tüye köpirden tayak ceydi

Ay ortak, güneş ortak, iyilik ortak
Büyük deve köprüden dayak yer”

9. Yukarıdaki cümleler Kazak edebiyatında aşağıdaki edebi türlerden hangisine girer?

- Makal-Mesel
- Şeşendik söz
- Cumbak
- Ertegi
- Aytıs

10. Aşağıdakilerden hangisi Türkiye Türkleri ve Kazak Türklerinin ortak kültürden beslendiğine kanıttır?

- Kazakların Arap, Latin ve Kiril alfabeleri kullanması
- Tiyatro türünün 20. yüzyıldan sonra Kazak edebiyatında gelişmesi.
- Kazak akademisyen Prof. Dr. Mekemtas Mırzahmetulı'nın Oğuzname ve Dede Korkut Kitabını yayınlaması
- Kazakların çok zengin bir sözlü kültüre sahip olması
- Kazaklarda atasözü ve deyimlere makal-mesel denilmesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

- e Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz
- a Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz
- c Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz
- d Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise, “ Kazak Dil”i konusunu gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise, “Başlangıç Dönemi (20. Yüzyıla kadar olan dönem) Kazak Edebiyat”ı konusunu gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kazak Türklerinin alfabe değişikliğinin altında yatan en büyük neden siyasidir. Egemenliği altına aldığı Türk topluluklarının kültürel kodlarıyla oynama arzusu Stalin Rusya'sının siyasi gücünün verdiği bir etkidir. Böl-parçala-yönet politikası neticesinde diğer Türk boylarında olduğu gibi Kazak Türklerinin de öncelikle dili ile oynanmıştır. İlimsky'nin faaliyetleri, Kazak okullarında zorunlu verilen Rusça dersleri dolayısıyla Kazakların Kiril alfabesini kullanmalarını zorunlu kılmıştır. Sonraki dönemlerde ise, Rusya'nın siyasi dayatmaları neticesinde Kazak Türkleri farklı alfabeleri kullanmışlardır.

Sıra Sizde 2

Kazak Türkleri ile Türkiye Türkleri ortak bir geçmişe sahiptir. Bunu eserlerde de görmek mümkündür. Kazak edebiyatının ilk nüshaları bütün Türk halklarında ortaktır. En eskileri, Kültekin, Bilge Kagan ve Tonyukuk'a ithaf edilen Orhun abideleridir. Ayrıca Dede Korkut hikâyelerinin her iki kültür dairesi içinde eritilmiş olması bu ortaklığı gözler önüne sermektedir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- "Kazak baspasözü tarihinin" *Aykap*. Almatı: Kazak Ensiklopediyası Bas Redaksiyası, 1995, s. 5-44.
- "Kazahskiy Yazık" *Literaturnaya Ensiklopediya*. Cilt 5, 1931, s. 21-22.
- Ahmet Türköz, "Kazak Türkçesinin resmî dil olması hakkında kabul edilen kanun metni" *Türkistan*, no. 9, 1990, s. 53
- Avelbek Koñuratbayev. *Kazak Adebietiniñ Tarihi*. Almatı: Sanat, 1994.
- Bağlan Davletbayev. *Gabit Müsirepov'un Hikâyeleri*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Bahıtcan Maytanov. "Psikologizm-nesirdeki cañe col," *Vakit cane Yazar*. Almatı 1980.
- Bes Gasır Cırlaydı*. I. Tom, Almatı: Cazuvşı, 1989.
- G. Togcanov. *Edebیات cane Sın Meseleleri*. Kızılorda 1929.
- Göksel Öztürk, "Jumbak aytısları" *Bir*, sayı 1, 1994, s. 125-135.
- Hangali Süyınşaliev, *Kazaq Adebietiniñ Tarihi*, Almatı: Sanat, 1997.
- Jonathan Pool, "Developing the Soviet Turkic Tongues: The Language of the Politics of Language" *Slavic Review*, c. 35, no. 3, Eylül 1976, s. 425-442.

- Korganbek Amanolov, "Ana tili degende" *Culdız*, 8 Ağustos 1989, s. 162.
- Kurmangazı Sadıkbekov. *B. Sokpabayev'in "Benim Adım Koca" Hikâyesinin İncelenmesi*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Marat Mirzagulov, "Kazakşañ kalay?" *Ana Tili*, no. 2, 29 Mart 1990, s. 3.
- Mukan İmancanov. "Kıska engimeler turalı," *Örken*. Almatı 1980.
- Niğmet Gabdullin. *Vakit Sırı*. Almatı 1981.
- Orhan Söylemez, "Preserving Kazak cultural identity after 1980" Basılmamış Doktora tezi. New York: Columbia University, 1995.
- Kazaq Adebietiniñ Tarihi*. III. Almatı: Gılım, 2000.
- Kazaq Sovet Ensiklopediyası*, II. cilt, Almatı 1989, s. 428.
- Kazaq Sovet Ensiklopediyası*. Almatı 1980, s. 541-589.
- Kazaq Sovettik Sotsiyalistik Respublikası. Ensiklokdialık anıqtama*. Almatı: 1980, s. 521-589.
- Rabiga Sızdıqova, *Qazaq Adebı Tiliñ Tarihi*, Almatı: Ana Tili, 1993.
- Rahmankul Berdibayev. "Biyik parız," *Vakit cane Kalamger*. Almatı: Cazuvşı, 1980.
- Sahıpcemal Aytcanova. *Şerhan Murtaza'nın "Bulunmuş Deniz" Hikâyesinin İncelenmesi* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Selibek İsaev Muhamedcaroviç, *Kazaq Edebı Tiliñ Tarihi*. Almatı: Mektep, 1989.
- Serik Kirabayev. *Keñes Devirindegi Kazak Adebıyeti*. Almatı: Bilim, 1998.
- Sovettik Kazaqstan Cazuvşılalı*. Almatı: Cazuvşı, 1987
- Şeriyazdan Elevkenov. "Zamandas parasatı," *Vakit cane Kalamger*. Almatı: Cazuvşı, 1980.
- The Voice of the Steppe. Modern Kazakh Short Stories*. Moscow: Progress Publishers, 1981
- Timur Kocaoğlu, "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikâye ve Romanın Doğuşu," *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1987, sayı 2, s. 145-154.

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kazak Dil ve Edebiyatına ait eserleri okuyabilecek,
- Kiril alfabesi ve Latin alfabesiyle verilen örnek metinler yardımıyla Kazak edebiyatı hakkında yorum yapabilecek,
- Kazak tiyatrosu ve en önemli temsilcilerini yakından tanıyabilecek,
- Kazak sözlü ve yazılı kültür unsurlarını betimleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kazak Edebiyatı
- Tiyatro
- Sözlü Kültür
- Yazı Dili
- Örnek Metinler
- Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı
- Kazak Tiyatrosu
- Cumabek Edilbayev
- Muhtar Avezov
- Dükenbay Doscanov
- Abiş Kekilbayev
- Sabit Mukanov
- Tölen Abdibekov
- Alcabbar Abişev

İçindekiler

Çağdaş Kazak Edebiyatı II

20. YÜZYIL KAZAK EDEBİYATI

Çağdaş Kazak Edebiyatı, 19. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında: 1. Hazırlık Dönemi (19. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölüme ayrılmaktadır. Bağımsızlıktan sonraki (1991) edebiyat da ayrı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

1. Hazırlık Dönemi: Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar.

Hazırlık döneminin en önemli kişileri Abay Kunanbayulu, Şokan Velihanov ve İbray (İbrahim) Altınarın'dır. Abay, çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan Abay, 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkar. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açar. Abay'ın iki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azim Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır.

Kazakların aydınlanma dönemi fikir adamlarından olan Abay 1845'te Semey vilayetine bağlı Şıngıs dağı'nın yaylalarında dünyaya geldi. Babası Kunanbay, özlü sözleriyle, bilimi ve tecrübesiyle, adaletiyle tanınmış bir adamdı. Oğlu Abay'ın ileride devlet adamı olmasını isteyen Kunanbay, onu genç yaşta eğiterek hâkim olmasını istiyordu. Fakat Abay, Kazakların tanınmış bir akını/ozanı oldu. Dört yıllık medrese eğitimi sırasında Arap, Fars, İran ve Türk ozanlarının eserlerini okudu, onlara nazireler yazdı.

Kazakistan'ın ve Kazakların en önemli ozanı olan Abay'ın gerçek adı İbrahim'dir. Şiirlerinin önde gelen özelliği sözün az ve öz olması, arka plandaki anlamının derinliğidir. Hangi konuyu ele alsın onu derinlemesine incelemekte, iç sırrına vakıf olduktan sonra yazmakta olduğu için okuyucuyu anlamaya zorlamaktadır. Yani Abay okuru, onun sözlerini ne kadar sınırsız, şiir de okuyucuyu sınamakta, imtihan etmektedir. Dolayısıyla bir diğer tanınmış Kazak fikir adamı Ahmet Baytursınulı'nın ifadesine göre her ne kadar zamanının akınlarının sözlerine benzer ifadeler kullansa da Abay'ın şiirinin gücü sadece sözünde değil, aynı zamanda özündedir demek mümkündür: "... Ol okşavlık, artıktık baska akındardan Abaydın calgız sözünde gana emes, özünde de bolgan..." (Adebiyet, 1996: 26-32) Batı'nın Spenser, Luis Dreper gibi önde gelen fikir adamlarının yanı sıra Lermontov gibi Rusların meşhur şairlerinin kitaplarını tercümesinden okuyan Abay, hakikati hakikat kalıbı içinde, derin olanı da derin kalıbın içinde anlatmıştır. Özellikle şiirlerinde

Lermontov'dan derin izler bulmak mümkündür. Abay'ın şiirin tarifini, tanımını yaptığı ve nasıl olması gerektiğini anlatan "Ölen – sözün padişahı, söz anası" isimli şiirine bakmak gerekir:

Ölen – sözün patşası, söz sarası,	Şiir, sözün padişahı, söz anası,
Kiyınnan kiyıstırar er danası.	Zorluktan kurtarır her aydını.
Tilge cenil, cürekke cılı tiyip,	Dile hafifce, yüreğe ılıkca değip,
Tep-tegis cumır kelsin aynası.	Etraftaki herkes birlikte gelsin.
Böten sözben bilgansa söz arası,	Yabancı kelimelerle kirlenirse söz arası,
Ol – akının bilimsiz başarısı	O, bilimsiz akının çaresizliği.
Aytuşu men tındavşu köbi – nadan,	Söyleyen ile dinleyenin çoğu, câhil,
Bul curtın söz tanımas bir parası...	Bu halkın söz tanımaz bir parçası... (Adebiyet, 1996: 27)

Hazırlık döneminin diğer önemli adı olan Şokan Velihanov, Cengiz Han'ın soyundandır. Kazakistan'ın Kusmırın köyünde 1835'de doğdu. Gençliğini geçirdiği bu yerlerin göllerinin gökyüzünün ve tabiatının güzelliği ona ilham verdi ve hem hikâyelerinde hem de tablolarında betimledi. Babası Veli, Rusça öğrenmiş, eğitim almış bir subaydı. Annesi Ayyayım da Abılay Han'ın soyundan geliyordu. Şokan da Kazakların tarihini, etnografyasını ve edebiyatını çok iyi biliyordu. O aynı zamanda çok önemli bir seyyahı, Orta Asya'da dolaşmadığı yer yoktu. Kazak ve Kırgız edebiyatı ve halkın sözlü kültür ürünlerini yakından tanıma fırsatı bulmuştu ve bu konularda önemli ilmi araştırmalara imza atmıştı. Potanin, Berezin, Radlov, Alektorov gibi Kazak edebiyatı, Kazak halk edebiyatı mahsulleri üzerine çalışmış olan Rus araştırmacılarla tanışmıştı.

Şokan, ilk önce köyde okuduğu için eski alfabeyi de biliyordu. On yaşına geldiğinde babası Veli onu Omsk'taki askerî okula verdi. Rus dilini bilmiyordu; ama bir yıl içinde öğrendi. Kostiletskiy, Gontsevskiy gibi aydınlar ona rehberlik ettiler. Onların sayesinde Puşkin, Lermontov, Gogol, Krilov gibi Rus yazarların eserlerini okudu. Resim yaptı, özlü sözler söyledi, sanatını geliştirdi.

1853'te askerî okulu bitirdiğinde bölge valisi onu kendisine yardımcı olarak yanına aldı. Bu görevinde pek çok kişiyle tanıştı, yöneticiliği öğrendi. Rus idarecileri ile yakın mesaisi dolayısıyla onların siyasetini öğrendi ve asıl amaçlarına vakıf oldu. Baskıcı ve adaletsiz yönetimlerine şahit oldukça yüreği sızladı. 1856'da Yarbay Homentovskiy ile birlikte Kırgız-Kazak topraklarının coğrafi haritasının hazırlandığı gezide yer aldı. Kendisi de bu coğrafyanın etnografyası ile yeryüzü zenginliğini, örf-âdetlerini, medeniyetini, edebiyatını araştırdı. Topladığı malzeme ile daha sonra önemli ilmi makalelere imza attı. Okumuş Kazak milliyetçilerinin dikkatlerini bu noktaya çekti. İkinci seyahatinde de Kulca ve Kaşkarya'ya gitti. Bu yerleri Avrupa'ya tanıtan eserler kaleme aldı.

Manas Destanı'nı yazıya geçirmenin dışında, Kazak Türklerinin çağdaş dünya ile yüz yüze gelmesi için ortaya koyduğu çabalarla tanındı. Manas destanına ayrı bir ilgi gösteren Şokan Velihanov, onu "büyük bir ansiklopedi" olarak değerlendirdi ve "İliada" destanı ile karşılaştırdı. Manas'ta Kırgız edebiyatının bütün sözlü edebiyat ürünlerinin örneklerinin varlığını gösterdi ve Kazak akınlarından yaptığı derlemelerle Şokan nüshası olarak hazırladı. Bu çalışma 1965'te A. Margulan tarafından bulundu ve basıldı.

Hayat tecrübesi ona çok şey öğretti ve bunun neticesinde reformist bir aydın olarak ortaya çıktı. Siyasi görüş olarak da demokrattığı kendine rehber edindi. Bu yüzden Şokan için Kazaklar, Kazakistan'ın ilk demokrati gözüyle bakmaktadırlar. Şöyle diyor Hanga-li Süyinşaliyev: "Onun negizgi maksatı – öz elin Evropanın ozık medeniyetine cetelev cene sol arkılı halık sanasın oyatuv, özinin tungan elin medeniyetti elder katarına kosuv" (Sü-

yişaliyev, 1996: 818) yani “Onun asıl maksadı, kendi yurdunu Avrupa’nın gelişmiş medeniyetine yetiştirmek ve böylece halkı uyandırmak, kendi doğduğu memleketini medenî ülkeler arasına sokmak”tı. Bunu yapabilmek için de Kazak çocuklarının okumaları için okulların açılmasını istedi. Okullar açtırdı ve çocukların Tatarca öğrenmesini sağladı. Rusların Avrupa medeniyetine ulaşmasını örnek alarak Kazakların da Tatar devrini yaşayarak ulaşmasını istedi. Daha sonraki amacı da Tatar mekteplerinin yerine Rus-Kazak mekteplerini açmaktı. Bu sayede muasır medeniyetler seviyesine ulaşılacağına inanmıştı.

Eserlerini daha çok Rusça yazan Velihanov’un; Cungarya Oçerkleri, Ablay, Kırgızlar, Çin İmparatorluğunun Batısı, Kulca Şehri, Kazaklarda Şamanizm, Kazak Şecereleri, Kazak Silahları gibi eserleri vardır. Bunların yanında en mühim çalışmalarını Kazak halk edebiyatı ürünleri derlemeleri oluşturur. Sözlü edebiyat ürünleri, cırlar (şiiirler), hikâyeler, masalları derlemekle kalmamış onlara yazdığı değerlendirmelerle yayınlamıştır.

İbray Altınсарin ilk Kazak eğitimcisidir. İbray, zamanının en büyük pedagoji âlimlerinden birisidir. Kazak çocuklarının skolâstik yani dinî eğitimlerinin yanında fen derslerini almaları için yeni usulde mektepler açtı. “Kazak elin karangılık bugavınan alıp şığıp, közin aşıp, kökiregin oyatuvdı közdegen halık kamkorşısı” yani “Kazak yurdunu karanlık zincirinden kurtarıp, gözünü açıp fikrini uyandırmak için uğraşan bir halk aydını” (Süyinşaliyev, 1997: 836) olarak bilinen İbray, folklorla yakından ilgilendi.

İbray Altınсарin 1841’de Kostanay bölgesi, Zatobol köyünde doğdu ve orada büyüdü. İlk önce molladan İslamî eğitim aldı. Babası Balgoca ve onun etrafındaki şeşenler yani âkil adamları yakından tanıdı, onların sohbetlerinden istifade etti. 1850’de dokuz yaşında iken babası onu Orenborg’a, Kazak çocukları için açılmış olan yedi yıllık mektebe götürdü. Okulda eğitim her ne kadar Rusça ve Tatarca olsa da İbray, kabiliyetini göstererek okulu başarı ile bitirdi. Okul yıllarında doğudan batıdan, Orta Asya’dan edebiyatçıların eserlerini okumaya başladı. Puşkin, Lermontov, Gogol yanında Firdevsi, Nizami, Nevai gibi şark edebiyatının önde gelen isimlerinin eserlerini okudu. Ayrıca V. Grigorev ile yakın dostluğu sayesinde onun kütüphanesindeki kitapları okudu. Diğer taraftan İlminskiy’nin gönderdiği kitaplar da onun en yakın dostları oldu.

Orenborg’daki eğitimi ve sonrasında Rus aydınları ile yakın alakası onun düşünce tarzının şekillenmesine, hayata bakışına etki etti. Kazak çocuklarının eğitimi meselesine hemen hemen bütün mesaisini harcadı. Açılma ruhsatını 1861’de aldığı Torgay’daki okulu ancak 1864’te açabildi. O zamana kadar 4-5 Kazak çocuğunu evinde okuttu. Böylece önemli bir tecrübe kazanmış oldu. Okul açıldığında artık son derece hazırlıklıydı. İlminskiy’e yazdığı mektubunda: “Men balalardı okıtuvga, koyga şapkan aş kaskırday, öte kızuv kiristim” yani “Ben çocukları okutmak için, koyunlara dalmış aç kurt misali, büyük bir ilgiyle giriştim” diyordu. (Süyinşaliyev, 1997: 841)

Realist Kazak nesrinin kurucusu olarak tanınmasına rağmen şiiirler de yazdı. İbray, hem nesrinde hem de şiiirlerinde “nâdanlıkla” yani “cehaletle” mücadele etti. İlim ile ancak ülkesinin kalkınabileceğine, gelişebileceğine inanmıştı. Şöyle diyordu bir şiiirinde:

Öner, bilim – beri de
Okuvmenen tabılğan...
Kel, balalar, okılık!

Sanat, bilim – hepsi de
Okumayla bulunur...
Gelin çocuklar, okuyalım!

derken Kazak çocuklarına, gençlerine okuyan adamın karanlıktan kurtulup, dünyanın ışığını yakıp, ilerlediğini duyuruyordu:

Okımagan cüredi,
Karangını karmalap...
Okısanız, balalar,
Şamnan şırak çağılar!

Okumayan yürür,
Karanlığı tutarak...
Okusanız, çocuklar,
Mumdan ışık yakılır!
(Süyinşaliyev, 1997: 852)

İbray, Kazak çocuklarına yönelik eğitim ve okullaşma çalışmalarının yanı sıra ilk kez Kazak Türkçesini resmî yazışmalarda kullanmış ve bu lehçeyle ders kitapları yazmıştır. “Şeşe men bala” yani “Baba ve evlat”, “Nâdandık” yani “Cehalet”, “Edep ve Adildik” yani “Adaletli olmak” adlı hikâyelerinde örnek insan tiplerini yapmaya gayret etti.

Rusların Kazak Türkleri arasında Hristiyanlığı yayma çalışmalarına karşı çıktı, bu faaliyetleri engellemek için “Şeraitü'l-İslam Müslümanlıktan Tutkısı” adıyla bir ilmihal de yazdı.

2. Hürriyet Dönemi: 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Kazak Türkçesiyle çıkan *Sirke* gazetesi, İslamcı *Aykap* mecmuası, *Kazakistan* gazetesi, *Kazak* gazetesi, *İşim Dalası* ve *Alaş* gibi gazeteler milli şuurun canlanmasında önemli rol oynamışlardır.

19. yüzyılın son yılları ile 20. yüzyılın başında ozan ve yazarların en önemli meselesi halkı uyandırmak, cehâletten kurtarmak, ilim öğretmek oldu. Yani eğitim meselesi gündeme getirildi. 20. yüzyılın başında Kazaklarda iki türlü eğitim vardı. Birisi medreselerdeki İslamî tarzda eğitim, ikincisi de Rusça, dolayısıyla dünyevî eğitim. Medreselerde eğitim verenler Buhara, Semerkand, Taşkent, Kazan, Ufa, Orınbor, Troitsk gibi yerlerde okuyan Tatar ve Başkurt mollaları idi. Asrın başında medrese eğitimi de “kadimci” ve “ceditçi” olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bunlardan birincisi eskiden beri devam eden ve Arap harfleri ile yapılan dinî eğitimdi. Yeni tarz eğitimde ise Alfabe değişikliğinin yanı sıra derslerde de farklılık söz konusuydu. Dinî derslerin yanında tarih, coğrafya, matematik gibi dersler de okutulmaktaydı. Bu usulün başını ise Tatar Türklerinden Şehabettin Mercani ve bütün Türk halklarının takdirini kazanmış olan İsmail Gaspıralı çekiyordu. Kazaklar arasında bu usulü yaygınlaştıran Ahmet Baytursınulı oldu. 20. yüzyıl başındaki Kazak akınları bu iki usulde eğitim aldılar.

Abay, İbray ve Şokan gibi Kazak aydınlarının başlattığı yenileşme hareketinin önemli şahsiyetlerinden birisi olan Ahmet Baytursınulı, hem dilci, edebiyat araştırmacısı, Türko-log hem de ozan-yazar olarak Kazak edebiyat tarihindeki yerini aldı. Baytursınulı 1873'de Kostanay vilayetinde doğdu. Babası Baytursın, bölge komutanı Yarbay Yakovlev'in başını yardığı için on beş yılını hapisane ve Sibiryada sürgünde geçirdi. Bu zor yıllarda Ahmet Baytursınulı önce kendi köyünde daha sonra da yakın merkezlerdeki okullarda eğitim aldı. 1886-1891 yılları arasında iki yılı Rusça-Kazakça olan Torgay şehrindeki lisede okudu. Daha sonra 1891-1895 arasında da Orınbor'daki Öğretmen okuluna devam etti. Aktöbe, Kostanay, Karkaralı'da öğretmenlik yaptı, adalet için çalıştı, Rus Çarının sömürgeci siyasetine karşı mücadele etti. 1909'da Karkaralı'daki okulun müdürlüğünü yaptığı sırada sorgusuz-sualsiz Semey hapisanesine atıldı. Sekiz ay boyunca orada kaldı. 1910'da serbest bırakıldıktan sonra Orınbor'a geldi ve orada hayatının en zahmetli ve Kazak aydınlanması için önemli olan çalışmalarını yaptı. 1913-1918 arasında Kazak gazetesinde redaktörlük yaptı. Bu tarihî görevinde Kazak halkının sosyal ve kültürel meselelerine eğildi, ülkenin kalkınması ve ilerlemesi için yazılar yazdı, sanata ve bilime önem verdi. 1918'de başlayan

Alaş Orda hareketini yakından takip etti ve ülkenin kaderini değiştirecek olan ihtilâl sırasında daha önce bu yönde çalışmalar yapan Kazak aydınlarının yanında yer alarak Sovyet Hükümeti saflarına katıldı. Bu süreçte Cumhuriyetin Halk Eğitimi Komiserliği, Merkezî Gelişme Komitesi üyeliği, Kazakistan Akademi Merkezi Başkanlığı, Taşkent, Almatı Yüksek Eğitim Kurulu'nda profesör olarak çalıştı.

Sovyetler Birliği'nin adalet mekanizmasının bozulduğu ve Stalinizm'in kılıcından kan damladığı yıllarda Ahmet Baytursınulı 1929'da tutuklandı ve hapse atıldı. Daha sonra uzak yerlerdeki lagere yani kampa alındı. 1936'da yurda dönse de 1937'deki Stalin'in represiya yani baskısına maruz kalarak 1938'de öldürüldü.

Ahmet Baytursınulı'nın üzerinde durduğu en önemli meselelerden biri Kazak alfabesi ve Kazakçanın gramerini hazırlamak oldu. Arap harflerine getirdiği yeni reform, Kazak dil biliminin önemli terminolojisini hazırladı. Kazakçanın fonetiğini, morfolojisini, sentaksını bir temele oturttu. Kazak mekteplerinin açılması için çaba sarf etti, oralarda okuyacak olan Kazak çocukları için Kazakça okuma kitapları hazırladı.

Kazak edebiyat tarihçileri onun bağımsızlık için vermiş olduğu mücadeleyi ve bu mücadele sırasında çektiği sıkıntıları anlatan şiirini Nazım Hikmet'in tanınmış şiirindeki sözleri ile değerlendirmektedirler:

Ben diyorum ki ona:
Kül olayım Kerem gibi yana yana.
Ben yanmasam,
Sen yanmasan
Biz yanmasak,
Nasıl çıkar karanlıklar aydınlığa.
Baytursınulı'nın benzer şiiri de şöyledir:

Men buktım, cattım,
Sen buktın, cattın,
Kim istemek kızmet?
Avızben aytıp,
İsterde kaytıp,
Colamasak, ne mindet?
Tek cürse tok cürmekti,
Kiyın deme bilmekti.

Ben sustum, yattım,
Sen sustun, yattın,
Kim yapacak hizmeti?
Ağız ile söyleyip,
İşe dönüp,
Yürümesek, ne görev?
Tek yürüse tok yürümeyi,
Zor deme öğrenmeyi.
(Baytursınov, 1991: 8)

Didaktik eserler de veren Baytursınulı, *Kırk misal* adlı şiir kitabında fabl türünde eserler yazdı. Mesela "At ile eşek", "Öküz ile kurbağa", "Kurt ile turna", "Bülbül ile eşek" bu türde yazdığı şiirlerinin en güzel örneklerindedir. Öğretme ve düşündürme amacı güden bu şiirlerinin yanı sıra doğrudan Kazak halkını ve çocuklarını okumaya ve öğrenmeye çağıran şiirini burada anmak faydalıdır:

“Okuvga şakıruv”

Balalar! Okuvga bar! Catpa karap!
 Cuvınıp, kiyininder şapşanırak!
 Şakırdı tavık mana aldekaşan,
 Karap tur terezeden küin cıltrırap.
 Adam da, uşkan kus ta, cürgen an da,
 Kişkene konız da cür cügin süyrep,
 Baradı aralar da uşıp balga.
 Küin aşık, togaylar şat, in-cin orman,
 Oyanıp can-makluk tünde kongan,
 Sayragı sargaldaktın sıngırlagan.
 Şıgadı tokıldaktın tok-tok davsı,
 Özende balıkşılar av karap cür,
 Togayda orak davsı şan-şun organ.
 “Allalap”, al kitaptı koldarina!
 Kuldarın Kuday süymes calkav bolgan.

“Okumaya çağrı”

Çocuklar! Okumaya git! Yatma baka baka!
 Yıkayıp, giyinin tertemiz!
 Çağırdı tavuk biraz önce,
 Bak bakalım pencereden gün parlıyor.
 İnsan da, uçan kuş da, yürüyen hayvan da,
 Küçücük böcek bile gidiyor yükünü alıp,
 Gidiyor arılar da uçarak bala.
 Gün açık, ağaçlar şâd, in-cin orman,
 Uyanıp can-mahlûk gece tüneyen,
 Çıkıyor ağaçkakanın tok-tok sesi,
 Sayradı bülbülün sesi.
 İrmakta balıkçılar av bakıp duruyor
 Tarlada orak sesi şan-şun vuruyor.
 “Allah” deyip, al kitabı koluna!
 Kullarını Hüda sevmez tembel olan. (Bay-
 tursinov, 1991: 65-66)

Bu dönemde kitap basımı işi de gelişti. 1862-1900 yılları arasında 70 civarında Kazak kitabı basıldı. 1900-1917 arasında ise basılan kitap sayısı 200’e ulaştı. Basılan kitaplar arasında Kazak sözlü edebiyatı mahsulleri, seçireler, dini kitaplar, Şark edebiyatı ürünleri, okuma kitapları, Rusçadan tercümelemler ve Kazak yazarlarının eserleri vardı.

Yine yüzyılın başında gazete ve dergiler de çıkmaya başladı. *Türkistan Vilayatinin Gazeti* 1870 yılında Taşkent’te çıkmaya başladı. 1888-1902 yılları arasında Ombıda da *Dala Veleyetinin Gazeti* yayımlandı. 1907 yılında St. Petersburg’da ancak bir sayı çıkabilen *Serke* adlı gazete Kazak dilinde yayımlandı. *Kazakistan Gazeti* 1907 yılı Mart ayında Troitsk şehrinde bir sayı çıktı. *Kazakistan gazetesi* ise 16 Mart 1911’de başlayıp iki dilde altı sayı basıldı. 1913 yılında ise ancak 13-14 sayı çıkabildi. *Eşim Dalası* 1913 yılında Petropav’da Kazak ve Tatar dillerinde haftada üç gün çıktıktan sonra yılsonunda kapandı.

20. yüzyıl başında yayınlanan *Aykap* ve *Kazak* gazetesi, Kazak edebiyatının gelişmesine, çeşitli edebî türlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. *Aykap* gazetesi 1911 Ocak ayında başlayıp 1915 Ağustos ayına kadar Troitsk şehrinde ilk yıl aylık olarak, daha sonra ise ayda iki defa 89 sayı çıktı. Gazeteyi çıkaran da redakte eden de tanınmış akın ve yazar Muhammetcan Seralin idi. Gazete Kazak halkını ilgilendiren, mesela eğitim, eğitim şartları, Kazak kızlarının eşitsizliği, başlık parası, Duma’ya temsilci seçilmesi, kitap basım işleri gibi bütün meseleleri tartışmaya açtı.

Kazak gazetesi ise Orınbor şehrinde 1913’te yeniden yayınlanmaya başladı. Aslında gazete Mart 1907’de Troitsk şehrinde çıkmaya başlamış, bir sayı çıktıktan sonra öylece kalmıştı. (*Aykap*, 1995: 5-44) Haim Şumlov-Sosnovskiy’nin çıkardığı gazetenin basılışı, hangi şehirde çıkarılması gerektiği, redaktörünün kim olacağı gibi konularda tartışmalar yaşansa da fikir birliğine varıldığı konusunda Remiyev’in “Vakitli Tatar matbuatı” albümünden aktarma bilgi verilmektedir. Ahmet Baytursınulı ve Mircakıp Dulatov’un yeniden çıkarmaya başladığı gazete, Kazak topraklarının en büyük özelliği ve aynası olan bilim ve sanatı, medeniliği ön plana çıkardı. 2 Şubat 1913’de Orınbar’da basılmaya başlayan ve 3.000 (üç bin) adet basılan gazetede bilimi ve sanatı öven yazıların yanı sıra daha önce yayınlanan gazetelerdeki yazıların bibliyoğrafyasına yer verildi. İkinci redaktörlüğünü Mircakıp Dulatov’un yaptığı gazetede hem Baytursınulı hem de Dulatov, yazdıkları yazılar ve yaptıkları tercümelemlerle, okuma-yazma kurallarını halka öğretme gayretleriyle önemli birer yenilikçi/reformist olarak isim yaptılar. Daha sonra bu iki önemli şahsiyet, dönemin

idarecileri tarafından milliyetçi, burjuva ve liberalist, Alaş Orda taraftarı, dolayısıyla da “Halk düşmanı” oldukları gerekçesiyle *Kazak* gazetesi kapatıldı.

Kazak edebiyatının mühim meselelerine ehemmiyet veren gazetede Kazakların eski sözlü edebiyatı, yazılı edebiyatının başlangıcında sözlü edebiyatın tesirine ve Abay Kunanbayev ile İbiray Altınсарın'ın başlattığı yeni devir edebiyatı üzerine makaleler yayınlandı. Özellikle Baytursınulı, 1913'te gazetenin 39. sayısında yayınlanan makalesinde Abay'ın dönemi için ne kadar yeni olduğunu, onun “az sözdi, tereng manalı” yani “az sözlü-derin mânâlı” söyleyişlerine dikkat çekti. Mirçakıp Dulatov da 1915'de 93. sayıda yayınlanan “Til kural” yani “Dil kuralı” adlı makalesinde Kazak dilinin Arap, Fars ve Rus sözleriyle doldurulmasına, onlarla karıştırılmasına karşı çıktı. Dulatov, Azamat Alaşulı mahlasıyla *Aykap* gazetesinin 1912'de yayınlanan 14. sayısında çıkan “Aykapka” yani “Aykap'a” başlıklı şiirinde eğitimin, okumanın önemine dikkat çekerek Kazak halkını eğitime ve gazeteyi okumaya davet etti:

*Gazet jurnal okusang,
Közindi Kazak aşasıng
Düniye halin bilmeseng,
İlgeri kalay basasıng?
İgilik joldan tartınba,
Bekerge de şaşasıng.
Öner-bilim tistey me,
Şeginip nege kaçasıng?
Sarğayıp jatkan bir ğarip,
Jiberdi jazıp batasın.
Jasasın “Aykap” jasasın!*

Gazete dergi okusan,
Gözünü Kazak açarsın
Dünya halini bilmesen,
İleri nasıl yürürsün?
İyilik yolundan çekinme,
Boşuna da şaşıyorsun.
Sanat-bilim ısıtır mı?
Çekinip niye kaçılıyorsun?
Dertlenip/üzülüp duran bir garip
Gönderdi yazıp duasını.
Yaşasın “Aykap” yaşasın!
(*Kazak Entsiklopediyası*, 1995: 342)

Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursınulı, Mirçakıp Duvlatulı gibi Kazak aydınları ülkeyi uykudan uyandırıp, onun siyasî fikirlerini yükseltmek için mücadele ettiler. Onlar cehalete, geri kalmışlığa karşı koyabilmenin en mühim yolunun eğitimden geçtiğini biliyorlardı. Dolayısıyla Kazak halkını eğitim-öğretim almaya, okuma yazma öğrenmeye davet ettiler. Rus Çarının tahttan düşmesi ile elde edilen bağımsızlık fikri güç kazanmaya başladı. 20. yüzyılın başındaki tanınmış Kazak akınlarından biri olan Sebit Dönentayev bu durumu “Bostandık” yani “Hürriyet” başlıklı şiirinde:

Tilekti bugün haktın bergen küni,
Köl-dariya közdin casın körgen küni.
... Galamga avzın aşkan aydahardın...
Mert bolıp, maksatının ölgen küni,

Dileği bugün Hakkın verdiği gün,
Göl-derya gözün yaşını gördüğü gün.
Âleme ağzını aşmış ejderhanın
Mert olup, maksatının öldüğü gün,
(Kirabayev, 1998: 8)

diye betimlemişti. Bu maksat üzerine Mirçakıp Duvlatov, Ş. Kudayberdiyev, S. Toraygirov, B. Maylin, B. Süleyev, S. Seyfullin gibi Kazak şairleri de şiirler yazdılar. Bu Kazak şairlerinin, Kazak aydınlarının hepsi de Kazak halkının karanlıktan çıkarabilmek için eğitim mecrasına çekmeye çalıştılar, bu yönde eserler verdiler. Hepsi de zamanın değiştiğine ve hürriyet güneşinin doğduğuna inanmışlardı. Bağımsızlığı “Asıgıp tez attandık” adlı şiiri ile karşılayan Saken Seyfullin, onun gökten inmediğini, eşitlik ve özgürlük için mücadele eden yiğitlerin emeği ile geldiğini anlattı:

*Tavekel kılıp attanıp,
Atka kamışı bastık biz.
Neşe kater cerlerden
Aman-esen astık biz.*

Tevekkel kılıp atlanıp,
Ata kamçı bastık biz.
Nice tehlikeli yerlerden
Sağ-salim aştık biz.
(Kirabayev, 1998: 10)

Fakat işler Kazak aydınlarının beklediği gibi gitmez. Rus Çarının esaretinden kurtulmuşlardı; ama Ekim 1917'den sonra kurulan hükümetin yeni kuralları gereği yurdun her yerinde Kazak komiteleri kurulmaya başlar. Bu komiteler Kazak halkına hizmet etmekten ziyade ona eziyet etmek üzere kurulmuş gibidir. Kazaklar ayrı bir devlet olmak istiyorlardı. Bu fikri gerçekleştirebilmek için de "Alaş" partisini kurdular ve Celtoksan (Aralık) 1917'de Alaşorda hükümetini kurmaya karar verdiler. Kazak aydınlarının bazıları bu fikri desteklediler. Sultanmahmut Toraygırov "Alaş sloganını" yazdı:

*Alaş tuvı astında
Kün söngenşe sönbeymiz.
Endi Alaştı eşkimning
Korlığına bermeymiz...
Öler cerden kettik biz.
Bul zamanga cettik biz
Casaydı Alaş, ölmeymiz
Casaydı Alaş, casasın!*

Alaş bayrağı altında
Gün sönse de sönmeyiz.
Şimdi Alaş'ı hiç kimsenin
Emrine vermeyiz...
Ölünecek yerden geçtik biz.
Bu zamana yettik biz
Yaşasın Alaş, ölmeyiz.
Yaşasın Alaş, yaşasın!
(Kirabayev, 1998: 8)

Daha çok millî konuların işlendiği bu dönemin önemli şair ve yazarları arasında Köpeyoğlu Yusuf Bek, İsfendiyar Köpeyoğlu, Sultanmahmut Toraygırov, Ahmet Baytursınulı, Ömer Karaşi, Şahingiray Bükeyhan, Mağcan Cumabayulı, İsa Baycanlı sayılabilir.

Mircakıp Duvlatov, 1885'te Torgay vilayetine bağlı Cangeldin kasabasında doğdu. Eski usülde eğitim gördü. Torgay şehrindeki Rus-Kazak okulunda 1897'de başladığı eğitimini 1902'de tamamladı. Beş altı yıl kadar köylerde öğretmenlik yaptı. 1907'de St. Peterburg'da çıkan *Serke* gazetesinde "Castarga" yani "Gençlere" adlı şiiri, 1909 yılında Ufa'da ise *Uyan Kazak!* adlı şiirler kitabı yayınlandı. Bu kitabında:

*Közindi aş, oyan
Kazak, köter bastı,
Ötkizbey karangına beker castı.
Cer ketti, din naşarlap, hal haram bop,
Kazak'ım, endi catuv caramas-tı,*

Gözünü aç, uyan
Kazak, kaldır başını,
Geçirme karanlıkta boşa gençliği.
Yer gitti, din bozuldu, hal haram oldu
Kazağım, şimdi yatmak yaramaz.
(Adebiyet, 1996: 52)

türünde şiirlerini topladı. Duvlatov, yayınlanan bu kitabı yüzünden eski hükümet tarafından tutuklandı ve hapse atıldı. Altı ay hapiste yatan Duvlatov, çıktıktan sonra kitabını dağıtmak isterse de hükümet kitabın dağıtımını yasakladı. Duvlatov'un en önemli eseri *Bakıtsız Camal*'dir. Kazak dilinde roman olarak tanımlanan kitapta yazar, cehalet yüzünden hayatını kaybeden genç bir Kazak kızının yaşantısını dramatize eder. Eserin ikinci bölümünde, yaşanan olayların gerçek olduğunu belirtmek için şöyle bir paragraf yazar:

“Okuyuşılar! Hikayamızdaki okigalar cogarıda ayılmış Sarsenbaydın üy işindegi kisilerden bastalğanı sebep-ti, anık anlatpak üşin Sarsenbaydın kim ekendigin hem nendey kisi ekendigin cazamın.”

“Okuyucular! Hikâyemizdeki olayların yukarıda belirtilen Sarsenbay’ın ev içindeki kişilerden başladığı için, daha açık anlatmak için Sarsenbay’ın kim olduğunu ve nasıl birisi olduğunu yazıyorum.”
(Duvlatov, 1991: 130)

(Bu eserin Namık Kemal’in *Zavallı Çocuk* adlı eseriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi ortaya ilginç sonuçlar da çıkaracaktır.)

Dönemin bir başka önemli yazarı, medrese eğitimi almış olan Mağcan Cumabayev’dir (1893-1938). Mağcan Cumabayev, Abay’dan sonraki dönemin en tanınmış akınıydı. Arapça, Farsça ve Türkçe’yi öğrenen Cumabayev’in şiirleri 1912’de Alimcan İbrahim’in yardımıyla Kazan’da basıldı. Böylece edebiyat alanında yükselmeye başladı. Vzelod İvanov’un hikâyelerini tercüme eden Cumabayev, Mircakıp Dulatov’u kendisine örnek aldı. “Şolpan’ın günahı” adlı hikâyesini yazdı. Bu yıllarda Mağcan Cumabayev, Kazak hikâyelerinin içinde kadının kaderini psikolojik tarzda tasvir eden ilk yazardır. “Şolpan’ın günahı” da yazarın uzun hikâye tarzında yazdığı tek eseridir. Eserde mutlu bir hayat süren Şolpan ile Sarsenbay’ın arası çocuklarının olmaması yüzünden bozulur. Şolpan eşini çok sevmektedir. Fakat çocuğunun olmaması yüreğinde ağır bir yükür. Çocuk doğurmak için Ezimtay ile ilişki kurar. Fakat daha sonra genç Ezimtay’dan kurtulamaz. Bunu öğrenen Sarsenbay karısını öldürür. Edebiyatın geleneksel temalarından birinde yazar, Şolpan’ı iç dünyası ile okuyucuya tanıtır. Mağcan’ın bu uzun hikâyesi, Muhtar Avezov (1897-1961) ve Cusipbek Aymavitov’un (1889-1931) eserleri ile birlikte Kazak edebiyatında psikolojik hikâye ve roman türünün ilk örneklerinden biri olur. Hikâyenin daha ilk paragrafı bile o dönem Kazakistan coğrafyasında ve toplumunda kadınların sosyal statüsünü göstermesi açısından yeterlidir:

“Şolpan’ın günahı”

“Şolpan, Sarsenbay’a eş olduğu yıl kendisi gibi yeni gelinlerle bir yerde toplanıp konuştuklarında “Çocuksuz hayatın tadı yok” demişti. Mal gibi alınıp satılan, kendi sevmediği kimseye eş olan sayısız Kazak kızlarının içinden, kendi sevdiği ile evlenen Şolpan aslında ilk yıl çocuk istememişti. Ak çadırın içinde yalnızca ikisi varken, kocasına sarılıp yatarken o hep “Allah’ım çocuk verme!” diye yalvarmıştı.”

Mağcan, 25 Haziran 1893’de doğdu. 1938 yılında öldü. Babası Beken (d. 1868) öğretmendi. Beken’in eşi Gülsim’den yedi oğlu iki kızı vardı. En büyük oğlu Müslim, ondan sonra Kaharman, Mağcan, Muhammedcan, Selimcan, Kalican, Sabırcan, kızlarının adı ise Külendem ve Gülbahçam idi.

Mağcan küçük yaşta okumaya ilgi duyuyordu. 4 yaşında iken okula başladı, fakat okulda ders programı yoktu. O yıllarda Orta Asya Türk dilini ve edebiyatını öğrendi. Daha sonra matematik ve coğrafya gördü. Gördüğü destanları hemen okumaya çalışırdı. Bunu gören babası onu Kızılcar’da M. Begişev’in öğretmenlik yaptığı medreseye okumaya gönderdi. Burada dört yıl boyunca Arapça, Farsça ve Türkçeyi öğrendi. Bu dillerin edebiyatı ile tanıştı. Mağcan’ın bilimi yükselmeye başladı. 1909 yılında Abay’ın Petersburg’da çıkarıldığı şiirlerini topladı. Abay hakkında şiirler yazdı.

Tatar âlimi Alimcan İbrahim, Mağcan’ın şiirlerinin 1912 yılında Kazan’da basılmasına yardım etti. Bundan sonra Mircakıp Dulatov onun üstadı oldu. Bir kış mevsiminde Mağcan’a Rusça öğretti. Öğretmen okulunu 1917 yılında altın madalya ile bitirdi. İyi bir öğrenci olduğu için “Potanın Vakfı”nın en yüksek bursunu aldı. Moskova’da kaldığı sürede tercüme işleriyle uğraştı. M. Gorki’nin “Sunkar cırı”, Manin-Sibiyak’ın “Akboz at”, Vzevolod İvanov’un Kazak hayatından alınmış hikâyelerini, V. İ. Lenin’in kitaplarını ve makalelerini tercüme etti. Tercümelere Moskova’da yayınlandı.

Goethe, Tolstoy, Geyne, Gorki, Verlen, Mayakovski, Balmont, Bryusov, Blok, Sologub gibi Batılı ve Rus şair ve yazarlarını okudu. 1924 yılında Moskovâda okuyan Kazak gençleri toplantısı yapıldı. O toplantıda Mağcan'ın şiirlerinden parçalar okundu. 1922 yılında Taşkent'e geldi. Meşhur "Batır Bayan" destanını burada yazdı. Akan Seri, Bazar Cıray ve Ebubekir Divayevler hakkındaki makaleleri çıktı. Şolpan, *Sana* dergileriyle *Ak col* gazetesinde çalıştı. Kazak-Kırgız bilim komisyonu üyesi olarak görev aldı. 1938 yılında Stalin döneminde öldürüldü.

Mağcan'ın şiirine örnek olması ve onun reformcu kimliğini göstermesi açısından "Can sözü" şiirinden alınan şu parçalara göz atılmasında fayda vardır:

"Can sözü" (1920)

*Kazak eli, bir avız sözim sagan;
Bolgaysın, sınşı bolsan, adil sınşı,
Kineni cürekke koy, koyma mağan,*

Kazak yurdu, bir ağız sözüüm var sana;
Olasın, eleştirmen olsan, âdil eleştirmen,
Günahını yüreğine koy, koyma bana,
(*Qazaq Adebietiyeti*, 1994: 35)

Bunun yanında Mağcan'ın çok önemli ve Türkiye'deki okuyucular tarafından bilinen iki şiiri daha vardır. Bunlardan biri "Alıstağı bavrıma" yani "Uzaktaki kardeşime" adıyla yazdığı ve Birinci Dünya Savaşından sonra millî mücadelenin verildiği yıllarda Türkiye'deki kardeşlerine mânen de olsa destek vermek için yazılmıştır. Mağcan ozan, ata-babasının Türk olduğunu, Turan coğrafyasını aklına getirip, Kazakistan topraklarını ata-mekan olarak Türklerin ve Kazakların yurdu olarak düşünerek tarihî şiirleri olan "Alıstağı bavrıma", "Oral tavi", "Turannın bir bavında" ve "Türkistan"ı kaleme almıştır.

*"Alıstağı bavrıma"
Bavırım! Sen o cakta, men bu cakta,
Kaygıdan kan cutamız, bizdin atka
Layık pa kul bop turuv? Cür ketelik
Altayga – ata miras altın takka*

*"Uzaktaki kardeşime"
Kardeşim! Sen o yanda, ben bu yanda,
Kaygıdan kan yutarız, bizim ata
Layık mı kul olup durmak?
Yürü gidelim Altay'a – ata mirası altın tahta.
(20-30 Cıldardagı *Qazaq Adebietiyeti*, 1997: 383)*

"Türkistan" şiirinde gerçek anlamda Türk dünyasının coğrafyasını çizerken;

*Ertede Okıs, Yaksart – Ceyhun, Seyhun -
Türükter bul ekevin dariya deytin.
Kiyeli sol eki su cagasında
Tabasın kasiyetti baban beyitin.*

*Eskiden Okıs, Yaksart – Ceyhun, Seyhun
Türkler bu ikisine derya derdi.
Muteber bu iki su yakasında
Bulursun haysiyetli atanın beyitini.
(20-30 Cıldardagı *Qazaq Adebietiyeti*, 1997: 383)*

3. Sovyet Dönemi: 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. 20 Ağustos 1919'da Ruslar, millî hükümeti yıkarak yerine Kazakistan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ni kurarlar. Böylece Kazakistan'da Sosyalizm ve Komünizmin baskısı altında bir edebiyat ortaya çıkar. Bu yıllarda yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar "Repressiya" denilen 1937- 1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler. Yeni yetişen nesillere baskı ile resmî ideoloji kabul ettirilir ve bu yolda eserler yazılır. Ancak 1950 yılından sonra resmî ideolojiye tepki olarak millî mirasa sahip çıkma, geçmişin önemli olaylarına ve büyük kahramanlarına karşı ilgi gösterme şeklinde ortaya çıkan akım, bir kısım Kazak halkı ve aydınları arasında millî birlik ruhunu meydana getirmiş ve millî gururu canlı tutmuştur.

Bu dönemin önemli edipleri arasında Saken Seyfullin, Muhtar Avezov, Sabit Mukanov, Gabidin Mustafin, Gabid Musrepov, Tahavi Ahtanov, Tahir Cerakov, Abdullah Tacıbayev, Ali Urmanov, Olcas Süleyman, Kalkaman Abdulkadirov gibi isimler önde gelir. Bunlar arasında Muhtar Avezov ve Olcas Süleyman'ın ayrı bir yeri vardır. Muhtar Avezov, Kazak Destanları ve Türkistan Türk Edebiyatı üzerinde bilimsel yayınlar yapmış ve konusunu tarihten alan oyunlar yazmıştır. Abay'ın hayatını belgelere dayalı olarak kaleme aldığı *Abay Yolu* adlı romanı ünlü olup pek çok dile çevrilmiştir. Olcas Süleyman da son devir edebiyatının en büyük şairidir. Şairin *Argamaklar*, *Yeryüzü*, *İnsana Eğil*, *Parisli Bir Kızdır Gece*, *Seherin Güzel Vakti* gibi şiir kitapları vardır. Şairin *Fizikçinin Duası*, *Az i Ya*, *Yazının Ucu* adlı kitapları Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

Saken Seyfullin (1894-1938), Beyimbet Maylin (1894-1938), Muhtar Avezov, Gabit Müsirepov (1902-1985) 1917 Ekim İhtilali sonrası ve 1920'li yıllara damgasını vuran Kazak yazarlarından bazılarıdır. Bu genç yazarlar kısa ve uzun hikâyelerinin yanısıra yazdıkları romanlarla dikkat çektiler. Sovyet hükümetinin istekleri doğrultusunda yazmadıkları için Sovyet eleştirmenlerinin saldırısına maruz kaldılar ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde ve Türk topluluklarındaki aydınlar gibi çoğu 1937 yılında Stalin'in gazabına uğrayarak hayatlarını kaybettiler.

Saken Seyfullin, ilk eğitimini köy mollasından aldı. 1905'te Nildi'de bir fabrikada çalıştı. Rusça öğrendi. 1906'da Rus-Kazak okulunu kazanıp iki yıl ders gördü. 1908'de Ak-mola şehrindeki Prihodskaya okulunu kazandı. İki yıl da orada okuyup üç sınıflık liseyi kazandı. 1913'te liseyi bitirdikten sonra Kazak köylerinde çocuklara Rusça öğretti. Eğitimsizliğin yanısıra şiir ve düzyazı ile uğraştı. İlk şiir kitabı *Ötken Kunder* (Geçmiş Günler) 1914'te yayınlanır. İlk hikâyelerinden olan "Cubatu"yu ise 1917'de yazdı. Bu hikâyesinde yazar, ağlayan bir kıza tesadüf eder. Genç kız istemediği birisi ile zorla evlendirilmiştir. Kıza teselli verirken aynı zamanda bu hâle düşen bütün Kazak kızlarını avutmaktadır. Onları gelecekte ümitlendirmeye çalışır. "Kız çocukları" (1923) hikâyesinde ise genç kızlar artık sevdikleri ile hayatlarını birleştirebilmektedirler. Kazak köyünde büyük bir değişim yaşanmıştır. Bir düğün sırasında Gülcan ile Kurman tanışır. Kurman kıza âşık olur. Fakat aradan birkaç yıl geçtikten sonra Gülcan'ın bir öğretmene âşık olduğunu öğrenir. Kurman, sevdiği kız Gülcan'ın genç öğretmen ile kaçmasına yardım eder. "İki karşılaşma" (1923) adlı hikâyesinde ise erkek kahraman, aradan yıllar geçtikten sonra köyün en güzel kızının "başlık parası" için zengin bir ihtiyara satıldığını görür. Aslında genç kız Cibek, çok serbest yetişmiştir. Böyle bir evliliğe boyun eğecek bir kız değildir. Hikâyenin bu ilk bölümündeki olaylar 1917 yılında cereyan eder. Henüz Kolçak hükümeti iş başındadır. 1921 yılında hükümet değişir. Sovyet hükümeti kurulmuştur. Kazakistan'ı ve diğer memleketleri dolaşan hikâye kahramanı, bir toplantı sırasında Cibek'i tekrar görür. Hikâyenin bu ikinci bölümünde evliliğine baş kaldırmış ve halkın önünde kocasından ayrılmış bir genç kadın tasvir edilir. Cibek artık bağımsız bir kadındır. Seyfullin, "Cubatu"daki Müslimayan, "Kız çocukları"ndaki Gülcan ve "İki karşılaşma"daki Cibek karakterleri ile geleceğin bağımsız ve erkeklerle eşit haklara sahip Kazak kadını portresini çizmiştir. Bu da o zamanki Kazak halkı için büyük bir gelişmedir.

Saken Seyfullin'e 1936'da Kazak edebiyatına hizmetinin 20. Yılı münasebetiyle Enbek Kızıl Tuv (Emekçi Kızıl Bayrağı) adlı ödül verilir. Stalin'e tapınma döneminin yaşandığı bu zamanda suçsuz yere represiyaya/baskıya uğrayan Seyfullin 1938'de öldürüldü. Babası Seyfulla da yine aynı dönemin ve aynı uygulamanın kurbanlarındandır. 1922'de Orınbor'da basılan *Asav tulpar* adlı şiir kitabında Kazak şiirine katkısını görmek mümkündür. Estetik kaygının yanında sosyal meselelere nasıl eğildiğini de aşağıda verilen şiir parçalarından çıkarmak mümkündür:

“Dalada”

Senderge, karındastar,
 Senderge, iniler,
 Senderge arnaldı bul ender!
 Düniyenin kuldık şıncırın kiratıp,
 Adıldık, tendik, izdegen,
 Turmıstın tarşılık zıندانın buzıp,
 Erkindik, kendik izdegen,
 Kökirekteri camp bakıt izdegen, castar,
 Senderge arnaldı bul ender!-

“Bozkırda”

Sizlere, kardeşler,
 Sizlere, küçük kardeşler,
 Sizlere yazıldı bu şiirler!
 Dünyanın kulluk zincirini kırıp,
 Adalet, eşitlik peşinde koşan,
 Hayatın darlık zindanını dağıtıp,
 Hürriyet, genişlik peşinde koşan,
 Yüreği yanıp baht peşinde koşan gençler,
 Sizlere yazıldı bu şiirler!
 (Qazaq Adebıyeti, 1994: 67)

Büyük-küçük herkes için yazılan bu şiirde özellikle üzerinde durulması gereken meseleler adalet-eşitlik ve hürriyet-genişliktir. Şair, gençlere peşlerinde koşmaları gereken değerleri açık açık gösteriyor bu şiirinde. Saken Seyfullin, yazmış olduğu *Tar Col, Taygak Keşü* (1923-1927) romanı ile o zamanın emekçi yazarı kabul edildi. Fakat Kazak halkının köydeki hayat tarzını idealize etmesi, köylüleri ve olayları tasvir edişi Sovyet eleştirmenlerinin işini güçleştirdi.

Yirmili yıllarda Kazak edebiyatının gelişme şekli üzerinde tartışmalar yapılır. Kazak bir araştırmacı, “şimdiki edebiyatımız çoğunlukla şarva (tarım-hayvancılık) edebiyatıdır. Kazak milliyetçiliğini, hayvan yetiştiriciliğini tasvir etmektedir. Kazaklarda işçi sınıfının varlığına inanmıyoruz. Bizde hâlâ emekçi akın yok. Emekçi akınımız dediğimiz Saken ile Sabit de emekçi değil, şarva akınıdır... Saken cırının kökü avılda yatıyor.” (Tokcanov, 1929: 45) diyerek Kazak edebiyatının alması gereken önlemleri ve gitmesi gereken yönü çizmeye çalışır. Bu da eski hayat tarzı olan tarım ve hayvancılıktan sanayiciliğe, yani çiftçilikten işçiliğe geçiş demektir. Bu durum ise bütün Sovyetler Birliği’nde olduğu gibi Kazakistan’da da işçi sınıfının oluşturulması gayretinin bir parçasıdır.

1920’li yılların ortasında İsa Bayzakov (1900-1946), Kalmakan Abdukadirov (1903-1964), Abdilda Tacibayev (d. 1909) gibi şairler, yeni bir imaj, üslub ve çağdaş konularla Sovyet Kazak edebiyatını güçlendirmeye çalıştılar. Gabidin Mustafin (d. 1902) ve Gabit Müsirepov (d. 1902) gibi romancılar da yazarların ideolojik eğitiminde ve burjuva ile mücadelesinde önemli rol oynadılar. 1926’da Emekçi Kazak Yazarları Birliği kuruldu. *Cil Kisü* (İlk belirtiler) adlı antoloji 1927’de çıktı. *Caña Adebiet* (Yeni edebiyat) adlı gazete de 1928’de yayınlanmaya başladı. 1934’te Kazakistan Yazarlar Birliği kuruldu. Bu tarihlerde yazar ve şairler de Yazarlar Birliği’nin prensipleri doğrultusunda bütün edebî türlerde eserler vermeye başladılar. Saken Seyfullin, Lenin’i anlatan ve halkın bağımsızlık mücadelesini yansıtan şiir ve romanlar yazdı. Beyimbet Maylin de milliyetçiliğine karşı ve Kazak köylerinin kolektifleştirilmesi için yapılan mücadeleyi anlatan *Azamat Azamatiç* (1934) adlı eserini yayınladı.

1920’li yılların sonunda Sovyet hükümeti ekonomisini yoluna koymaya başlar. İlk beş yıllık plan kabul edilir. Buna benzer planlar her beş yılda bir yapılır. Bu yüzden bu döneme “beş yıllıklar devri” denilir. Ekonominin planlı ve programlı bir şekilde gelişmesi, Kazakistan ekonomisi ve medeniyetinde de önemli değişiklikler yapar. Sanayileşme başlar. Türkistan-Sibir, Akmola-Kartal demir yolları, Çimkent korgasın (kurşun) fabrikası gibi büyük işletmeler açılır. Göçebe hayvancılıktan yerleşik hayata geçilir. Yüksek okullar açılır. Kazakistan Yazarlar Odağı’nın (Birliği) ilk toplantısı Almatı’da 1934 yılında yapılır. Birliğin hazırladığı *Kazak Edebıyatı* gazetesi çıkar. *Caña Edebıyat* dergisi *Edebıyat Meydanı* adıyla basılmaya başlanır. Rus dilinde de *Literaturniy Kazahstan* dergisi çıkar. Sovyet edebiyatının ideolojik istikâmeti ile gelişme yönünü gösterecek bir dizi çare ortaya konulur.

Böylece edebiyat tamamen Parti'nin güdümüne girer. Sovyet edebiyatının sanat metodu olarak "sosyalist realizm" belirlenir. (Kirabayev, 1998)

Kazak halkının yaşantısını tasvir etmeye çalışan eserlerin o zamanki en önemli meselesi, Kazak köyündeki değişimlerdir. İhtilâlde zengin idarecilere sahip çıkan hükümet, daha sonra yurt içinde fakirleri aristokratlara karşı kıskırtır, zengin olanları da yok etme siyaseti başlatır.

Bu büyük değişikliklerin Kazak köyündeki yansımaları tasvir eden Beyimbet Maylin'in povest ve hikâyeleri çıkar. "On beş ev" ve "Kırmanda" povestleri Kazak hayvan yetiştiricilerinin kıtlıktan sonraki hayatlarını tasvir eder. "Gülşara cenge (Gülşara yenge)" (1923) ve "Ravşan kommunist" (1929) gibi 1917 İhtilali'ni öven hikâyeler yazdığı halde tenkide uğrayan yazarın "Talak (Boşanma)" (1926) ve "Şarigat buyruğu" (1928) gibi din karşıtı hikâyeleri bu tenkitlerin biraz hafiflemesini sağlar.

Beyimbet Maylin, 1894'te Torgay vilayetinde doğdu. Küçük yaşta babasını kaybetti. İlk eğitimini annesinden aldı. Yazarlığa 1912 yılında başladı. İhtilâl'e kadarki eserlerinde Kazak köylerindeki eşitsizliği ve eski zamanlardaki gelenek-görenekleri tenkit etti. Toplumda zengin sınıfın yaptığı baskıları anlattı. Muhtar Avezov'a göre onun hikâyelerinin pek çoğu devrinin ilk yıllarından itibaren otuzuncu yılların ortasına kadar Sovyet zamanında Kazak köylerinde yaşanan hayatın tasviridir.

Maylin konularını ve imajlarını hadiselerin yoğunluğundan alır. Sıradan bir hayat tarzı onun ilgisini çeker. Karışık ve içiçe girmiş durumlara, özellikle derin psikolojik tahlillere ilgi göstermez. Anlattığı hikâyeler genellikle basit ve gerçekçidir. Öyle ki yazarın tasvirleri bütün ayrıntılarıyla aktüaliteyi takip eder. Mesela, "Seyit'in sırrı" hikâyesinde, Sovyetler zamanında durumu iyi olan bir zengin çocuğu Seyit'in hayatını eleştirmektedir. Eserde çalışmayan, babasından kalan zenginlikle yaşamayı öğrenen Seyit, eski feodal düzeni benimsemiş ve yeni düzeni kabullenememektedir. Kendi rahat hayatına son veren Sovyet kanunlarını beğenmez. Hikâyede kahraman bu durum karşısında çok üzülür, yeni hayata uyum sağlayamaz. Bir başka eserinde de yazar, İmam Zekircan ile öğrencisi Kaldıbay'ın halktan dini istismar yoluyla para toplar. Fakat parayı nasıl bölüşecekleri, kimin hakkı olduğu konusunda bir fikir birliğine varamazlar:

"İmam Zekircan"

Kaldıbayı yanına alan İmam Zekircan "Dört tepe"ye vardı. Dört tepe yurdu zengin, camisi olan bir yurttu. İmam Zekircan Dört tepe yurdunu her yıl ziyaret ediyordu. Başından sonuna kadar yurdun her tarafını gezip hayır sadakasını alırdı. Bir ay gezdikten sonra yaklaşık otuz kırk hayvanlık bir sürüyle geri dönerdi.

Kaldıbay da Zekircan İmam'ın "müridi" olarak bilinirdi. İkisi de aynı yaşta idi. Birbirlerine sırlarını anlatırlardı. Samimiydiler. Kimsenin olmadığı yerlerde şakaşık birbirlerine küfür ettikleri, hatta kavgaya bile ettikleri olurdu. Fakat birbirlerine dargınlıkları çok uzun sürmez, hemen barışırlardı.

Halk ise onları bu yüzleriyle değil ikinci yüzleriyle bilirdi. Sarıyı sarıp, beyaz sırmalı çapanını giyip, gözünü yumup otururdu Zekircan. Kaldıbay, Zekircan'ın gözüne ve yüzüne baktığında, söylediğini parmaklarının üzerinde yürüyormuş gibi sessizce yerine getirirdi.

- Hocam, namazın vakti girdi, abdest almıyor musunuz? diyen Kaldıbay, su ibriklerinin olduğu yere doğru yürür, seccadesini yayar, tesbihini yerden alırdı. İmam Zekircan oturduğu yerde biraz sağa sola sallanarak kara kitabı açıp gür sesiyle okumaya başlardı.

- Ya Allah! diyerek ara sıra sesini yükseltirdi.

Zekircan'ın sesi çıkmaya başladığında Kaldıbay ortadan kaybolurdu.

Dört tepe halkı Zekircan'a da Kaldıbay'a da saygı gösterirdi. Halk, kendini Allah'a adanmış adam diyerek Zekircan'ı överdi. Beyazın üstünde karayı tanımayan adam bile onu överdi. Zekircan İmam'ın geldiği duyulsa Dört tepe yurdunun ihtiyarları Zekircan'a katılıp onunla gezer, onun hizmetini görürlerdi.

Zekircan şeriatı anlatırken cennet-cehennemden, peygamberler tarihinden bahsederdi. Peygamberimizin hadislerinden okurdu.

Konuşma sırasında Kaldıbay "Hu Allah!" der dururdu. Diğerleri ondan daha fazla heyecanlanırdı. Bilhassa "âhir zaman" hakkında konuştuğunda ihtiyarlar tamamiyle heyecanlanıp duygusallaşır, birçoğu da ağlardı.

- Hocam, bu sadakanın bize ne faydası olacak? Dedi, Kaldıbay.

- Sadaka günahları siler, cennetin yolunu açar, mahşer gününde tepende gölge olur.

"Allah büyüktür!" diye dinleyicilerden birisi yüksek sesle bağırıp heyecanlanıyordu. Dört tepe dönüşü yurda yaklaşırken Zekircan ile Kaldıbay yol boyu tartışıyorlardı.

"Bu kırsığı bana verirsin!" diyordu Kaldıbay. "Hayır! Sana bu kırsığı vermem. Ahmak, bunların hepsi benim mallarım, ben dua ettim" diyordu Zekircan.

Kaldıbay bıyığı ile oynayarak gözünü kısıp Zekircan'ın yüzüne bakarak:

- Bu sözü söyleme Zekircan!

- Niye?

- Birşey olsa dua ediyorsun. Kime dua ediyorsun? Dua mal verecek olsa yurt evine kadar getirip vermez miydi? Getirip verecek kul yok, kendimiz topladık. "Emek" ikimizin. Gerçeğini söylersek, benim emeğim seninkinden daha çok geçti, çok zahmet çektim.

Yüzü kızarıp bozaran, gözleri iyice çukurlaşan ve sinirlenmeye başlayan Zekircan donup kaldı. Kaldıbay'ı itin etinden daha kötü görmekteydi. Onu yanına aldığı için kendine kızırıyordu.

- Ahmak adam, her şeyi yapan benim, bunu anlamadın mı? Kur'an okuyan, ölüleri yıkayan benim. Halk benden kendilerine dua etmemi istiyor, senden değil.

Zekircan'ın ne söyleyeceğini Kaldıbay önceden biliyordu. Onun için dinlemek istemiyordu. Atını ileri doğru sürüp kenarda kalan küçük malları tekrardan sürüye katıp yürüyordu. Bir müddet konuşmadan yürüdüler.

Daha sonra Kaldıbay:

- Hey, Zekircan! Sende ümit yok, yoksa benim emeğimde senin niçin gözün olsun ki? Hepsini bir kenara koyalım da yolumuza devam edelim, deyiş gülümsedi.

- Ah, ahmak diye Zekircan da gülümsedi. İkisi de malları yola salıp, etrafa bakarak konuşmaya başladılar. İkisi de bu durumdan memnundu. (Söylemez, 2004)

Gabit Musirepov'a göre Beyimbet Maylin Kazak Sovyet edebiyatının çok kabiliyetli temsilcilerindedir. Yazarlığa İhtilâl'den önce başladı. Amacı demokrasi için eserler yazmaktı. Ekim İhtilâli'nden sonra yeni edebiyatın temelini atmaya çalıştı. Sovyet edebiyatının yirmi yıllık tarihinde Beyimbet'in sanat alanında özel bir yeri vardır. Eserleri Sovyet zamanında Kazak köyündeki değişimleri yansıtır. Beyimbet'in eserleri yeni hayatın tarihi gibidir.

Kazak-Sovyet edebiyatının temel taşını oluşturan "meşhur yazar ve şairler" grubunda nesir ve dram yazarı olarak Beyimbet Maylin'in yeri ayrıdır.

Muhtar Avezov da İhtilâl öncesi Kazak köylerindeki hayatı tasvir ettiği için tenkit edilir. Avezov, sürekli tenkitler yüzünden hikâyelerini yeniden yazmak, değiştirmek zorunda kalır. Bu devirdeki yazarlar, köy halkının kolhozlaştırmaya karşı koyuşunu tasvir eder. Yazmış olduğu *Abay Yolu* eseriyle Kazak halkının en değerli yazarı olan Muhtar Avezov,

İhtilal öncesi Kazak köylerindeki hayatı tasvir ettiği için tenkit edildi. Avezov, sürekli tenkitler yüzünden hikâyelerini yeniden yazmak, değiştirmek zorunda kaldı.

Muhtar Omarhanalı Avezov şimdiki Semey bölgesinde 28 Eylül 1897'de doğdu. On bir yaşında iken babasını kaybeden Avezov, Semey'de Rus yatılı okulunda beş yıl okudu. Daha sonra Öğretmen Okulu'nu bitirdi. Resmî görevlerde çalıştığı yıllarda, 1922'de Taşkent Devlet Üniversitesi'ne dinleyici olarak girdi. Filoloji Fakültesini 1928'de bitirdi ve 1930'da da lisansüstü eğitimini tamamladı. "Baybişe-tokal" ve "Karagöz" gibi piyeslerini yazdı. Daha sonra "Kandı azuv" yani "Kanlı azı diş" olarak tiyatro sahnesine konulan "Kökserek" adlı hikâyesi Avezov'un önemli hikâyelerinden biridir. Bu eserinde yazar, yavru iken alınıp köyde büyütülen bir kurt yavrusunun daha sonra köye inen kurtları kovalamak için peşinden gittiğinde "aslı" nı fark ettiğini anlatır. Kökserek daha yavru iken yuvadan alınıp köye getirilmiş ve evin köpeği gibi büyütülmüştür. Duruşuyla, davranışıyla, gücüyle, kuvvetiyle köyün bütün köpeklerinden farklı olan Kökserek, kendi aslından olan kurtları gördüğünde kendisinin farkına varır. Kışın köye inen kurtların peşinden gider ve bir daha dönmez. Onu aramak için giden sahibinin oğlunu yani kendisi ile birlikte büyüyen, kendisini büyüten çocuğu parçalar.

Millî kimlik açısından bakıldığında Avezov'un bu hikâyesi çok önemli ipuçları vermektedir. Kökserek'in yerine Kazak halkını koyan okuyucu Sovyet dönemine ait Sovyetleştirme veya köleleştirme belki de ötekileştirme siyasetini bulabilir. Hikâye Türkiye Türkçesine aktarılmış ve yayınlanmıştır. Hikâyeden küçük bir parça:

Bu... bu... Bu it! Dediler. Kökserek tamamen can verdikten sonra, Kasen ve Beysembay ikisi birlikte zorla Akkaska'yı ayırdılar. Kuyruktan sıkıştırıp uzağa sürükleyip götürdükten sonra ancak, Akkaska kendine geldi. Fakat iyice takati kesildiğinden, götürüldüğü yerde sessizce ve kıpırdamadan yattı. Adamakıllı yorulup halsizleşmiş durumda. Oradakiler, akılları başına geldikten sonra iri erkek kurdun kulağına bakarak, önceden avuldan giden Kökserek isimli yavruyu tanıdılar. Kurmaşı hatırlayıp bazılarının gözlerinden yaş da aktı. Avula geldiklerinde Kurmaş'ın ninesi ağlayarak gelip:

Hay neslin kurusun! Neyini almıştım?.. Ne suç işlemiştim?.. Koynuna alıp büyütmekten başka ne yapmıştı benim yavrum?! Diyerek bütün herkesi ağlatıp Kökserek'i lanetledi. (Avezov, 1997: 55)

Abay Yolu ise yazarın üç ciltlik baş eseridir. Birinci kitap 1942'de, ikinci kitap 1947'de yayınlanır. Roman yayınlanır yayınlanmaz Kazak halkının elinden düşmez. Abay yolu, halkın yoludur. Gabit Musirepov'un söyleyişine göre Kazak medeniyet tarihi boyunca böyle bir roman yazılmamıştır. "Abayday şıgarma bul künye deyin bugingi Kazak edebiyetinde bolgan imes" yani "Abay gibi bir eser bu güne kadar günümüz Kazak edebiyatında yoktur" diyordu Musirepov. (*Kazaq adabiyeti*, 1994: 226) Burada da belirttiği gibi Abay Yolu'nda günümüze kadarki Kazakların yalnızca hayatı, örf-âdetleri değil büsbütün millî ruhu bir araya getirilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısındaki Kazak sosyal hayatının hiçbir parçası bu kitaplar dışında bırakılmamıştır. Dolayısıyla haklı olarak bu kitaplar için Kazak halkının sosyal ansiklopedisi denilse yeridir. Birinci kitabın başında Abay, şehirden köye döner. Köyünü özlemiştir, fakat gönlü köyü istese de sanki ayakları geri geri gitmektedir. Aradan geçen on yılda sadece Abay'ın başından geçenler, ondaki değişiklikler, fikrî ve ruhani gelişmeler eserde sağlam bir kompozisyon ile verilmektedir. Bu kitap da Türkiye Türkçesine çevrilerek yayınlandı.

Boz at da önu kesilip durmuş gibiydi. Cumabay güçlükle kendini toparlayıp yeniden tımağını (Kazak Türklerinin bir tür şapkası) düzeltmişti. Dikkatlice baktığında boz atının önünü keserek karşısına çıkan, sopasını çekip alan, şimdi de katıla katıla gülmekten yıkılan biraz önce kaybettikleri şakird (öğrenci) çocuktu. Kendisinin söylediği “Kunanbay’ın kurt yavrusu” Abay imiş. (Avezov, 1997: 5)

Aynı dönemin bir başka önemli yazarı Gabit Musirepov’un “anne” hakkındaki hikâyeleri, bu devir edebiyatındaki büyük yenilik olarak kabul edilir. Gorki’nin “Ölümü yenen ana”, “İnsanoğlunun anası” hikâyelerini tercüme edip, Kazak hayatının gerçeği ışığında “Annenin arabuluculuğu”, “Besleyen ana”, “Anaların anası” gibi hikâyeler yazar. “Şuğıla” ve “Yassı burun” Musirepov’un sanatının başlangıç döneminin bittiğini ve usta bir yazar olarak geliştiğini gösteren eserlerdir. Musirepov’un eserlerinde kadın kahramanlar, Kazak kadınlarının maneviyat bakımından yüksekliğini gösteren birer tip olarak ortaya çıkar. Aklima, Kapiya, Nagima, Natalya gibi tipler ülke ruhunun bitmez kuvvetini, insanıncılığını temsil eder. Bunların hepsi annenin ferasetini, güç ve gayretini ortaya koyar.

Musirepov, 22 Mart 1902’de Kuzey Kazakistan vilayeti, Cambıl nahiyesi, Canacol köyünde doğdu. 31 Aralık 1985’de Almatı’da öldü. Kazak Sovyet edebiyatının kurucularından biri olan yazar, edebiyat araştırmacısı, Kazak SSC İlimler Akademisi üyesi (1958), Sosyalist Emek Kahramanı (1974), Kazak SSC’nin halk yazarı (1984) oldu. 1927 yılından itibaren SBKP (Sovyetler Birliği Komünist Partisi) üyesi oldu. Köyünde okuma yazma öğrendikten sonra, 1916 yılında 2 sınıflık Rus okulunda 1 yıl, bir başka Rus okulunda 4 yıl tahsil gördü. 1921’de bu okulu bitirdi. 1923’te Orunbor Emekçiler Fakültesi’ne girdi ve 1926’da mezun oldu. Ombı’daki Ziraat Enstitüsü’nde 1 yıl okudu. 1927-1928’de Burabay Meslek Yüksek Okulu’nda ders verdi. On yıl kadar basın yayın alanında çalıştı. Sovyet Parti kurumlarında önemli işler yaparak, şimdiki *Kazakistan* süreli yayınlar müdürlüğü, *Kazak Adebıyatı*, *Sosyalist Kazakistan* gazetelerinin redaktörlüğü, Komünist Partisi’nin Kazakistan Şubesi Başkanlığı ve Sanat İşleri Dairesi Başkanlığı görevlerinde bulundu. 1955-66’da *Ara* (Arı) dergisinin Baş redaktörü, Kazakistan Yazarlar Birliği’nin 1. Başkanı, 1958’den itibaren SSCB Yazarlar Birliği başkanlarından biri, Lenin ve Devlet ödülleri tayin etme kurumu üyesi oldu. Edebiyata olan hevesi İşçiler Fakültesi’nde iken başladı. İlk eserlerini yine burada okurken yazdı. O sıralarda Saken Seyfullin ile tanıştı ve ondan çok etkilendi. İlk eserlerinden biri, “Tulağan tolkında” (Coşan dalga üzerinde) (1927) hikâyesi edebiyat çevresinde hemen farkedildi. Kazakistan’da cereyan eden tarihî değişikliklerin içinde bulunarak, bu değişiklikleri eserlerine konu yaptı.

Abay gibi Batı ve Rus klasiklerinin sanat tecrübesini, üslubunu araştırdı. Proleter edebiyatın kurucusu olan A. M. Gorki, Musirepov’u özellikle çok etkiledi. Bu büyük yazarın romantik havası, anneler hakkındaki eserleri Musirepov’un üzerinde etki yaptı.

1930’un başında Musirepov dram sanatı sahasında eserler yazmaya başladı. 1934’te ilk piyesi olan “Kız Cibek”i yazdı. Sivil Savaş (1918-1921) gazisi Amangeldi hakkında uzun ropörtaj, daha sonra da dokuz bölümden oluşan büyük bir piyes yazdı. (1934) “Kozı Körpeş- Bayan Suluv” trajedisi (1939) Musirepov’un sanatının en verimli dönemini başlatan eserdir. Yazarın *Kazak Soldatı* romanı Kazak Sovyet edebiyatını dünyaya tanıtan eserlerden biridir. *Oyangan Ölke* adlı tarihî romanı Kazak halkının geçmiş günlerini tasvir eden bir eserdir.

SSCB Yüksek Şurası ve Kazak SSC Yüksek Şurası’nın milletvekili oldu. 1974-75 yıllarında Kazak SSC’nin Yüksek Şurası’nın Başkanı, 3 defa Lenin, Oktıyabır Revolutsiyası nişanı, 2 defa “Kızıl Tuv” nişanı ile taltif edildi.

Müsiropov'un "Yassı burun" hikâyesi, köydeki değişmeye, yenileşmeye karşı koyuşun alaycı bir hikâyesidir. Köy halkı yeni ve farklı bir kültürün temsilcisi olan "domuz" ile tanışır. Yazar bu hikâyesinde iki görüşü birden savunur ve olayı iki cephesiyle ortaya koyar. Kazak-Rus, dolayısıyla, Müslüman-Hıristiyan kaynaşması ve köy halkının böyle bir kaynaşmaya karşı çıkması söz konusudur. Hikâyede 1930'lu yılların başında yaşanan olaylar tasvir edilir:

"Yassı burun"

Erkek deve sarı atanın ayaklarını kibirli kibirli basarak yürümesinin sebebi, asırlar boyunca Kazak halkının tarihini sırtına alıp günümüze kadar ulaştırdığını düşünmesiydi. Tarihi emeği için kendisine "Şaıırak atan" adı verildiğine inanıyor. Sanki "şaıırak" kelimesinin "ev" anlamına geldiğini biliyor. Ben de tarihî hayvanım, ıssız bozkırda ağır ağır yürüsem de Kazak tarihini sırtımdan düşürmeden bugünlere getirdim. Kazak adımı yüksek tuttum. Onun için ne kadar kibirlensem de yine az, yine de bana yakışır diyor.

Sarı atanın fodul (kibirli) düşüncelerinin isbatı da foduldu.

- Kazak en güzeline "bota göz" (deve yavrusu gözlü), en hızlına "bota tirsek" (deve yavrusu dirsekli) diyor. Bir ülkenin elin ulaşamadığı güzeli ve rüzgarın yetişemediği koşu atını karşılaştırmak için beni seçmişse bende hiç kusur olabilir mi?..

- "Boz inğen küyü" yani deve çöktüren melodi çalındığında kuş cıvıdamasını, bülbül ötmesini bırakır. Kazak ülkesi eski zor günlerinin acılarını küy vasıtasıyla dökmüştür. Konargöçer tarzda yaşayan ülke kederli günlerinin acı halini anlatabilecek hüznü küyü bizde bulmuştur. Önünde bozkır, arkasında düşman kendi vatanını bırakıp giden halk içindeki dertleri bu "Boz inğen" vasıtasıyla dökmüştür. Sınırsız sevincini ve dipsiz kederini bu küy sayesinde ustalıkla anlatabilmiştir...

- Gamlı bir insanın da, sürekli baskınlardan usanmış bir halkın da en ince, en narin duygularını bizim üzerimize yüklemeleri, diğer hayvanlardan bir basamak yukarıda bulunduğumuzu kanıtlıyor, diye inanıyor Sarı atan. (Söylemez, 2004)

Otuzlu yıllarda edebiyat üzerindeki Parti siyaseti de değişir. Edebiyatı kontrolünden çıkarmak istemeyen idareciler, yazarlara uymaları gereken reçeteyi sunar. Bu yılların başında Ermeni asıllı General Goloşekin, Kazak yazarları içindeki milliyetçi ve Alaş Orda taraftarı olanları izlemeye başlar, onların açığını bulmaya çalışır. S. Seyfullin "Türk birliğini" istemekle suçlanır. Diğer Kazak aydınları da bu suçlamaya maruz kalırlar. Yazdıkları eserler için özür dilemeye zorlanırlar. Parti'yi övücü yazılar yazmaları istenir. Bu çeşit uygulamalar Kazak yazarlarını eserlerindeki milliyetçi unsurları çıkarmaya ve eserlerinin milliyetçilik vasıflarını değiştirmeye mecbur eder. Sovyet Yazarları Birliği kurulması kararlaştırılır. Bu şartlar altında gelişen edebî kıpırdanışa kendi gerçekçi fikirleri ile destek çıkan yazarların içinde S. Seyfulin, İlias Cansugirov, Sabit Mukanov, M. Avezov ve Al-cappar Abişev de vardır.

Abişev, ilk hikâyelerinden olan "Zeval"i 1936'da yazdı. Hikâyede, Karagandı işçilerinin bir araya gelip hürriyet yolundaki mücadelelerini, İngiltere'nin hâkimiyeti altında olan işçilerin hayatını tasvir eder. Hikâyede anlatılan olay İhtilal'den önceye aittir. Dolayısıyla, yazar eserinde, İngiltere hâkimiyeti altındaki sistem ile Sovyet dönemindeki sistemi yani iki siyasî sistemi karşılaştırır. Kahramanlarının iki sistemdeki hayatının karşılaştırılması, eski hayatın haksızlığı ile mücadele etmesi, onların mutlu hayata ulaşması Abişev'in birçok eserinde görülür.

“Kökdavul” hikâyesi, akıllı ve cins bir atın sahibinin hayatını kurtarmasını anlatır. Asan, beş tane at hırsızının saldırısına uğrar. Kökdavul binicisiz olarak eve koşar. Asan’ın kızını oraya getirir. Yaralı adam kızından bölgedeki askeri karakol komutanı Andrey’e haber vermesini ister. Birlikte at hırsızlarını çevirirler. Andrey’in askerlerinden Şerif, Merüvert’i sevmektedir. Birlikte kızın babası Asan’ın intikamını alan gençler Kökdavul’u ve onun cinsinden olan dişi at Sandalkök’ü de kurtarırlar. Bu hikâyede de Sovyet dönemi Kazakistan bozkırlarında Kazak insanı ile Rus halkını temsil eden Andrey arasındaki dostluk ve uyum, birlikte çalışma arzusu vurgulanmaya çalışılır.

1937 yılı geldiğinde bütün yurttaki “Halk düşmanlarını” izleme faaliyeti başlar. “Alaş Ordacı-Milliyetçi” olan S. Seyfulin, B. Maylin, İ. Cansugirov yakalanır. M. Avezov, S. Mukanov, G. Müsirepov gibi yazarların suçları siyasi suç olarak gösterilmeye çalışılır. Onların izinden yürüyen genç yazarlar takip edilir. Sabit Mukanov ile Gabit Müsirepov Parti’den çıkarılır. Gençler arasında korku yayılır.

Kazakistan yazarlarının ikinci toplantısı bu siyasi çalkantıdan sonra 1939’da yapılır. Toplantıdan sonra edebiyatta yeni kıpırdanmalar başlar.

Saken Seyfullin (1894-1938), Beyimbet Maylin (1894-1938), Muhtar Avezov (1897-1961), Ciyengali Tilebergenov (1895-1933), İlyas Bekenov (1892-1938), Gabit Müsirepov (d. 1909), Sabit Mukanov (1900-1973), Smagul Saduvakasov (ö. 1938), C. Aymavitov (ö. 1938) ve İlyas Cansugirov (1894-1938) gibi genç yazarlar 1920’li yıllarda Kazak edebiyatına damgalarını vurdular. “Sosyalist gerçekçi” Sovyet Kazak edebiyatının kurucuları sayılan bu yazar ve şairlerin çoğu Sovyet hükümetinin çizgisinde yazmadıkları için 1930’lu yıllarda hayatını kaybetti.

Beyimbet Maylin de “Estay avılı” (1922), “Gülşara cengey” (1923) ve “Ravşan-Komünist” (1929) gibi 1917 Ekim İhtilali’ni öven hikâyeler yazdığı halde tenkide uğradı. “Talak” (1926, Boşanma) ve “Şarigat buyruğu” (1928) gibi din karşıtı hikâyeleri bu tenkitlerin biraz hafiflemesine sebep oldu.

20. Yüzyıl Kazak Edebiyatının dönemlere ayrılmasında hangi kıstaslar söz konusudur?

II. DÜNYA SAVAŞI DEVRİNDE KAZAK EDEBİYATI

Moskova’daki idareciler bağımsızlıklarını kaybetmemek için kendilerine bağlı halkları savaşa sokarlar. Bu savaşa Kazaklar da girer. Sovyetler Birliği’nin Avrupa tarafındaki halklarının çoğu ve eğitimciler ile savaşa yaramayan insanlar Kazakistan’a göç ettirilir.

Komünist Parti’nin gücü ile ondan önce insanların kafasına zorla sokulan sosyalist vatani koruma fikri, halkı canlı tutup savaşı kazanmaya azmettirir. Memleketin bütün ekonomisi savaşa bağlı olarak yeniden düzenlenir. Savaş dönemi Kazak edebiyatının içeriğini de bu durum belirler. Edebiyat, birliğin, yiğitlik ve fedakârlığın, Parti’nin sesi olur. Almanların baskıcı siyasetini ve saldırısını püskürtmeye, halkı intikam almaya çağırmaya ihtiyaç vardır. Bundan sonra edebiyatın vazifesi, cepheye çarpışanlar ile cephe gerisinde çalışanları takdir ve taltif etmektir. Bu amaçlar edebiyatın edebi yönünü zayıflatır. Yazarların çoğu daha evvelden yaza geldikleri, araştırdıkları, ilgilendikleri konuları bırakıp kendilerine verilen emirlere uymak zorunda kalırlar.

Savaş dönemindeki Kazak edebiyatının oluşumuna bütün yazarlar katılır. S. Mukanov, M. Avezov, G. Müsirepov, G. Mustafin, G. Ormanov, A. Tokmagambetov, E. Tacibayev, Ş. Husayinov, Alcabbar Abişev, M. Hakimcanova bunlardan bazılarıdır. T. Carokov, C. Sain, E. Sersenbayev, D. Ebilov, A. Cumagaliyev, K. Amancolov, K. Abdikadirov, K. Bekhocin, B. Bulkışev, B. Mamışılı, S. Omarov eline silah alıp cepheye giderler. Bunlara cephe gazetelerinin sayfalarında çıkan kahramanlık şiirleri ile tanınan yeni gençler S. Mevlenov, H. Ergaliyev, C. Moldagaliyev, S. Seyitov gibi akınlar katılırlar. Halk şiirinin vekilleri, Cambılı, Nurpeyis,

Bayganin, Kenen Ezirbayev, Şaşubay Kaşkarbayev, Nurlıbek Baymuratov, Nartay Bekecanov, Doskey Elimbayev ve diğerleri vatanseverlik havasındaki şiirlerini yazarlar. Kazak yazarları, böylece, tek bir maksada bağlı olarak edebiyatın önüne savaş gerçeğini koymaya çalışırlar.

Savaş yıllarında ortaya çıkan edebiyatın içinde M. Avezov'un *Abay* adlı tarihî romanın birinci kitabı, G. Müsirepov'un "Kazak batırı" povesti, G. Mustafin'in *Şıganak* (Kuru dere yatağı), E. Ebişev'in *Cas Tülekter*, G. Slanov'un *Canar Tav* (Yanar Dağ) adlı romanları ile Safargali Begalin ve A. Abişev'in eserleri vardır.

Abişev, II. Dünya Savaşı döneminde yazdığı "Sarcan" ve "Tölegen Toktarov" gibi hikâyelerinde Sovyet insanların vatanseverliğini, cephedeki kahramanlıklarını anlatır. Bu eserlerde Kazak gençlerinin savaşa katkılarını gösterir. Özellikle Sovyet kahramanı olan Toktarov'un kahramanlığını detaylı olarak işler. "Baba ve oğul" hikâyesinin kahramanı, tankçı bir subaya rastlar. Onu 1943 yılında Ukrayna cephesinde çarpışan Kazak askerlerinin Kazakistan halkına yazdığı mektuplardan tanımaktadır. Tankçı komutan yanındaki oğulu ile birlikte Almatı'daki bir parkta dinlenmektedir. Komutan, tankçı birliğinin kahramanlıklarını anlatır. Hikâye, savaş döneminde halkı ve özellikle gençleri cesaretlendirmek için yazılmıştır.

Alcabbar Abişev 1907 yılında Karagandı vilayetinin Karkaralı ilçesinde doğdu. Sosyalist ihtilal Kazakistan'a yerleştiğinde Alcappar 10 yaşında idi. Çocukluğunu göçebe Kazak köyünde geçirdi. Babası ile birlikte köyüne yakın olan pamuk işleme yerinde çalıştı. Bu devrin karışık gerçekleri sonra yazarın eserlerine aksetmiştir.

Okula geç başladı. 19 yaşında köy ilkokulunu bitirdi. 1927 yılında üç aylık öğretmen kursunu tamamladı. Resmî eğitimi bununla tamamlanmış oldu. Bundan sonra yazar kendi kendisini geliştirdi. Birçok hikâyesi *Lenincil Cas* ve *Adebiyat Meydanı* gibi gazete ve dergilerde yayınlandı. Çocukluğundan itibaren işçiler arasında bulunan Alcappar, eserlerinde Kazak işçilerini ön plana çıkarmaya çalıştı.

1939-40 yılları *Edebiyat ve Sanat* dergisinde onun *Dostlar* adlı romanının bazı bölümleri yayınlandı. Bundan sonra, savaşın sonucunu anlatan *Cas Tülekter* (Genç nesil) (1945) adlı romanını yazdı. Bu romanında yazar Kazak gençlerinin savaştan önceki ve savaş sırasındaki hayatını anlattı. Savaştan sonra toplumsal gelişmeyi anlatan *Ülken Colda* povesti ve *Sahara Savleti* adlı romanı ortaya çıktı. Sovyet insanların tabiatla olan mücadelesi, Moyinkum ve Betpekdala gibi yerlerin geliştirilmesi, köy medeniyetini şehir medeniyeti derecesine yükseltme çarelerini bu eserlerde önemli problemler olarak ele aldı.

Muhtar Avezov ile birlikte *Namus Gverdiyesi* adlı piyesini yazdı. Alcappar Abişev'in eserleri Sovyet Kazak edebiyatı tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle dramatik eserleri Kazak halkının büyük manevî hazinesidir.

Baba ile oğul

Bahsi geçecek olan baba ile oğul savaştan dönmüşlerdi.

Babasının yaşı yirmi beş civarında, çocuğun yaşı on bir, on ikiden fazla değil. "Bu adam on üç yaşında mı evlenmiş?" demeyin, onun kendine has sırrı var.

Babanın göğsünde irili-ufaklı on iki madalya var, çocuğun göğsünde ise "Kızıl yıldız" madalyası var. "On bir yaşındaki çocuk madalyayı nasıl almış?" demeyin, onun da büyük bir sırrı var.

Baba subay gibi, oğul asker gibi giyinmiş.

İkisi Mayıs ayının güzel bir gününde Almatı'nın güzel bir parkında, onun yeşil manzarasını seyrederek yürüyorlardı. "Hiç ummadık bir yerde" diye her zaman söylüyoruz, işte öyle hiç ummadık bir yerde onlarla karşılaştım.

Onlar Almatı'nın güzel parkını nasıl hayranlıkla seyrediyorlarsa ben de onları hayret ve hayranlıkla seyrettim. Beni hayrete düşüren asker çocuğun:

- Baba, şu ağaçların hepsinde elma yetişiyor mu? sorusu, sorusu değil de "Baba" diye hitabı oldu. (Söylemez, 2004)

Safargali Begalin, 24 Kasım 1895 tarihinde Semey vilayeti, Abay ilçesinin Degelen köyündeki fakir bir ailede dünyaya geldi. Kazak Sovyet çocuk edebiyatının kurucularından biridir. 1915 yılında Semey şehrindeki Rus-Kırgız lisesini bitirdi. 1916'da Çar'ın emriyle cepheye işçi olarak gitti. 1929-35 yılları arasında Bölge Valisi'nin yardımcısı olarak çalıştı. Türksib idaresinde görev aldı. 1940 yılında Sovyetler Birliği Komünist Partisi üyesi oldu.

İlk şiiri "Kazak kızboz balalarına" 1914 yılında *Aykap* dergisinde yayınlandı. İlk *Azamat Armanı* (1916) adlı kitabındaki şiirlerinde Çarlık hükümetine karşı çıktı. *Cılağan Curt Kuvandı* (Ağlayan Yurt Sevindi, 1917) şiir kitabında yeni kurulan Sovyet hükümetini övdü.

Begalin 1935-1946 yıllarında Almatı'da *Temir Col* gazetesinde çalışırken yazdığı fıkralar ve şiirler ile şöhret kazandı. *Tav Sırı* (1938), *Tansık* (1940), *Kanattı Kazak* (1943), *Maşinist* (1944), *Altay Añızı* (Altay efsanesi, 1947) ve *Kıran Kegi* (Kartalın intikamı, 1943) adlı şiir kitapları vardır.

"Seyitcan" hikâyesi 1947 yılında yayımlandıktan sonra "Köksegen'in gördükleri" adlı hikâyesini yazdı ve sonradan Rus diline çevrilip Moskovada basıldı. Şokan Velihanov hakkında da "Şokan asuları" adlı bir hikâye yazmıştır. Çocuklar için 20'den fazla kitap yazmış ve Kazak çocuk edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Begalin, Cambil Cabayev'in çevresi, ecdadı, öğrenimi, kişiliği, karakteri hakkında *Cambil Cabayev'in Nesebi ve Hayatı* adlı monografisini hazırladı. *Halk Şairleri* adlı ilmî-edebî divanı yayınladı. Birkaç eseri de yabancı dillere çevrildi. A. Puşkin, M. Lermontov, Mamin-Sibiryak, Leskov gibi Rus şair ve yazarlarının eserlerini Kazakçaya çeviren Begalin, siyasî-sosyal çalışmaları için 2 defa "Kurmet belgisi" (Hürmet belgesi, Takdirname) ile taltif edildi.

Begalin'in "Gerçek usta alet seçmez" hikâyesinde, büyük şehirlerden birindeki fabrikada işçi olarak çalışırken zenginlere karşı yapılan ayaklanmaya katılan bir adamın hikâyesi anlatılır. Adam, hapishanede iken ucu sivri bir çivi ile kavak ağacını oyarak küçük bir kutu yapar. Ortasına da minik bir serçe oturtur. Kutunun kapağı açıldığında serçe kanatlarını açar, kapandığında ise kanatlarını toplar. Ağaçtan oyulan bu tek parça kutu, Çar'ın sarayındaki büyük idarecilerden birinin kızının eline geçer. Kutuyu yapan sanatçı adam bulunur. Karşılığında "hürriyetini" ister. Şehir dışına çıkmamak kaydıyla serbest bırakılır. Küçük kutu bir şaheserdir. Adam sanatını hiç kimseye öğretmeden ölür. Ölümünden sonra ise bu küçük kutu onun adını ve hatırasını canlı tutar, yaşatır.

"Gerçek usta âlet seçmez"

Karasay çocukken mühendis Andrey'in yanında kalıyordu. Mühendisin karısı Anna ve onun kızı Klava, Karasay'ı kendi oğlu ve kardeşi kadar severdi. Karasay'ın ağabeyi Caras mühendis Andrey ile tanışıp arkadaş oldular. Ortak noktaları ise işleriydi.

Andrey, Kızılyar-Kökşetav demiryolu inşaatının projesini yapmak için seçildi. Bu işi bitirinceye kadar her zaman yanında bulunacak, çevreyi iyi tanıyan, dil bilen birini arıyordu. Bu sırada Caras da Kızılyar şehrinde iki atıyla çalışarak para kazanıyordu. (Söylemez, 2004)

Begalin'in hikâyelerini okuyanlar, Kazak köyünü ve köylerde hayvan besleyenleri yakından tanıma fırsatı bulurlar. Hikâyelerde koyun, keçi, buzağı besleyen çocuklar, kışın at beslemeye çalışan insanlar vardır. Hayvan, ekim, üretim ön plana çıkar. Oysa Sovyet insanı için keçinin akıllılığı değil, onu besleyen çobanın hâl ve hareketleri önemlidir. (İmancanov, 1980) Yazarın özellikle Ekim İhtilali'nden sonra yazdığı hikâyelerinde şehir hayatı ve insanlar vardır. Halkı ilim öğrenmeye davet eder. 1942'den sonra yazdığı eserlerinde vatani ve halkı için savaşan Sovyet insanını anlatır. Erkeklerle birlikte cepheye giden genç kız karakteri ile gençleri cepheye gitmek için teşvik eder. Tabiat tasvirleri, çocuk terbiyesi, hayvan sevgisi, iyi ve kötü insanların karşılaştırılması Safargali'nin hikâyelerinde göze çar-

pan ana konulardır. (Gabdullin, 1981) Rejimin edebiyata yaptığı etki bu şekilde Begalin'in eserlerinde açık bir şekilde görülmektedir.

II. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında edebiyat üzerindeki kontrol zayıflayınca yazarlar biraz nefes aldılar. Konularını serbestçe seçme imkânı buldular. Muhtar Avezov, Kazak edebiyatının babası sayılan şair ve yazar Abay Kunanbayulı'nın hayatını anlatan iki ciltlik *Abay* kitabını yayınladı. *Abay Yolu* adıyla 1952 ve 1956'da iki cilt daha yayınlandı. Bu kitaplarda Avezov, Sovyet döneminden çok önce Kazak aydınlarının uyanışını hazırlayan Abay'ın ideallerine ve 19. yüzyılda Kazak hayatının değerlerine dikkati çekti. İhtilal öncesini idealize etmekle Komünist Parti çizgisinin tamamen dışına çıkan bu roman, 1950'lerden sonra yazılacak olan tarihî romanlara ilham verdi.

1953'te Stalin'in ölümüyle yazarlar biraz daha rahatladılar. Tarihî şahsiyetlerin biyografilerini konu alan romanlar yazmaya başladılar. Sabit Mukanov (1900-1973) Şokan Şıngısulı Velihanov (1835-1865) hakkında 4 ciltlik roman yazmaya girişti. Mukanov 1973'de ölünceye kadar 1967 ve 1970'de ilk 2 cildi *Akkan Culdız* adıyla bastırıldı.

Dikhan Abilev (d. 1907) *Akın Armanı* (1965) ve *Arman Colında* (1965) adlı iki ciltlik kitabını yazdı. Abilev, reformcu şair Sultanmahmut Toraygirov'un (1893-1920) hayatını anlattı.

İlyas Esenberlin (d. 1915) gibi daha genç yazarlar ise 19. yüzyıldan daha gerilere giderek tarihî şahsiyetleri ön plana çıkardılar. İlyas Esenberlin 3 ciltlik eserinde 15. yüzyıldan 19. yüzyıla kadarki Kazak tarihini ele aldı. Eserin 1998'de yapılan baskısına Devlet başkanı Nursultan Nazarbayev okuyucular için bir önsöz yazdı. Esenberlin'in bu tanınmış eserinin daha önce üç milyondan fazla basılmış olmasından, otuz dile tercüme edilmiş olmasından bahisle bu son baskının Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra yapılan ilk baskı oluşuna dikkat çekti. "Bugingi tанда trilogiyany kayta okuy otıyıp, egemendik aluv isine bizdin babalarımız, Abilkayır, Abılay, Kenesarı handar, Navrızbay, Koblandı, Bögenbay batırlar, Töle bi, Asankayğı, Bukar cırav sındı danalar kañşalıktı zor üles koskanın erekşe tüysinip, payımdaysın... Olar, olardıñ serikteri men izbasarları öz otanın şeksiz süydi, onın bolaşagına sendi, osınav kökeykesti muratka cetüv üşin ayanbay küş-kayrat cumsadı" yani "Bugünkü zamanda üçlemeyi yeniden okuyup, egemenlik alma işine bizim atalarımız Abilkayır, Abılay, Kenesarı hanlar, Navrızbay, Koblandı, Bögenbay batırlar, Töle bi, Asankayğı, Bukar ozanlar gibi âkil adamlar ne kadar çok emek verdiğini düşünüp, açıklarsınız. Onlar, onların yoldaşları ile arkadaşları öz vatanlarını şüphesiz sevdi, onun geleceğine güvendi, bu kadar önemli bir murada ulaşmak için ellerinden gelen güçle, canla başla çalıştılar" diyor Nazarbayev. (Esenberlin, 1998: 5) Eser üç kitaptan oluşuyor. Birinci kitap *Almas Kılış* yani Elmas kılıç adını taşıyor. İkinci kitap *Cantalas* yani Hayatta kalma mücadelesi, üçüncü kitap da *Kahar* yani Kahır adlarını taşıyor. Kazakların tarihine ışık tutan üçlemenin Kazak edebiyat tarihinin en mühim eseri olduğunu belirtmekte yarar vardır.

Dükenbay Doscanov (d. 1942), Orta Asya'nın İslam ve İslam öncesi dönemlerini anlatan romanlar yazdı. *Zeval* (1970) romanında, Cengiz Han'ın emrindeki Moğol istilası sırasında Orta Asya Türklerinin çektiği sıkıntıları anlattı. Doscanov'un diğer romanları *Otırar* (1973), *Farabi* (1975) ve *Tabaldırınğa Tabın* (1980, Kendi Eşiğine Tapın) İslamın Orta Asya'daki ilk yıllarını ve o dönemin Farabi (873-950) gibi tarihî şahsiyetlerini konu aldı. Diğer Kazak yazarlarından Abış Kekilbayev (d. 1939) *Ürker* (1980) ve Cumabek Edilbayev (1923-1983) *Türkistan* (1982) romanında Sovyet dönemi öncesi Orta Asya'yı anlattılar.

STALİN SONRASI KAZAK EDEBİYATI (1956-67)

Yeni hükümet, Stalin'in 1953'teki ölümünden üç yıl sonra, onun döneminde yapılan hataları ve zulümleri sorgulayarak, demokratik kuralları koyma ve uygulama kararı alır. Bu kararın edebiyat sahasına da tesiri olur. Yazarlar, "Edebiyatın gelişmesi yönündeki her türlü yalan teoriler"i (Kirabayev, 1998: 113) sorgulamaya başlarlar. "Sosyalist realizm" denilen mükemmel toplum düzeninin bir hayal ürünü ve yalandan ibaret olduğu Kazak yazarları tarafından vurgulanır. Yazarların hayat ile alakalarını artırma meselesi görüşülür. Daha önce "Halk düşmanı" olarak ilan edilen yazarlara olan güvensizlik ortadan kalkar. Diğer Sovyet Cumhuriyetlerindeki aydınlar gibi 1937-38 yıllarında suçsuz yere karalananlar aklanır ve hakları iade edilir. Kazakistan'da S. Seyfulin, B. Maylin, İ. Cansügirov, S. Şeripov, M. Davletbayev gibi yazarların isimleri ve eserleri edebiyat tarihinde yeniden yerlerini alırlar. Yazarlar nispeten daha serbest yazmaya başlarlar.

Bu devirdeki edebi hareketlenmenin ilk belirtisi eserlerdeki artıştır. Yurt tarihindeki önemli hadiseler, eserlerin konuları arasında yer almaya başlar. Bununla birlikte yazarlar Kazak halkının ve hayvan yetiştiricilerinin o günkü sıkıntılarını gerçekçi tasvirlerle ortaya koyarlar. Bunun en güzel örneği Tahavi Ahtanov ve onun romanlarıdır.

Ahtanov şiir yazarak edebiyat sahasına girer. İlk şiirleri cephede yayınlanan gazetelerde çıkar. *Heybetli Günler* (1956), *Boran* (1966) ve *Çırağın Sönmesin* (Ateşin Sönmesin)(1973) adlı romanlarından ayrı olarak hikâyeler de yazar. Cephe ve cephe gerisindeki hadiseler hikâyelerinde yer alır. "Savle (Şule)", "Beklenmedik karşılaşma", "Kaybolan dost" ve "Küy efsanesi," unutulmuş bir "veda" niteliğindedir. "Kaybolan dost"ta unutulmuş eski bir dost ile karşılaşma söz konusu iken "Küy efsanesi" (küy: ezgi) Doscanov'un "Kımız"ında olduğu gibi Kazak kültürünün ayrıntılarına inerek onu canlı tutmaya çalışmaktadır.

"Kaybolan dost" hikâyesi, cephede tanışan iki kişinin yıllar sonra karşılaşmasını anlatır. Cephede savaşanlar ya ölürlere ya sağ kalırlar. Geride kalanların ise acı çekmekten başka seçeneği yoktur. Kazak kadını da cephe gerisinde çok acı çekmiştir. Hikâyenin kahramanı Gayni abla, küçük kızı Galyaş ile birlikte yaşamaktadır. Babalarının bir gün cepheye döneceğine inanmaktadırlar. Bu yüzden onun hayali, ölüm haberinden daha güçlüdür. Kadını, cephede vuruşan kocasının ölüm haberi değil, savaştan sağ salim kurtulduğu halde eve geri dönmemesi yıkar. Subay Mırzahmet, Gayni kadının Mırzaşı, yaralı olarak savaştan döndükten sonra yeni bir aile kurar. Bunu öğrenen arkadaşı Mangas'ın içinden kutsal bir şeyi çalınmış gibi olur. Küçük Galyaş'a bunu söylemez. Onun inandığı, cephede ölmüş kahraman bir babası vardır. Cephe, cephe gerisi, dostluk, fedakârlık, sevgi ve ihanet hikâyede içiçe örülmüş kavramlardır. "Küy efsanesi"nde ise Kazak kültüründe ve yaşantısında önemli yer tutan "dombıra" ve "küy-küyşi" geleneği işlenmiştir. Yaşlı küyşi Estemes uzun zamandır yeni bir "küy" çalmaya çalışmaktadır. Fakat uzun ömrü boyunca aradığı sevgi ve sevgiliyi bulamamıştır. Nihayet âhir ömründe yanındaki öğrencisi Orazımbet ile Kazak köylerini dolaşırken bir ihtiyarla on altı-on yedi yaşındaki kızı Canıl'ın evine yolları düşer. Bu evin devesi, yavrusu öldüğü için süttan kesilmiştir. Misafirlere ikram edecek sütleri yoktur. Bu durum, bir Kazak için "utanç" vericidir. Küyşi Estemey'in gönüllü Canıl'a düşer. Yıllardır aradığı sevgili odur. Canıl karşılığında deveye dombıra ile süt verdireceğini söyler. İhtiyar kabul eder. Canıl ise küyşilerin birlikte çalmasını ister. Estemey, Canıl'dan aldığı ilhamla "deve ağlatan" küyünü çalmaya başlar. Kurumuş memelere süt dolduğunda kız sağmadan hareketsiz durur. Bunu farkedemeyen Estemes, genç Orazımbet'e devam etmesini söyler. Kızın parmaklarının hareketi ile kovaya süt dolmaya başlar.

Hikâye Kazak halkı arasında önemli bir yere sahip küy ve küyşinin nasıl yetiştiğini, nelere kâdir olduğunu okuyucuya anlatır. Yazar, romanları ve hikâyeleri sayesinde "Halklar dostluğu" ve "Saygı nişanı" gibi madalyalar kazanır.

Bu dönemde yazılmış bazı eserler Kazak halkının başından geçen tarihi gerçekleri anlatır. Mesela asrın başında, 1916 yılında Kazak halkının bağımsızlık için verdiği mücadele eserlerde yer aldı. Aral balıkçılarının daha önceki hayatı ile eşitlik yolundaki o günkü mücadelesi E. Nurpeyisov'un *Kan men Ter* (Kan ve Ter) romanında anlatılır. Yine bu devirde tarihî şahsiyetlerin hayatından alınıp yazılan eserler de ortaya çıkar. D. Ebilov, *Akın Armanı* ve *Arman Yolunda* adlı romanlarında 20. yüzyılın başındaki Kazak aydını Sultanmahmut Toraygırov'un hayatını ve eserlerini anlatır.

Bu devirde gelişmekte olan Kazak romanının yanında, hikâye türü de gelişir. Safuan Şaymerdenov'un "Mezgil", S. Omarov'un "Künşırak", N. Gabdullin'in "Ömür, kımmatsın mañan (Ömür benim için kıymetlisin)," E. Tarazi'nin "Kuyrıktı culdız", A(biş) Kekilbayev'in "Bir şökim bult", Ş. Murtaza'nın "Tabılğan teñiz (Bulunmuş deniz)," "Belgisiz soldattın balası (İsimsiz askerin çocuğu)," B(erdibek) Sokpakbayev'in "Menim atım Koca (Benim adım Koca)," R. Toktarov'un "Bakit (Baht)," C. Moldagaliyev'in "Can erke," K. Iskakov'un "Koñır küz edi" hikâyelerinin önemli bir yeri vardır. Bu eserlerde Sovyetler Birliği döneminde çok bahsedilmeyen insanın kendi sırları, ruh âlemi, ahlakî problemleri bütün yönleri ile edebî şekilde tasvir edilir.

B. Sokpakbayev, hayal dünyası geniş, akıllı çocuk Koca'yı tasvir eder. Yazar, onun ruhanî gelişmesini, duygularını kaleme alır, zengin psikolojik tasvirlerle süsler. Kahramanının iç konuşmasından yararlanır. Bu da genç yazarların hikâye türünde yeni arayışlar içinde olduğunu göstermektedir. (Sadıkbekov, 1999)

Sokpakbayev hikâye ve romanlarındaki olayları kendi hayatından seçer. "Ben nasıl evlendim?" hikâyesindeki kahramanı Bekadil isimli gazeteci, nasıl evlendiğini anlatmaktadır. "Anne yüreği" hikâyesinin kahramanı Balkiya annedir. Savaşa giden oğlunu düşünür, geceleri rahat uyuyamaz. Her zaman rüyasında düşmanların oğlunu öldürdüğünü görür. Yine böyle rahatsız edici bir uykudan uyanıp dışarı çıkar. Kapı önündeki tahta merdivenin yanında uyumuş bir Rus çocuğunu görünce çok şaşırır. Çocuğu kaldırıp bu duruma nasıl düştüğünü sorar. Çocuğun babası savaşa gitmiştir. Annesi ise hastalanıp hastaneye kaldırılmıştır. Bir gün önce annesinin yanına gelmiştir. Dışarı çıkınca hava kararmış, eve giden otobüsü de kaçırmıştır. Buraya gelip uyur. Çocuğun bu hâlini görünce anne çok üzülür. Eve alır, karnını doyurur. Elbiselerini yıkar, saçını tıraş eder. Çocuk süslenmeye başlar. Sonra Belkiya anne hastaneye gelip de eve dönemediği günler gelebileceğini söyler. Ondan sonra Seryoja adlı bu çocuk her zaman gelip öz evladiymiş gibi Belkiya'yı ziyaret eder, su taşır, evi temizler. Bir sabah Belkiya annenin kapısı çalınır. Kapıyı açınca Seryoja'yı görür ve sevinir. Çocuk, anne ve babasını getirmiştir. Babası eşini ziyaret etmek için cepheden izin alarak gelmiştir. Belkiya anneye misafir olurlar. Bir akşam Seryoja asker kıyafetleri ile Belkiya annenin evine geldiğinde kadın onu tanıyamaz. Tanıyınca sevinir. Seryoja artık askeri mektepte okuduğunu ve annesinin vefat ettiğini söyler. Aradan yıllar geçer. Belkiya annenin evinde Seryoja'nın düğünü yapılır.

Bu hikâyelerde Sokpakbayev, Kazaklar ile Ruslar arasındaki dostluğun pekişmesine özen gösterir. İnsanı duygular ön plana çıkarılarak dostlukların geliştirilebileceği mesajını verir.

Safuan Şaymerdanov ise insanlarda görülen mal-mülk düşkünlüğünü gözler önüne seren eserler yazar. Bazı eserlerde, insanların maddî şeylerin kulu olmaları neticesinde, manevî fakirliğe düşmeleri anlatılır. Kazak araştırmacı ve edebiyat tenkitçisine göre "dünya malını çok seven ferd, insanlık vazifesini, insanlık borcunu ikinci dereceye iter." (Berdi-bayev, 1980: 59) İnsanların bu zaafi da yazarların gözünden kaçmaz.

Şaymerdanov, "Hayat nuru" hikâyesiyle "Selin çabukluğu" adlı hikâyesinde dünya malını çok seven insanları anlatarak onları tenkid eder. "Hayat nuru"nda evine mobilya satın alan Şamşigül'ün akli fikri o eşyanın eve misafir geldiğinde bile bozulmamasındadır

ve hep aynı düşünce etrafında kalır. “Selin çabukluğu”ndaki kahraman Şarban, deprem sırasında bile çoluk çocuğundan önce evindeki yemek ve bardak takımlarını korumayı düşünmektedir. Yazar, diğer eserlerinde de insanlığın haysiyetinden, şerefinden söz eder, bu özelliklerin yayılması, benimsenmesi için çaba gösterir. (Elevkenov, 1980: 131)

Bir başka Kazak yazar Şerhan Murtaza, H. Anderson’un masallarını, C. Aytmatov’un “Botagöz” hikâyesi, *Elveda Gülsarı* romanı ve Mustay Kerim’in “Bizim evin sevinci” hikâyesini tercüme eder. Murtaza’nın hikâyelerinde özlem, sevinç, ümit gibi okuyucunun yüreğini zıplatacak heyecanlar ile acı, keder gibi insanın yüreğini sızlatacak duygular işlenir. (*Kazak SSR Ansiklopedisi*, 1989: 428) Moskova’da gazetecilik eğitimi alan ve 1950’li yıllarda edebiyat sahasına giren Ş. Murtaza’nın *İnşaatçı Dakuv* adlı kitabı 1958’de neşredilir. 1963-77 yılları arasında ise “Bulunmuş deniz,” “Bulutsuz günün şimşegi,” “İsimsiz askerin çocuğu,” “Silahsız savaş” gibi hikâyeleri yayınlanır. *Kırkbir Yılıın Gelini* adlı hikâyeler kitabı ise daha sonra çıkar. Yazar kitaba adını veren hikâyesi ile Kazak halkının savaş yıllarında yaşadığı sıkıntıları gerçekçi bir tarzda tasvir eder. “Bulunmuş deniz” hikâyesinde savaş sonrası dönemde insanların dostluğunu, birlikte tarlalarda çalışmalarını ve zor günlerde birbirlerine yardım etmelerini anlatır. Hikâyelerindeki ana tema, “iyilik, yardımseverlik, vatanseverlik, büyüklere ve ölenlere saygı”dır. Yazar, iyi insanların örnek alınmasını ister.

Genç yazarlar bu şekilde yenileşme devrindeki edebi hikâyenin gelişimine katkıda bulunurlar. Hikâyenin meşhur kalemi G. Müsirepov yeni hikâyeler yazar. “Söz yok, onun izleri” adlı hikâyesinde insanlara barış, namus ve vicdan gibi kavramları hatırlatır. 1956’da yazdığı “Etnografik hikâye” adlı eserinde gençlik yıllarını ve faal olarak katıldığı “yerleşik hayata” geçme sürecini anlatır. 1950’li ve 60’lı yılların başında, Ekim İhtilali ile birlikte kaybedilen millî ve tarihî değerlere doğru bir dönüş vardır. Bu dönemin yazarları, şehir ve köy hayatı, geçmiş ile bugünü arasına sıkışıp kalmış, bölünmüş Kazak aydınının ıstırabını hikâyelerinde işlerler. Buna en güzel örnek, savaş yıllarında doğan ve 1960’dan sonra yazmaya başlayan Dulat İsabekov’dur.

İlk hikâyeleri 1960-75 yılları arasında yayınlanan ve Kazak edebiyatında daha çok hikâyeleri ile meşhur olan D. İsabekov, kahramanlarını yetişkin insanlardan seçer. Onların davranışlarını irdeler. Buna rağmen genellikle küçük çocuklara hitap eder. “Yaşlı kadınlar” hikâyesinde, bütün varlığı iki koyun, bir keçi, ala bir kedi ve bir enik olan yaşlı nine ile henüz okula bile gitmeyen torununun dostluğu vardır. Nine, diğer insanlar gibi torunun da büyük insan olmasını ve mutlu olmasını arzu etmektedir. İki kişi kendi hallerinde sakin bir hayat yaşayıp giderler.

BAĞIMSIZLIKTAN ÖNCEKİ SON DÖNEM KAZAK EDEBİYATI (1968-90)

Bu devirde Kazak edebiyatının önemli eserleri roman türünde görülür. Uzun bir aradan sonra 1984 yılında G. Müsirepov’un *Oyangan Ülke* (Uyanan Ülke)’sinin ikinci kitabı *Cat Kolında* (Düşman Elinde) adıyla çıkar. M. Avezov’un katkısıyla tarihî roman çok hızlı bir şekilde gelişir. Halkın geçmiş tarihi, onun önemli vakaları, bağımsızlık fikirlerinin yayılmasına katkıda bulunur. İ. Esenberlin, M. Magavin, K. Segizbayev, A. Kekilbayev, S. Mukanov, E. Elimcanov, S. Cunisov, D. Ebilov, S. Smatayev, Ş. Murtaza, Z. Akışov, C. Moldagaliyev, D. Doscanov gibi yazarlar eser verirler. Romanın yanı sıra hikâyede de tarih ve Kazak örf-âdetleri ön plana çıkmaya başlar.

Dükenbay Doscanov’un “Kımız” hikâyesi tarihi bir geleneği sağlamlaştırma gayretidir. “Kımız”ın farklı yapılış tarzı hikâyenin basit kurgusudur. Fakat bu önemli değildir. Önemli olan kımızın hazırlanışındaki ayrıntılardır. Kültür ayrıntılarda yaşar. Bu-

rada yazarın geçmiş ile hâlihazırda birbirine bağlama arzusu da görülür. Okuyucu bunu hissetmekte ve ayrıca kültürdeki detayları öğrenmekle “öğrenme” ihtiyacını da karşılamış olmaktadır.

Daha öğrencilik yıllarında, 1959’da Orta Asya ve Kazakistan Üniversiteleri öğrencilerinin temsilcisi olarak Semerkant’ta “Abay ve Şark Edebiyatı” konulu bir tebliğ sunan Muhtar Magavin, edebiyatçılığının yanı sıra iyi bir araştırmacıdır. Üniversiteden mezun olurken “Er Targin Cırı ve Kazak Eposunu Araştırmanın Bazı Meseleleri” konulu diploma tezini hazırlayan Magavin, Kazakların akın ve cıravlarını da araştırır. “15-17. yüzyıl Kazak Akın-Cıravları” başlıklı monografiyi hazırlar. Kazak edebiyatını 17-18. yüzyıldan başlatan genel görüşün aksine bu edebiyatın daha önceden başladığını iddia eder. *Kopuz Sarını* adlı kitabında ilgi çekici deliller ortaya koyar. *Beyaz Kar* (1967) ve *Kök Munar* (1971) romanları onu takip eder. “Ömür cırı (Ömür türküsü),” “Şeşe (Anne),” “Bir atanın balaları, (Bir babanın çocukları)” “Cılandı caz (Yılanlı yaz),” “Cüyrik (Topal),” “Tazının ölümü” gibi uzun hikâyelerinin yanı sıra, “Keşkurım (Yatsı vakti),” “Ayel mahabbeti (Kadın sevgisi),” “Yanılısu (Yanıлма),” “Sentyabr,” “Kütpegen kezdesü (Beklenmedik karşılaşma)” gibi kısa hikâyeleri vardır.

Arşivlere dayanarak “tarihi roman”lar yazan Magavin’in kendine has bir yazma tekniği vardır. Okuyucu onun kahramanları ile yaşar, onlarla beraber sevinir veya üzülür. Kişinin iç dünyasını, ruh hâlini tasvir ve tahlil eder. “Sentyabr” (Eylül) hikâyesinde Aytpay adında bir ihtiyar adam şehrin dar evinde kendini dört duvar arasına kapatılmış hisseder. Torunlarını sevmek ister. Fakat şımaracakları korkusuyla oğlu ve gelini bu davranışını hoş karşılamazlar. İhtiyarın bu durum karşısındaki iç sıkıntısı ve düşünceleri tasvir edilirken, onun alçak gönüllülüğü, ruh güzelliği de verilir. Ama asıl verilmek istenen, geçmiş ile halihazırın çatışmasıdır. “Ayel mahabbeti” adlı hikâyede Batima adlı genç bir kadının sevgilisinden ayrılması konu edilir. Anlaşamayan iki genç ayrıldıktan sonra birbirlerine olan sevgilerinin köklerinin ne kadar derinde olduğunu anlarlar. Fakat Tölegen tımarhaneye düşer. Yıllar sonra Batima onu bulduğunda Tölegen elinde sevgilisinin resmi ile ölmüştür.

Abiş Kekilbayev’in “En mutlu gün” hikâyesindeki lirik ton sıradan bir köy hayatı için derin sevgiden kaynaklanır. Olağanüstü hiç bir şey yoktur. Hayat, eğlenceleriyle, zıtlıklarla devam eder. Kekilbayev, karakterleri vasıtasıyla insanların iç dünyasını keşfetmeyi başarır. Bu da takdir görür. “Esbolay” hikâyesinde Esbolay adlı ihtiyar, yaşadığı köyde hep adalet arar ve bütün köylülerin adalet içinde yaşamasını ister. Bu sebeple başına işler açılır. “Gerekli adam”da Sarsenov’un inceleme yapıp onu kitap haline getirmek isteğiyle şehre gitmesi ve orada karşılaştığı zorlukları çözmesi anlatılır. Bu problemlerin çözülmesine yardım eden kişi yüksek makamda birisidir. Kahraman, onunla arkadaşının evinde tanışması ve arkadaşının ondan ziyade bu “gerekli adam”a önem vermesi anlatılır.

İlk hikâyeleri 1968’de yayınlanmaya başlayan **Kadirbek Segizbayev**, eserlerinde daha ziyade insanlar arasındaki davranışları, fazileti, cömertliği, kardeşiliği, konukseverliği ön plana çıkarır. Kazakların örf ve âdetlerine olan düşkünlükleri, mesela at sevgisi, ağırlıklı olarak eserlerinde tekrar edilir. “Dak (Leke)” hikâyesinde Kazak misafirperverliği anlatılır. Çok küçük bir köye gelen Turap ve Rus eşi Nadya bu durumla karşılaşınca şaşırırlar. “Mahabbet (Sevgi)” hikâyesinin kahramanı dört arkadaş hocalarını ziyarete gitmektedirler. Beşinci arkadaşları Rısbek ise arabayı kullanmaktadır. Yolda bir genç kıza rastlarlar. Mahabbet adlı genç kız, aslında Rısbek’in eski sevgilisi Ravşan’ın kızıdır. “Arkarkara”da ise oğlunun ölümünün acısını çeken ihtiyar bir adam anlatılır. Oğlunun ölümüne sebep olan atı öldürmeye ve etini yemeye yemin eder. Fakat ihtiyar bunu yapamaz.

Romana paralel olarak povest/hikâye türü de gelişir. Bu yıllardaki Kazak hikâyelerinin en güzel örneklerini yine **Gabit Müsirepov** yazar. “Görülmemiş benzerlik” (1967) hikâyesi onun önemli eserlerinden biridir. Müsirepov’dan başka 70-80’li yıllardaki hikâyeyi yine

genç yazarlar sırtlarlar. Onların içinde daha önce edebiyat sahasına girip biraz tecrübe kazanan Ş. Murtaza, E. Tarazi, A. Kekilbayev, M. Magavin, M. Sundetov ile E. Sarayev, O. Bökeyev, S. Elubayev, O. Sersenbayev, Tölen Abdibekov gibi yazarlar vardır.

T. Abdibekov, son yıllarda yetişmiş Kazak yazarlarından. Eserlerinde insanın davranışı, yaratılışı ve çevresi ile günlük hayattaki ilişkileri felsefi derinliği ile ele alınarak işlenir. Kahramanların ruh dünyası ve maneviyatı, duygu-davranış birliği Kazak romanında psikolojik tahlil metodunun gelişmesine katkıda bulunur. (Maytanov, 1980: 194) Fantastik bir hikâye olan “Hakikat” insanın psikolojik tahlilidir. Telepatik özelliği olan hikâye kahramanı Robert üzerinde denemeler yapılır. Kahraman, dünyadaki haksızlıkları anlayacak kadar büyüdükten sonra bu özelliğinden nefret etmeye başlar. “Baba” hikâyesi ise Saylav adlı gencin, ölüm döşeğindeki babası hakkındaki düşüncelerini anlatır. Genç Saylav, babasını tanımaya çalışır, onu sevdiğini fark eder ve onun kıymetini anlar. Babası hayatı boyunca herşeyini ona vermeye çalışmış, o ise babasına gerektiği kadar ilgi göstermemiş, saygı duymamıştır. Geçmişinden pişmanlık duymakta, utanmaktadır.

Bu hikâyede olduğu gibi genç Kazak yazarları son dönemde yazdıkları ve tarihî roman yazma geleneği ile başlayan, geçmişle barışma sürecini devam ettirmektedirler. Kazak aydını ve yazarı zengin geçmişini eserlerinde bol bol işleyecek gibi görünmektedir. Sovyetler Birliği’nin dağılması ile birlikte hikâyelerin konusunda da değişimler görülür. 70 yıllık dönem tenkit edilir. Tenkidin merkezine de Kazak aydınları yerleştirilir. Yani Kazak aydını, öz eleştirisini yapar. Sultanali Balgabayev “Kuma kadından doğan büyük lider” başlıklı hikâyesinde Kazak tarihçilerini alaycı bir şekilde tenkit eder. Hiç bir ciddi araştırmaya dayanmadan yazılan kitaplardaki iddialar komiktir. Tarihçilerden biri Lenin’in aslında bir Kazak olduğunu ispatlarken, diğeri Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Clinton’ı Kazak olarak göstermeye çalışır. Son yetmiş yılda yapılanların ve yazılanların yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini okuyucuya hatırlatır. Bu hikâye bağımsızlıktan sonra yazılan ve bundan sonra da yazılacak olan hikâyelere örnek teşkil edecek niteliktedir.

KAZAK TİYATROSU

20. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmaya başlayan yeni edebi türler arasında tiyatro eserleri de görüldü. Kazak Sovyet edebiyatının oluşmaya başladığı bu yıllarda B. Maylin, İ. Cansügirov, S. Mukanov gibi yazarlar roman ve şiir ile birlikte tiyatro eserleri de yazdılar. 1929 Aralık’ta yapılan Kazakistan Ölkelik Parti Komitesi’nin düzenlediği toplantıda tiyatro meselesi tartışıldı. Sosyalist gerçekçiliği gösteren, yeni devri öven piyesler yazılması tavsiye edildi. Daha evvel yazılmış olan piyesler bu şekilde sahnelenmeye başladı. Mesela, B. Maylin’in “Maydan”, İ. Cansügirov’un “Kek”, K. Bayseyitov ile C. Şanın’in “Tartıs” adlı piyesleri sahnelendi.

1 Kasım 1931’de Kazakistan Ölkelik Parti Komitesi “Kazak drama-tiyatrosunun durumu ve meseleleri” konulu toplantıda bazı kararlar aldı. Sanatçıların yetiştirilmesi, büyük yerleşim birimlerinde tiyatrolar kurulması kararlaştırıldı. 8 Eylül 1933’te Halk Eğitimi Komiserliği’nin kararlarıyla vilayet merkezlerinde tiyatrolar açıldı. 13 Ocak 1934’te Almatı’da açılan müzik stüdyosunda “Ayman-Şolpan” müzikali sahnelendi. Semey’de (1934), Aral ve Çimkent’te (1938) tiyatrolar açıldı. Gabit Müsirepov’un “Kız Cibek”i sahnelendi. M. Avezov’un “Tas Tültekter”, “Alma bağı”, “Şekara”, İlyas Cansügirov’un “Türksib” ile “Min de şap” eserleri ortaya çıktı.

1930’lu yıllarda tiyatronun gelişmesine en çok emeği geçen Beyimbet Maylin oldu. “Bizdiñ cigitter”, “Calbır” ve “Amankeldi”de bağımsızlık mücadelesinde kolları sıvayan gençleri anlattı. Yine bu dönemde M. Avezov’un L. Sohlev ile birlikte yazdığı tragedyası

önemli bir yer tutar. Avezov, piyes yazmakla kalmadı, aynı zamanda tiyatro eleştirmenliği de yaptı. Yazdığı ilmi yazılarla da tiyatronun gelişmesine hizmet etti.

Kazak tiyatrosunun gelişiminde Sheakesper, Molier, Goldoni, Puşkin, Gogol, Ostrovski, Pogodin, Kirşon, Furmanov, Trenev'den yapılan tercümelemlerin de tesiri oldu.

II. Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) Kazak drama yazarları savaşı anlattılar, halkın milliyetçi duygularını harekete geçirmeye çalıştılar. A. Abişev'in "Nayragay" ve Ş. Hüsayinov'un "Curtın süygen cürek" piyesleri Sovyet insanının düşmana karşı koyuşunu, vatani korumaya girişenlerin kahramanlıklarını ve halkın eline silah alıp kendi iradesiyle cepheye gidişini tasvir etti. Bu konuda M. Avezov ile A. Abişev'in "Namus gvardiyası" önemli bir rol oynadı. Yine savaş yıllarında V. Wolf'un "Proffesor Mamlük", A. Kron'in "Flot ofitseri", W. Sheakesper'in "Asavga tusav" adlı piyesleri de Kazak diline tercüme edilip sahnelendi.

II. Dünya savaşından sonraki (1945-1955) Kazak dramasında savaş, laytmotif olarak kullanıldı. A. Abişev'in "Dostık pen mahabbat" (1947), "Bir semya" (1950), G. Mustafin'in "Milliyoner" (1949), A. Tacibayev'in "Gülден dala" (1949), Ş. Husayinov'un "Köktem celi" (1950) piyesleri buna örnektir. Bu piyeslerin çoğu kolhoz hayatını anlattı. Hayvancılığın ve tarımın geliştirilmesi konuları işlendi.

G. Müsirepov'un "Amankeldi" (1949), M. Akıncanov'un "Ibray Altınсарın" (1953), S. Mukanov'un "Şokan Velihanov" (1954) piyesleri tarihi konuları ve şahsiyetleri işledi. Puşkin'in (1949), Lermontov'un (1954), N. Nekrasov'un (1947) eserleri, T. Şevçenko'nun (1950), A. Çehov'un üç ciltlik eseri (1955) tercüme edildi.

1956-1975 yılları arasında Kazak dramasının gelişmesinde Muhtar Avezov, Gabit Müsirepov, Sabit Mukanov, Saken Seyfullin, Beyimbet Maylin ve Abdilda Tacibayev'in emeği geçti. "Kız Cibek", "Er Targın" gibi Kazak dramaturgiyasının klasikleri Moskova'da sahnelendi ve büyük üne kavuştu. Kazak dramaturgiyasının oluşmasında Rus ve dünya klasiklerinden yapılan tercümelemler ve onların sahnelenmesi önemli rol oynadı. M. Avezov'un tercümelemlerinin yanında Ş. Husayinov'un "Kıyın tagdırlar" piyesi ile Tahavi Ahtanov'un "Kütpegen kezdesü" adlı piyesi devre damgasını vuran eserlerdir. T. Ahtanov daha sonra "Ant" adlı tarihî dramasını yazdı.

Özet

Çağdaş Kazak Edebiyatının ikinci bölümü 5 başlık altında incelenebilir. 1. 20. Yüzyıl Kazak Edebiyatı, 2. II. Dünya Savaşı Devrinde Kazak Edebiyatı, 3. Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı (1956-67), 4. Bağımsızlıktan Önceki Son Dönem Kazak Edebiyatı (1968-90, 5. Kazak Tiyatrosu. Çağdaş Kazak Edebiyatı, XIX. yüzyılda başlar. Çağdaş edebiyat kendi arasında: 1. Hazırlık Dönemi (XIX. yüzyıl) 2. Hürriyet Dönemi (1905-1920 arası) 3. Sovyet Dönemi (1920'den sonraki devir) olarak üç bölümden oluşmaktadır. Hazırlık dönemi, Rusların Kazakistan'ı istilası ile başlar. Bu dönemde Kazak aydınları süratle Rusça öğrenirler ve bu dille yazılan eserler aracılığı ile Avrupa'nın ve dünyanın diğer ülkelerinin edebiyat ve fikir hayatı ile yaşayışları hakkında bilgiler edinirler. Bu şekilde Kazak edebiyatında roman, hikâye, tiyatro gibi yeni türler ortaya çıkar. Hürriyet döneminde, 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmiş ve çeşitli basın yayın organları kurmuşlardır. Sovyet dönemi ise, 1920'den başlayarak devam eden dönemdir. Bu dönemde yeni rejime ayak uyduramayan sanatçılar "Repressiya" denilen 1937- 1938 ve 1939 yıllarındaki katliamlarda öldürülürler.

Kazak aydınlarının II. Dünya savaşında farklı konulara yönedikleri görülür. Rusların baskıları neticesinde aydınlar kendilerine söylenen konularda eserler vermişlerdir. Savaş yıllarında ortaya çıkan edebiyatın içinde M. Avezov'un *Abay* adlı tarihi romanın birinci kitabı, G. Müsirepov'un "Kazak batırı" povesti, G. Mustafin'in *Şıganak* (Kuru dere yatağı), E. Ebişev'in *Cas Tülekter*, G. Slanov'un *Canar Tav* (Yanar Dağ) adlı romanları ile Safargali Begalin ve A. Abişev'in eserleri vardır.

Stalin sonrası Kazak edebiyatında ise Kazak edebiyatının gelişmeye başladığı görülür. Yeni hükümet, Stalin'in 1953'teki ölümünden üç yıl sonra, onun döneminde yapılan hataları ve zulümleri sorgulayarak, demokratik kuralları koyma ve uygulama kararı alır. Bu kararın edebiyat sahasına da tesiri olur. Yazarlar, "Edebiyatın gelişmesi yönündeki her türlü yalan teoriler"i sorgulamaya başladılar.

Bağımsızlıktan önceki son dönem Kazak edebiyatının önemli eserleri roman türünde görülür. Uzun bir aradan sonra 1984 yılında G. Müsirepov'un *Oyangan Ülke* (Uyanan Ülke)'sinin ikinci kitabı *Cat Kolında* (Düşman Elinde) adıyla çıkar. M. Avezov'un katkısıyla tarihî roman çok hızlı bir şekilde gelişir. Halkın geçmiş tarihi, onun önemli vakaları, bağımsızlık fikirlerinin yayılmasına katkıda bulunur. İ. Esenberlin, M. Magavin, K. Segizbayev, A. Kekilbayev, S. Mukanov, E. Elimcanov, S. Cunisov, D. Ebilov, S. Smatayev, Ş. Murtaza, Z. Akı-

şov, C. Moldagaliyev, D. Doscanov gibi yazarlar eser verirler. Romanın yanı sıra hikâyede de tarih ve Kazak örf-âdetleri ön plana çıkmaya başlar.

20. yüzyılın başından itibaren ortaya çıkmaya başlayan yeni edebî türler arasında tiyatro eserleri de görüldü. Kazak Sovyet edebiyatının oluşmaya başladığı bu yıllarda B. Maylin, İ. Cansügirov, S. Mukanov gibi yazarlar roman ve şiir ile birlikte tiyatro eserleri de yazdılar. Sosyalist gerçekçiliği gösteren, yeni devri öven piyesler yazılır. B. Maylin'in "Maydan", İ. Cansügirov'un "Kek", K. Bayseyitov ile C. Şanın'in "Tartıs" adlı piyesleri sahnelenir. Ve böylelikle Kazak edebiyatı her alanda gelişimini sürdürür.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Kazak yazarlardan biri **değildir**?
- Abiş Kekilbayev
 - Sultanali Balgabayev
 - Muhtar Avezov
 - Kadimbek Segizbayev
 - Cengiz Aytmatov

Hazırlık döneminin en önemli kişilerinden biridir. Çağdaş Kazak edebiyatının ve dilinin kurucusu sayılır. Doğuyu ve batıyı iyi tanıyan, yazar 1880'de ilk Kazak ozan ve yazarı olarak ortaya çıkarmıştır. Kazak Türkçesini ustaca kullanması, kıvrak anlatımı, halk edebiyatı ve folklor ürünlerini büyük bir başarıyla kullanması ile kendinden sonra gelecek yazarlar kuşağına çığır açmıştır. İki yüzden fazla şiiri, kırk civarında didaktik hikâyesi, dört manzumesi (Maksud, İskender, Azim Hikâyesi, Vadim) ve çeşitli tercüme eserleri vardır.

2. Yukarıdaki sözü edilen yazar aşağıdakilerden hangisidir?
- İbray (İbrahim) Altınсарin
 - Abay Kunanbayulu
 - Muhtar Avezov
 - Dükenbay Doscanov
 - Ahmet Baytursınulu
3. Kazak edebiyatı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Çağdaş Kazak Edebiyatı 3 döneme ayrılır.
 - Kazak edebiyatının hazırlık dönemi, Rusların Kazakistan'ı işgali ile başlar.
 - Ahmet Baytursınulu, hürriyet dönemi yenileşme hareketlerinin en önemli temsilcisidir.
 - Hürriyet döneminde Kazaklar, Latin alfabesine geçmiştir.
 - Sovyet döneminde birçok Kazak aydın Stalin tarafından katledilmiştir.

4. 19. ve 20. yüzyıllarda Kazak edebiyatında gazetecilikle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Gazeteyi çıkaran da redakte eden de tanınmış akın ve yazardı.
 - "Türkistan Vilayati'nin Gazeti" 1870 yılında Taşkent'te çıkmaya başlamıştır.
 - 1907 yılında St. Petersburg'da ancak bir sayı çıkabilen Serke adlı gazete Kazak dilinde yayımlanmıştır.
 - "Kazak" gazetesi Orınbor şehrinde 1913'te yayımlanmaya başlamıştır.
 - "Caña Adebiet (Yeni edebiyat)" adlı gazete 1928'de yasaklanmıştır.

5. 20. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan Kazak tiyatrosunun Kazak toplumu için **en önemli** görevi aşağıdakilerden hangisidir?

- Yurt dışından birçok çeviri eseri yayınlamak.
- Sovyet edebiyatı, savaş gibi daha çok toplumu yakından ilgilendiren meselelere değinmek
- Toplumu eğitim alanında bilinçlendiren oyunlar ortaya koymak
- Daha çok komedi türünde yapıtlar ortaya koyularak halkın morelini yükseltmek
- Tiyatronun başlangıcından itibaren şiir ağırlıklı birçok oyun ortaya koymak

6. Müsirepov'un bu hikâyesi, köydeki değişmeye, yenilemeye karşı koyuşu alaycı bir dille ele alır. Köy halkı yeni ve farklı bir kültürün temsilcisi olan "domuz" ile tanışır. Yazar, hikâyesinde iki görüşü birden savunur ve olayı iki cephesiyle ortaya koyar. Hikâyede Kazak-Rus, dolayısıyla, Müslüman-Hıristiyan kaynaşması ve köy halkının böyle bir kaynaşmaya karşı çıkması söz konusudur.

Yukarıdaki parçada sözü edilen hikâye aşağıdakilerden hangisidir?

- İki Karşılaşma
- Şolpan'ın Günahı
- Yassı Burun
- Adaletli Olmak
- Cubatu

7. Aşağıda ki yazar-eser eşleşmelerinden hangisi **yanlıştır**?

- Cumabek Edilbayev-Türkistan
- Abiş Kekilbayev-Ürker
- Dükenbay Doscanov-Zeval
- Sabit Mukanov-Farabi
- Muhtar Avezov-Abay yolu

8. "Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı" ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Yazarlar, edebiyatın gelişmesi yönündeki her türlü yalan teorileri sorgulamaya başladılar.
- 1937-38 yıllarında suçsuz yere karalananlar aklandı ve hakları iade edildi.
- Edebiyatta baskı ve zulüm kaldığı yerden devam etti.
- Yazarlar nispeten daha serbest yazmaya başladılar.
- Yurt tarihindeki önemli hadiseler, eserlerin konuları arasında yer almaya başladı.

9. “II. Dünya Savaşı Devrinde Kazak Edebiyatı” ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Savaş dönemindeki Kazak edebiyatının oluşumuna bütün yazarlar katılır.
- Abişev, Sarcan ve Tölegen Toktarov gibi hikâyelerinde Sovyet insanların vatanseverliğini, cep-hedeki kahramanlıklarını anlatır.
- Bu dönemde, edebiyat, birliğin, yiğitlik ve fedakârlığın, Parti'nin sesi olur.
- Yazarların çoğu kendilerinden istenen konularda yazmaya başlarlar.
- Kazak hikâyesi en verimli çağını yaşar.

10. “Bağımsızlıktan Önceki Son Dönem Kazak Edebiyatı” ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Muhtar Avezov'un katkısıyla tarihî roman çok hızlı bir şekilde gelişir.
- Muhtar Magavin hikâye ve romanları, Dükenbay Doscanov hikâyeleriyle öne çıkar.
- Cengiz Aytmatov'un eserleri tercüme edilir.
- Kazak tiyatrosu bu dönemde altın çağını yaşar.
- Romanın yanı sıra hikâyede de tarih ve Kazak örf-âdetleri ön plana çıkmaya başlar.

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

- e Yanıtınız yanlış ise, “II. Dünya Devrinde Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz
- a Yanıtınız yanlış ise, “20. Yüzyıl Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz
- d Yanıtınız yanlış ise, “20. Yüzyıl Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz
- e Yanıtınız yanlış ise, “20. Yüzyıl Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise, “Kazak Tiyatrosu” konusunu gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise, “20. Yüzyıl Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise, “II. Dünya Savaşı Devrinde Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise, “Stalin Sonrası Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise, “II. Dünya Savaşı Devrinde Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise, “Bağımsızlıktan önceki Son Dönem Kazak Edebiyatı” konusunu gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarları

Sıra Sizde 1

20. Yüzyıl Çağdaş Kazak Edebiyatının dönemlere ayrılmasında öncelikle siyasi kırılma anları etkili olmuştur. İlk dönem olan hazırlık dönemi Rusların Kazakistan'ı istilasıyla başlar. İkinci dönem hürriyet dönemi ise, 1905 yılında gerçekleşen Rus ihtilâlinde sonra, hürriyet havasından faydalanan Kazak aydınları derhal teşkilatlanıp halkına seslenmesiyle gerçekleşir. Sovyet dönemi yine siyasi baskıların etkili olduğu bir dönemdir. Rusların nüfuzu baskıları neticesinde Kazak edebiyatı 3 dönemde incelenmektedir.

Sıra Sizde 2

Stalin'in bütün Türk dünyalarında olduğu gibi Kazak aydınlarını da silahla susturmasıyla suskunluk dönemine giren Kazak Edebiyatı Stalin'in ölümü sonrası peşpeşe eserler vermiştir. Halk düşmanı ilan edilen yazar ve şairlerin yeni hükümetin hoşgörüsü neticesinde serbest bırakılmasıyla, birçok hikâye, şiir ve roman yazılır. Bu eserlerde Sovyetler Birliği döneminde çok bahsedilmeyen insanın kendi sırları, ruh âlemi, ahlaki problemleri bütün yönleri ile edebî şekilde tasvir edilir

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- “Kazak baspasözü tarihinin” *Aykap*. Almatı: Kazak Ensiklopediyası Bas Redaksiyası, 1995, s. 5-44.
- “Kazakski Yazık” *Literaturnaya Ensiklopediya*. Cilt 5, 1931, s. 21-22.
- Ahmet Türköz, “Kazak Türkçesinin resmî dil olması hakkında kabul edilen kanun metni” *Türkistan*, no. 9, 1990, s. 53
- Avelbek Koñıratbayev. *Kazak Adebietiniñ Tarihi*. Almatı: Sanat, 1994.
- Bağlan Davletbayev. *Gabit Müsirepov'un Hikâyeleri*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Bahıtcan Maytanov. “Psikologizm-nesirdeki cañe col,” *Vakit cane Yazar*. Almatı 1980.
- Bes Gasır Cırlaydı*. I. Tom, Almatı: Cazuşu, 1989.
- G. Togcanov. *Edebiyat cane Sin Meseleleri*. Kızılorda 1929.
- Göksel Öztürk, “Jumbak ayıtsları” *Bir*, sayı 1, 1994, s. 125-135.
- Hangali Süyiñşaliev, *Kazaq Adebietiniñ Tarihi*, Almatı: Sanat, 1997.

- Jonathan Pool, “Developing the Soviet Turkic Tongues: The Language of the Politics of Language” *Slavic Review*, c. 35, no. 3, Eylül 1976, s. 425-442.
- Korganbek Amancolov, “Ana tili degende” *Culdız*, 8 Ağustos 1989, s. 162.
- Kurmangazı Sadıkbekov. *B. Sokpakybayev'in “Benim Adım Koca” Hikâyesinin İncelenmesi*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Marat Mirzagulov, “Kazaqşañ kalay?” *Ana Tili*, no. 2, 29 Mart 1990, s. 3.
- Mukan İmancanov. “Kıska engimeler turalı,” *Örken*. Almatı 1980.
- Niğmet Gabdullin. *Vakit Sırı*. Almatı 1981.
- Orhan Söylemez, “Preserving Kazak cultural identity after 1980” Basılmamış Doktora tezi. New York: Columbia University, 1995.
- Kazaq Adebietiniñ Tarihi*. III. Almatı: Gılım, 2000.
- Kazaq Sovet EnstsiKlopediyası*, II. cilt, Almatı 1989, s. 428.
- Kazaq Sovet EnstsiKlopediyası*. Almatı 1980, s. 541-589.
- Kazaq Sovettik Sotsiyalistik Respublikası. Ensiklopediyalık anıqtama*. Almatı: 1980, s. 521-589.
- Rabiga Sızdıqova, *Kazaq Adebî Tiliniñ Tarihi*, Almatı: Ana Tili, 1993.
- Rahmankul Berdibayev. “Biyik parız,” *Vakit cane Kalamger*. Almatı: Cazuşu, 1980.
- Sahipcemal Aytcanova. *Şerhan Murtaza'nın “Bulunmuş Deniz” Hikâyesinin İncelenmesi* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Basılmamış Mezuniyet Tezi. Türkistan 1999.
- Selibek İsaev Muhamedcaroviç, *Kazaq Edebî Tiliniñ Tarihi*. Almatı: Mektep, 1989.
- Serik Kirabayev. *Keñes Devirindegi Kazak Adebietini*. Almatı: Bilim, 1998.
- Sovettik Qazaqstan Cazuşuları*. Almatı: Cazuşu, 1987
- Şeriyazdan Elevkenov. “Zamandas parasatı,” *Vakit cane Kalamger*. Almatı: Cazuşu, 1980.
- The Voice of the Steppe. Modern Kazakh Short Stories*. Moscow: Progress Publishers, 1981
- Timur Kocaoglu, “Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikâye ve Romanın Doğuşu,” *Türklük Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1987, sayı 2, s. 145-154.

3

Amaçlarımız

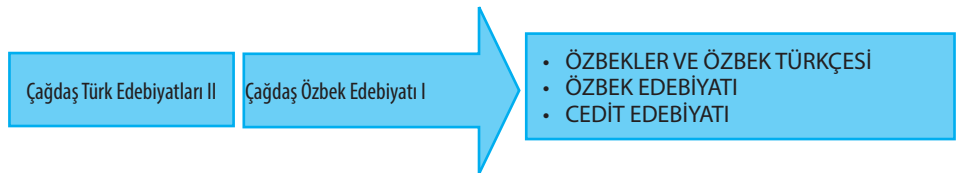
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Özbek Türkleri”, “Özbekler”, “Özbek Edebiyatı”, “Özbek Türkçesi”, “Özbekçe”, “Özbek Dili” gibi kavramları açıklayabilecek,
- “Çağatay Edebiyatı”, “Marifetçiler”, “Marifetçilik Edebiyatı”, “Millî Uyanış Edebiyatı”, “Ceditler”, “Cedit Edebiyatı”, “Cedit Hareketi”, “Usul-i Cedit”, “Basmacılık”, “Basmacılık Hareketi” kavramları hakkında açıklama yapabilecek,
- Türkistan ve Özbekistan’ın siyasi ve kültürel önemi hakkında tartışabilecek,
- XIX. yy.da Türkistan’daki yenileşme hareketlerini ve modernleşmeyi ana çizgileriyle açıklayabilecek,
- Özbekistan’da modern edebiyatın ortaya çıkış sürecini, ilk yazarlar ve eserlerini betimleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Özbekler
- Özbekçe
- Çağatay Edebiyatı
- Özbek Edebiyatı
- Marifetçiler
- Marifetçilik Edebiyatı
- Millî Uyanış Edebiyatı
- Ceditler
- Cedit Edebiyatı
- Cedit Hareketi
- Usul-i Cedit
- Özbekistan’da Eğitim
- Modern Özbek Edebiyatı

İçindekiler

Çağdaş Özbek Edebiyatı I

ÖZBEKLER VE ÖZBEK TÜRKÇESİ

Özbekistan Cumhuriyeti'nin resmi adı: Özbekistan Respublikası.

Başkenti: Taşkent.

Yüzölçümü: 448. 9000 km².

Nüfusu: 29 million 550 bin kişi (2011). Ülkede 125 den fazla etnik grup yaşamaktadır. Bunlar %80'i Özbekler, %2,2'si Karakalpaklar, %4,9'u Tacikler, %3,8'i Ruslar, 3,8'i, Kazaklar, %1,0'i Tatarlar, %0,9'u Kırgızlar ve diğer topluluklardır.

Nüfusunun %88'i Müslüman, %9'u Hristiyan ve geride kalan %3'ü de Musevi ve Budistler oluşturmaktadır.

Resmi Dili: Özbek Türkçesi.

Özbekistan'ın kuzey ve kuzeybatısında Kazakistan, doğu ve güneydoğusunda Kırgızistan ve Tacikistan, güneybatısında Türkmenistan, güneyinde ise Afganistan yer alır. Amuderya (Ceyhun) ile Sirderya (Seyhun) nehirleri arasında kalan toprakların büyük bölümünü içine alır.

31 Ağustos 1991 tarihinde Bağımsızlığına kavuşan Özbekistan Cumhuriyeti idari bakımdan 12 eyalet ve 1 özerk Cumhuriyet'e (Karakalpakistan) ayrılmıştır. Karakalpak'ların büyük bir kısmı bu özerk cumhuriyette yaşamaktadır.

Orta Asya'daki halkların çok eski zamanlardan beri yazıya sahip oldukları bilinmektedir. Onlar geçmişten bugüne çeşitli alfabeleri kullanmışlardır. Bu alfabeler kendi sistemine göre esasen fonografik, harf ve sese dayalı alfabelerden ibarettirler. Burada Soğd, Pehlevi, Orhun - Yenisey, Uygur ve Arap alfabelerini örnek olarak gösterebiliriz. Her bir alfabe sadece Türk dili ve edebiyatına değil, dünya medeniyet tarihine değerli eserler sunduğu için de önemlidir. Bugut yazıtı, Orhun ve Yenisey abideleri, Miraçname, Oğuzname, Atebetü'l-Hakayık, Kutadgu Bilig ve daha başka birçok değerli eser bunlara birer örnek teşkil eder.

20. yüzyıla gelindiğinde Özbekler de diğer Türk toplulukları gibi Latin alfabesine geçmeye karar verdiler. 1926 yılındaki I. Bakû Türkoloji Kurultayı kararı ve 1929 yılının Mayıs ayında Semerkant'ta yapılan Özbekistan İmla ve Terminoloji Kurultayı'nda alınan karara göre Latin alfabesi esasında, 24'ü ünsüz ve 9'u ünlü harften oluşan Özbek alfabesi onaylanmıştı. 1934 yılının Ocak ayında Taşkent'te yeniden toplanan İmla Kurultayı alfabe ve imla kaidelerini yeniden düzenledi ve birkaç değişiklik yaptı. Bazı ünlüleri ifade eden (Ә ә, Ө ө, Ү ү, Ы ы) harfler alfabeden çıkartıldı. Özbekler bu alfabeği 1940 yılına kadar 11 yıl kullandı. Bu alfabeyle birçok eser neşredildi.

Tablo 3.1
Özbek Latin Alfabeti
(1929, 1934-1940 arası)

Aa	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Əə	Ff
Gg	Oj oj	Hh	Ii	Jj	Kk	Ll	Mm
Nn	Ṇṇ	Oo	Өө	Pp	Qq	Rr	Ss
Şş	Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz	Ẓ ẓ
Бб	'						

20. asrın 30'lu yıllarında Sovyetler Birliği'ndeki mevcut dil siyasetinin baskısı ile başka bir takım ülkelerde olduğu gibi, Özbekistan'da da Rus-Kiril alfabeti esasında yeni bir alfabeğe geçiş girişimleri başladı. Özbekistan SSC Meclisinin 1940 mayısındaki toplantısında "Özbek alfabetini Latinleştirilmiş alfabeden Rus grafiğine uyarlanmış yeni Özbek alfabetine geçirme hakkındaki kanun" kabul edildi. Bu toplantıda kararlaştırılan Özbek alfabeti 35 harften oluşup Rus alfabetesindeki ш (şç), ъ (ı) harflerinden başka bütün harfler değiştirilmeden alınmış ve dört de özel harf (ÿ, қ, ғ, х) eklenmiştir.

Özbek Kiril Alfabeti (1940 - 1993 arası)

Tablo 3.2
Özbek Kiril Alfabeti
(1940 - 1993 arası)

Aa	Бб	Вв	Гг	Дд	Ee	Ёё	Жж
Зз	Ии	Йй	Кк	Лл	Мм	Нн	Оо
Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц
Чч	Шш	Ъъ	Ьь	Ээ	Юю	Яя	ÿÿ
Ққ	Ғғ	Ҳҳ					

Özbek Türkçesinin Kiril alfabetiyle ifadesi kolay olmadığından ortaya çıkan problemler hakkında uzmanlar uzunca bir vakit fikir alışverişinde bulundular; imlayı olgunlaştırma, hatta Kiril alfabetesinden vazgeçmeye yönelik fikirlerini ileri sürdüler. Özbekistan'ın bağımsızlığı, dünya tarafından daha rahat anlaşılmalı ve daha hızlı bir şekilde yeni bir iletişim sistemine geçmeyi gerektirmiştir. Dünyadaki ileri teknolojidenden ve fen bilimlerinden faydalanmak Özbekistan için oldukça önemlidir. Dünyada en yaygın kullanılan alfabe Latin alfabetesidir. Bu alfabeyi dünyanın yüzde 30'u kullanmaktadır. Buna dayanarak Özbekistan Cumhuriyeti Millî Meclisi 1993 yılının 2 Eylülünde "Latin alfabeti esaslı Özbek alfabetesini kullanmak" adlı kanunu kabul etti. Bu kanunla beraber 6 Mayıs 1995 ve 30 Nisan 2004 tarihlerinde yeni Özbek alfabetesinde değişiklikler yapılmıştır. Buna dayanarak, yeni alfabeğe geçişin 1 Eylül 2010 tarihine kadar yürürlüğe konulmasına karar verilmişti. Bu alfabe 26 harf ve 3'ü birleşik olmak üzere toplam 29 harften ibarettir.

Tablo 3.3
Özbek Latin Alfabeti
(1993, 1995)

Aa	Bb	Dd	Ee	Ff	Gg	Hh	Ii
Jj	Kk	Ll	Mm	Nn	Oo	Pp	Qq
Rr	Ss	Tt	Uu	Vv	Xx	Yy	Zz
O'ó	G'g'	Sh sh	Ch ch	Ng ng	'		

ÖZBEK EDEBİYATI

Tarihî kaynaklarda Çağatay edebiyatı olarak adlandırılan Orta Asya'nın ortak Türk edebiyatı XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu edebiyatın Çağatay edebiyatı diye adlandırılması Cengiz'in ölümünden sonra devletin Çağatay, İlhanlı, Altınordu Devletleri olmak üzere parçalanması ve Çağatay'ın hakim olduğu topraklarda

kullanılan yazı dilinin “Çağatayca” olarak adlandırılmasıyla ilgilidir. “Çağatay Türkçesi”, “Çağatay Edebiyatı” terimleri ilk olarak Armin Vambery’nin 1867 yılında basılan *Çagataische Sprachstudien* eserinde kullanılmıştır (Vámbéry 1867). Bu terim Batı literatüründe Orta Asya’daki Türk şiveleri ve bu şivelerde yazılan edebî eserler için kullanılmıştır. Bu edebiyat hiçbir şekilde Moğol edebiyatının devamı veya Çağatay tarafından başlatılan bir edebiyat değildir. Zira, Çağatay edebiyatı en iyi ürünlerini XV. ve XVI. yüzyıllarda Timurluların hükümlerinde vermiştir. Bunu Abdülkadir İnan şu şekilde açıklar: “Çağatay edebiyatı, Türk dil ilminde itibarî olarak kabul edilmiş bir terimdir. Bu terim, geniş manasıyla Moğol istilasından sonra Orta Asya’da teşekkül etmiş olan Türk edebiyatı, dar manasıyla Timur ve Timurlular devrinde meydana gelen Türk Edebiyatını ifade etmektedir” (İnan, 1998: 105)

Çağatay edebiyatının önemli yazar ve şairleri şunlardır:

Sekkâkî: Uluğ Bey’in saray şairidir. Çağatay edebî dilinin ilk temsilcisi kabul edilmektedir. Şiirleri halk diline oldukça yakındır.

Haydar Harezmi: Nizamî’nin *Mahzenü’l-Esrar* adlı mesnevisini yazdığı nazireyle tanınır.

Lutfî: *Gül ü Nevruz* adlı mesnevisi ve bir divanı bulunan şair Çağatay edebiyatının Ali Şir Nevaî’den sonraki en ünlü şahsiyeti sayılmaktadır.

Yusuf Emiri: *Dehnâme* ve *Beng ü Çağır* adlı eserleri dışında bir divan tertip ettiği de bilinmektedir.

Seyyid Ahmed: Timur’un torunudur. *Taaşuknâme* adlı aşk mektuplarından oluşan mesnevisi meşhurdur.

Gedaî: Divanı olan Gedaî, Çağatay edebiyatının kudretli şairlerinden biri sayılır.

Atâi: Ali Şir Nevaî’in “şairlerinin şöhreti Türk halkı arasında yaygındır” diye tarif ettiği ünlü şairlerdendir.

Ahmedî: Telli sazların münazarasıyla ilgili 130 beyitlik bir mesnevisi vardır. Konusu tanbur, ud, çeng, kopuz, yatuğan, rûbab, gıcak ve kingirenin meyhanede atışıp birbirlerine üstünlük davası gütmeleri, meyhanecinin ikazı üzerine bu boş tartışmadan vazgeçip hakikati anlamalarıdır. Temsilî bir eser olan mesnevi devrin musiki kültürü hakkında bilgi verir. (Bkz: Kahhar, 2000: 13-145)

Ali Şir Nevaî (1441-1501) Çağatay edebiyatının en büyük şairi ve yazarıdır. Büyük Türk şairi Ali Şir Nevaî zamanı, Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh bakımından zirveye ulaştığı en parlak dönemidir. Bu devirde Herat çok önemli bir kültür ve sanat merkeziydi. Kendisi de şair olan hükümdar Hüseyin Baykara başta olmak üzere, Abdurrahman Camî, Hatifi, Binaî gibi şairler, Kemaleddin Behzad gibi usta ressam, Hüseyin Vâiz Kâşifi gibi söz ustası, Sultan Ali Meşhedî gibi hattat, Handemir ve Mirhand gibi tarihçiler de aynı muhitte bulunmaktaydılar.

Ali Şir Nevaî Timurlular döneminde gelişen Çağatay edebiyatının büyük şairi olmakla birlikte bütün Türk edebiyatı ve medeniyetinin de en önemli şahsiyetlerindedir. Vefatından sonra hayatta iken yaptırdığı “Mezar-ı Şah-ı Gariban Ali Şir” (Fakirlerin Şahı Ali Şir’in Mezarı) adı verilen türbeye gömülmüştür. Çağatay dilinin Maverâünnehir’den İdil-Ural’a, Horasandan Kaşgar’a kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türklerin müşterek edebî dili hâline gelmesinde Ali Şir Nevaî’nin rolü büyüktür. Türkçede ilk “*Hamse*” yazarı olan Ali Şir Nevaî “*Ferhad ve Şirin*” mesnevisinde bunun bilincinde olduğunu şu şekilde açıklamaktadır:

Çağatayca: “Kelimenin en geniş manası ile, Moğol istilasından sonra Cengiz çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın Ordu imparatorluklarının medenî merkezlerinde XIII.-XIV. asırlarda inkişaf eden ve Timurlular devrinde bilhassa XV. asırda klasik bir mahiyet alarak, zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesidir.”
Fuat KÖPRÜLÜ

Çağatayca: “Çağatayca, yalnız Doğu Türkistan ve Orta Asya Türk devletlerinin diplomasi, edebiyat ve resmî devlet dili olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyılın ortalarına kadar Avrupa Rusyasının Oğuz olmayan Müslüman Türklerinin de edebî dili olarak kullanılmıştır.”
Janos ECKMANN

Eger bir kavm, ger yüz, yoksa miñdür,
Muayyen Türk ulusu ĥud meniñdür.

Alıpmen taĥtu fermânımga âsân
Çerik çekmey Ĥitâyдын tâ Ĥorâsân.

Ĥorâsân demekim, Şirâz u Tebriz,
Ki kılmışdur ney-i kilkim şekerpez.

Köñül bermiş sözümge Türk cân hem,
Ne yalğuz Türk; belki Türkmân hem.

Kelimeler:

Ĥud: kendi, kendisi;

Âsân: kolay, kolaylık;

Çerik: asker, ordu;

Çekmey: Çekmeden

Ĥitây: Çin;

Kilk: kalem;

Şekerpez: şeker yapan.

XVI. yüzyıla gelince Babür, Şeybanî, Muhammed Salih, Ubeydî, Meşreb, Meclisi, Padişah Hâce gibi devlet ve din adamları, şair ve alimler Çağatay edebiyatının Ali Şir Nevaîden sonraki temsilcileri oldular.

Timur sülalesinden Fergana emiri olan Ömer Şeyh Mirza ve Çağatay Han'ın torunlarından Yunus Han'ın kızı Kutluğ Nigar Hanım'ın oğlu olan Zahirüddin Muhammed Babür, Hindistan'da büyük Türk devletinin kurucusu, Çağatayca'yı Nevaîden sonraki dönemde en iyi kullanan şair ve yazardır. Onun *Babürnâme* adlı hatıratı sadece Orta Asya Türkçesinin değil genel Türk edebiyatının nesir dalındaki şaheseridir. Babür Şah, bu eserinde kendi hayatının bütün sahifelerini tek tek, yılbeyl, başarı ve talihsizliklerini dürüstlikle anlatmıştır. O bu eserinde sadece kendi hayatını değil, aynı zamanda gezdiği ülkeleri, farklı gelenek ve görenekleri de tasvir etmiştir. Mesela:

Yene kış Lamğanatda ġarib tavr
balıġ tutarlar. Suv tökülür yerlerde üy
orunuça üy orunuça yérni çukurrâġ kılib,
oçâġ pâyasidék tâşlarını bu çukurlarda
koyub, ustiga tâş ġalarlar. Bu yérge
kıyдын bir eşik kıoyarlar, tâşını andâġ
ġalarlarkim, uşbu bir eşikdin özge héç
yérdin balıġ kirib-çıġa olmas, bu ġalaġân
tâşning ustidin suv âġar, mâhıhâne emeli
kılırlar. Kışlar hérġaçân balıġ kérek
bolsa, bu çukurlarning birini açıb, kırġ-
éllik balıġını bir zamânda kéltürürler. Bu
tariyġ açarlarkim, ul çukurnı muayyen
bélgülik yérde kılırlar, ul çukurning bir
eşigidin bâşġa tamâm etrâfiġa ġürünç
pilleli kıoyub, ustiga tâş kıoyarlar. (Bâbur
1989: 130-131)

Yine kışın Lamğanat'ta ġarip bir
şekilde balıġ tutarlar. Suyun aktıġı yerlerde
bir ev kadar bir ev kadar yeri çukur açıp,
ocak ayaġı kadar taşları bu çukurlara
koyup, üzerine taş yıġarlar. Bu yere
aşaġıdan bir kapı açarlar, taş öyle yıġarlar
ki, işte bu kapıdan başka hiçbir yerden
balıġ dışarı çıkmaz, bu yıġılan taşların
üstünden su akar, balıġ evi gibi yaparlar.
Kışın her zaman balıġ gerektiğinde bu
çukurların birini açarlar, kırk elli balıġı
bir anda tutarlar. Öyle bir şekilde açarlar
ki her zaman o çukurun belli bir yerinden
açarlar, o çukurun bir kapısından başka
tüm yerlerine pirinç sapı kıoyup, üstüne
taş kıoyarlar. (Bâbur 1989: 130-131)

Çağatay edebiyatının 17.-19. yüzyıllar arasındaki dönemine Özbek hanlıkları devri denilmektedir. Bu dönemde yazılan edebi eserler, Çağatay edebiyatının gerileme ve çökme devri olarak da değerlendirilmektedir. Bu devirde, Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları arasında iç çatışmaların, taht kavgalarının sıkça yaşandığı görülmektedir. Sanat bakımından yüksek edebî eserler ortaya çıkmadığı ve mevcut eserlerin de genel olarak Ali Şir Nevaî döneminde yazılan eserlerin taklidi olduğu görülmektedir. Bu devir edebiyatı, hanlık saraylarında gelişme gösterdiğinden Hive, Buhara ve Hokand edebî muhiti olarak üç bölümde ele alınmaktadır.

Hive edebî muhiti Abulgazi Bahadır Han, Andelib, Nişatî, Şirmuhammed Munis, Muhammed Rıza Âgehî, Muhammed Rahimhan Feruz gibi şair, tarihçi ve devlet adamlarını yetiştirdi. Çağatay Türkçesinde en çok eserin Hive edebî muhitinde verildiği bilinmektedir. Tercüme faaliyetlerinin ağırlık kazandığı hanlıkta Nevâî geleneğini devam ettiren şairler de yetişmiştir. Feruz'un teşebbüsü ile Harezmi tercüme ekolü oluştu. Bu devirde saraydaki 80 çevirmenin Fars dilinden çeşitli türde 120 eseri Türkçeye çevirdiği bilinmektedir. Çevrilen eserlerin çoğu dinî - didaktik eserler olmakla birlikte aralarından halk kitapları, kıssa ve tarih konulu eserler de vardır. Mütercimler içinde Âgehî, Kâmil, Beyânî, Tabîbî gibi ünlü isimler ile birlikte Muhammedresul Mirza, Senâî, Racî, Taliphoca, Habîbî, Marufhoca gibi usta çevirmenler de bulunmaktadır. Hive edebî muhitinin başlıca özelliği olarak tarihle ilgili eserlerin çokluğu ve kullanılan dilin sade olması gösterilmektedir. Bunun yanında Hiveli aydınlar geleneksel musikiyle ilgili bilimsel araştırmaları da başlattılar. Çok yönlü bir sanatçı ve devlet adamı olan Kâmil Harezmi tarafından yazıya geçirildi. Şiir ve musiki ilişkisi üzerinde eserler ortaya çıktı. Muhammed Rahimhan Feruz, Harezmi "Şeşmakam"ının araştırılması ve geliştirilmesi için çaba gösterdi.

Buhara'da Fars dilinde eserlerin de yazıldığı bilinmektedir. "Âciz" mahlasıyla ün kazanan Emir Abdulahad Han (1859-1910) sadece devlet adamı sıfatıyla değil Buhara edebî ekolünün önemli temsilcisi olarak da bilinmektedir. O'nun dedesi Emir Haydar (1800-1826) de "Seyyid" mahlasıyla da eserler yazmış. Hisar hükümdarı Evliyakulibek de "Hüseynî" mahlasıyla divan tertip etmiştir. Emir Abdulahad Han'ın teşvikleri ile Efzel Pirmestî, Nimetullah Muhterem, Mirsadık Haşmet, Abdî gibi şairler tezkirecilik geleneğinin devam etmesini sağladılar. Buhara edebî muhitinin önemli isimlerinden birisi de Turdi Feragî'dir. O, Türkçe şiirlerini "Turdî", Farsça şiirlerini "Feragî" mahlasıyla yazmıştır.

Hokand edebî muhitinde, Emirî mahlasıyla eserler yazan, şairlerin koruyucusu ve destekçisi olarak ün kazanan Hokand hanı Ömer Han, Muhammed Şarîf Gülhanî, Fazlî gibi şairler yanında Üveysî (1780-1845), Ömer Han'ın eşi Nadire Begüm (1792-1842), Dilşad Berna (1800-1906), Mahzune (19. yüzyıl), Anber Hatun (1870-1915), Nazime Hanım (1869-1924) gibi kadın şaireler de yetişmiştir. Hokand hanlığı edebiyatında geleneksel şiir tarzının yanında epik türlerden destancılığında önem kazandığı görülmektedir. Hokand edebî mektebi ve killlerinden Umîdî-Havaî (1835-1905) "Mektupçe-i Han", "Cenknâme", "Bedevletnâme Yahut Tarih-i Hokand" gibi tarihî destanlar yazmıştır. Bu eserlerde Rus işgali ve onun sonuçları bir tarihçi ve şair gözüyle kaleme alınmıştır. Bu bakımdan Umîdî-Havaî ile Harezmi Beyanî'nin bakış açısı yakındır. Beyanî'nin "Şecere-i Harezmshehî" adlı eserinde Rusların Harezmi baskını tasvirini ile Hokand baskını tasvirini karşılaştırıldığında bu yakınlık açıkça görülebilir.

Hokand'da Mukimî (1850-1903), Furkat (1859-1909), Zevkî (1853-1921), Nisbetî (vefat s.1903), Muhayyir (1845-1918), Muntezir (vefat s. 1899), Osmanhoca Zârî (1839-1916) gibi şairlerden oluşan edebî hareket ortaya çıkmıştı. Bu hareket kısa zaman içinde Fergana vadisinin farklı hudutlarında yaşayan şairleri de kendi etrafına toplamış. Mesela "şairler tacı" olarak şöhret kazanan Muhyî (1835-1911), Ziyavuddin Hazinî (1867-1923) de Hokandlı şairlerin sohbetlerine iştirak ediyorlardı. Piskentli Said Ek-melhan (1834-1883), Margilanlı Racî (1838-1918), Nemengenli Nadim (1844-1910), İb-ret (1862-1937), Andican'dan Abdurazzaq Bimî (1847-1918), Sayram'dan Yusuf Sayremî (1845-1912), Taşkent'ten Kerimbek Kâmî (1865-1922) gibi şairler de Hokandlı şairlerin sohbetlerine katılıyordu. Bu edebî sohbetlerde şiir, siyaset, eğitim gibi önemli konular dile getirilirdi. Özellikle şiirin şekil ve içerik bakımından yenilenmeye muhtaç olduğu tartışılırdı. Şairlerden Mukimî, bir taraftan geleneksel şekil ve içerikli eserler yazmakla birlikte toplumsal gerçeklerin de edebiyata girmesini sağladı. O toplumsal problemleri hiciv yoluyla edebiyata taşıdı. Sosyal düşünceye, toplumsal tenkide aydınların dikkatini çekmeyi başardı.

Bu edebî hareketler sonucu olarak özellikle 1910 yılından sonra Özbek edebiyatında hikâye, roman ve tiyatro gibi yeni türler görülmeye başladı. Edebiyatta klasik ifade tarzının değişmeye başladığını, yeni tür ve şekillerin ortaya çıktığını görmek mümkündür. Yenileşmeye doğru hızla ilerleyen bu süreci “Cedit” olarak adlandırılan yenileşme hareketi takip eder. Özbek edebiyatının cedit edebiyatı olarak adlandırılan bu dönemi 1938 yılına kadar devam eder. Bu devir kısa olmasına rağmen millî şuur ve bilinçlenme adına önemli edebî ürünleri meydana getirmiştir. Bundan sonraki dönemi “Sovyet edebiyatı” olarak isimlendirilen propaganda ve katı ideolojik çerçeveye sahip bir edebiyat dönemi takip eder.

Özbekistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan etti. Dolayısı ile 1991’den sonraki edebiyat “Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı” olarak adlandırılmaktadır.

SIRA SİZDE

Çağatayca, Çağatay Edebiyatı ve Özbek Edebiyatı kavramlarını açıklamaya çalışınız.

Marifetçilik Edebiyatı

“Marifetçilik Edebiyatı” olarak adlandırılan bu dönemde Özbek edebiyatına toplumsal yaşamla ilgili ve sıradan insana özgü imgeler, duygular halkın konuştuğu dille ifade edilen konular girmiştir. Bu konular özellikle Hokand, Buhara ve Hive edebî muhitlerinde daha etkin bir şekilde ele alınmaya başlandı. Bu dönemde eskiden mevcut olan mektubât türünün yeniden canlandığı görülmektedir. Mukimî, Furkat, Zevkî, Nâdım, Avez, Kâmil, Ahmed Daniş gibi şairlerin kendi aralarındaki yazışmaları bu dönem edebiyatında manzum mektup türünün yeniden canlanmasına sebep oldu. Bu edebiyat ürünlerinde toplumsal sorunların sade bir dille anlatıldığı görülmektedir. Marifetçilik döneminin edebî muhiti, şairlere eğitimle ilgili önemli çalışma alanları sunar. Şairler ülkedeki fakirliğin tek nedeni olarak cahillik ve bilgisizliği göstermektedirler. Onun için de bu dönemde cehaletle mücadele ön plana çıkmıştır ve edebî eserlere yansımıştır.

Bu devir şair ve yazarlarının eserlerinde klasiklerin edebî mirasına ilginin arttığını görmek mümkündür. Ali Şir Nevaî, Abdurrahman Camî, Bedil, Fuzulî, Meşreb, Mahmur gibi şairlerin eserleri ülkede yeni açılan taşbasma matbaalarda basılır. Bunun dışında 1870 yılından itibaren “*Türkistan Vilâyetinin Gazeti*” adlı Rusça-Özbekçe yayınlanmaya başlayan resmî gazetede Furkat, Sattarhan gibi marifetçilerin eserlerinin yayımlanmalarıyla edebî hayatta ciddi bir canlanma başlar. Özellikle Furkat’ın eğitimle ilgili eserlerinin, sosyal ve siyasî görüşünü yansıtan makalelerinin yayımlanması ülkede ciddi bir etki yaratır.

Bu dönem Özbek edebiyatının önemli marifetçilerinden biri **Mukimî** (1850–1903)’dir. Mukimî, yergi unsurları içeren *Tenapçılar*, *Toy*, *Saylov* gibi şiirleriyle Özbek edebiyatına yeni bir boyut kazandırmıştır. O’nun “Seyahatname” adlı eseri Özbek edebiyatında bu türün ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Şair, Hokand’dan Şahimerdan’a doğru yaptığı yolculuk boyunca geçtiği yerlerdeki ahalinin toplumsal sorunlarını ve yaşam tarzını eserine mizahî bir dille yansıtmıştır.

Marifetçilik: 19. yüzyılın 2. yarısı ve 20. yüzyılın başlarında halkı aydınlatmaya yönelik idealist, didaktik görüşler ve bu çerçevedeki fikrî-edebî hareket için kullanılmaktadır.

САЁХАТНОМА (парча)	SAYÂHATNÂMA (parça)	SEYAHATNAME (parça)
“Оқ ер”дан ўтдим, бойлари Олий иморат жойлари, Меҳмонсиз ўткай ойлари, Келса биров ночор экан.	“Âkÿer”den ötdim, bâyları Âliy imârat câyları Mehmânsız ötkëy âyları Kelse birâv nâçâr ekan	“Akyer”den geçtim, zenginleri (nin) Görkemlidir yeri yurdu, Misafirsiz geçer ayları, Biri gelirse fakir (görünür) imiş.
Мингбошиси сўфинамо, Тасбиҳу бўйнида ридо, Чўқуб қочар зоғи ало, Бир доғули айёр экан.	Miñbâsısı sofinamâ Tasbih-ü boynıda ridâ Çoқub kaçâr zâğı alâ Bir dâğulı ayyâr ekan.	Mahalle muhtarı sofı gibi Elinde tesbih, boynunda şal, (Sanki) alaca karga gibi, İri yarı bir dolandırıcı (adam) imiş.
Хайру сахо важҳига кар, Бир пулни юз ердин тугар, Келса гадой ногаҳ агар, Бир нон чиқиш душвор экан.	Ҳайру саҳâ vechige kar Bir pulni yüz yerdin tuger Kelse gedây nâgah eger Bir nân çıkış düşvâr ekan.	Hayır, sehavet derlerse sağır, Bir kuruşun hesabını yapar, Eğer aniden bir dilenci gelirse, Bir tane ekmek vermesi imkansız imiş.
“Яйфан” агарчи хушҳаво, Одамлари энгилнамо, Бир-бирларила доимо, Бўлар-бўмасга жанг экан.	“Yeyfen” egerçi ҳушhavâ Âdamları yengilnamâ Bir birleri ile dâimâ Bolar-bolmasga ceng ekan.	“Yeyfen”in havası hoş ama Adamları tezcanlı Birbirleriyle her zaman, Olur olmaz kavgâ eder imiş.
Хуфтонда кирдим бир дўкон, Қилди ашула бир жувон, Эшак деманг, ундин ёмон, Ҳанграрда яхши ҳанг экан.	Ҳуфтâнда кирдим бир дökân Қилди ашule bir cüvân Eşek demeñ, undan yâmân Heñlerde yaқşı heñ ekan.	Gece bir dükkana girdim, Bir bayan şarkı söyledi, Eşek dersem, ondan da kötü, (Eşek) anırsa ondan iyi imiş.
Айлай саёҳат энди бас, “Конибодом” қилмай ҳавас, Ҳар ерда ётган хору хас, Кўзга тикан якранг экан.	Eyley seyahat endi bes “Kânıbâdam” қилмай heves Her yerde yâtgan ҳâru ҳас Közge tiken yekreñ ekan.	Seyahatı şimdi bitireyim, “Kanıbadem”e heves etmeyeyim, Her yere çerçöp dağılmış, Göze diken gibi görünür imiş.

Kelimeler: “Akyer”, “Yeyfen”, “Kanıbadem” -
Fergana vilayetindeki köy ve şehir adları

Marifetçilik yönelişinde ilim, fen ve eğitimin toplumdaki etkisi çok abartılı bir şekilde ifade edilmiştir. Bilimi, toplumu cehalet bataklığından kurtarmada, terakki ve medeniyete ulaştırmada son derece önemli olduğu vurgulanır. Marifetçiler, bilimi sadece “karanlık yolu aydınlatan ışık” olarak görmez belki de cemiyetteki tüm problemlerin bilimle birlikte çözülebileceği kanaatinde idirler. Eğitime önem vermekle memleketin zenginleşeceğine, halkın refaha ulaşacağına inanırlar. Marifetçi şairler kendi eserlerinde eğitimin, bilimin tüm problemleri çözeceğini kabul etmişlerdir. Bu yüzden ülkedeki sorunların, geri kalmışlığın ve sefaletin tek nedeni olarak cehaleti göstermişlerdir. Hem de kendi şiirlerinde hanlık yönetimlerinin eğitime önem vermeyişini eleştirirler. Bu dönem şairleri ilim, fen ve eğitime destek vermeyen, ömrünü eğlenceyle geçiren hanları, beyleri ve yöneticileri şiirlerinde hicvederler. Bu konu Furkat’ın eserlerinde sert eleştiri ve yergi yoluyla derinlemesine ele alındı. Rusların eğitim sistemi de bu dönem şairleri tarafından geniş çapta işlenmiştir. Rus eğitimi sistemini yüzeysel biçimde tanıtmaktan ziyade eğitimin tüm alanlarıyla ilgili araştırma mahiyetindeki makaleler günlük gazete ve dergilerde sürekli

yayımlandı. Rusların fen ve teknolojisindeki ilerlemeleri ve gelişmelerinin tek nedeni olarak ülkede her gün sayısı artmakta olan gimnaziya türü okullar gösterilir. Şiiri eskiden var olan mesnevi, gazel, kaside içeriğini, matbuat imkânlarından yararlanarak daha etkin ve daha canlı bir hâle getiren marifetçi şairler daha geniş okuyucu kitlesine ulaşabildiler. Eskiden şairin karşısında kitle hâlinde okuyucular yoktu. Yalnızca aydınlar şiir okuyabilmelirdi. Marifetçiler şiirlerin içeriklerini değiştiren dinleyici ve okuyucu sayısı da hızla artmaya başladı. Bununla birlikte gazel, mesnevi gibi eski türlerin yeni imkânları ortaya çıkarıldı. Şairler, eski şekiller içinde zaman ve toplum hayatının en önemli taraflarını güzel bir şekilde ifade etmenin mümkün olduğunu gösterebildiler. Böylece sadece aşk, tasavvuf konusunun işlendiği türler toplumsal motifler ile zenginleştirildi.

Bu dönem Özbek edebiyatının önde gelen marifetçilerinden birisi de **Furkat** (1859 - 1909)'tir. Furkat, Rus dilinin öğrenilmesi gerektiğini ileri sürer, Avrupa kültürünün tanınmasını savunur. Şair, millî özgürlüğe ulaşmanın tek yolunun toplumu bilgilendirmek ve bununla birlikte eğitimi geliştirmek olduğunu konusunu şiirlerinde sıkça işlemiştir. Örneğin, *İlm-Marifet Hakıda* başlığı altında *İlm Hasiyeti*, *Gimnaziya*, *Vistavka Hususida*, *Suvorov Hakıda* gibi bir dizi şiirler yazmıştır. *Gimnaziya* adlı şiirinde Rusya'daki eğitim sistemi hakkındaki görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir:

GİMNAZİYA

Kılıb teklif bir zâtı kirâmi,
Kirib gimnaziya kördük tamamı.

Déme, gimnaziyakim, bir gülistân,
Érür her yâna gülçinler hırâmı.

Cahân ilmi güliniñ nekhatidin
Muattar ande oğlanlar maşâmı.

Birinçi dersşâna ilm-i yunân,
İkkinçide oğur lâtın kelâmı.

Üçinçi Rusya kânun ilmi,
Okurlar ihtitâm-u itisâmı.

Âlib törtinçide talim-i nemis,
Okur bir cemiyet ande mudâmı.

Özbek şeriyeti antologiyası, 1961:
353-355

GİMNAZYA

Bir yüksek mertebeli kişi davet edince,
Gimnazyaya girip herşeyi gördük.

Demeyin "bir çiçek bahçesidir gimnazyaya,
Çiçekçi kızlar gezer her yerinde."

Cihan ilmi çiçeğinin hoş kokusundan,
Oradaki oğlanların burnu hoş koku ile dolu.

Birinci derslikte Yunanca dersi,
İkinci derslikte öğrenirler Latinceyi.

Üçüncü derslikte Rusya kanun bilimi,
Okurlar özenerek ve isteyerek.

Dördüncü derslikte Almanca eğitimi alır,
Orada bir sınıf okur sürekli.

Şair bu şiirinde Rus okulunda gördüklerini tüm detayları ile anlatmıştır. Yerel saatle 12'de Rasathaneden atılan topla öğle vakti bildirildiğinde öğrencilerin öğle yemeğine çıktıklarını, öğrencilerin kendi aralarında bilimden konuştuklarını, odalardaki laboratuvar eşyalarını ve okul düzeni ile ilgili bilgileri sade bir üslupla anlatır. Sonra bu durumu Türkistan'daki okullar ile karşılaştırır. Hanlar ve beylerin zamanlarını zevk ve sefa ile geçirdiklerini, yanlarına akıllı adamları yaklaştırmadıklarını, alimlere hörmet göstermediklerini, devleti akılla yönetmediklerini üzümlerle açıklar.

Özbek marifetçilik edebiyatının başka bir ünlü şairi de **Zevki** (1853–1921)'dir. Zevki, Özbek edebiyat tarihinde marifetçilik ilkelerini ileri süren ve hiciv türünün de gelişmesinde büyük katkıları olan bir şairdir.

Zevkî 1853 yılında Hokand şehrinin Şeyhan mahallesinde doğdu. Şair 1870–71 yıllarında dayısı Muhammed Sıddık'ın desteği ile Hokand'daki *Medrese-i Âli* ve sonradan *Medrese-i Çelpek*'te okudu. Muhammed Sıddık, yeğeni Ubeydullah'a Ali Şir Nevaî'nin "*Hemse*" eserini hediye ederek onun edebiyata ilgisinin artmasını sağlamıştır. Genç şair dönemin ünlü şairleri *Mukimî*, *Furkat*, *Nüsret*, *Muhayyir* ile dayısı aracılığıyla görüşme imkânı bulmuştur. Sonraları kendisi de onlara özenerek şiirler yazmaya başlar ve şiirlerinde Zevkî mahlasını kullanır. 1890'lı yıllarda Zevkî babası ve iki kardeşini kaybeder ve ailesinde ardi ardına mutsuz günler başlar. Eşi Tacibibi kör olur. Bu sıkıntılardan biraz uzak kalmak için şair Mukimî ile birlikte Fergana vadisi şehirlerine geziye çıkar. Bu şehirler *Şehrihan*, *Aseke*, *Andican* ve *Oş*'tur. Geri dönerken meşhur *Dükçi İşan İsyanı* gerçekleşir.

Andican yolu ile Hokand'a gelmeyi düşünen iki şair bu isyan dolayısıyla bir müddet Andican'da konaklamak zorunda kalırlar. *Dükçi İşan İsyanı* ile ilgili olayları kendi gözleriyle görerek eserlerine yansıtırlar.

1900 yılında dayısı Muhammed Sıddık ile birlikte hac yolculuğuna çıkarlar. Üç sene boyunca devam eden bu seyahatte şair Kafkas, Anadolu, Mısır ve başka ülkeleri gezerek halkın yaşamını yakından görmüş oldu. Bu seyahati hakkında *Seyahatname* adlı bir eser de yazdığı bildirilse de bu eser ele geçmemiştir. Onun Hac hatıraları ancak *Huccac Mekke ahlige çünü-çera demeng* adlı eserinde kalmıştır. 1903 yılında Hokand'a geri dönen Zevkî, Mukimî'nin vefat ettiğini, Furkat'ın Doğu Türkistan'a gittiğini öğrenir. Zevkî tek başına Hokand edebî muhtînde hiciv türünü en iyi şekilde temsil eden şair olarak eserler vermeye devam eder. "*Veksel*", "*Ahli Reste*", "*Kâzi Seylov*", "*Şah İna yet Korbaşı Hakıda Hicv*", "*Teleding Bering*" gibi hicvî eserlerinde Hokand hanlığında sosyal ve ekonomik durumun gittikçe zorlaşmasına neden olan hususlar ve kişiler hakkında yazar.

*Şâhi İnâyet ki, emel devride
Néçening âkizdi közden yâşini
Kibr-ü inâd-u hesed-ü zülm ile
Kılğan édi memlü iç-ü tâşini
Kélse kişi kâşığa arz étgeli
Térgen édi kirpik ile kâşını*

*Şah İna yet yönetimi döneminde
Nicerinin gözyaşını akıttı.
Kibir ve inat, heset ve zülüm ile
Yönetti memleketin içini ve dışını
Eğer bir kişi şikayet için gelse huzuruna
Her neyi var elinden alırdı*

1918-1921 yıllarında beyaz ve kızıklar arasında sürüp giden iç savaşlar nedeniyle ülkede kıtlık ortaya çıkmıştı. Halkın durumunu öğrenmek ve kıtlığa karşı mücadele etmek için bir heyet oluşturulur. Şair de bu heyetin üyesi olarak Fergana'nın köy ve şehirlerini dolaşır ve durumu kendi gözleriyle görür. Şair gözlemlerini *Kahatlık* (Kıtlık) adlı 46 beyitli şiirinde şu şekilde anlatmaktadır:

*Qahatlık boldı bu Fergânamızda,
Tâpılmas parça nân veyrânımızda.
Peyamber bolsa nân, âş; evliyâdür,
Yene açlık devasız bir belâdır.
Ölim havfi orab kışlâklarını,
Ne kışlâk-u cibâl avlaqlarını.
Kırıldı qancha âdamlar vebadın,
Nişane qâlmadı mehru vefadın.*

*Kıtlık oldu bu Fergana'mızda,
Bulunmaz bir parça ekmek viranemizde.
Sanki ekmek Paygember, aş evliya oldu.
Yine açlık çaresiz bir beladır.
Ölüm korkusu köylere sardı.
Sadece köyleir değil, dağdaki av yerlerini de
Kırıldı ne kadar adam vebadan
Nişane kalmadı mihr ve vefadan.*

Marifetçiler: Sözü edilen devirde, cemiyette ve din anlayışında yenileşmeyi arzu eden ve bu yolda özellikle eğitim alanında çalışmalar yapan, eğitici, edebî, ilmi eserler yazan, gazetecilik yapan aydınlarla Özbek Türkçesi'nde, "marifetçiler" denilmektedir.

Dükçi (İpekçi) İşan İsyanı: 18 Mayıs 1898 yılında Andican'da 2000'den fazla kişi tarikat şeyhi olan Muhammed Ali Halife Sabır oğlu Dükçi İşan (vefatı 1898) önderliğinde gittikçe baskısı artmakta olan Rus askerlerine karşı ayaklanmıştı. Ancak çok sayıdaki Rus askeri karşısında isyancılar uzun süre ayakta kalamamışlardır. Bu ayaklanma tarih kitaplarına ve edebiyata Dükçi İşan İsyanı olarak geçmiştir.

Şair kılığa karşı mücadele heyetinin bir üyesi olarak basmacılara karşı da savaştır. Basmacılar Zevkî'yi zindana atar ve işkence ederler. Bu işkencelere dayanamayan şair 1921 yılında 68 yaşında vefat eder.

Hokand edebi muhitinin en önemli özelliklerinden birisi de XIX. yüzyılın birinci yarısında şekillenen kadın şairler ekolünün devam etmesidir. Cihan Hatun Üveysî, Mahlarayım Nadire ananeleri bu dönemde Dilşad Berna ve Anber Hatun gibi yetenekli kadın şairler tarafından devam ettirilir.

Marifetçilik edebiyatının güçlü şairlerinden olan **Anber Hatun** (1870–1915) Hokand'ın Büzrühoca mahallesinde doğar. Anber Hatun divan tertip eden kadın şairlerdendir. Babası, annesi ve yaşamları hakkındaki düşüncelerini şu şekilde anlatır:

Âtam Fermankulu-yı Margîlânî	<i>Babam Fermankulu Margîlânîdir,</i>
Ânam Aşurbibi-yi Koğânî	<i>Annem Aşurbibi Honkandîdir.</i>
Alar bêlbâkçı-bozçı érdi kesbi	<i>Onların biri kemerci, diğeri dokumacı idi.</i>
Hemişe mekkeyidin érdi nâni	<i>Her zaman yedikleri yalnızca mısır ekmeği idi.</i>
Ki bozçı yâlcimes bêlbâkça dâim	<i>Zaten "terzi kendi söküğünü dikemez" derler,</i>
Yene cüft bolmas érdi bir çapâni	<i>Yine de hırkalarımın iki yakası bir araya gelmezdi.</i>

Anber yedi yaşında ünlü Dilşad Hatun mektebinde üç sene okudu. Dilşad Hatun o dönemin en ünlü şairlerinden olup Berna mahlasıyla Özbekçe ve Tacikçe şiirler yazmıştır. Anber 14 yaşında iken Zahid hoca isimli edebiyatsever bir gençle evlenir. Zahid hocanın desteği ve Dilşad Berna'nın eğitimiyle Anber Hatun mahlasıyla şiirler yazmaya başlar.

Şiirlerinde genellikle kadınların gönül dünyası ve aşk duygularıyla birlikte devrin sosyal meselelerini de yansıtır. Anber Hatun yazdığı şiirlerden dolayı sarayın ileri gelenlerinin gazabına uğrar, ayakları kırılır, kötürüm olur, uzun süren hastalıklar sonunda 1915'te vefat etmiştir.

Kâmil Harezmi (1825-1897) marifetçilik döneminin Harezmi edebî muhiti şairlerindedir. Asıl ismi Pehlivanniyaz olup Kamil onun mahlasıdır. Babası medresede müderris olduğu için Pehlivanniyaz genç yaşta okuma yazmayı öğrenir, şark klasiklerinin eserlerini okur ve dönemin meşhur kişileri sohbetine katılma fırsatını bulur. Şiirleriyle ün kazanmaya başlayan Kamil'i Han sarayına katip görevine alırlar. Genç olmasına rağmen tanbur, dutar, gıççak (kabak kemaneye benzer bir çalgı), santur gibi çalgıları çalabildiği için Hive Han'ı huzurundaki sanat ve eğlence gecelerine katılırdı. Ağâhî ve Bâyanî'nin tarihî eserlerinde Kâmil Harezmi'nin Hive Hanı sarayında çeşitli görevlerde bulunduğu kaydedilmiştir. 1861 yılında Kâmil Harezmi Buhara'ya elçi olarak atanır. 1873 yılında Harezmi hanlığı Çar Rusyası egemenliği altına geçer ve bu sırada Kâmil Harezmi sarayda mali müşavir olarak çalışır. Kâmil Harezmi tertip ettiği divanında Hive hanlığının son dönemlerini aydınlatan tarihî bilgiler verir. Yönetim adaletsiz ve düzenbaz kişilerin ellerine düştükten sonra Kâmil Harezmi sarayı terk etmek zorunda kalmıştır. Hayatının son dönemlerini şiir ve çeviriler yapmakla geçiren şairin en büyük hizmeti, Harezmi makamlarını notaya aktarmak olmuştur. Kamil Harezmi Rusça ve Farsçadan birçok önemli eserleri Özbekçeye kazandırmıştır. Örneğin, Türkmen Ferahî'nin *Mahbubu'l-Kulub* adlı eserini, Fahrettin Ali Safî'nin *Letayifüt'-Tevayif* ve Mirhand'ın *Ravzatu's-Sefa* adlı Farsça eserlerini Özbekçeye aktarmıştır.

Türkistan'da Matbaa

Rusya Müslümanları kendi ana dillerinde kitap yayımlamaya 18. yüzyılın 70'li yıllarında başladı. İlk Arap harfli litografi (taşbaskı yapan matbualar) Astrahan'da 1723 yılında işe başladı. Sonra bu tür litografiler Petersburg'da, Moskova'da, Kazan'da, Kafkasya'da ve Kırım'da da görüldü.

Türkistan'da matbaa 19. yüzyılın 60'lı yıllarında ortaya çıktı. 1880'lerde Türkistan'da 5 tane matbaa olduğu bilinmektedir. Bunların dördü tipograf baskı, 1 tanesi de litograf baskı yapan matbaa idi. Orta Asya'da litograf baskı yapan matbaa Hive'de 1874 yılında açıldı. 70'li yılların sonlarına doğru Buhara, Semerkant, Andican gibi Türkistan'ın başka şehirlerinde de tipografi ve litografiler açıldı.

Atacan Abdalov (1856–1927) Türkistan'daki ilk mahallî matbaacı olarak bilinir. Abdalov, Rus tüzem mektebinde okumuş, Rus dilini çok iyi öğrenmiş mahalli aydınlardan idi. O'nun Hive'de 1874'te açtığı litograf matbaası 1910 yılına kadar çalıştı. Atacan Abdalov bu matbaasında Şark ve Özbek edebî eserleri ve tarihi eserler yayımladı. "Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Şark El Yazmaları Enstitüsü" kütüphanesinde 40'ın üzerinde Hive litograf matbaasında yayımlanan kitaplar bulunduğu bilinmektedir.

Başka bir Özbek matbaacısı **İsanbay Hüseyinbayev**'dir. O'nun taşbasması 1883 yılında Taşkent'te açıldı. Bu matbaada Rusça ve Özbekçe kitaplar yayımlandı. Ali Şir Nevai'nin "Hamse" si 1880 yılında, divanı ise 1893 yılında aynı matbaada basıldı.

18. yüzyılda Harezmi'de yaşayan Munis Harezmi'nin "*Divan-ı Munis*" ve "*Divan-ı Raci*" adlı eserleri 19. yüzyılın 80'li yıllarında yayımlanan ilk eserler arasındadır. 1892 yılında Taşkent'te ünlü şark filozof-şairi Mirza Abdulkadir Bedil'in şiirleri yayımlandı. 1893 yılında ise taş basma olarak Meşreb'in şiirleri neşredildi. Taş basma matbaalar en çok dinî eserleri yayımlıyordu. Bu tür eserler arasında tarihçi Munis'in, Agahî'nin, saray hekimi olarak bilinen ünlü Doktor Ahmed-tabip'in ilmî araştırmaları da yayımlanmıştı. Bu taş basma matbaaları 80'li yıllardan itibaren ticarî amaçlı basım evlerinin açılması takip etti. Onlar daha çok medreselerde okutulan ders kitaplarını yayımladılar. "*Haftiyek*", "*Çarkıtap*", "*Sofi Allayar*" gibi eserlere (ders kitapları) talep bir hayli çoktu.

1888 yılın sonlarında Taşkent'te açılan S. A. Portsev'in tipograf matbaası Türkistan'daki başka matbaalar gibi devletleştirilinceye kadar (1918 yılın Mart ayına kadar) çalıştı. Tipograf matbaalarda yayımlanan ilk kitaplar Rus araştırmacılarının Türkistan coğrafyası, tabiatı, iktisadi, üretim gücü, halkın yaşam tarzı hakkında yazdığı eserlerdi. 1868 yılında Taşkent askerî matbaasında yayımlanan ilk kitap ünlü Rus bilgini N. A. Severtsov'un eserleriydi.

Tipograf matbaalar 19. yüzyılın 70'li yıllarında mahallî dillerde de kitaplar yayımlamaya başladı. Mahallî dilde yayımlanan ilk kitap Şahımerdan İbragimov'un "*Kalender*" (Takvim) adlı kitabıdır. "Türkestanskiye vedomosti" (Türkistan haberleri) gazetesinde bu kitabın halk tarafından büyük ilgi gördüğü haberi verilmişti.

Kitap tüccarların istekleri ve ihtiyaçları dikkate alınarak yazılmıştı. Kitapta çeşitli ticarî fuarlar hakkındaki haberler, ilanlar, Türkistan ve Rusya takvimleri, banka şubelerinin adresleri, posta kaideleri, yasal düzenlemeler yer alıyordu. Bazı haberler Arap harfiyle Rus dilinde yazılmış ve Özbekçe çevirisi ile verilmiştir. (Abduazizova, 2008: 67-70)

Türkistan'da Gazete

Türkistan süreli yayınları ülkenin tarihini aydınlatmada en önemli kaynaklardan biridir. Gazete ve dergiler Orta Asya'da Rusya Çarlığı'nın işgalinden sonra ortaya çıkmıştır. 1870 yılında Taşkent Harbiye Baş Karargâh'ına Rusya'dan Kiril harfi ile birlikte Arap harfleri ve mürettepler getirilmişti. 28 Nisan 1870 yılında Türkistan'da ilk gazete olan "Türkestanskiye Vedomosti" resmî gazetesi tipograf usulüyle yayımlandı. Bu gazete ilk beş yıl General Gubernatör (vali) Kaufman editörlüğünde basılmıştır.

İlk resmi editör olarak piyade subayı N. A. Mayev tayin edilir. O, Orta Asya'nın etnografisi ve coğrafyası üzerindeki birçok araştırma kitaplarının yazarı olarak tanınmıştı. Mayev 1870–1892 yılları arasında gazete editörlük yaptı. 1871'den 1903'e kadar haftada bir olmak üzere sürekli yayımlandı. Gazetenin en son sayısı 1917 yılının 15 Aralık'ında çıktı. Toplam 640 sayı yayımlanan "Türkestanskiye Vedomosti" gazetesi 48 yıl faaliyet gösterdi. Gazetenin ilk sayısı 1000 adet basılmıştı. 1901 yılına geldiğinde 2500 adet basılmaya başlandı. Gazete içeriği, resmi haberler ve gayri resmi haberler olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Gazetenin yedi bölümü (köşe yazısı) bulunuyordu: "İç haberler", "Haberler ve notlar", "Dış haberler", "Yerel kronik", "Tefrika", "Ülke üzere", "St. Petersburg". Gazetenin "Tefrika" bölümünde tefrikalar dışında edebî eserler de basılıyordu. Mesela, Arthur Conon Doyle'un "Klüberin gizemi" ("Kayıp Dünya") adlı romanının çevirisi de basılmıştı.

"Türkistan Vilayetinin Gazeti" mahallî dilde (Özbekçe) Arap harfleriyle ilk defa 1870 yılının Ağustos ayında yayımlandı. Bu gazete başta ayda bir sayı olmak üzere yayımlanmaya başladı. Gazetede şair Furkat, Şahimerdan İbragimov, Muhammed Hasan Çenişev, Settarhan Abdul Gafarov gibi aydınlar yazı yazıyordu.

Çar hükümeti tarafından gazetelerin mahallî dilde yayımlanmasının nedeni yerli halkı Rus hükümetinin siyaseti, Çar fermanları ve kanunlar ile tanıştırmaktı. Gazetenin 3. sayısında (1870) şöyle denmektedir:

"Türkistan General Gubernatörlüğü'nün emriyle bu aydan itibaren Türkistan Vilayetinin Gazeti yayımlanmaya başlayacaktır. Bu gazetede General Gubernatörün her türlü fermanı, çeşitli haberler, ülkenin iktisadi ve sosyal durumu hakkındaki makaleler basılacaktır. Bununla birlikte Taşkent ve diğer şehirlerle ilgili haberler de yer alacaktır. Bu gazetenin Rusça dışında Sart ve Kazak hayatı ile ilgili haberlerden oluşan Kazakça sayısı da yayımlanacaktır. Kim ki gazeteye abone olmak isterse bir yıl için 2 som ödesin, eğer evine kadar ulaştırmanızı isterse yine 30 tiyin ekleyerek bir buçuk Hokandı tenge halinde Elmazar mahallesinde Taşkent Mahkemesi yanındaki dükkâncı Mulla Mahdum Mulla Meşreb'e iletmelidir ve Onun elinden ücretin ödendiği hakkındaki belgeyi almalıdır." (Fayzullayev 2005: 4)

Gazetede tarih, coğrafya, edebiyat, eğitim ve genel kültür ile birlikte iki hafta bir Pazar haberleri köşesinde fiyatlarla ilgili bilgiler de verilmişti. Özbek şairi Zakircan Furkat'ın Taşkent'te açılan sergi ile ilgili "Vistavka" şiiri, Rus Mareşali Aleksandr Suvorov'un kahramanlıklarının anlatıldığı tiyatro eseri hakkındaki fikirleri içeren "Suvorov" adlı şiiri basılmıştır. Sonradan Meşreb, Mukimi, Kemî, Sofizade, Mirmuhsin Şermuhamedov, Tevella, Mahmudhoca Behbudî, Hamza Hakimzade gibi birçok şairin eserlerini de yayımladı. Türkistan ve Hokand Hanlığı tarihi de gazete sayılarında yer aldı. Bununla birlikte o dönem aydınlarının eğitim ve dil konusu ile ilgili tartışmalarına gazetede çokça yer verildi.

XIX. yüzyılın 80-90'lı yıllarda Türkistan'da gazeteciliğin ilerlediğini görmek mümkündür. Resmî "Türkestanskiye Vedomosti" gazetesinden sonra "Zakaspiyskoye obozreniye" (Hazar ötesi incelemeleri) 1895–1913, "Russkiy Türkistan" (Rus Türkistan'ı) 1898–1907, "Aşhabad" (Aşkabat) 1899–1918, "Okraina" (Kenar Bölge) 1890–1898, "Sredniaziatskiy Vestnik" (Orta Asya haberleri) dergisi 1895–1896, "Srednyaya Aziya" (Orta Asya) 1895–1896 ve başka süreli yayınlar çıktı. Elbette bu gazete ve dergileri Rus yönetimi ve Rus burjuvazisi yayımlıyordu.

Kısacası, Türkistan'da Ruslar tarafından da olsa Özbekçe yayımlanan gazetelerin çoğalması tarih, dil, edebiyat alanlarında aydınların, bilim adamlarının yetişmesine, onların siyasi ve toplumsal görüşlerinin şekillenmesine yardımcı oldu.

Sart: kervanbaşı ve tüccar anlamlarındaki Sanskritçe kökenli bu kelime Farslar tarafından Orta Asya şehirlerinde yaşayan tüccar ve zanaatçıları tanımlamak için kullanılmıştır. Çarlık Rusya sömürgeciliği döneminde bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde yaşayan tüm Türk halklarına Ruslar tarafından Sart adı takılmıştır. ÖTİL 3.Cilt:455

CEDİT EDEBİYATI

1900'lü yılların başlarında Özbek sosyal hayatında olduğu gibi edebî hayatta da pek çok yenilik meydana gelir. Bu devreye Cedit (yenilenme, yenilik) adı verilmesinde İsmail Gaspıralı'nın görüşleri ve faaliyetleri etkili olur. İsmail Gaspıralı 1893'te ve 1908 yılında Buhara'ya gelerek Buhara Emiri'ni ziyaret etmesiyle başlayan yenilik hareketleri hız kesmeden devam eder. İsmail Gaspıralı "Usul-i Cedit" okulunu Buharalı tüccar Nizamettin Sabitov'un evinde açtıktan sonra (1908) bu yenilikçi akım bütün Türkistan'a hızla yayılmaya başlar. Bu hareket neticesinde Türkistan'ın çeşitli yerlerinde bu nitelikte okullar açılır.

Özellikle basın-yayın alanında hızlı ilerleme kaydedilir. 1905'ten sonra onlarca gazete, dergi Özbek dilinde basılmaya başlar. Bu dönem gazetelerinin ilkinin adı "Terakki" (1906) dir. Bu tür gazete ve dergilerde halka dil ve kültür yönünden birlik ve beraberliğe çağrı yapılır. Milli meseleler ve özgürlük gibi kavramlar dile getirilerek halkın manevi duygularının şahlanması amaçlanır. Bu dönemde çıkan "Hurşid" (1906) adındaki gazetede meşhur Özbek ediplerinden Münevver Kârî Abduraşidhanov'un muharrirlik yaptığını görürüz.

Avlânî kendi "Tercime-yi Hal'inde şöyle yazıyor:

"Bu vakitte yerli halklar arasında "eski-yeni" (cedit-kadim) kavgası başlamıştı. Gazete okuyanları mollalar "Ceditçi" derlerdi. Ben de işte o "ceditçiler" safına katıldım. 1904 yılından itibaren ceditler safında çalışmaya başladım. "Cedit Mektebi" açarak öğretmenlik yapmaya başladım. 1904 yılında Rus-Japon savaşı başladı. Bu savaş bizim de gözümüzü açtı. 1905 yılında Rusya'da başlayan inkılâp rüzgârı, bize de olumlu yönde tesir etti. Bizim teşkilâtımız, siyasi amaçları düşünerek ilk önce cahil halkı aydınlatmanın ve onların gözünü açmanın mücadelesine girişti. Bu maksada erişmek için gazete çıkarmak münasip görülerek, birliğin teşebbüsü ile Özbek dilinde gazeteler çıkarıldı. 1906 yılında "Tarakki", "Hurşid" gazeteleri çıkarıldı. Bunlar eski hükümet tarafından kapatıldıktan sonra 1907 yılında ben, kendi editörlüğümde hem de demir yolu işçilerinin sosyal demokrat grubunun alâka ve yardımı ile "Şühret" gazetesini Sapyorni caddesinde çıkardım." (Avlaniy 2009, II. Cilt: 288)

Bu devir toplumunda Ceditçilere karşı çıkanlar olmuştur. Özellikle bazı dinî gruplar gazete, dergi ve benzeri faaliyetlerin dinî açıdan iyi olmadığını ileri sürmüş, yayımcılara karşı çıkmışlardır. Bu kişilere gazete köşelerinden verilen cevaplarda ağır ithamlar bulunmaktadır.

Ceditçilik hareketi üzerinde uzun yıllar araştırma yapan Profesör Begali Kasımov "Milli Uyanış" adlı kitabında ceditçiliği akım değil, genel bir ilerleme hareketi olarak değerlendirmenin daha doğru olduğunu vurgular. O'na göre ceditçilik sadece eğitim reformları ile ilgilenmekle yetinmez; sosyal, siyasi ve kültürel alandaki problemleri de öne çıkaran bir harekettir. Bu hareketin özellikleri hakkındaki görüşlerini âlim şöyle sıralar: "1) Toplumdaki tüm tabakaların ilgisini çekmiş, uyanış ideolojisi olarak hizmet etmiştir; 2) Bağımsızlık için mücadele etmiştir. Onların gayreti ve teşebbüsü ile ortaya çıkan Türkistan muhtariyeti bu yoldaki ideolojik yönelişin ilk sonucu olmuştur; 3) Eğitim ve medeniyeti, matbuatı sosyal-siyasi amaçlara uygun hale getirmiştir." (Kasımov 2009: 3) Aynı kitapta ceditçiliğin ortaya çıkışı şu şekilde açıklanmıştır: "Türkistan'daki ceditçilik, XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Rusya Müslümanları arasında, özellikle, Kafkas ve Volga Boyları'nda yayılan ilerleme hareketinin doğrudan etkisi ve sonucu olarak doğmuştur."

Şunu açıkça ifade etmek gerekir ki Özbek dil ve edebiyatında Cedit devri müstesna bir yere sahiptir. Modern Özbek dilinin temelleri ve kuruluşu bu dönemde gerçekleşmiştir. Roman, hikâye, drama, tiyatro gibi pek çok edebî tür Özbek edebiyatında bu dönemde ortaya çıkmıştır. Özellikle basın-yayın faaliyetlerinin artış göstermesi, dergilerin sürekli yayın faaliyetlerinde bulunması kalem sahiplerinin ellerini ve zihinlerini güçlendirmiştir. Bu tür faaliyetlerde kullanılan dilin millî dil olan Özbekçe olması, anlaşılma ve anlatma

noktasında önemli katkılar sağlamıştır. Millî bir dil ve millî bir edebiyattan söz etmenin mümkün olduğu yıllar Cedit devridir. Marifetçiler millî edebiyata yeni konular getirdiler ise, ceditler Özbek edebiyatını tiyatro, roman, hikâye gibi yeni türlerle zenginleştirdiler.

Türkistan'daki Cedit hareketinin rehber ve öncülerinden olan **Mahmudhoca Behbudî** (1874–1919) ilkokulu ve medrese eğitimini Semerkant'ta alır. Medrese tahsilinden sonra devlet mahkemesinde katip görevinde bulunur. Daha sonra devlet müftüsü olarak tayin edilir. Arabistan, Mısır, Türkiye, Rusya, Tataristan, Başkurdistan gibi ülkeleri gezen Behbudî o ülkelerdeki eğitimle Türkistan'daki eğitim düzeyini karşılaştırma fırsatını bulur. Türkistan'daki siyasî, iktisadî ve sosyal durumun kötü olmasının sebebi olarak eğitimsizliği gösterir. Bu yüzden, Semerkant'ta yeni tip okullar açar. Bu okullar için kendisi müfredat belirler ve *Tarih-i İslam, Kitabetü'l-Etfâl, Risale-i Esbab-ı Sevâd, Risale-i Coğrafya-yı Umranî* gibi ders kitapları hazırlar. Bunun yanında "Semerkant" gazetesi ve "Ayna" dergisini yayımlamaya başlar. Behbudî bu gazete, dergi ve okulları ile Türkistan'da ceditçilik hareketinin yayılmasını sağlar. Behbudî Türkistan'da yayımlanan "Tarakkî", "Vakt", "Hursîd", "Şurâ" gazetelerinde de dönemin en önemli sorunları ile ilgili makaleler yayımlar. Makalelerinden birinde şöyle der: "Halk kendi faydasını anlasa millî mektep ve medreseler açsa, Avrupa üniversitelerine çocuklarını gönderirse, onlardan avukat, muharrir, zanaatçı, tüccar ve mühendis çıksa bunların her biri görevlerinin başına gelip işlerini düzene koysa halkın faydasına birşeyler yapsa ne kadar güzel olurdu."

Behbudî 1917'den sonra Sovyet müesseselerinde çalışır. Yeni okulların açılmasında ve matbuatın gelişmesinde katkıda bulundu. 1919'da Buhara emiri tarafından ayırmacı ve casus ilan edilerek ölümüne hükmedilir. Semerkant'ı terk ederken Behbudî meslektaşlarıyla birlikte Özbekistan'ın Karşı şehrinde yakalanarak feci bir şekilde öldürülür.

Behbudî, ilk Özbek tiyatro yazarıdır. 1911 yılında yazılmış olan *Pederküş* (Baba Katili) adlı dramı 1914 yılında sahnelenmiştir. Bu eser halk tarafından büyük beğeni ile karşılanmıştır. A. Samoyloviç 1916 yılında Türkistan'a yaptığı ziyaret sonrasında edindiği izlenimler sonucunda şu sözü söyleme gereği duymuştur. "Türkistan'da yeni bir edebiyat tezahür etmiştir. Bunu bekliyordum... Yeni edebiyatın merkezi Semerkant'tır. Genç kalemlerin ilham kaynağı ise Behbudî Efendidir". (Behbudî 2006: 13)

Behbudî'nin *Pederküş* adlı eserini inceleyen bazı araştırmacılara göre yazar bu eseriyle Türkistan'ın geleceği ile ilgili kaygılarını dile getirmiştir. Kendi çocuğunun cahilliği sonucunda öldürülen baba Türkistan'ı temsil etmektedir. Behbudî bu eseriyle Türkistan'ın geleceğinin genç kuşaklara bağlı olduğunu belirtmektedir. Eğer genç nesil cahil kalırsa Türkistan ileride tenezzüle yüz tutacaktır.

Pederküş dramının yayımlanması, bütün Türkistan'da millî tiyatronun doğuşunu müjdelemek bakımından büyük önem taşımaktadır. Aynı yıl, Semerkant'ta Behbudî Efendi, Taşkent'te ise Münevver Kârî ile Abdullah Avlânî, *Pederküş* piyesini sahneye koymak üzere çalışmaya başlarlar. *Ayna* dergisinin 1913 tarihli 10. sayısındaki "Semerkant'ta Tiyatro" başlıklı haber yazısında, bu eserin sahneye konulması ile ilgili şu bilgiler verilmektedir:

"Semerkandning Özbek ve Tatar yaş ve terakkiyeperverleri bir bolib, Özbekçe "Pederküş" ve Tartarca "Aldaduk hem Aldanduk" eserlerini Semerkand Kıraathâne-i Islâmiyesi nef'iga 1914 yıl 15 Yanvar akşamında Semerkand'da koymakçı boldılar ve hem uşbu gayretli Özbek ve Tatarlar birleşib Hokand ve Buhara ve özge Türkistan şehirlerinde milliy tiyatrlar körsetmakçidürler ki, niyet ve gayretleri şâyân-ı şükranedür. Idârege kelgen mektublarga karagende Hokand ve Taşkend'de hem "Pederküş" fâciasını sahnede koymak üçün meşk kılmakda emişler. Egerde gayretlik yaşlar milliy tiyatrga rivâc berseler, yene başka eserler de tertib ve neşr kılınur."

Pederküş'ün yayımlanması ve hemen ardından sahneye konulması, bu haber yazısından da anlaşılacağı gibi, sadece Behbudî ve Semerkantlı aydınlar için değil, bütün Türkistan'ın sosyal ve kültür hayatı için önemli bir hadise olmuştur.

Pederküş, ilk defa Semerkant'ta sahnelendiğinde 320 kişilik tiyatro salonuna, 50 kişilik yer ilâve edilmiş, biletlerin tamamı yüksek fiyatla önceden satılmış. Buna rağmen birkaç yüz kişi de bilet bulamadığı için tiyatrodan geri dönmek zorunda kalmış. Bazıları oyunu ayakta seyretmeye bile razı olmuş fakat bunun için de yer bulunamamıştır. *Pederküş* piyesi yazıldıktan bir yıl sonra *Turan* gazetesinde tefrika edilir ve 1913 yılında da müstakil kitap hâlinde yayımlanır.

Oyunun rejisörlüğünü, bir rivayete göre Azerbaycanlı Aliasker Askerov, başka bir rivayete göre de Mahmudhoca Behbudî Efendi bizzat kendisi yapmıştır. Perde aralarında, Semerkand'ın meşhur hâfiz (hânende)larından Hacı Abdülaziz koşuklar okumuştur.

Mahmudhoca Behbudî'nin birçok makale yazdığı bilinmektedir. Onun eserlerinde insan hakları, hürriyet, vatan sevgisi, halkın saadeti gibi hususlar öne çıkar.

Mahmudhoca BEHBUDİ, *Pederküş*'ten parça:

BİRİNCİ PERDE

Bay misafirhanede oturur, Hayrullah ile Dâmulla içeri girer:

- *Esselâmu aleyküm.*

BAY - *Vealeyküm esselâm, buyursunlar (oturduğu yerden kalkarak karşılar, Dâmulla'ya yer gösterir, oturur).*

DÂMULLA - *Bay, Allah Teâlâ zenginliğini daha da ziyade etsin (dua eder).*

BAY - *Nefesiniz mübarek, inşallah duanız kabul olur.*

DÂMULLA - *Evet, Cuma akşamı, duanın kabul olunduğu zamandır.*

BAY - *Hoş geldiniz, efendi.*

DÂMULLA - *Sağ olun, sağ olun (elini kalbine götürüp).*

BAY - *Hayrullah! Çay ve tepsi getir.*

HAYRULLAH - *Peki! (Çay ve tepsi getirir, çay doldurur, onlar yiyip içerler, Taşmurad selâmsız, saygısız bir tavırla içeri girer.)*

TAŞMURAD - *Baba, eğlenmeye gideceğim, para veriniz!*

BAY - *Oğlum kiminle gideceksin?*

TAŞMURAD - *Tursun ağabeyimle.*

BAY (kesesinden para çıkarıp) - *Elbette, vakitlice dönün ve fena yerlere gitmeyin.*

TAŞMURAD - *Haydi eyvallah, çok konuşuyorsunuz. (Çıkıp gider. Dâmulla, Bay ile Taşmurad'a tiksinererek bakar, başını eğer.)*

BAY - *Konuşunuz, efendi!*

DÂMULLA - *Peki, peki, oğlunuz büyümüş, Allah ömürler versin, Usûl-i Cedit mektebinde mi okuyor, yoksa eski mektepte mi?*

BAY - *İkisine de gitmiyor.*

DÂMULLA - *Evinizde mi okutuyorsunuz?*

BAY - *Yok, hayır. Ben oğlumun okutmayı düşünmüyorum.*

DÂMULLA - *Hayret, sebep nedir ki okutuyorsunuz? Hâlbuki okumak herkese borç ve ilim dünyada saygı, âhirette de fazilet sebebidir.*

BAY – Benim düşünceme göre dünyada saygının sebebi zenginliktir. Âhirette ise, Allah'ın takdiri ne ise o olur. Çünkü hepimiz görüyoruz ki, insanlar zengine molladan daha çok saygı gösteriyorlar. Bilhassa işte, bankalar çoğaldı. Büyük zenginler ortak oluyor, herkes bu ortaklara saygı gösteriyor. Hatta işi düşenler, bunların malını daha pahalı alıyor. Kaldı ki, bunlara iltifat etmeyenlere bankalar para vermiyor; aksi hâlde verenler itibar kaybeder, küçülür, anladınız mı?

DÂMULLA – Bu sözleriniz bugün için doğru, fakat bu ortaklara ve zenginlere gösterilen saygı, geçici ve halkın gözü açılıncaya kadardır. Hâlbuki onlara sadece işi düşenler saygı gösterir; mollaya ise bütün halk saygı gösterir, yani molların ilmine saygı gösterilir.

BAY – Bizim de zenginliğimize saygı gösteriliyor; hatta sadece Müslümanlar değil, Rus ve Ermeniler de saygı gösteriyor.

DÂMULLA – Saygıdan vazgeçtik, eğer oğlunuzu okutursanız defterlerinizi tutar, namazını ve Müslümanlığını iyi bilir, üstelik sizin için de sevap olur.

BAY – Kâtiplik kolay, işte, Hayrullah'a ayda yedi som veriyorum; gündüzleri kâtiplik ediyor, akşamları da misafirhanenin işlerini görüyor, hatta uykum gelinceye kadar hizmetimi görüyor, bana kitap bile okuyor.

DÂMULLA – Şeriat ilmîni ve dinî mecburiyetlerini bilmesi için oğlunuzu okutmanız, elbette gereklidir.

BAY – Şeriat ilmîni okutmayı gerekli görmüyorum; çünkü onu müftü, imam veya müezzin yapmak istemiyorum, kaldı ki zenginliğim ona yeter.

DÂMULLA – Dinî mecburiyetlere ne diyorsunuz?

BAY – Ben beş vakit namazı, gerekli dualarıyla birlikte biliyorum, kendim öğretirim.

DÂMULLA – Okuma-yazmaya ne dersiniz? Hâlbuki okuması yazması olmayan adam, hiçbir şeye yaramaz.

BAY – Bu düşünceniz tartışılır; çünkü benim okumam-yazmam yok, fakat bununla birlikte bu şehrin büyük zenginlerindenim ve her işi biliyorum.

DÂMULLA – Siz eski zamanda her nasılsa bir şekilde zengin oldunuz; fakat şimdi zengin olmak şöyle dursun, sadece yaşayabilmek için bile ilim gerek. Görüyoruz ki, yirmi-otuz yıldan beri bütün ticaret Ermeni, Yahudi ve diğer yabancıların eline geçti; bunun sebebi, bizim okumamış olmamızdır. Okumayan zengin çocukları, görüyoruz ki, babasının malını batırıyor ve sonunda muhtaç hâle düşüyor; bu sebeple oğlunuzu okutmanızı size tavsiye ediyorum.

BAY – Ah, Dânulla, başıma müfettiş mi kesildiniz? Oğul benim, zenginlik benim, size ne oluyor? Okumuş birisiniz, fakat yiyecek ekmeğiniz yok; bu hâlinizle bana nasihat ediyorsunuz. Hayrullah! Misafirhaneyi kilitle, uykum geldi. (Hayrullah kabı kaçacağı toplar, hazır bekler.)

DÂMULLA (seyircilere bakarak) – Okumak ve molla olmak için pul gerek. Zenginlerimizin hâli bundan ibaret, bu gidişle neuzubillâh dünya ve âhirette rezil oluruz. Okumak bütün Müslümanlara, erkek veya kadın olsun, farzdır. Bu nerede kaldı? Ah, vay bizim hâlimize! (Karakaş 2001:174–177).

Şair, yazar, dramaturg, modern Özbek edebiyatının kurucularından ve ceditçilik hareketinin öncülerinden biri sayılan **Abdurauf Fitrat** (1886-1938) Buharâda doğdu. Babası Abdurahim ticaretle meşgul biriydi. Türkiye, İran ve Kaşgar'a sık sık gittiği ve 1903'ten sonra Kaşgar'dan geri dönmediği bilinmektedir. Bu durum karşısında Fitrat ve iki kardeşini annesi Mustafibi tek başına yetiştirir. Abdurauf eski mektepte okuduktan sonra Buharâdaki "Mir Arap" medresesinde eğitimini devam ettirdi. Fitrat 18 yaşında Hacca gider. Bu vesile ile Türkiye, Hindistan, Arabistan, Mısır gibi ülkeleri ve Kırım, Bakü, Ka-

zan, Moskova gibi birçok şehirleri de gezme fırsatını bulur. 1909-1913 yılları arasında İstanbul'daki "Darü'l-Muallimin"de tahsilini devam ettirir. Türkiye'deki yenileşme hareketleri ve siyasi mücadeleler Fitrat'ı da derinden etkiler. O "Münazara" (1909), "Sayha" (1911) ve "Hind Seyyahının Kıssası" (1912) adlı eserlerini İstanbul'da yayımladı.

1914 yılında Buhara'ya yenilikçi fikirlerle dönen Fitrat, kısa sürede ceditçilik hareketinin önde gelen temsilcisi olarak tanındı. Edebiyatçı Begali Kasimov'un belirttiğine göre 1915 yılında ülkedeki ceditçiler arasında fikir ayrılığı ortaya çıkar:

"Yurt dışında okuyup gelen gençlerin hareket alanını eğitim ve medeniyet sahasıyla sınırlı tutmaları, başlangıçta eğitim ve basın yoluyla Müslümanları insafa davet ederek amaçlarına erişmeyi düşünenleri de tatmin etmemeye başladı. Onlar azalan yardım paraları, çiftçilerin durumunu iyileştirmek, yöneticilerin kural tanımaz tavırlarına sınır koymak gibi siyasi taleplerde bulunmasını teklif ettiler. Bu talepler genç ceditçilerin çoğu tarafından makul karşılandı. Fakat bu talepler ceditçileri "eski" - "yeni", "sağ" - "sol" şeklinde ikiye böldü." (Kasimov 2009: 336-337)

1917 yılından itibaren Fitrat "Genç Buharalılar" partisinde başkâtip görevinde çalışmaya başladı. Buhara Emiri'nin tazyik ve işkencelerine dayanamayan parti üyeleri Buhara'yı terk etmek zorunda kalır. Fitrat da bu nedenle 1918 yılında Taşkent'e giderek eğitim faaliyetini başlar. Fitrat Taşkent'te bulunduğu dönemde tarih, dil ve edebiyatı araştırmak yoluyla halkı bilinçlendirmeyi hedefleyen aydınlarından oluşan "Çağatay Gurungi" (Çağatay Sohbetleri) topluluğunu kurar.

Aralarında Çolpan, Batu, Elbek, Uygur, Kayum Ramazan, Şarasul Zunnun, Şakircan Rahimi, Gulam Zaferi, Gazi Alim Yunusov gibi şair, yazar ve bilim adamlarını bulandıran bu topluluk milli kültürle ilgili alanlarda ciddi çalışmalar yaptı. Yeni okullar için dil, tarih, edebiyat, coğrafya gibi fenlerden ders kitapları hazırladı.

"Türkistan'ın orta ve güney kısımlarında özellikle Buhara'da 20. yüzyılın başlarında yenileşme ve ıslahat isteyen fikir hareketlerinde, siyasî sahnede, edebiyat ve ilim sahalarında çok verimli çalışmalar yapmıştır. Bu tür çalışmalarıyla verdiği eserleri incelediğimizde Fitrat'a, 20. yüzyılın Ali Şir Neva'isi diyebiliriz." (Avcı 1997: 1)

Fitrat 1921 yılında Buhara hükümetinde Merkezî Yönetim Kurulu başkan yardımcılığı, Halk Eğitim Nazırlığı, Dışişleri Halk Nazırlığı, Halk Ekonomi Birliği Nazırlığı gibi sorumluluk gerektiren vazifelerde bulundu. 1923'te sosyalist propaganda üzerinde yeterince çalışmadığı gerekçesiyle Fitrat Halk Eğitim Nazırlığı görevinden alınınca Moskova'ya gitmeye mecbur olmuştur. Orada Doğu Dilleri Enstitüsü'nde ve Petersburg Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı (1923-1924). Bu yıllarda O'na profesörlük unvanı verildi. Fitrat Moskova'dan dönünce, Buhara, Semerkant, Taşkent Üniversitelerinde ders verdi. Özbekistan Devlet İlmî Araştırmalar Enstitüsü'nde, Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nde, Özbekistan Fenler Komitesi'nde çalıştı. Bu yıllarda birçok edebî ve ilmi eser de vermiştir. Fakat Fitrat'ın milliyetçiliği Bolşevikler ve Sovyet hükümetinin çıkarları yönünde değildi. O'nu Çolpan Abdullah Kadirî, Osman Nasır'lar ile birlikte milliyetçilikle suçlamaları gittikçe artıyordu.

Fitrat'ın önemli yönelişlerinden biri de onun ilmi eserleridir. O hem yetenekli edebiyatçı hem de güçlü bir dilciydi. "Özbek Dili Grameri" ("Sarf ve Nahv", 1924-1930 yılları arasında on altı kere yayımlandı), "Tacik Dili Grameri" (1930) "Dilimiz" gibi dil hakkındaki makaleleri onun büyük bir dilci olduğunu gösterir. "Dilimiz" makalesinde Özbek dilinin şiddetli bir savunucusu ve koruyucusu sıfatında karşımıza çıkmaktadır. Türk dilinin söz zenginliğinin Fars, Arap dillerine nispeten daha fazla olduğunu belirtip şöyle

demektedir: “Arap, Fars, Rus, Alman, Fransız sarf (morfolji) kitaplarını alıp baksak, görürüz ki, bir hayli sözü yapmak için bir hayli yazılır, ondan sonra bu kural dışında kalan müstesna sözler diye dört-beş söz gösterilir. Türk dilinde ise böyle sözler bulunmaz. Türk dili bu gibi zenginliklerine, olgunluklarına rağmen şanssızlıktan kurtulamamıştır. “*Türk dili dünyanın en bahtsız dilidir*”, diyerek Arapların, Farsların egemenliğinde bu dilin kısıtlandığını söyleyerek, Türk dilinin Sovyet devrinde özgürce gelişemediğine işaret eder.

Edebiyat sahasındaki faaliyetlerine bakarsak onun Özbek ve Fars edebiyatlarını, edebiyat teorilerini derin bir şekilde bildiğini görürüz. Onun bu alanla ilgili “*Eski Özbek Edebiyatı Örnekleri*”, “*XVI. Asırdan Sonraki Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış*”, “*Çağatay Edebiyatı*”, “*Edebiyat Kaideleri*”, “*Aruz Hakkında*” ve Özbek müziği hakkındaki eserleri, Yesevi, Nevaî, Meşreb, Turdı, Furkat, Mukimî, Nadire, Ömer Hayyam, Firdevsî, Bedil hakkındaki makaleleri bulunmaktadır.

Fitrat “*Temür Sağanası*” (1918), “*Oğuzhan*” (1919), “*Hind İhtilalcileri*” (1921), “*Eba Müslim*” (1916), “*Çin Seviş*” (1920), “*Abulfeyz Han*” (1921), “*Begican*” (1916), “*Rehber-i Necat*” (1915), “*Aile*” (1916), “*Arslan*” (1926) gibi birçok tiyatro eserleri de yazmıştır. Bu eserler milli tiyatronun canlanmasında önemli rol oynamıştır.

Fitrat’ın “*Münazara-i Buhari be yek nefar Firengî der Hindistan der bare-i Mekatib-i Cedit*” (“*Bir Buharalının bir Avrupalı ile Hindistan’da Yeni Okullar Hakkındaki Tartışması*”) adlı kitabı 1909 yılında İstanbul’da basılmıştır. Özbek edebiyatında kısaca “Münazara” olarak bilinen bu eserin Buhara’da basılmasına Emir ruhsat vermeyince eser İstanbul’da yayımlanmıştır. Farsça yazılmış olan bu eseri Hacı Muin (1883-1938) Özbekçeye çevirmiş ve *Türkistan Vilayeti Gazetesi*’nde bastırılmıştır (1912). 1913 yılında ayrı bir kitap halinde Taşkent’te çıkan esere, Behbudî giriş sözü de yazmıştır. Fitrat kendi eseri hakkında şöyle açıklama yapmıştır:

“*Hapsetmek, öldürmek, yasaklamak gündelik adetlerdendi, o zamanlarda kitap yazmanın kendisi bir kâfirlik olarak görülmekteydi. Ben bu zamanlarda ilk eserimi yazdım. Buhara’nın yönetim şeklini, eğitim sistemini, birçok resmi idareleri eleştirdim. Bu kitap Buhara’da yayıldı. Bu kitabın yayımcıları olan Buhara ceditlerini tehlikeye düşürmemek için Emir’e açıklayıcı bir giriş sözü yazdım ve bununla güya eleştirinin O’na değil memurlara olduğunu vurguladım. O dönemlerde Buhara’da durum bunu gerektiriyordu. Bundan dolayı benim için Buhara Emiri’nin taraftarı demek doğru değildir. Benim Buhara Emiri’ne karşı her zaman mücadele ettiğimi ve mücadele eden teşkilatlara liderlik yaptığımı bilmeyen yoktur*”.

Bu eserde Buharalı bir müderris ile bir Frengî’nin eski ve yeni usul mektepler hakkındaki tartışması anlatılmaktadır. Fitrat bu eseriyle eski usul mekteplerin metod ve muhteva bakımından yetersizliğini vurgular, çağdaş bilimlerden uzak kalmasını eleştirerek çağın ihtiyaçlarına cevap verebilecek okulların açılmasını ve eğitimin yaygınlaşmasını önermektedir. “*Münazara*” dönemin siyasî, idarî, dini ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler içeren bir eserdir. Özellikle, Buhara medreselerinin durumu, öğretmenlerin maddi ve manevi durumu, öğrencilerin yaşam şartları, müfredat ve ders kitapları hakkındaki tespitler önemlidir.

Abdurauf FITRAT, "Münazara" dan parça:

Avrupalı (A) - Nasılsınız?

Müderriş (M) - Elhamdülillah, iyiyim.

A - Efendim, nerelisiniz?

M - Buhara-yı Şeriftenim.

A - Nereye gidiyorsunuz?

M - Beytulluhâ.

A - Buhara'da ne iş yapıyordunuz?

M - İlim ehlinde olduğum için müderrişlik yapıyordum.

A - Buhara nasıl bir yerdir?

M - Buhara-yı Şerif büyük bir şehirdir. İlim kaynağı olması ve meyvelerinin bolluğu ile ünlüdür.

A - Buhara'nın şerifliği, ilim kaynağı olmasından mı, yoksa meyvelerinin bolluğundan mı gelmektedir?

M - Ben bunların ikisini de şerefine sebebi olarak biliyorum.

A - Bol meyvesinden dolayı bir yere şerif demek doğru olmasa gerek!

M - İyi öyleyse! Siz, ilim kaynağı olmasını şeref sebebi kabul ediniz.

A - Tamam. Ancak bir yerin ilmi gücünü anlamak oranın ulemasını bilmeye bağlıdır. Şimdi bana söyleyiniz, Buhara'nın nüfusu ne kadardır?

M - Kardeşim! Ben çalışan biriyim. Buhara'nın cadde ve sokaklarında gezerek adamları saymadım ki.

A - Maşallah! Pekiyi, ben size şöyle bir soru sorayım, ülkenizde "Coğrafya" okuyorlar mı?

A - Ben müderriş idim. Geceleri hazırlanır gündüzleri ders okuturdum. Bu tür "hikaye" kitaplarını okumaya ne zaman elim değsin? Böyle kitaplar "kıssahânlar"da bulunur.

A - "Coğrafya" hikaye kitabı değildir, tam tersine, çok yararlı bir ilimdir. Pek çok bölümleri olan bu ilmin bir bölümüne de "istatistik" denir. Bu bölümde ülkelerin nüfusları tespit edilir. Siz bilmiyorsanız ben söyleyeyim, Buhara, yaklaşık 2 milyon nüfusun yaşadığı bir ülkedir. Bu nüfusun 70.000'i Buhara şehrinde, kalanı ülkenin diğer yerlerinde yaşar. Şimdi lütfen söyleyiniz, bu 2 milyon nüfusun hepsi ilim ehli midir?

M - Hayır, hepsi ilim ehli değildir. Zaten hepsinin ilim ehli olması mümkün değildir. Çünkü herkes alim olsa diğer meslekler boş kalır.

A - Öyleyse nüfusun yarısı alim?

M - Hayır.

A - Yoksa dörtte biri mi?

M - Buhara'daki 70.000'in dışındakiler sade halktır.

A - Bu halk, en azından, okuma-yazma bilirler mi?

M - Maalesef! Bizler bunları adam olarak kabul etmeyiz. Okuma-yazmaları yok denecek kadar azdır. Siz bana 70.000 şehirlinin durumunu sorunuz.

A - 70.000 şehirlinin hepsi alim mi?

M - Hayır.

A - Yarısı?

M - Hayır. Buhara halkının durumu şöyledir: Bir kısmı okur-yazar, bir kısmı bakkal-dükkan işleticisi, bir kısmı aktar, bir kısmı köle, bir kısmı işsiz ve bir kısmı da ilim ehlidir.

A - Söylediklerimize bakılırsa şehir halkının yirmide biri ilim ehli olsa gerek!

M - Barekâllah, bildiniz.

A - Pekiyi, geriye kalan yirmide ondokuzunun okur-yazarlığı var mı?

M - Bazısı okur-yazardır.

A - Şaka yapmadığımızı, doğru cevap verdiğinizi umuyorum!

M - Ne söyledimse doğrudur. Abartma veya şaka yoktur.

A - Acaba!? Buhara ilim kaynağı demiştiniz. Hâlbuki bu durumda hiç ilim yoktur. “Uzun sakallı köse” veya “harap cennet” gibi içi boş bir adın ne anlamı olabilir? Dünyada, padişahu ile halkı aynı dinden olup da halkı okuma-yazmadan ve dinen bilinmesi zorunlu bilgilerden habersiz olan bir ülke var mı ki? Müderris efendi! Siz lütfedip diyorsunuz ki “eğer herkes ilimle meşgul olsa başka işler ve meslekler boş kalır.” Şimdi, sizin gibi bir alimin inancı böyle olursa, başkalarının inancı nasıl olur?

(...)

A - Medresede kaç yıl okurlar?

M - Her yılda 6 ay olmak üzere 20 yıl okurlar.

A - Niçin bir yılın 6 ayında okuyup diğer 6 ayında okumazlar?

M - Bu 6 ayda kırsal kesimlerde imamlık yapıp “iftitah” (“açılış”, okul açılışı) için para kazanırlar.

A - Şimdi problemimiz iki oldu. Pekiyi, “iftitah” için ne tür masraflar yapılır?

M - Öğrenciler her yıl derse başlayabilmek için hocalarına 20 ile 500 Tenge arasında para sunarlar.

A - Tamam anladım. Bu durumda, meğer hocalarınızın belirlenmiş gelirleri yokmuş.

M - Vardır.

A - Nasıl?

M - Birinci dereceden ulemamızdan olan “Ahund” hazretlerinin vakıftan belirlenmiş yıllık geliri 2500 Tenge'dir. Eğer iyi bir alim ise “Mührâne”den de yılda 10.000 Tenge alır.

A - Bu sözünüz bana öncekilerden daha tuhaf geldi. Önce “eğer iyi bir alim ise” dediniz. Yüksek derecede olup da iyi bir alim olmaması mümkün mü? Yine “Mührâne”den de yılda 10.000 Tenge alır” dediniz. Bunun anlamı nedir? Sizin ülkenizde ne tür paraya “mührâne” denir?

M - Kardeşim, siz köylüye benziyorsunuz. Dünyanın usûlünü ve halini bilmiyorsunuz. Buharâda “me’haz” yani ahundluk, alimlik, müderrislik gibi dereceler “Kadı-kelan” aracie liğıyla Yüce Buhara Emiri tarafından verilir. Bu usulde, Kadı-kelan kimi bir me’haza layık görürse onu Emir Hazretlerine arz eder ve onun adına Emir Hazretleri tarafından “yarlık” verilir.

A - Kadı-kelan herkese liyakatine göre me’haz arz kıldığına göre ilmi olan kişi ahundluk derecesine nasıl çıkar?

M - Yanlış anladınız. Her kimi layık görse demek, her kimin liyakati olsa demektir.

A - Tamam, ilimsiz birini niçin ve hangi vicdanla ahundluk derecesine layık görürler?

M - (Hay Allah, sırrımız ortaya çıktı.) Kardeşim! Kadı-kelan hazretleri gerçekten büyük bir insan ve alim olarak ulemanın öncüsüdür, başıdır. Aynı zamanda, padişahın yanında itibarı vardır. Bu nedenle, bir kişiyi bir makama layık gördükten sonra bu hususta her türlü çareyi bulur.

(...)

Söz uzayıp gitti.

A - Bilindiği gibi 20 yıllık eğitim Arapçadır. Bu nedenle Arapçayı iyi bilerseniz gerek.

M - Elbette... Biz Buhara uleması Arapçayı Araplardan daha iyi biliriz.

A - Bu bir ganimettir, fırsattır. Benim birazcık da olsa Arapça bilirim var. Lütfediniz, ikimiz biraz Arapça konuşalım.

M - (İçinden konuşuyor: "Ey Allahım! Bu beklenmedik belayı başıma nereden saldın? Bu bela beni yavaş yavaş rüsva edecek") Kardeşim, bağışlayınız, biz Buhara uleması Arapça konuşmayız Bizim Arapça bilginiz şöyledir: Öğrencilik zamanımızda Arapça ders kitaplarını hocalarımızın huzurunda okuduk. Şimdi az bir gayretle Arapça bir kitabı okuyabiliriz.

A - Hay, hay! Sizler Buhara uleması Arapça bilirsiniz. Bizim çocuklarımız okulda üç yıl ders alıp okuma-yazmayı, iki-üç yabancı dili, temel dini bilgileri, tarihi ve aritmetiği tamamen öğrenirler. Fakat sizler yirmi yıl Arapça okumanıza rağmen onu konuşamıyorsunuz. Müderris efendi! Sadece insanlık gereği ben diyorum ki durumunuz çok kötüdür. Eğer siz Türkistanlılar bu yolda devam edip yirmi yedi yıllık değerli ömürlerinizi bir kısım hurafeler yolunda harca-yıp, yararlı ilimleri öğrenmekten mahrum kalırsanız bu gidişle kısa süre sonra Türkistan'da İslamdan iz kalmayacak. (Fakat İslamın adı sadece tarih kitaplarında kalır, vesselam.) İnsaf ediniz, bu nasıl eğitim-öğretimdir? Ayrıntıya inen gereksiz gramer tartışmalarının ne yararı vardır? Yazık bu vakitlere. Yazık bu çalışmaya. Eğer bu çalışmalar ve koşuşturmalar Kur'an'ınızın anlamını kavramaya ve sembollerini keşfetmeye harcanıp, onun mutluluğu gösteren hükümleri ile amel etseydiniz "Ey insanlar! Şüphesiz size Rabbinizden kesin bir delil geldi ve size apaçık bir nur indirdik. Allah'a iman edip O'na sınıksız sarılanlara gelince Allah onları kendinden bir rahmet ve lütfü içine daldırarak ve onları kendine doğru giden bir yola götürecektir" ayetlerinin feyizlerinden daha hızlı yararlanırdınız. Şimdi de fırsat var. Eğer bu fırsatı ganimet bilip yararlı ilimler okumaya, sanayii geliştirmeye çalışıp zamana uygun hareket ederseniz kurtuluşu bulursunuz. Aksi takdirde kısa sürede şimdiki durumunuzdan daha kötü hale düşer, sonra yok olup gidersiniz.

M - Kardeşim bu sözleriniz yüreğime üzüntü saldı. Şimdi birazdan sözlerinizin heybeti ve etkisinden öleceğim. Allah aşkına söyleyiniz, derdimizin çaresi nedir? Nereye gidelim? Ne yapalım?

A - Sabrediniz! Söyleyeceğim.

M - Fazla sabrım kalmadı, lütfen söyleyiniz.

A - İsterseniz söylerim. Şimdi isterseniz, memnuniyetle, elbette, anlatırım.

M - Çabuk anlatınız.

A - Söylerim "emma"

M - Allah aşkına "emma"yı bırakınız, sorulana açıklayınız.

A - Müderris Efendi! Elbette ilacınızı söylerim. Ama korkarım ki kabul etmezsiniz veya benim hakkımda kötü düşünürsünüz.

M - Siz lütfedip derdimin çaresini söylerken biz niçin kabul etmeyip de hakkımızda kötü düşünelim, belki sevinip kabul ederiz.

A - Sizlerin ilacı şudur: Yeni okullar açınız ve o boş, anlamsız gramer tartışmaları yerine çok yararlı ve hızlı sonuç alan ilim ve fenleri koyunuz. Zanaat, ticaret, tarım, yayıncılık ve edebiyata yöneliniz. Kısacası dininizi ilim ve sanayi ile beraber tutunuz. Bundan başka çare yoktur.

(Fitrat 2000: 57-59, 69-73)

Fitrat'ın "Hint Seyyahının Kıssası" adlı eseri 1911 yılında İstanbul'da basılmıştır. Eserde cihan halkları, ileri memleketler fukarası gözü ile Buhara, genel olarak Türkistan'ın devlet düzenine, halkın hayat tarzına, ekonomiye, siyaset ülküsüne, medeniyete, eğitime dikkat çekerek bu hususların olumlu yönlerini desteklemiş, olumsuz yönlerini ise açığa vurmuştur. Fitrat eserde Buhara hayatını, onun gelişmesine engel olan bütün olumsuzlukları bertaraf etmenin yollarını gösterir. Eserdeki seyyah ("Ben") Fitrat'ın kendisidir. Eserde o,

isteklerini, fikirlerini ev sahibi ile sohbet ederek dile getirmektedir.

Ceditçilik hareketinin önemli temsilcilerinden biri **Abdulla Avlanî** (1878–1934) Taşkent'te doğmuştur. "Seda-yı Türkistan" ve "Turan" gazetelerinin muharriri olan Abdulla Avlanî, Cedit devri edipleri arasında eğitimci şair, usta gazeteci, tercüman ve tiyatrocun yönleri ile öne çıkmıştır. Abdulla Avlanî, ilk eğitimini eski mektep ve medresede gördü. Dönemin neşriyatını, bilhassa İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı "Tercüman" gazetesini yakından takip etti. Arap, Fars, Türk ve Rus dillerini iyi bilen şair Kazan, İstanbul, Bahçesaray, Tiflis ve Orenburg'da yayımlanan kitap, dergi ve gazeteleri takip etti.

1913 yılında Turan adlı tiyatro topluluğunu kurdu. Bu tiyatrodaki kendisi danışmanlık ve yönetmenlik yanında oyunculuk da yaptı. Döneminin önemli eserlerini sahneye koydu. Şair bu tiyatro için *Pinek* (1913), *Avukathk Kolay mı* (1916), *Biz ve Siz* gibi tiyatro eserleri yazdı.

Özbek çocuk edebiyatının gelişmesinde şairin katkısı büyüktür. Abdulla Avlanî eğitimi ilk önce ailede başlamak gerektiğini söyler. Anne ve babalar bilimin önemini anlamazlarsa çocukların okula gelmesi imkânsız olduğunu düşünen şair "Aile münazarası" adlı şiirinde bu sorunu dile getirmektedir. O eserlerinde yetişecek neslin bilimli, akıllı ve ahlaklı olması için okuması gerektiğini vurgulamaktadır. Onun yazdığı şiirler yeni okullarda ders kitabı olarak kullanılmıştır. Yazar 1934 senesinde doğduğu Taşkent'te vefat etmiştir.

Abdulla Avlanî, *Birinci Muallim* (1909), *İkinci Muallim* (1912), *Türki Gülistan Yahut Ahlak* (1913), *Gülistani Mekteb* (1913), *Edebiyat Yahut Millî Şiirler* (1915) adlı ders kitapları ve rehber kitaplar hazırlamıştır. Abdulla Avlanî'nin millî ve manevî görüşlerini yansıtan *Türki Gülistan Yahut Ahlak* adlı eseri İranlı şair Sadî'nin *Gülistan* eserinden ilham alınarak yazılmıştır.

Abdulla Avlanî, "Aile Münazarası" Şiirinden:

Oila Munozarasi

Ota

O'g'limizni o'qutsamiz-chi, xotun?
Qizimiz ham o'qusa, bo'lg'ay otun.
Ilmsizlar ko'rar qaro kunlar,
Yoshlik vaqtidur, kumush, oltun.

Ona

O'g'limiz o'qubon eshon bo'lmas,
Qiz o'qusa, uy ishlarini bilmas.
O'qugonlar bo'ladi mahmadona,
Sizu bizni nazar-pisand qilmas.

Ota

O'g'limiz o'qusa, bo'lor mullo,
Qizimiz ham o'qur, yozur imlo.
Maktaba kirsun, ilm o'rgonsun,
Zargar ishlab qilur, misi tillo.

Ona

O'qugonni birimi, Ahmadjon?
Yegali uyida topilmas non.
Mani so'zimni tinglang, ey otasi,
O'qugoniga yer emush pushaymon.

Âile Munâzarasi

Âta

O'g'limizni o'qutsamiz-çi, hâtun?
Kızımız hem o'qusa, bolg'ay âtun.
İlmsizler körer qara künler,
Yâşlik vaqtidur, kümüş, âltun.

Âna

O'g'limiz o'qubân eşân bolmas,
Kız o'qusa, üy işlerini bilmes.
O'quganlar boladı mahmadane,
Sizü bizni nazar-pisend qilmas.

Âta

O'g'limiz o'qusa, bolur molla,
Kızımız hem o'qur, yâzur imlâ.
Mektebe kirsün, ilm örgânsun,
Zerger işleb qilur, misi tillâ.

Âna

O'qugânı birimi, Ahmedcân?
Yegeli üyide tâpilmes nân.
Meni so'zimni tingleng, éy âtasi,
O'qugânige yer émiş püşeymân.

Aile Münazarası

Baba

Oğlumuzu okutalım mı Hanım?
Kızımız da okursa, olur Bilgin
Bilimsizler görürler kara günleri
Gençlik vaktidir, gümüş ve altın.

Anne

Oğlumuz okuyup molla olmaz,
Kız okursa, ev işlerini bilmez.
Okuyanlar olur fazla ukala
Sizi de, beni de dikkate almaz.

Baba

Oğlumuz okursa, molla olur
Kızımız da okur, yazsin yazılar.
Okula gitsin, bilim öğrensin
Bakırı altın yapar zerger ustalar

Anne

Okuyanın birisi midir Ahmetcan?
Yemeye evinde parça ekmeği yok.
Benim sözümü dinleyin, ey babası,
Okuduğu için olurmuş hep pişman.

Ota

Bu zamonda o'qumagon kishilar,
Non, osh o'rniga kesak tishlar.
Angladingmi so'zimni, ey onasi,
Ilmsizlar qiyin ishi ishlar.

Ona

O'g'il o'qusa, sigirni kim boqadur?
Qiz o'qusa, olovni kim yoqadur?
O'qugonlar bo'ladi beixlos,
Olamunchoq tumorni kim taqadur?

Ota

O'g'ul-qiz o'qusa, bo'lar olim,
Johil odamlar bo'latur zolim.
Baxtu iqbol ilma bog'liqdur,
Ilm o'qutmoq ahsan a'molim.

Ona

O'qubon o'g'lingiz bo'lurmi imom?
Mullodan qadrlilik shu kunda avom.
Roziya, Marziya ilmsiz-ku,
Tikishu osh, ish biladi - tamom!

Ota

O'qumasa o'g'il chapan bo'lodur,
Ilmsiz qiz vafosi kam bo'lodur.
Molu davlat besh-olti kunlikdur,
Dunyo moli go'ru kafan bo'lodur.

Ona

Bolalarni o'qutmasak nima g'am?
Ilm uchun qancha pul berub barham.
Hama birdek barobar insondur,
Mullodan ilmsizning qay yeri kam?

Ota

Farz o'qutmoq o'g'il-qizini ota,
Yordam etmoq kerak bularga ona.
Muncha bema'ni so'zlar aytursan?
So'zlagan so'zlaring barisi xato.

Ona

O'g'lingizni o'qutsangiz o'quting,
Manga desa bo'zu elak to'quting.
Qiz degan o'qusa, yomon bo'lodur,
Bu so'zumni xayolingizda tuting.

Ota

Qo'y, gapurma, kelishmagan so'zni,
O'qutaylik o'g'il bilan qizni.
Ikkisi ham uluma tolibdur,
Bo'lsa olim, qilur duo bizni.

Âta

Bu zamanda o'qumagan kishiler,
Nân, âş ornige kések tişler.
Angladingmi so'zimni, éy ânasi,
Îlmsizler kıyın işi işler.

Âna

Og'il o'qusa, sigirni kim baqadur?
Kız o'qusa, âlavni kim yaqadur?
O'quganlar boladi beihlas,
Alamunchaq tumarni kim taqadur?

Âta

Og'ul-kız o'qusa, bolur âlim,
Câhil âdamlar bolatur zâlim.
Baxtu ikbâl ilme bag'liqdur,
Îlm o'qutmâq ahsan amâlim.

Âna

O'qubân o'g'lingiz bolurmi imâm?
Molladan qadrlilik şu künde avam.
Râziye, Marziye ilmsiz-kü,
Tikiş-ü âş, iş bileli - tamam!

Âta

O'qumasa og'il çepen bolâdur,
Îlmsiz kız vefâsi kem bolâdur.
Mâlu devlet beş-âltı künlikdür,
Dunyâ mâli görü kefen bolâdur.

Âna

Bâlalarni o'qutmasak nima gam?
Îlm için kaçça pul berüb berhem.
Heme birdek berâber insândur,
Molladan ilmsizning kaç yeri kem?

Âta

Farz o'qutmâq og'il-qizini âta,
Yârdam etmâq kérek bularga âna.
Munça bemanî sözler aytursan?
Sözlegen sözlerni berisi hatâ.

Âna

O'g'lingizni o'qutsangiz o'quting,
Menge dese bâzu élek to'quting.
Kız dégen o'qusa, yâmân bolâdur,
Bu so'zumni hayâlingizde tuting.

Âta

Qoy, gepürme, kelişmeyen sözni,
O'qutaylik og'il bilen kızni.
İkkisi hem uluma tâlibdur,
Bolsa âlim, qilur duâ bizni.

Baba

Bu zamanda okumayan kishiler
Ekmek, yemek yerine toprak yerler.
Anladın mı sözüümü, ey annesi,
Bilimsizler zor işde çalışırlar

Anne

Og'ul okursa, inegi kim besleyecek?
Kız okursa, ocağı kim yakacak?
Okuyanın inancı zayıf olur,
Nazarboncuk ve muskayı kim takar?

Baba

Og'ul-kız okursa, olurlar alim,
Cahil adamların hepsi olur zalim.
Bahti ve geleceği bilime bağlı,
Bilim okutmak güzel isteğim.

Anne

Okuyup da og'lunuz imam mı olur?
Molladan ziyade avam hürmette.
Raziye, Merziye de bilimsiz, ama,
Dikiş bilir, yemek yapar, yeter ya

Baba

Okumazsa og'ul yeteneksiz olur
Bilimsiz kızın sadakati az olur
Mal-mülk dediğin geçicidir,
Dünya malı kabirlik kefen olur.

Anne

Çocuklar okumazsa bir şey olur mu?
Bilim için bunca para harcanır mı?
Okuyan da okumayan da aynı insandır,
Molladan cahilin bir eksigi var mı?

Baba

Okutmak og'ul-kızı babaya farzdır
Yardım etmek işi anneye borçtur
Ne kadar anlamsız sözler söylersin?
Söylediklerinin hepsi hatadır.

Anne

Og'lunuzu okutsanız, okutun,
Bana kalırsa, kumaş bile dokutun.
Kız dediğin okursa kötü olacak,
Bu sözüümü aklınızda tutun.

Baba

Sus, konuşma, yanıştır sözün
Okutalım, og'ul ile kızımızı.
İkisi de bilimle ilgilensin,
Alim olursa, bize dua ederler.

Ona

İlm uchun muncha bo'lasiz hijron?
O'zgalar ham sizing kabi inson.
Nega onlar o'qutmayur bolasin?
Bu ishingizga man juda hayron.

Ota

San o'zingni bil, o'zgani qo'yaver,
Yaxshi ko'rsang bolangni maktab ber.
Xulq, odob, ilm o'rgonsin,
Sanga ham manga ham xalq
rahmat der.

(*Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 1998. 1-j. B.134-137*).

Âna

İlm üçün munça bolasız hicrân?
Özgeler hem sizing kebi insân.
Nége ânlar okutmayur bâlasın?
Bu işingizge men cüde hayrân.

Âta

Sen özingni bil, özgeni qoyaver,
Yağşı korsang bâlangni mekteb ber.
Hulq, âdâb, ilm örgânsın,
Senge hem mence hem halk
rahmet der.

Kelime: âtun - okuma-yazma bilen, bilgin kadın

Anne

Okutmaya bu kadar heves neden?
Başkaları da sizin gibi insan.
Neden onlar okutmazlar çocuğun?
Bu işinizi ben anlıyamıyorum.

Baba

Sen kendini bil, başkaları bırak,
Seviyorsan çocuğunu okula ver.
Ahlak, adap, bilim öğrensin,
Sana da bana da halk teşekkür
desin.

Özbek Cedit yazarlarının önde gelen sanatkarlarından biri olan **Hamza Hekimzade Niyazi** (1889–1929) yazar, şair, bestekâr, tiyatro yazarı ve yönetmenidir. Bunun yanında pedagog olarak da önemli bir yere sahiptir. 7 Mart 1889 yılında Fergana vilayetinin Hokand şehrinde doğan Hamza önce eski mektep ve medresede Arapça ve Farsça, sonra Rus-Mahallî mektebinde Rusça öğrendi. Hamza'nın güçlü şair ve fikir adamı olarak yetişmesinde halk edebiyatı, klasik Doğu edebiyatı, Rus ve dünya edebiyatı etkili olmuştur. Hamza ilk şiirlerini Nevaî, Fuzulî, Mukimî ve Furkat gibi şairlerin eserleri etkisinde, onlardan esinlenerek yazar. Şairin eserlerindeki ulusal motifler halk tarafından büyük beğeniyle karşılanır. İlk şiirlerinden başlayarak tematik şiir şeklini seçti ve geliştirdi. Toplumsal konuları özgün örnek ve benzetmelerle anlattı.

Hamza 1903–1914 yılları arasında yazdığı 197 şiirini bir araya getirerek “*Divan-ı Nihanî*” adıyla yayımladı. Özbekçe ve Farsça şiirlerinde Nihanî mahlasını kullandı.

Şair 1910–1916 yıllarında eğitimle yakından ilgilenen şair mahallî okullar için *Yengil Edebiyat* (1914), *Oқиш Kitabi* (1914), *Қирâat Kitâbi* (1915) gibi ders kitapları hazırladı. Kitaplarında yer verdiği şiir, masal ve tekerlemeler de XX. Yüzyıl başlarındaki çocuk edebiyatının en iyi örnekleridir.

Hamza'nın hikâye ve romanları da bulunmaktadır. 1909–1910 yıllarında yazdığı ilk romanına *Haқиқat Kimde* ismini vermiş ama bu eser yayımlanmadan önce kaybolmuştur. Hamza'nın ikinci romanı 1915 yılında *Yeni Saâdet yahut Milli Roman* ismiyle Hokand'da taş basma olarak yayımlanır. Bu romanı şair okul öğrencileri için değil geniş halk tabakasını göz önünde bulundurarak yazmıştır. Yazar bu hususta eserin girişinde şöyle der: “*Bu eser okul için değil, belki halkımızın okuduğu esassız kitapların yerini tutması umudu ile yazılmıştır.*” Geniş okuyucu kitlesini göz önünde bulundurularak yazılan bu eserin şekil özellikleri de okuyucu seviyesine uygundur. Bunu yazar şu şekilde açıklar: “*Bizim Türkistan'da erkek ve kadınların çoğu eski usulde okudukları için yeni okul kitaplarını anlamakta zorlanırlar. Onun için bu roman da eski imla ve usulde yazıldı.*” Eserin merkezine âlimlik ve cahillik ortasındaki zıtlık esas alınmıştır.

Yazarın *Dört Aşk* olarak adlandırılan romanından günümüze kadar sadece *Üçreşuv* adlı bölümü ulaşmıştır. Eser Yusuf ve Şirin, Said ve Halime'nin sevgisi hakkındadır. Yazar sevgi konusuyla birlikte tüm eserlerinde eğitimin önemini de vurgulamıştır.

Yazarın *Zehirli Hayat* adlı tiyatro eseri 1916 yılında sahnelenmiş ve matbuatta yayımlanmıştır. Eser Özek kadınının acıklı hayatı üzerine kurulmuştur. Eserin başkahramanı Meryemhan kendi özgürlüğü için mücadele eden kendi ayakları üzerinde durabilmek için hareket eden aydın kadın sembolüdür. Bu tiyatro eseri o dönemde Türkistan'ın çeşitli şehirlerinde başarılı bir şekilde sahnelenmiş. Bunun dışında *Öç, Parancı sırları* (Ferace Sırla-

rı), *Evvelki Kadılar Yahut Meysere'nin işi* (1926) adlı tiyatro eserleri de Özbek tiyatrosunun yükseliş basamaklarını oluşturmaktadır.

Hamza, 1920'li yıllara kadar ceditçilik hareketinin ilkeleri doğrultusunda eserler yazdı. Sonraki dönemde Sovyet ideolojisini terennüm etmeye başladı. 1929 yılında Fergana'ya bağlı Şahimerdan köyünde yürüttüğü ateist propaganda faaliyetlerinden dolayı aşırı dinci kişiler tarafından taşlanarak öldürüldü.

Şairin **Oқиш Kitábı** adlı eserinden bir parça:

Farzu ayn olmuş bizim din içre bol huşyâr ilm,
Bâr-u yoқ musulmılığınımı farkıga darkâr ilm.

Héc kesden gunça-i dâniş açilmes, éy refiқ,
Her sabâқ қалbıga tégmес neşe-i munkâr ilm.

Ne üçün seyr eylesemiz tâpsa köngiller ziyâ,
Çünki kelmiş cennetden bir nişân gülzâr ilm.

Déme insân belki kâfir, momin ése-de hayvân,
Cahl-u gâfillik bile қılmâқ ése inkâr ilm.

Âdam-u hayvân zabânin bir-birida fark yoқ,
Şunçalik âdammimiz olduğı güftâr ilm.

Қuvva-yi hükm-i beserde âdam-u hayvân nedür,
Kör ilen her şaynı aslın bildirer envâr ilm.

Kim bilurdi âdam-u âlam nedür, hayvân neçük,
Bolmasa érди eger insânda bu âsâr ilm.

Қaysı bir mevcuda bâқsang bilmâқа keyfiyetin,
Lâzim olğay tâpmâқа evvel oқıb aқbâr ilm.

Gar maişetden sorarsan ibret âl derrendeden,
Bir- birige töme oldı bâisi ağıyâr ilm.

Âlemin güneşi күндür, âdaming hуrşidi ilm.
Âlemin zulmâtı tundur, âdaming nâdâr ilm.

Her murâding, maқsadingge yétmâқ istersen, murâd,
Köz açub bédâr bol, derkâr ilm, derkâr ilm.

Her taraққıy eylegen millet élige sâl қulâқ,
Кéче- күндüz sözleri efkâr ilm, efkâr ilm.

Ul haқıқat âyiniğa sayқal istersen, Nihân,
İlm iste, ilm iste, isteğil zinhâr ilm.

Anla! Bizim dinimizde birinci farzdır ilim,
Müslümanların anlaması gerekendir ilim.

Ey arkadaş! Bilimin goncası kendiliğinden açılmaz,
İlim her sabah kalbine doğmaz kuşun gagası ile.

Niçin gezmiyoruz gönüller ferah olur,
Çünkü gelmiş cennetten bir nişan güzâr ilim.

Deme insan belki kafirdir, mümin ise de hayvandır.
İlmi cahillik ve gâfillik ile inkar edeni.

İnsanların ve hayvanların dili bir-birinden farklı değil,
Madem insanız ilimden konuşalım.

İnsanlık aleminde insan ve hayvan nedir ki,
Gör ilim nuru her şeyin aslını gösterir.

Kim bilirdi insan nedir, alem nedir, hayvan nedir?
Olmasaydı eğer insanda bu tür ilim.

Hangi bir varlığın keyfiyetini bilmek için baksan,
Önce bilim haberlerini okuman gerekir.

Eğer yaşamdan sorarsan ibret al kaybolan hayvandan,
Birbirinin kaybolmasına neden olandır ilim düşmanlığı.

Âlemin güneşi күндür, insanın güneşi ilim.
Âlemin karanlığı gecedir, insanın cahillik.

Her muradın, maksadına ulaşmak istersen eğer,
Gözünü aç dikkatli ol, ilim gerekir, ilim gerekir.

Her gelişen yabancı millete kulak ver,
Gece - gündüz sözleri efkar ilim, efkar ilim.

O hakikat aynasını parlatmak istersen, Nihan,
İlim iste, ilim iste, kesinlikle ilim iste.

Özbek edebiyatının önemli temsilcilerinden biri olan ve milli roman akımının temeli- ni atan yazar **Abdulla Kadiri** (1894-1938) Taşkent'te doğdu.

“Herhâlde zamansız olmuş olmalı, sefil, bahçivanlıkla geçinen bir ailede doğmuşum.” diyordu o kendi anılarında. “Yaşım dokuz on olduktan sonra beni okula gönderdiler. Okulda aşağı yukarı iki üç yıl eski usulde okudum. Sonra ailemin yanından alarak, on iki yaşında beni bir zengin yanına hizmetçi olarak verdiler. Patronum tüccar olduğu için Rusça yazıp çizebilen

birine ihtiyaç duyuyordu. Muhtemelen bu sebeple beni Rus okuluna gönderdi. 1912 yılında pazarcılık yapan birinin yanında amir olarak çalışmaya başladım. Bu çevrede pazarcılar aracılığıyla Tatarların çıkardığı gazeteleri okuyarak gazete denen şeyin ne olduğunu öğrendim. 1913 yılında Özbekçe “Sedâ-i Türkistân”, “Semerkant”, “Âyina” gazeteleri çıkmaya başladığında bende de onlara makale yazıp gönderme fikri uyandı. 1913 yılında çıkan “Padarkuş” etkisindeki “Baxtsiz kuyov” adlı tiyatro kitabını 1915 yılında yazdım ve gönderdim. Yine aynı yıl tiyatrolarda çıkan, hikâye ve romanları taklit ederek “Juvânâz” (“Oğlan”) adlı hikâyeyi yazdım, neşrecek birini bulamadığım için kendim neşrettim.

Yazar ilk eserlerini vermeye 1913 – 1914 yıllarında başlamıştır. Onun “*Ahvâlimiz*”, “*Milletimge*”, “*Toy*” (1914 – 1915) gibi şiirleri “*Âyina*” dergisinde basıldı. Bu eserler de önce eğitimcilik görüşünün ürünü olup, halk arasındaki çirkin davranışlar ve alışkanlıklara karşı keskin eleştiriler taşırlar. “*Bahtsız kuyâv*” (1915) adlı trajedisinde ve “*Cuvânâz*” (1915), “*Ulâkda*” (1916) gibi hikâyelerinde de halkını okuryazar, bilgili, kültürlü ve özgür görme isteği anlaşılır.

1924 yılında Abdulla Kadirî Moskova’ya gidip Gazetecilik Enstitüsü’nde eğitim aldı. Moskova’dan dönerek “*Muştum*” dergisinde kadrosuz muhabir olarak çalışmaya başladı. Satirik hikâyeleri ilk olarak bu dergide basılmaya başlanmıştır. Yazar eserlerinde Kadirî, Culkunbay, Taşpolat, Âvsar, Dümbül gibi takma adlar kullanmıştır.

Abdulla Kadirî 1917 – 1918 yıllarından başlayarak “*Ötken Künler*” romanı için malzeme toplamaya başladı. 1922 yılında romanın ilk bölümleri “*İnkılâb*” dergisinde yayımlanmaya başladı. 1925 – 1926 yıllarında “*Ötken Künler*” üç bölüm hâlinde kitap olarak yayımlandı. Bu eser, ilk realist Özbek romanı olarak, Kadirî’nin ceditçi, siyasi görüşlerini ve yüksek bedii ifadesini bir araya getirmiş bir eserdir.

1928 yılında yazarın ikinci tarihî romanı “*Méhrâbdan Çayân*” (Mihraptan Çıkan Akrep) basıldı. Bu roman da yazara büyük ün getirdi. 1934 yılına gelindiğinde ise Abdulla Kadirî çiftçilik konusunu işleyen “*Âbit ketmân*” adlı hikâyesini yayımladı. Bunun dışında, Rus yazarları Gogol, Çehov ve başka Batılı yazarların satirik hikâyelerini de Özbekçeye çevirdi.

Onun “*Emir Ömer Han’ın Cariyesi*”, “*Hırsız Namaz*”, “*Dehşet*” gibi romanlar yazma arzusunda olduğu biliniyor. Ancak vakitsiz ölümü yüzünden isteklerini gerçekleştiremedi.

Abdulla Kadirî 31 Aralık 1937’de hapse atıldı. O, “*Bana yapılan suçlamaların hepsini reddediyorum. Hakikat uğruna hiçbir cezadan, işkenceden korkmuyorum. Eğer ateş edecek olsalar göğsümü gere gere karşılarda dururum...*” sözleriyle davasındaki kararlılığını göstermiştir.

Abdulla Kadirî 4 Ekim 1938’de Taşkent’te Bözsü deresi boyunda öldürüldü. Onun eserleri 1956 yılında yapılan Komünist Partisi’nin 20. Kurultayı’ndan sonra ortaya çıkan siyasî yumuşama devrinde yeniden yayınlanmaya başlandı.

Abdulla Kadiri, Ötken Künler, Okuma Parçası

Han Kızına Layık Bir Yiğit

İpekçi Ziya'nın evinde Atabey şerefine verilen ziyafette başka misafirler arasında Hamit, Rahmet ve Hasan Ali de vardı. Tanışma bölümünden sonra Atabey ile sandıkçı Mirza Kerim sık sık göz göze gelmeye başladılar. Mirza Kerim Atabeye bir şeyler sormaya fırsat bekliyor fakat Hacı Ekrem ile ipekçi Ziya'nın havadan sudan konuşmalarının ardı kesilmiyordu.

Onlar üçüncü defe göz göze geldiklerinde Mirza Kerim gülümseyerek sordu:

— Beni hatırlayabildiniz mi Bey?

Atabey Mirza Kerim'e dikkat ve itibar ile baktıktan sonra cevap verdi:

— Yok, amca.

— Kaç yaşına geldiniz?

— Yirmi dört...

Sandıkçı kendi kendine bir şeylerin hesabını yaptıktan sonra:

— Anlaşıyor ki, siz beni hatırlayamazsınız. — Ben Taşkent'te sandıkçılık yaptığım zamanlarda siz tahminen beş altı yaşlı çocuktunuz... Sanki daha dün Taşkent'teymişim ve daha dün sizin evinizde misafir olmuşum gibi... Ama gerçekte aradan on beş yirmi yıl geçmiş, siz de kocaman yiğit olmuşsunuz, ömür atılan ok gibiymiş.

— Siz bizim evimize gelmiş miydiniz?

— Çok defa misafir oldum, o vakitler dediniz de hayattaydı.

Bu ikisinin konuşmasına kulak verip oturan Hasan Ali de söze katıldı:

— Amcanız bizim eve gelip misafir olduğu vakitlerde siz küçücük çocuktunuz, bey - dedi. — Amcanız sizi saraylara da götürürdü.

Atabey utangaç bir tavırla gülümseyerek Mirza Kerim'e baktı:

— Maalesef hatırlayamadım, — dedi. Sandıkçı yine bir şeyler söylemek üzereyken Hacı Ekrem ona fırsat vermedi.

— Hacı Bey ağamız şu günlerde ne işle meşguller?

Atabey:

— Taşkent Beyi'nin huzurunda müşavir olarak görev yapıyorlar.

— Aziz Bey şu günlerde de Taşkent'in hâkimi midir?

— Öyle.

— Beyliği batsın, Onu tıfil Aziz deyin, — dedi Hamit ve Hacı Ekrem'e bakıp güldü: — Yakınlara dek çolak Müslüman'ın bezmi tıfil Aziz'le eğlenceli olurdu, — diye ekledi ve büyük bir şey keşfetmiş gibi mağrurca ziyafette bulunanlara baktı. Hamit'in uygunsuz eleştirisi mecliste soğuk hava oluştursa da Hacı Ekrem soru sormaya devam etti:

— Hâkiminiz çok zalimmiş, bu doğru mudur?

— Doğrudur, — dedi Bey. — Aziz Bey'in zulmünden halkın sabrı kalmadı artık.

Atabey'in bu cevabından sadece Hacı Ekrem değil belki de mecliste bulunan başka kişiler de şaşırmişti. Babasının velinimetini olan bir beyin zalimliğini itiraf etmek gerçekten de şaşılacak bir şeydi. Aziz Bey'in Türkistan Hanlığının en zalim ve müstebit beylerin birisi olduğu ve onun kendi yönetimindeki Taşkent halkına yaptığı zulümler Fergana'da dillere destan olmuştu. Hacı Ekrem'in bu soruyu sormaktan amacı Aziz Bey'in en yakını olan kişinin oğlunu smamaktı. Atabey'in cevabından Hacı Ekrem'in şaşkınlığı arttı ve daha da meraklanarak: — Babamız Aziz Bey'in müşaviriymiş, neden ona doğru yolu göstermiyor? — dedi.

— Affedersiniz, amca, — diye Atabey gülümsedi: — siz babamın müşavirliğini başka türlü anlamışa benziyorsunuz... Bizim beylere halkı yönetme konusunda müşavir olmak imkânsız bir şeydir. Babam Aziz Bey'in müşaviri ve yakın sohbet arkadaşı olduğu sanılsa bile aslında bu cüzi işlerde geçerlidir. Bununla ilgili size bir örnek vereyim, bu iş yakınlarda oldu: Taşkent'teki Cuma sohbetlerinden birinde bir kişi Aziz Bey'i över ve bu övgülere karşı başka birisi ise "Niçin bu kadar övüyorsun, Aziz Bey dediğin bir tıful yahu" demiş. Onların konuşmasını işiten casuslardan biri bu sözü Aziz Bey'e iletmiş. Ertesi gün Aziz Bey o iki kişiyi huzuruna çağırması ve kendisini övene yüksek mertebe verirken, ikincisine ölüm cezası tayin etmiş. Bu hükmün okunurken orada bulunan babam mahkûmun suçunu sorduğunda Aziz Bey cellâda bağırmış: "Hemen götür!" Babam yine bir defa mahkûmun bağışlanmasını isteyince Aziz Bey cellâda emretmiş: "Elindekini bırak yerine Hacı'yı götür!" — İşte gördünüz mü babamın kadir kıymetini?

— Öyleyse ahali neden Han hazretlerine şikâyet etmiyor?

— Kaçmıca şikâyetten bahsediyorsunuz, — dedi Atabey. — Aziz Bey'den zulüm ve eziyet görenlerle birlikte şimdi onuncu şikâyetnamemizi yollamışızdır. Lakin Han hazretlerinin müşaviri olan kişinin zulümde Aziz Bey'den de zalim kişiye biz ne yapabiliriz? Ancak şunu da söylemek gerekir ki, son zamanlarda Aziz Bey, Hokand'ın emir ve fermanlarını umursamaz oldu. "İtaatsizlik etmesin" şeklinde yazdığımız şikâyetlerimize de Merkez'in görmezlikten gelme ihtimali var. Anlaşılan o ki, Taşkent halkı Aziz Bey'in zulmünden artık bezdi de kimden yardım isteyeceğini bilemiyor. Hacı Yusuf Bey'in nasıl bir insan olduğunu Hacı Ekrem artık anlamış olacak ki, bu hususta soru sormadı ve başka konulara geçtiler. Ziyafet içtenlikle oluşturulduğundan sofraya da kadırlı misafire yakışır bir şekilde hazırlanmıştı. İpekçi Ziya ile oğlu Rahmet'in misafirleri sık sık sofraya buyur etmeleri başkalarının iştahını kabartsa da Atabey'de böyle bir şey hissedilmez, oturduğu yerde hayallere dalmıştı. O neleri hayal ediyor, neleri düşünüyordu - bilmek zor olsa bile onun şu anki hareketleri dikkati çekiyordu. Hayal ederken dalgın gözlerle karşısındaki Mirza Kerim'e bakıyor, onun da kendisine baktığını hissedince gözlerini sofraya çevirip iştahını çekmediği şeylere göz gezdiriyordu. Atabey'in bu halini meclistikiler sezmeseler de Hamit onu takip ediyor gibiydi.

— Ticari işlerle hangi şehirlere gittiniz, Bey? — diye sordu sandıkçı.

— Kendi şehirlerimizden çoğunu gördüm, — dedi Atabey. — Rus şehirlerinden Şemey (Semipalatinsk)'e kadar gittim.

— Aaa, siz Şemey'e de mi gittiniz? — diye şaşırıp ipekçi Ziya.

— Geçen sene gitmiştim, — diye karşılık verdi Atabey, — gidişim uygunsuz bir zamana denk geldiği için çok eziyet çektim.

— Greçek tüccar sizmişsiniz, — dedi sandıkçı, — biz bu yaşımıza geldik, hala kendi şehirlerimizin bazılarını göremedik, siz Rusların Şemey'ine kadar gitmişsiniz.

— "Gezen derya, oturan şilte" imiş, — dedi Hacı Ekrem.

Türkistan'da Rus şehirlerine gidip ticaret yapanların sayısı çok az olduğundan yabancı ülkeleri gören Atabey mecliste hayli dikkat çekti. Ruslar hakkında olur olmaz rivayetler işiten sandıkçı ve ipekçi Ziya işin gerçek yüzünü Atabey'den öğrenmek istediler. Ondan Şemey'de neler gördüğünü sordular. Atabey Şemey'le ilgili hatıralarını anlattı. Rusların siyasi, ekonomik ve sosyal hayatları hakkında dinleyenleri hayrette bırakarak en ince ayrıntısına kadar anlattıktan sonra:

— Şemey'e gitmeden önce kendi yönetimimizi gördüğüm için her yerde de aynı olsa gerek diye düşünürdüm, — dedi Atabey. — Lakin Şemey benim fikrimi alt üst etti. Beni de tamamıyla değiştirdi. Ben Rusların idarî işlerini görünce kendi yönetimimizi sanki bir oyuncak olduğunu kabul etmek zorunda kaldım. Bizim idarî sistemimiz bugünkü düzensizliğiyle devam ederse halimiz ne olacağına aklım ermiyor. Şemey'de iken kanatlanıp uçsam da memleketime varsam ve doğruca Han hazretlerinin huzuruna girip Rus hükümeti kanunlarını tek tek açıklasam, Han hazretleri de anlattıklarımı dinlese ve Rusların idari yapısını ülkede uygulanmasına ferman çıkartsa, ben de kendi ülkemi bir ay içerisinde Rus'unki ile aynı düzeyde görsem diye hayal ettim. Fakat vatana dönüp gördüm ki, Şemey'de düşündüklerim, imrendiklerim sadece bir tatlı hayalmiş. Burada sözümü dinleyecek birisini bulamadım. Dinleyenler de: "Senin hayallerini Han dinler mi, hangi bey bunu uygular?" — diye beni hayal kırıklığına uğrattılar. Önceleri ben onların sözlerine aldırış etmediysem de sonradan doğru sözü söylediklerini anladım. Gerçekten de kabristanda "Hayyalal felah"ı kim duyar ki?

Meclis Atabey'in Şemey hakkındaki hatıralarını merakla dinlediler ve bu güne kadar kimse-den duymadıkları bu fikirler karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Bu güne kadar istikbali düşünmeyen bu Türkistan ataları Atabey'in içtenlikle söylediklerine ilgisiz kalmadılar.

— Emirî Ömer Han gibi adil padişah gelseydi, — dedi sandıkçı, — Bizler de Rusları geride bırakırdık.

İpekçi Ziya:

— Biz kendi huyumuzdan dolayı bu duruma düştük, — dedi.

Hacı Ekrem:

— Doğru!

Hamit de başkalarından geri kalmamak için: "Allah kâfire bu dünyayı vermiş" — dedi.

— Bence, Rusların bizden ileride olması onların ittifak içinde olmalarından olsa gerek, dedi Atabey. — Fakat bizim her gün geriye gitmemizin nedeni kendi aramızdaki kavgalardır, — diye düşünüyorum. Bu hususta Ziya amcanın dediklerine kısmen katılmak mümkündür. Aramızda bu vahim durumu gerçek boyutunu anlayan insanlar yok. Aksine bozguncu ve kavgacı unsurlar çoğalıp, sade halkı sürekli uçuruma sürüklemektedir. Bu günkü "Karaçapan"larla (Kıpçaklar Özbekleri karaçapan derlerdi) Kıpçakların kavgasını örnek olarak göstereyim: iyi düşünün bu kavgalardan bize veya Kıpçak biraderlerimize ne menfaat geliyor ki? — Sadece bundan çıkar gözetenler iki halk arasına düşmanlık tohumlarını saçmakta olan birkaç bozguncu yöneticiden başkası değildir. Örneğin Müslümankul'un iyi adam olduğunu kim söyleyebilir? — Onun ülke için kan dökmekten başka menfaati oldu mu ki? Müslümankul kendi çıkarları doğrultusunda kavga çıkartmak için damadı Şiralihan'ı öldürtüp, günahsız Murathan'ı şehit etti. Koyun gibi uysal Taşkent hâkimi Selimsak Bey'i öldürüp yerine Aziz Bey gibi zalimi tayin etti. Kendini emir ilan ederek akılsız bir çocuğu (Hudayar'ı) Han diye halkın tepesine getirdi. Doğru, eğer Müslümankul bu işleri iyi bir niyeti uğruna yapsaydı, ülkede asayiş sağlansaydı, zalimi aradan kaldırıp yurda barış getirseydi ona kim ne derdi? Halbuki Taşkent tarihinde eşi benzeri görülmemeyen Aziz Bey gibi vahşiyi ancak şu Müslümankul başımıza getirdi. Eğer Müslümankul iyi adam olsaydı halk başına bu belayı getirmezdi. Kendi çıkarları için istibdat yoluyla halka eziyet edenler ortadan kaldırılmayınca bize kurtuluş yoktur. Bunun gibileri kim olursa olsun iş başından uzaklaştırmak ve onların yerine dürüst ve samimi insanları getirmek kurtuluşumuzun tek yoludur.

Atabey mecliste bulunanlar için tamamen yeni ve duyulmamış fikirleri anlatırken onlar şaşkınlık içinde dinlerlerdi. Onlar mevcut kavgaların asıl sebeplerini iyi anlıyor ve kendilerince değerlendiriyorlardı. Atabey'in bu tür fikir ve görüşleri meclistekilere ipucu vermiş gibi oldu. Gerçi açıkça söylemeseler de yüz ifadelerinden Atabey'i takdir ettikleri ve alkışladıkları görülmekteydi.

(Kadirî 1996: 5-9)

Cedit edebiyatının önemli isimlerinden biri **Abdulhamit Süleyman oğlu Çolpan** (1897-1938) Andican'da doğdu. Babası Süleymankul Molla Muhammed Yunusoğlu, çiftçilik ve ticaretle uğraşan münevver bir kişidir. Süleymankul'un sanat ve edebiyatla ilgilendiği hatta "Rüsva" adıyla şiirler yazıp bir Divan oluşturduğu da bilinmektedir. Annesi Aşşabibi özellikle bir eğitim almamasına karşın ufku geniş, hoş sohbet, yöresel türkülerini bütünüyle bilen bir kadındı.

Çolpan, ilköğrenimine kendi mahallesindeki mektepte başlamış ve daha öğrenim hayatının ilk yıllarında keskin zekâsıyla sınıf arkadaşlarının arasından sıyrılıp öne çıkmıştır. O, kısa zamanda okumayı ve yazmayı öğrenmiş, Kur'anı Kerimi ezberlemiştir. Devrin şartları doğrultusunda oğlunun Rus dili ve kültüründen de bilgili olmasını isteyen babası Abdülhamit Çolpan'ı Andican'daki mahalli Rus mektebine vermiştir. Böylelikle Çolpan söz konusu mahalli Rus okulunda Batı edebiyatı ile tanışma fırsatı bulmuştur. Çolpan bu okuldaki derslerini başarılı bir şekilde verdiğinde oğlunun medresede öğretmen olmasını isteyen babası Süleymankul, yetenekli oğlunu bu kez de medreseye göndermiş ve orada iyi bir eğitim almasını sağlamıştır. Abdülhamit medresede Farsça ve Arapça öğrendi. Ancak medreseye devam ettiği bu dönemde büyük Başkurt âlimi Zeki Velidi Togan'ın ve genç Özbek yazar Fitrat'ın eserleri aracılığıyla Türkçülük ve Ceditçilik düşünceleriyle tanışan Çolpan, öğretmen değil "Özbekler'in milli yazarı" olmaya karar verdi. Evdekilerden izin almadan Taşkent'e gidip burada yazmakla meşgul olan Çolpan, Türk, Rus ve Fars dilleri aracılığıyla da dünya edebiyatının önemli eserlerini okumuştur.

Bu sıralarda İsmail Gaspıralı'nın ceditçi fikirleri Türkistan'da hızla yayılmakta idi. Çolpan da bu fikirleri benimseyerek takip etti ve Türkistan'daki yenileşme hareketlerine önemli katkıda bulundu.

Çolpan'ın şiir ve yazıları "Sedâ-yı Türkistan", "Sedâ-yı Fergana", "Türkistan Vilayetinin Gazeti" gibi süreli yayınlarda "Kalander", "Mirza Kalander", "Andicanlı", "Çolpan" mahlaslarıyla yayımlanmıştır. Sonraları "Çolpan" onun esas mahlası olarak kaldı. 18 Nisan 1914'te "Sedâ-yı Türkistan" gazetesinde Çolpan'ın "Türkistanlı Karındaşlarımızza (Türkistanlı Kardeşlerimize)" adlı şiiri yayımlandı. Aradan on bir gün geçtikten sonra yine aynı gazetede onun "Kurbân-ı Cehâlet (Cehalet Kurbanı)" adlı hikâyesi yayımlandı. Aynı yıl içinde genç yazar Çolpan, kendi eserlerinin mahiyetini ifade eden "Adabiyât nedir? (Edebiyat Nedir?)" adlı makalesini yayımladı. Bir süre sonra da "Doktur Muhammediyâr (Doktor Muhammedyar)" adlı hikâyesi basıldı. Kısa zamanda Çolpan, "yeni edebiyatın parlak yıldızı" sıfatıyla tanındı.

Rusya'da siyasi çalkantıların yaşandığı dönemde bir süre Orenburg'ta yaşamış ve burada Başkurt Hükümeti mahkemesinde kâtip olarak çalışmıştır. Daha sonra Taşkent'e geri dönüp 1920 yılına kadar *TurkRosta*'da muhabirlik yapmıştır.

Bu yıllar aydınlar için kendi yollarını çizme, kendi kaderlerini tayin etme devriydi. Bu dönemde aydınlar, Çolpan ve Fitrat'ın başkanlığındaki "Çağatay Görüngü" topluluğunun toplantılarına katılıp millete ve vatana daha iyi hizmet etmenin yollarını araştırıyordu.

1920 yılında Bakü'de düzenlenen Şark Halklarının Kurultayı Çolpan'ın fikirlerinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. O tam olarak burada vatanı uğruna fedakârlığa hazır milliyetçi bir şair olma yolunu seçmiştir.

Bakü'den döndükten sonra Çolpan Fitrat'ın teklifi üzerine Buhara'ya gitti ve 1921-1922 yıllarında Özbek dilindeki “*Buhara Ahbâri* (Buhara Haberleri)” gazetesine başkanlık etti. Bu dönemde gazete, Özbek dilini resmi dil olarak yaymada, Buharalı emekçileri siyasi hayata yönlendirmede, edebiyat ve sanatı geliştirme yolunda önde gelen yayın olma niteliğini kazanmıştır.

1922 yılında şair Taşkent'e geri döndü ve “İnkılâb” adlı dergiyle aynı yolu izleyerek profesyonel Özbek tiyatrosunun şekillenmesine ve bu alanın nitelikli eserlere sahip olmasına ortaklık etti.

1923 yılında Çolpan Andican'da yeni çıkmaya başlayan “Darhân” gazetesinde işe başladı. Bir yıl sonra gazete kapatılınca Taşkent'e geri döndü. Bu dönemde milli Özbek tiyatrosunu oluşturmak için yirmi dört yetenekli Özbek genci Moskova'ya gönderildi. Burada kendi başına bir devlet olarak sayılan Buhara Maarif Evi'nde bir tiyatro evi meydana getirildi. Rus dili ve edebiyatı hakkında derin bilgiye sahip olan Çolpan, 1924 yılında Moskova'ya gitti ve bu tiyatro evinde yönetmen olarak çalıştı. Çolpan bu yıllarda V. Bryusov adındaki edebiyat fakültesinde derse katılmış. Moskova edebi muhiti Çolpan'ı ciddi derecede etkilemiştir. O en güncel edebî yeniliklerden doğrudan haberdar oluyordu. Rus sanatçılarıyla yakın ilişkiler kurdu.

20'li yıllar Çolpan için verimli bir dönem olmuştur. 20'li yılların ilk yarısında o dönemde Türkistan'da çıkmakta olan bütün önemli gazete ve dergilerde Çolpan'ın şiirleri basılır. Onun şiirleri “Özbek Yaş Şairleri” (1923), “Gözel Yazgıçlar” (1925), “Edebiyat parçaları” (1926) gibi antoloji ve şiir kitaplarında yer almış, mekteplere de girmiştir. Bu yıllarda onun “Uygânis (Uyanış)” (1922), “Bulaqlar” (1923), “Tâng surları” (1926) gibi şiir kitapları yayınlandı. Bu yıllarda Çolpan “Yârkınây” (1921), “Halil Fereng” (1921), “Çörining İsyâni” (1926), “Yene Üylenemen” (1926), “Ortâk Karşibâyev” (1928), “Hücum” (1928) gibi eserler ortaya koyup milli tiyatroyu zenginleştirmiştir.

1926 yılında Taşkent'e geri dönen Çolpan Sovyet hükümetinin dalkavukları hâline gelmiş yeteneksiz kişilerin hücumuna uğradı. Onu “milliyetçi ve karamsar” şair diye eleştirdiler. Ülke basınında Çolpan'ın eserleri hakkında çeşitli fikirler öne sürüldü. Kadiri, Fitrat gibi yazarların şairi koruyup kollamalarına bakılmadan şair Komünist ideolojinin hizmetkârları tarafından eleştirildi. Son olarak 1927 yılının Ekim ayında düzenlenen II. Kurultayda Çolpan'ın eserleri “ideolojik tutarsız” olduğu gerekçesiyle hükümetin danışmanlarından biri olan Akmel İkrarov tarafından eleştirildiği zaman Çolpan bu eleştiriler karşısında neredeyse yalnız kalmıştı.

XX. yüzyılın 30'lu yıllarına gelindiğinde Çolpan'a göre siyasi- ideolojik eğilim daha da güçlendi. Sonuçta, şair 1932 yılında taşınıp Moskova'ya gitti. Burada Gogol, I. Franko ve Andreyev gibi yazarların eserlerini Özbekçe'ye çevirdi. 1935 yılına kadar burada yaşadıkdan sonra tekrar Taşkent'e döndü ve tiyatrodaki edebi danışman olarak çalıştı. Bu yıllarda Çolpan'a yöneltilen hücumlar daha da fazlalaştı ve yazarın eserleri basılmıyordu. Bundan sonra o, çoğunlukla edebi tercüme ile ilgilendi. Şekspir'in “Hamlet”, Puşkin'in “Boris Godunov”, “Dubrovskiy”, Gorki'nin “Ana” gibi eserlerini Rusçadan Özbekçeye aktardı. Bu tehlikeli yıllarda Çolpan “Keçe ve kunduz” romanını, “Sâz” adlı şiir kitabını meydana getirdi.

Milletinin geleceği için fedakârlıktan kaçınmayan bu cesur yazar, 14 Temmuz 1937'de tutuklandı. Devrindeki bir grup aydın gibi o da 4 Ekim 1938 tarihinde öldürülmüştür.

Çolpan'ın 1921 yılında yazılan şiirlerinden biri “Güz” adını taşır. Bu şiirde de şair Rus istilâsı karşısındaki Türkistan'ın hâlini mecazî bir biçimde anlatmaktadır. Şiirde yaz mev-

siminde; yemyeşil yaprakların sararması, gökyüzünün kara bulutlarla kaplanması, gökyüzünde kargaların sıra sıra dizilip geçmesi Türkistan'ın başına gelen istilâ manzarasını gözler önüne serer. Şiirin iki satırdan oluşan son kısmı gayet önemli mesajlar taşımaktadır: *Bütün varlık – asırlık sönmek üzere, Soğuk... kara kışa girmek üzere*. Şair ülke ile ilgili her şeyin uzun bir sönüş ve kayboluş dönemine girmekte olduğunu vurgularken, bu dönemi “soğuk... kara kış” diye adlandırmaktadır. Soğuk kelimesinden sonra üç noktanın konması hatta şiirin son kısmının iki satırla bitmesi de şairin yarım kalan arzularını, hayallerini ifade etmektedir. Aynı yemyeşil iken sararan yapraklar misali.

KÜZ

Köm-kök éken, sarğaydılar yaprâklar –
Âğrık, mağlub, tutkun şarknıñ yüzidék.
Borânlarnıñ közleri, kim oynâklar,
Gâlib ğarbniñ kânga tolğan közidék,

Çâra bulut todası kim köklerni –
Şarknı yâpĝen perde yanglıĝ yâpmuşdır.
Küz hoşını – âĝu toluĝ oklarını
Yâz baĝrıĝa héç sanâksız âtmishdir!

Balâ yañlıĝ katâr-katâr çizilib,
Kök yüziden karĝalar hem ötelər.
Şarkdék içden yeşiringine ézilib,
Köp cânlılar soñĝi tinni küteler.

Bütün bârlık – çâĝlık öçiş âldide,
Sâvuĝ... kâra kışĝa köçiş âldide.

GÜZ

Yem-yeşil iken sarardılar yapraklar –
Hasta, mağlup, tutkun Doĝu'nun yüzü gibi.
Boranların gözleri gibi oynar,
Galip Batı'nın kanla dolmuş gözleri gibi.

Kara bulutlar gibi gökyüzünü
Doĝu'yu örten perde gibi örtmüştür.
Güz ordusu zehir dolu okları
Yaz baĝrına sayısızca atmıştır.

Bela misali sıra sıra dizilip
Gökyüzünde kargalar da geçerler.
Doĝu gibi içten sezdirmeden ezilip
Çok insanlar son sesi beklerler.

Bütün varlık – asırlık sönmek üzere,
Soğuk... kara kışa girmek üzere.

Çolpan'ın “Kişen” (Pranga) adlı şiirinde mecazi olarak şekilde, Türkistan'ı ve Türkistanlıları prangaya vurulmuş tutsak olarak ve Rusya istilâsı altında esareti de prangaya bağlı hayat olarak ele alır. (Yarkin, 1970)

Kişen

Kişen! gövdemdeki izler, bukün hem ketkeni yoĝtur!
Temir barmâklarınıñnıñ dâĝı bütkül kêtkeni yoĝtur!

Né müdhiş, né sovuĝ-menhus, né kıskanmaz kuçâĝing bâr!
Beşer târihiniñ her safhasında kânlı dâĝıñ bâr!

Yumulmuş közleriniñ her biri élni kahreyler,
Faĝat bir barlıĝındur kim bütün bârlıĝnı zehreyler:

Kulüp birden seniñ ârk'inde kop yıllar kâlup kettim.
Faĝat her tebrenişden kurtuluşlknı ümid ettim.

Kişen! Gövdemdeki dâĝıñ henüz hem bitkeni yoĝtur!
Faĝat bütkül kurtulmaĝla ümidim émdi artıktır!

Pranga

Pranga gövdemdeki izler bugün dahi gitmiş değildir!
Demir parmaklarının yarası, büsbütün geçmiş değildir.

Ne korkunç, ne soğuk uğursuz, ne acıma kuaĝın var!
İnsanlık tarihinin her safhasında kanlı yaran var.

Yumulmuş gözlerinin her biri ulusu kahreder,
Fakat sadece varlıĝındır ki, bütün varlıĝı zehreder!

Kilit altında senin sarayında çok yıllar kalıp gittim
Fakat her sarsıntıdan kurtulmayı ümit ettim.

Pranga gövdemdeki yaran şimdi dahi geçmemiştir.
Fakat büsbütün kurtulmak için ümidim fazladır!

Özet

Çağatay edebiyatının 17.-18. yüzyılları Özbek Hanlıkları dönemi olarak da bilinir. Bu dönemde Çağatay edebî gelenekleri zayıflayarak devam ettiğinden bu dönem gerileme ve zayıflama dönemi olarak da değerlendirilir. Bu devirde, Hive, Buhara ve Hokand hanlıkları arasında iç çatışmaların, taht kavgalarının sıkça yaşandığı görülmektedir. Sanat bakımından yüksek edebî eserler ortaya çıkmadığı ve mevcut eserlerde Ali Şir Nevai dönemi şairlerinin eserlerinin taklit edildiği bilinmektedir. Bu devir edebiyatı, hanlık saraylarında gelişme gösterdiğinden Hive, Buhara ve Hokand edebî muhiti olarak tasnif edilmektedir.

19. yüzyılın ortalarında Türkistan'da siyasî, sosyal ve iktisadî hayat, bütün yönleriyle değişmeye başlar. “Marifetçilik Edebiyatı” olarak adlandırılan bu dönemde Özbek edebiyatına toplumsal yaşamla ilgili ve sıradan insana özgü imgeler, duygular, halkın konuştuğu dille ifade edilen konular girmiştir. Bu konular özellikle Hokand, Buhara ve Hive edebî muhitlerinde daha etkin bir şekilde ele alınmaya başlar. Bu devirde eskiden mevcut olan manzum mektup türünün yeniden canlandığı görülmektedir. Mukimî, Furkat, Zevkî, Nâdım gibi şairlerin kendi aralarındaki yazışmalarında bunun güzel örnekleri ortaya çıkar. Bu edebiyat ürünlerinde toplumsal sorunlarının sade dille anlatıldığı göze çarpar. Şairler ülkedeki fakirliğin tek nedeni olarak cehalet ve eğitimsizliği gösterir. Onun için de bu dönemde maarifi geliştirme konusu ön plana çıkmış ve edebî eserlere yansımıştır.

20. yüzyılın başlarında Özbek sosyal hayatında olduğu gibi edebî hayatta da pek çok yenilik meydana gelir. Bu dönemde Ceditçilik (yenileşme) devri adı verilmesinde İsmail Gaspıralı'nın görüşleri ve faaliyetleri etkili olur. İsmail Gaspıralı'nın Semerkant ve Buhara'ya gelerek “Usul-i Cedit” okulunu açması bu yenilikçi hareketin bütün Türkistan'a hızla yayılmasına neden olur. Bu hareket neticesinde Türkistan'ın çeşitli yerlerinde mezkûr adı taşıyan okullar açılır Özbek dil ve edebiyatında Cedit devri müstesna bir yere sahiptir. Modern Özbek dilinin temelleri ve kuruluşu bu dönemde gerçekleşmiştir. Roman, hikâye, drama, tiyatro gibi pek çok edebî tür Özbek edebiyatında bu dönemde ortaya çıkmıştır. Özellikle basın-yayın faaliyetlerinin artış göstermesi, dergilerin sürekli yayın faaliyetlerinde bulunması kalem sahiplerinin ellerini ve zihinlerini güçlendirmiştir. Bu tür faaliyetlerde kullanılan dilin millî dil olan Özbekçe olması, anlaşılma ve anlatma noktasında önemli katkılar sağlamıştır. Millî bir dil ve millî bir edebiyattan söz etmenin mümkün olduğu yıllar Cedit devridir. Marifetçiler millî edebiyata yeni konular getirdiler ise, ceditler Özbek edebiyatını tiyatro, roman, hikâye gibi yeni türlerle zenginleştirdiler.

Mahmudhoca Behbudî, Abdulla Avlanî, Hamza Hekimzade Niyazî, Abdurauf Fitrat, Abdulla Kadiri, Çolpan vb şair ve yazarlar Özbek edebiyatının bu dönemdeki en önemli temsilcilerindendir.

Kendimizi Sınayalım

1. “Çağatay Edebiyatı”nın doğru tanımı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Cengiz Han'ın ve eşi Börte Ucin'in ikinci çocukları olan Çağatay'ın kurduğu ve yönettiği edebiyata Çağatay Edebiyatı denir.
 - b. Çağatay'ın hükümranlığındaki topraklarda oluşan, Çağatay'ın ölümünden sonra Asya'da gelişen Türk edebiyatına Çağatay Edebiyatı denir.
 - c. Cengiz Han'ın hükmettiği topraklarda ortaya çıkan, Moğolların sözlü kültürüne dayalı edebiyata Çağatay Edebiyatı denir.
 - d. Çağdaş Özbek edebiyatına Çağatay Edebiyatı denir.
 - e. Orta Asya'daki Hanlıkların oluşturduğu ortak edebiyata Çağatay Edebiyatı denir.
2. Ceditçilik döneminin özellikleri hangi cevapta doğru verilmiştir?
 - a. 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'daki medrese ve mekteplerin modernleştirilmesine yönelik yeni düzenlemeler gündeme getirilmiştir. Edebiyat sosyal hayattaki yenileşmeleri takaiip etmek yerine dini konuların yenileşmesi üzerinde yoğunlaşmıştır.
 - b. Türk halkları arasında 18. yüzyılın ikinci yarısında ilk önce medreselerin modernleştirilmesiyle kendini gösteren ve 1850 yılından sonra basında, tiyatrodaki edebiyatta ve siyasette ağırlığını hissettiren yenilik hareketi sonucu ortaya çıkmıştır.
 - c. Osmanlı yenilikçi hareketlerinin sonucu olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'da ortaya çıkmıştır ve edebiyata bir çok konuda yenilikler getirmiştir. Roman ve hikaye türü bu dönem yazarları sayesinde gelişmiştir.
 - d. Roman, hikâye, drama, tiyatro gibi pek çok edebî tür Özbek edebiyatında bu dönemde ortaya çıkmıştır. Özellikle basın-yayın faaliyetleri artış göstermiştir. Millî dil ve millî edebiyatı oluşturmaya yönelik çalışmalar artmıştır.
 - e. Türk halkları arasında 19. yüzyılın ikinci yarısında ilk önce İslami okulların modernleştirilmesiyle kendini gösteren ve ülke yönetiminde özgürlük, basında demokrasi talepleriyle başlatılan yenilik hareketinin sonucudur. Cedit edebiyatında Türkçülük ve Turancılık konuları ortaya çıkmıştır.
3. Aşağıdakilerin hangisinde Ceditçilik hareketinin özellikleri doğru açıklanmıştır?
 - a. İlerlemeye, gelişmeye engel olduğu gerekçesiyle dini ve dinle ilgili her şeyi yasaklamıştır.
 - b. Eğitimde reformlar uygulamak adına medreseleri kapatarak yeni, çağdaş okullar ve üniversiteler açmıştır.
 - c. Sanayide yenileşmeyi öne sürmüştür. Ülke ekonomisinde ciddi reformları hayata geçirmekle iktisadi bağımsızlığı elde etmeye doğru ilerlemiştir.
 - d. Kadın haklarını koruma, kadınların okuması ve çalışmasını sağlamayı amaç edinen bir hareket olarak ortaya çıkmıştır. Kadın hakları konusunu gündeme getirmiştir.
 - e. Toplumsal uyanış ideolojisi olarak ortaya çıkmıştır; Bağımsızlık için mücadele etmiştir;Eğitimi, medeniyeti ve matbuatı sosyal-siyasî amaçlara uygun hale getirmiştir.
4. İlk Özbek tiyatro eseri ve yazarı, aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. Bahtsız Kuyâv Abdulla Kadiri
 - b. Bay ile Hizmetçi Hamza
 - c. Yârşınây Çolpan
 - d. Pederküş Mahmut Hoca Behbudi
 - e. Münazara Fıtrat
5. İlk Özbek romanı ve yazarı aşağıdakilerden hangisinde birlikte ve sırasıyla doğru olarak verilmiştir?
 - a. Ötken Künler Abdulla Kadiri
 - b. Serap Abdulla Kahhar
 - c. Keçe ve Kündüz Çolpan
 - d. Kutlu Kan Aybek
 - e. Buhara Cellatları Sadriddin Ayni
6. Aşağıdakilerin hangisinde, Fıtrat'ın eserleri birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. Hint İhtilalcıları, Ötken Künler
 - b. Serap, Şeytan'ın Tanrı'ya İsyanı
 - c. Hint İhtilalcıları, Keçe ve Kündüz
 - d. Hint İhtilalcıları, Abulfeyz Han
 - e. Abulfeyz Han, Buhara Cellatları”

7. Aşağıdakilerin hangisinde Çolpan'ın eserleri birlikte ve doğru olarak verilmiştir?

- Keçe ve Kündüz, Ötken Künler
- Doktor Muhammdiyar, Keçe ve Kündüz
- Hint İhtilalçıları, Nevai
- Yarqınay, Abulfeyz Han
- Cuvânâz, Ulâқта

8. Aşağıdakilerin hangisinde Abdulla Kadiri'nın romanları verilmiştir?

- Mihraptan Çıkan Akrep, Otken Kunler
- Serap, Nevai
- Kutlu Kan, Keçe ve Kunduz
- Ulu Yol, Ulug Bey'in Hazinesi
- Yıldızlı Geceler, Otken Kunler

9. Aşağıdakilerin hangisinde ilk realist Özbek romanı doğru olarak verilmiştir?

- Yıldızlı Geceler
- Uluğ Bey'in Hazinesi
- Nevai
- Ötken Künler
- Kutlu Kan

10. Fıtrat'ın kurduğu edebi topluluğun adı aşağıdakilerden hangisidir?

- Çağatay Gurungi
- Neşri Maarif
- Kızıl Kalem
- Genç Leninci
- Çağatay Topluluğu

Kendimizi Sınyalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Yenileşme Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise "Cedit Edebiyatı ve Ceditçilik Hareketleri" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. a Yanıtınız yanlış ise "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Özbek Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise "Sovyet Devri Özbek Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Özbek Edebiyatı" konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu konuda Janos Eckmann'ın *Çağatayca El Kitabı* (çev. Günay Karaağaç, Ankara, Akçağ yayınları, 2003); Ahmet Bican Ercilasun'un *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi* (Ankara, Akçağ yayınları, 2003) adlı eserlerinden ve Zühal Ölmez'in *Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar* (Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2007, 173-219) adlı makalesinden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 2

Bu konuda Fatma Açıık'ın *Özbek Edebiyatı* (Ankara, Alp Yayınevi, 2007) adlı eserinden ve *Başlangıçtan Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (15 Cilt, Özbek Edebiyatı II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000) antolojiden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 3

Bu konuda, Hüseyin Özbay'ın *Çolpan'ın Şiirleri* (Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1994) adlı eserinden ve *Başlangıçtan Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (15. Cilt, Özbek Edebiyatı II, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2000) adlı antolojiden yararlanabilirsiniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Abdullayev V., vb. *Özbek edebiyatı tarihi*, 5 cildlik, 5-cild, Taşkent, Fen, 1980.
- Abduazizova, Nazira, Milliy jurnalistika tarihi, Taşkent, Şark, 2008.
- Açık, Fatma, *Özbek edebiyatı*, Ankara, Alp yayınevi, 2007.
- Aliyev, Ahmad, *Maneviyat, hadriyet ve bediiyet*, Akademiya, 2000.
- Alpay, Gönül, XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Aripov, A vb., XX asr Özbek hikâyeleri antologiyasi, Özbekistân millî ensiklopediyasi, Taşkent, 2009.
- Avcı, Yusuf, *Fitrat ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1997.
- Avlaniy, Abdulla, Tenlengen eserler, Taşkent, Maneviyat, 2 ciltlik, 2009.
- Bâbur, Zahiriddin Muhammed, *Bâburnâme*, Neşirge tayarlayan: Pârsâ ŞEMSİYEY, Taşken, Yuluzça. 1989.
- Behbudi, Mahmudhoca, Tenlengen eserler, Taşkent, Maneviyat, 2006.
- Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, Ankara, Akçağ yayınları, 2003.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- Fayzullayev, R., Türkiston Vilayetinın Gazeti'ge Alifbâ-sâhalar boyıca tuzilgen bibliografik körsetkiç (1870-1916), Taşkent: Özbekistan Milliy Kutubhanesi, 2005.
- Fitrat, Abdurauf, *Buharâda Cedidcilik Eğitim Reformu; Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Hazırlayan: Seyfettin ERŞAHİN, Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000.
- Fitrat, Abdurauf, Tenlengen eserler, Taşkent, Maneviyat, 2006.
- İnan, Abdülkadir, *Çağatay Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 3. Cilt, Ankara, 1998.
- Kadirî, Abdulla, *Ötgen Künler*, Taşkent: Maneviyat, 1996.
- Kahhar, Tahir: "Özbek Edebiyatı", *Başlangıçtan Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Nesir-Nazım), Cilt 15, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- Khramonov Qurdâş, *Edebi tanqid: Yengileniş cereyânları*, Alisher Nevâî nâmidagi Özbekistân Millî Kutubhânesi, 2009.
- Karakaş, Şuayip, *Türkistan'da İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederküş Piyesi*, Sosyal Bilimler Dergisi, 2001, Sayı 2, S. 162-185.
- Karim, Bahâdir, *Abdulla Kâdiriy*, Taşkent, Fen, 2006.
- Kasimov, Begali, *Ceditçilik*, Aktaran: V. Savaş Yelok, Gazi, Türkiyat Dergisi, Sayı:6, Bahar, 2010.
- Kasimov, Begali, *Milli Uyanış*, Aktaran: Fatma AÇIK, Atatürk Kültür Merkezi yayını, 2009.
- Qoşcânov, Metyâqub, *Özbekning özligi*, Taşkent, Abdulla Kâdiriy nâmidagi halk merâsi neşriyatı, 1994.
- Köprülü, Fuat, *Çağatay Edebiyatı Maddesi*, İslam Ansiklopedisi, C.III, s.270-323.
- Qurânov, Dilmurâd, *Edebiyat nedir yâki Çolpanning mengü savoli*, Taşkent: Zerqalam, 2006.
- Merhan, Aziz, *Abdulla Kâdiriy ve Özbek Romanının Doğuşu*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2008.
- Mirvaliyev S., Roman va zamân, Taşkent, Fen, 1983.
- Mirzayev S., DONİYOROV X., *Özbek sovet edebiyatı tarihi*, Taşkent, Oqıtuvçı, 1978.
- Mirzayev, Saydulla, *XX asr Özbek edebiyatı*, Taşkent, Yengi asr evlâdi, 2005.
- Montgomery, David C, *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahimardan"*, Çeviren: H. Canan Özkal, ODTÜ, 1985
- Niyâzi, Hamza Hakimzâde, Tola eserler toplamı, 5 cildlik, 2-cild, Taşkent: Fen, 1988.
- Normatov, U. vb. *Abdulla Kâdiriyning bediîy dünyâsi*, Taşkent, Universitet, 1994.
- Ölmez, Zühal, *Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2007, 173-219.
- Özbay, Hüseyin, *Çolpan'ın Şiirleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1994.
- Özbek edebiyatı tarihi*, 5 cildlik, 5-cild, Taşkent: Fen, 1980.
- Özbek şer'iyeti antologiyasi. Klassik şer'iyet*. 3-tom, Taşkent, 1961. S. 353-355
- Özbekistân Millî Ensiklopediyasi*, Taşkent, 1992.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi*, Cilt I, Batı ve Kuzey Türkistan, İstanbul, Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri, 1942-1947.
- Üşenmez, Emek, *Modern Özbek Türkçesi*, İstanbul: Akademik Kitaplar, 2012.
- Vámbéry, Herrmann, *Çagataische Sprachstudien*, Leipzig, 1867.
- XX asr Özbek edebiyatı tarihi*, Taşkent, Oqıtuvçı, 1999.
- Yarkin, İbrahim, *Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatani Şiirleri*, Türk Kültürü, Eylül 1970, Sayı:95.
- Yuldashev, Maruf, *Çolpan Söziñing Sirleri*, Taşkent, Maneviyat, 2000.
- Yusufoğlu, Şükrullah, *Kefensiz Gömülenler*, İnceleme-Aktarma: Şuayip Karakaş, Ankara, 2009.

4

Amaçlarımız

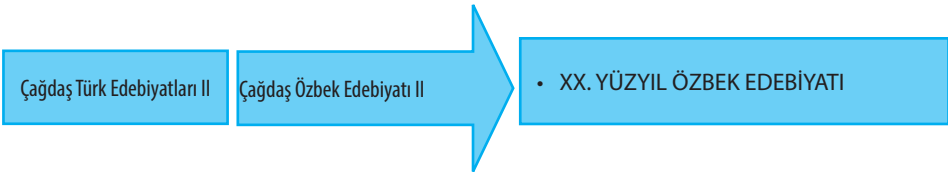
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- “Özbek Sovyet Edebiyatı”, “Şurâ Edebiyatı”, “Yoksullar Edebiyatı”, “Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı” gibi kavramların hangi anlamlarda kullandığı hakkında açıklama yapabilecek,
- Özbek Sovyet Edebiyatının millî, siyasî, kültürel önemini tartışabilecek,
- XX. yy.da Özbekistan’daki siyasî ve edebî hareketleri ana çizgileriyle açıklayabilecek,
- Özbekistan’da modern edebiyatın Sovyet dönemindeki ve bağımsızlıktan sonraki gelişmesini ana hatlarıyla tartışabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Özbek Sovyet Edebiyatı
- Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı
- Özbek Tiyatrosu

İçindekiler

Çağdaş Özbek Edebiyatı II

XX. YÜZYIL ÖZBEK EDEBİYATI

Sovyet Dönemi Özbek Edebiyatı

1920'li yıllarda Özbek edebiyatında romantik, realistik akımlar, mizahî eserler ve nazari düşünceler öne çıkmaya başlamıştır. Yine bu dönemde sözlü edebiyat ürünlerine ilgi artmış, Ergeş Cuman Bülbüloğlu, Fazıl Yoldaşoğlu gibi ozanlar hakkında Hislet, Kemî, Aybek, Mirtemir çeşitli eserler vücuda getirmişlerdir.

1930–40 arasında eski ve yeni düzeni anlatan “Köken”, “Cantemir”, “TürkSib (Türkistan-Sibirya) Yollarında” gibi şiirler okuyucuyla buluşur. Bu devir Özbek şiirinde de yenilikler iyice ortaya çıkmıştır. Özellikle şiirlerinde Çolpan'ın tesirinde kalan Aybek, Sovyet döneminde dili en güzel bir şekilde kullanan şair ve yazar olarak bilinmektedir. Hamit Alimcan, Uygun, Osman Nasır gibi şairler şiire musiki inceliği, felsefî düşünce ve millî ruhu kazandırmalarıyla tanınırlar.

Bu bölümün yazılmasında Saydulla Mirzayev'in XX Asr Özbek Edebiyatı (Taşkent, Yeni Asr Evlâdi, 2005) adlı kitabından yararlanılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarındaki Özbek Edebiyatı

22 Haziran 1941'de Almanya'nın barış anlaşmasını bozarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'ne karşı savaş başlatmasıyla bütün Sovyet halkları işgalcilere karşı savaşa hazırlandılar. Bütün güçlerini ve imkânlarını düşmanı mağlup etmek için seferber ettiler. Savaş sırasında Sovyetler Birliği âdeta büyük bir askerî kampa döndü. “Her şey cephe için her şey galibiyet için” savaş devrinin en önemli sloganı oldu.

Özbek halkı da SSCB'deki diğer halklar gibi savaşa katıldı. 1941 – 1945 yılları arasında Özbekistan'dan 1 milyon 433 bin kişi cepheye gönderildi. Onların 500 bini savaştan dönemedi.

Tarihte eşine rastlanmamış olan bu savaş, edebiyata yeni ve güncel problemler ve konular getirmiştir. Binden fazla yazar eline silah alarak doğrudan savaşa katıldı. Diğer yazarlar ise cephe gazetelerinde çalıştı.

Bu dönemde Özbek yazarları, bir kısmı cephede diğer kısmı çalışma sahasında olmak üzere iki alanda savaş verdiler. Sultan Cora, Alim Şerefiddinov, Hasan Said, Nazir Safarov, İbrâhim Rahim, İlyâs Muslim, Perde Tursun, Zinnet Fathullin, Mamarasul Babayev, Mirzakelân İsmâîli, Mumtaz Muhamedov, Nazarmat, Adham Rahmat, Şuhrat, Sunnatulla Anarbayev, Cumaniyaz Şeripov, Düşen Feyzî, Adil Yakubov gibi elliden fazla Özbek şair ve yazarları doğrudan cephelerde savaştılar. Onlar bazen silah ile bazen de keskin kalemle düşmana karşı savaştılar.

İkinci Dünya Savaşı ile birlikte, edebiyatın konu ve kavramlarında büyük değişimler meydana geldi. Özbek edebiyatında vatan savunmasıyla doğrudan bağlantılı olan vatanseverlik, kahramanlık, dostluk gibi konular yer aldı. Bu dönemde yazarlar, halkın düşmana karşı mücadelesini ve cephe gerisindeki fedakâr çalışmaları tasvir ederek halkın büyük yaratıcılığını göstermiş oldular.

Savaş yıllarında Özbekistan'da askerî konularda *Ölim yavge* (Ölüm Düşmana), *Vatan için* (1941), *Merd oğil* (Mert Oğul, 1942), *Özbekler, Vatan cânbâzlerige* (Vatan Fedailerine), *Özbekistân bahâdırları* (Özbekistan Bahadırları), *Qasem* (Yemin, 1944) gibi edebî – bedii antolojiler yayımlandı.

Savaş döneminde Özbek sanatçılarla başka halklardan olan yazarlar arasındaki dostluk ve iş birliği ilerledi. Özellikle de savaş sırasında Özbekistan'da yaşayarak sanat eserleri ortaya koyan Alékséy Tolstoy, Anna Aĥmatova, Mikola Bajan, Pablo Tiçina, Andréy Malişko, Nikolay Pogodin, N. Vërta, Y. Kolas, B. Lavréntév, V. Simirnov, V. Lugovskiy, V. Yan, K. Çukovskiy, L. Pérvomayskiy gibi Rus, Ukraynalı ve Beyaz Rus sanatçılar Özbek sanatçılarla iş birliği içerisinde oldular. Bu konuda ünlü Belarus şairi Yakub Kolas aşağıdakileri yazmıştır:

Özbekçe metinler Türkçe çevriyazı ile verilirken Özbekçeye özgün yuvarlaklaşmış “o” (â) fonemi için “â” işaretinin kullanılması uygun görüldü.

Ağır uruş saatleride
Sén méngé hem bérding mekân – üy.
Biz Özbék-lé sözleşdik birge,
Hem yengretib ceng hakıda küy.
Bir kılıçnı birge kayradik,
Yırtkıç yâvge bérmedik âmân.
Qayğulerden méni şâd étding,
Ménim âgam, sén Özbékistân.

Ağır savaş saatlerinde
Sen bana da verdin mekân, ev
Biz Özbek ile birlikte söyleştik.
Savaş hakkında şarkılar yazdık.
Bir kılıcı birlikte bileedik,
Yırtıcı düşmana aman vermedik
Kayğılardan beni kurtardın,
Benim ağabeyim, sensin Özbekistan.

Savaş döneminde Özbek yazarlarının eserleri Rus ve diğer Sovyet cumhuriyetleri dillerine çevrildi. Bununla birlikte Y. E. Bértéls, V. M. Jirmunskiy, A. Déyç, K. Zélinskiy gibi bilim adamları Taşkent'te kalarak çağdaş Özbek edebiyatı ve folkloru üzerinde bilimsel eserler verdiler.

Hamit Alimcan, Uygun, Sabir Abdulla, Nikolay Pogodin ile birlikte *Özbekistân kılıcı* (Özbekistan Kılıcı) dramasını yazdılar. Halk bilimi uzmanı Hâdi Zaripov, V. M. Jirmunskiy ile birlikte *Özbek halk kahramanlık éposı* (Özbek Halk Kahramanlık Destanı) adlı monografiyi hazırladı. Aybek ile A. Déyç birlikte *Ali Şir Nevâî* adlı risale ve bilimsel makaleler yazdılar.

İkinci Dünya Savaşı döneminde Özbek şiirinde esas konu askerlik ve savunma olmuştur. Ğafur Ğulâm, Aybek, Hamit Alimcan, Uygun, Şeyhzâde, Zülfiye, Mirtemir gibi şairlerin savaş döneminde yazdıkları şiirlerinde vatana sevgi, düşmana nefret, halkların dostluğu, vatanseverlik, kahramanlık ve insan sevgisi kavramları samimiyetle ifade edilmiştir. *Şarkden bâreyâtirmen* (Doğudan Gidiyorum, Ğafur Ğulâm), *Âne ve oğil* (Ana ve Oğul), *Qolıngge kurâl âl* (Eline Silah Al) *İşânç* (Güven, H. Alimcan), *Zafer yolları* (Aybek), *Küreş néçün* (Mücadele Neden), *Ceng ve қоşıқ* (Savaş ve Türkü, M. Şeyhzâde) gibi eserleri örnek olarak gösterebiliriz.

Savaş döneminde Sultân Cora, Ğayratî, Sâbir Abdulla, Mirtemir, Çustî, Emin Ömerî, Hasan Polat, Hasan Said, Nazarmet, Zafer Diyar, Zülfiye, Timur Fettâh, Türâb Tola gibi şairler de askerlik ve vatanseverlikle ilgili konularda güzel şiirler yazdılar. Emin Ömerî'nin *Qasâs* (İntikam), *Galabening özi kelmeydi, dostım* (Galibiyet Kendiliğinden Gelmiyor Dostum), *Qırğın* (Katliam), *Qasemyâd* (Yemin), *Qıruvçı kız* (Savaşçı Kız), *Yaşa, qadrdân* (Yaşa, Dostum) gibi şiirler savaş dönemi şiirlerinin birer örneklerindedir. Şair kendi şiirlerinde galibiyete kolaylıkla erişemediğini yazar:

*Galabening özi kelmeydi, dostim,
Cân âlib, cân bérîb, âlesen unı.
Têr tókib méhnetde, kân yutib cengde,
Qalbingge işk kebi sâlesen unı.*

*Galibiyet kendi gelmeyecek dostum,
Can alıp can vererek alacaksın onu.
Emekte ter döküp, savaşta kan yutup,
Kalbine aşk gibi salacaksın onu.*

Özbek savaş şiiirleri hazinesine cephedeki şairler de katkı sağladılar. Sultân Cora *Sâgımb* (Özleyip), *Sâgıncılı selâm* (Özlem Dolu Selam) şiiirlerini ordudayken yazmıştır. Manzum mektup şeklinde yazılan bu eserde şairin kendi çocuklarına hasretle ve içtenlikle hitap etmesi daha da anlam kazanır. Aşağıda verilen parça Sultan Cora'nın *Sâgıncılı selâm* şiiirinden alınmıştır:

*Girgittân kızçelerim,
Dumalâk yüzçelerim.
Ana şu Varvaradey
Kańça yâş bâlâlerini,
Bâlâlik bostânide
Âçilgen lâlelerni
Helâk êtgen pêslerden,
Şu cellâd faşistlerden,
Cân üçün cân âlemen,
Kân üçün kân âlemen*

Canım kızcağzlarım,
Yuvarlak yüzlülerim.
İşte şu Varvara (1) gibi
Küçük çocukları,
Çocukluk bahçesinde
Açılmış laleleri
Helak eden alçaklardan,
Şu katil Faşistlerden,
Can için can alırım,
Kan için kan alırım.
1. Varvara: Rusçada kadın ismi.

Cepheci genç şair Hasan Said'in *Cengçining koşıkları* (Savaşçının Türküleri, 1942) seçilmiş eserlerine girmiş *Biz Yéngemiz* (Biz Yeneceğiz), *Marş*, *Qasemyâd* (Yemin) gibi şiiirleri savaş meydanında yazılmıştır. Şair, bir şiiiri hakkında "Ben bu şiiiri yazarken sağ elimde kalem ve sol elimde tabancanın horozu vardı. Çok uzaklarda yer gümbürdeyerek yarıyordu. Yanan köylerden çıkan kara duman kıvrıla kıvrıla göğe yükseliyordu." diye açıklamıştır.

Söylemek gerekir ki Özbek şairleri devrin ihtiyaçlarına cevap verip savaş ve kahramanlık konularını işlemiş olsa da bu durum şiiirlerin estetik özelliklerini yitirmesine neden olmamıştır. Şairler hayat ve insan manzaralarını semboller kullanarak ve çeşitli manzum şekillerden yararlanarak yansıtmaya çalışmışlardır. Manzum mektuplar o dönemde oldukça yaygınlaşmıştı. Savaşçının sevgilisine veya sevgilinin savaşta erkeğine ya da annenin asker oğluna yolladığı mektuplarda askerlerin durumu çok yönlü bir şekilde yansıtıldı. Manzum mektuplar arasında Hamit Alimcan, Uygun, Mirtemir ve Sultân Cora'nın eserleri özel yer tutar.

Savaş yıllarında Özbek nesri de dönemin şartlarına göre şekillendi. Cephe ile cephe gerisinin sağlam ilişkisini, düşmana karşı nefreti, vatan sevgisini yansıtmada Hamid Alimcan, Aybek, Sadreddin Aynî, Ğafur Ğulam, Kamil Yaşın, Maqsud Şeyhzâde gibi yazarlar toplumsalıcılığın verdiği imkânlardan verimli olarak faydalanmışlar ve bu türün en seçkin örneklerini ortaya koymuşlardır. Hamid Alimcan'ın *Men Özbek halkı nâmiden sözleymen* (Ben Özbek Halkı Adına Konuşuyorum), Ğafur Ğulam'ın *Ânalar* (Analar), Sadreddin Aynî'nin *Âna vatan* (Ana Vatan), Aybek'in *Ğalebe bahârı* (Zafer Baharı) gibi eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

Bu dönem Özbek nesrinde kahraman askerlerin canlı sembollerinin olduğu hayat hikâyeleri de yaratıldı. Bu hayat hikâyelerinin bazıları şunlardır: *Sekkiz bâtir* (Sekiz Yiğit) ve *Merdlik kısseleri* (Mertlik Hikâyeleri) seçilmiş eserler arasında yer alsalar da hepsi süreli yayınlarda ve cephe gazetelerinde basılmıştır.

Aybek, Hamid Alimcan, Nezir Seferov, İbrahim Rehim, Nazarmed, Mumtâz Muhamedov'un hayat hikâyelerinde pek çok cephe olayı anlatılmıştır ve savaşçıların kahramanlıkları hikâye edilmiştir. Sedreddin Aynî, Ğafur Ğulam, Aydın, Kâmil Yaşin, Zülfîye, Perde Tursun, Zefer Diyar, Said Nazar hayat hikâyelerinde ise cephe gerisindeki kahramanları canlı sembollerle çizmişlerdir. Bu hayat hikâyelerinde cepheye gitmiş erkeklerin yerine de çalışan pamukçu kızlar, çocuklar ve ihtiyarların fedakârca çalışmaları anlatılmıştır.

Savaş yıllarında hikâye türünde özellikle Abdulla Ğahhar ve Aydın birçok eser verdi. Abdulla Ğahhar'un *Asrârbaba*, *Hâtınlar* (Kadınlar), *Batıralı*, Aydın'ın *Umr sâvğası* (Ömür Armağanı"), *Êr yürek* (Cesur Yürek) gibi hikâyelerinde savaş yıllarındaki hayatlar anlatılmaktadır.

Bu dönemde uzun hikâye (povest) türünün en iyi temsilcisi Abdulla Ğahhar olmuştur. *Dardağdan çıķkan Ğahramân* ve *Altın Yulduz* (Altın Yıldız) hikâyelerinde Özbek savaşçıların düşmanla mücadelesi tasvir edilir. Yazar kendi eserinde Özbek halkı arasında yetişen savaş kahramanlarından Ğoçğar Turdiyev ve Ahmedcân Şükürov'u sembolleştirdi. Yazar onların sadece kahramanlıklarını anlatmakla kalmadı aynı zamanda psikolojilerine ve iç dünyalarına da yer verdi.

Savaş döneminde Özbek edebiyatında yalnızca bir roman yazılmıştır. Aybek'in *Nevaî* (1944) romanı Özbek edebiyatının savaş yıllarında elde ettiği en büyük başarılarından biri olmuştur.

Tiyatro eserini diğer edebî türlerden ayıran özellik, insanlara doğrudan ve güçlü olarak etki etme imkânına sahip olmasıdır. Savaş yıllarında halkı düşmana karşı ateşlendirmede, çocuklara vatan sevgisini ve kahramanlık hislerini aşulamakta tiyatronun gücü bir kez daha anlaşıldı. Bu dönemde, halkın savaş boyunca hayatının ve düşmanla mücadelesinin yansıtıldığı piyesler geniş yer tuttu: *Özbekistân kılıcı* (N. Pogodin, Hamid Alimcan, Uyğun, Sabir Abdulla), *Devrân ata* (Kamil Yaşin, Sabir Abdulla, Uyğun, Çustı), *Ğasâs* (*İntikam*, Tuyğun, Emin Ömerî), *Ana* (Mirtemir, Smirnov) gibi eserler bu dönemin ürünleridir.

Genel olarak tiyatro eserleri savaş dönemi ihtiyaçlarına cevap verebildi. Örneğın, *Özbekistân kılıcı* (Özbekistan Kılıcı, 1941) müzikali devrin kahraman ruhunu hakettiği gibi yansıtmıştır. Piyeste cephe ve cephe gerisinin birliğı, Özbek halkının hayatı, cesareti, sadakati, semboller yardımıyla ifade edilmiştir. Piyesın başkahramanı Özbek yiğidi Teğmen Arslandır. Ordu safında hizmet etmiştir. Özbek süvari bölüğünü düzenlemek için Özbekistân'a gelir. Bölüğü düzenleyip süvarilerle birlikte savaşa gider ve kahramanlık gösterir. Eserde, düşmana dehşet salmış Özbek süvari bölüğünün kılıçlı askerleri Özbekistan kılıcı olarak sembolleştirilmiştir.

Bu dönem Özbek tiyatro yazarları geçmişi, tarihî konuları da ele aldılar. Bunun sonucunda, *Muğanna* (Hamid Alimcan), *Ali Şir Nevaî* (Uyğun ve İzzet Sultân), *Mahmud Tarabî* (Aybek), *Celâlıddin Mengübérđi* (Mağsud Şeyhzhâde) gibi tarihî piyesler ortaya çıktı. Kısacası, İkinci Dünya Savaşı yıllarında şiir ve nesir gibi tiyatro eserleri de gelişiminin bir kısmını tamamlamıştır.

Ğafur Ğulam (1903–1966) Sovyet devri Özbek edebiyatının güçlü şairlerinden birisidir. Taşkent şehrinin Korgantegi mahallesinde emekçi ailesinde doğar. Dokuz yaşında babası vefat eder. Ğafur önce eski mektepte, sonra mahallî Rus okulunda eğitim alır. Öğretmenler Kursu'ndan mezun olan Ğafur Ğulam yeni tip okullarda öğretmenlik yapmaya başlar. 1923 yılında çocuk esirgeme evine müdür olarak atanan genç şair hatıralarında bunu şöyle ifade eder: "*Bu gece kendimin yetimlikte geçen çocukluğum, çektiğim zorluklar göz önüme geldi ve yetim çocukların durumu, halkımızın yetimlere gösterdiği şefkat hakkında şiir yazdım. Buna ilk şiirim diyebilirim...*" Sonradan "Kembağal déhğân", "Kızıl Özbekistân", "Şarğ hağıkatı" gibi gazetelerde ve "Yer yüzi", "Muştum" gibi dergilerde çalışır. Bu gazete ve dergilerde halkın derdi, istek ve arzularını yakından tanımış oldu. Ğafur

Povest: Konu bakımından romandan basit, hikâyeden karmaşık olan edebî eser, uzun hikâye. Özbek edebiyatında bu tür hikâyeler kıssa ve ya povest olarak adlandırılmaktadır

Ğulam'ın filozof, usta nesir yazarı ve şair olarak yetişmesinde aynı gazete ve dergilerin önemi büyüktür. Ğafur Ğulam *Köngilsizning kılığı* (Gönülsüzün Huyu), *Éşânâbâd*, *Yiğit*, *Sâat*, *Yâdgâr*, *Nétéy* (Ne edeyim?), *Hiyle-i şer'i* (Şer'i Hile), *Mening oğrigine bâlam* (Benim Hırsız Çocuğum) gibi kıssa ve hikâyeleri ile Özbek edebiyatının gelişmesine büyük katkı sağlamıştır. Özellikle, yazarın *Şum bâla* (Yaramaz çocuk, 1936) adlı otobiyografik kıssası (uzun hikâye) bu dönemin en iyi eseri olarak kabul edilmektedir. Yazar *Şum bâla* kıssasını kendi çocukluk yıllarından esinlenerek yazmış. Eserde halk sözlü sanatının güzel örneklerinden, gelenek ve göreneklerinden ustalıkla yararlanıldığını görmek mümkündür. Eserdeki Hacı Dede karakteri hakkında hatıralarında yazar şöyle der:

“Hacı Dede'nin konuşmasını, hareketlerini merhum babamdan aldım. Babam da sokakta yürürken bastonunun ucuyla yoldaki kağıtları didiklerdi. Eğer ekmek parçasını yerde görürse, hemen alır, öper, gözüne sürter sonra duvar deliğine ya da yüksek bir yere koyardı. Hacı Dede de aynısını yapar...”

Ğafur Ğulam *Gözellik nimede?* (Güzellik Nededir? 1923), *Dinamo* (1931), *Tirik koşıklar* (Canlı Türküler, 1932) adlı şiir kitaplarıyla Sovyet döneminin en başarılı şairi olarak tanındı.

Şair *Gözellik nimede?* şiirinde *Güzellik çalışmaktır, Alnını terletmektir* diyerek Sovyet estetik anlayışını ortaya koyar. Klasik edebiyatta güzellik algısı genelde hazır estetik kalıplar etrafında şekillenir. Gazellerde ifade edilen güzellerin genel görünüşleri, yapıları ve tavırları aşağı yukarı aynı olur. Bu yönüyle bakıldığında Fuzulî veya Nevaî'nin tarif ettiği sevgili tipi arasında hiçbir fark olmaz. Mesela, boyu servi gibi uzun, beli ipince, saçlar uzun ve simsiyah, kaşları yay gibi, kirpikleri ok gibi, yanakları gül gibi, bakışları kılıç gibi keskin, sağlıklı ve gençtir. Sovyet edebiyatında bu algı tenkit edilir. Sevgili sadece dış görünüşüyle güzel olamaz. O ancak çalışırsa, bir şeyler üretirse güzel olabilir. Bu görüş edebiyata da yansdı. Şairin “Gözellik nimede?” adlı şiiri bu görüşleri yansıtmaları bakımından önemlidir.

Gözellik nimede...

“Gözellik kızlarda,
U kıra közlerde,
Sâz kebi sözlerde”,
Degenler yanglışer.
Gözellik bir güldür,
Müddeti fasldır,
Yaşamâk asldır,
Siz, biz bâr, u yaşar.
Gözellik işleyiş,
Mangleyni terletiş,
Gözeldir üngen iş,
Maqtansa yaraşar!

Güzellik Nededir?

“Güzellik kızlardadır,
O kara gözlerdedir,
Saz gibi sözlerdedir”
Diyenler yanılır.
Güzellik çiçektir,
Süresi mevsimdir,
Yaşamak esastır,
Siz, biz varız, o yaşar.
Güzellik çalışmaktır,
Alnını terletmektir,
Güzeldir; artan iş
Övünsen yakışır.

Sén yétim émessen (Sen Yetim Değilsin, 1942), *Biri birige şâgird, biri birige ustâd* (1950), *Sizge* (1947), *Bahâr terâneleri* (1948) *Vaqt* ve benzeri şiirlerinde ise Ğafur Ğulam'ın millî değerler hakkındaki görüşleri öne çıkar. Şairin vatan ve millet kaygısını şiirlerinden kolayca anlamak mümkündür.

“Vakt” (Vakit) adlı şiirinden parça:

Gunça açılığünçe ötgen fursatını
Kepelek ümrige kıyâs êtgülik.
Bazide bir nefes âlgülik müddet –
Ming yulduz sonişi üçün yétgülik.

Gonca açılıncayadek geçen fırsatı
Kelebek ömrüne benzetmek mümkün.
Bazen de bir nefeslik fırsat
Bin yıldız sönməsi için yeterlidir.

Sovyet dönemi Özbek edebiyatının başarılı yazarlarından Musa Taşmuhammed Oğlu **Aybek** (1905–1968) Taşkent’te doğar. Yazar hatıralarında annesi ve babası hakkında bilgi verirken, babasının dokuyucu ve bakkal olduğunu, annesinin ise boş zamanlarında sürekli kitap okuduğunu anlatır. Aybek önce eski mektepte, sonra yeni usul mektepte okur. 1930’da Orta Asya Devlet Üniversitesi’nden mezun olan Aybek 1935 yılına kadar aynı üniversitede öğretim üyesi olarak çalışır. Aybek Özbekistan Bilimler Akademisi’ne bağlı Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nde (1934–1937), Özbekistan Eğitim Neşriyatında (1938–1941), Özbekistan Bilimler Akademisi’nde önemli görevlerde bulunur. Aynı zamanda Özbekistan Yazarlar Birliği başkanlığı ve “Şark Yulduzu”, “Özbek Tili ve Edebiyatı” dergilerinin başmuharrirliğini yapar. Aybek şiirleri, hikâyeleri, tarihî romanları, tercüme ve bilimsel makaleleri ile Özbek edebiyatının yükselmesine büyük katkı sağlamıştır.

Gençliğinde Özbek edebiyatının saflarındadır. Özellikle Çolpan’dan etkilenerek şiirler yazar. Onun ilk şiir kitabı 1926 yılında *Tuyğular* (Duygular) adıyla yayımlanır. Şair hatıralarında bunu şöyle açıklar: “*Benim ilk şiirlerimde karşıtlıklar, arayışlar çoktu. Devrin önemli olaylarına cevap olarak yazılan şiirlerle birlikte üzüntülü ahenk, kuruntu ve karamsar duygular içeren şiirler de vardı.*”

Aybek’in *Kış kâçeleri*, *Hatıradan izler*, *Ayrılık ve derviş*, *Şark için*, *Özbek eli* gibi şiirleri kaygı ve ahenk bakımından Çolpan şiirleriyle paralellik gösterir. O dönemin ideolojisine göre şair Sovyet yazarı karamsar olamaz, çünkü Sovyet kişisi üzüntü ve kuruntulardan uzak, mutlu insandır. Şair ve yazarlar da Sovyet kişinin mutluluğunu terennüm etmelidir.

Şairin 1932 yılında yayımlanan *Meşale* adlı kitabında “Komünizm kurucusu” olarak nitelendirilen emekçi insanın mutluluğu betimlenen şiirler yer almaktadır.

Aybek, *Dilber-devir kıızı*, *Öç* (1932), *Çopân koşığı*, *Temirçi Cora* (1933), *Kahraman kıız* (1936), *Gülnâz*, *Nevaî* (1937) gibi manzum hikâyelerinde destancılık geleneklerinden yararlanarak yeni devir kişisini anlatmıştır. Bu manzum hikâyeler dönemin siyasî ve toplumsal ideolojisi doğrultusunda oluşturulan eserlerdir.

Aybek romanlarıyla Özbek edebiyatının zenginleşmesine büyük katkı sağladı. Onun *Qutluğ kân* (1940) adlı romanında 1916 yılında Çarlık Rus yönetimine karşı ortaya çıkan halk ayaklanması anlatılmıştır. Bununla birlikte hem ülkenin siyasal, sosyal ve ekonomik durumu, hem halkın hayat şartları etkileyici olay örgüsü ve realist bir bakış açısı ile anlatılmaktadır.

Aybek’in *Nevaî* (1944) adlı romanı tarihî-biyografik roman türünün güzel örneğidir. Bu roman farklı dillere aktarılarak yazarı ciddi anlamda dünyaya tanıttı. Romanda Ali Şir Nevaî’nin hayatı ve o devirdeki siyasî olaylar anlatılır. Hüseyin Baykara, Hadiçe Begim, Momın Mirza, Derviş Ali, Binaî, Mecididdin gibi kahramanların çoğu tarihî kişilerdir. Olaylar da hayat gerçeğine uygun halde gelişir. Hayat gerçeği ustalıklı edebî hakikate dönüştürülür. Kısacası, bu roman Özbek romancılığının büyük başarısıdır.

Nevaî’nin yaşadığı dönemde bütün Horasan ve Maverâünnehir’de bulunan alimlerin ve şairlerin büyük bir çoğunluğu Fars dilinin hayranlarıydı. Onlara göre güya Türkçe kalem yabancı idi. Nevaî böyle insanlara bakarak şöyle der:

Destan: Sovyet döneminde gelişen manzum hikâye türü, Özbek edebiyatında destan olarak adlandırılır. Bu destanlar halk destanlarından içerik ve yapı bakımından farklılık göstermektedir. Destan Rus edebiyatındaki poema terimine karşılık olarak kullanılmaktadır.

Biz Fars dilinin kudret ve ehemmiyetini, o dilde yazılan eserlerin güzellik ve salabetini hiçbir zaman inkâr etmedik. Ta çocukluktan başlayıp Fars dilinde kalem oynattık. Ama kendi dilimizin üstün olduğu bizim için açık bir hakikattir. Biz çocukluğumuzdan bu hakikatin aşkını gönlümüze yerleştirmişiz ve ölünceye kadar da bu aşkı koruyacağız! Şehirleri, köyleri, sahra ve dağları dolduran ulusumuz kavim ve oymaklarımız var. Bu ulusun kendi zevki, kendine göre bir bakış açısı, kendi tarzı var. Biz ulusumuzun zevkini ve tabiatını nazar-ı itibâra alıp onun öz dilinde kalem oynatalım ki gönlü fikir gülleri ile dolsun. Türk sâzı ile terennüm edelim ki ulusun yüreği dalgalansın. Söz gülşeninde diğer milletlerle birlikte kendi ulusumuz da zevk alsın. Fars şiirleri, halkımızın zevkine hayli yabancıdır. Eğer atalarımız, babalarımız ve analarımızın kullandığı dile bakacak olursak, onun Fars dilinden çok daha üstün olduğu son derece açık bir hakikattir. Kadim şairler bu dili araştırıp incelememişler. Dilimizin incelikleri çoktur. Ama bugüne kadar hiç kimse dilimizin bu yönüne dikkat etmemiş. Ne yazık ki yıldızlardan daha parlak olan cevherler gizli kalmış ve belki de unutulma noktasına gelmiştir. Halkımızın şair kişileri kolay yolu seçip Fars dilinde eserler vermişlerdir. Türkçe'nin incelikleri ruhun bütün cilvelerini ifade edebilen kelimeleri ve ibaretleri öylesine çoktur ki Fars dilinde bunların bir tanesi bile bulunmaz. Fars dili hayranları onun daha fasih bir dil olduğunu savunsalar bile bizim dilimizin genişliği, güzellik ve zenginliği karşısında ağızlarını açmaktan aciz kalırlar. (Aybek, 2004:151)

Aybek Rus ve dünya edebiyatından birçok eseri Özbekçeye aktarmıştır. Onun *Yevgeniy Onegin* (Puşkin), *Maskarad* (Lermontov), *Kullar Gemisi* (Heynrih Heyne) gibi aktarmaları çeviri sanatının da güzel örnekleri sayılır.

Sovyet dönemi Özbek edebiyatının önemli hikâye ve kıssa yazarlarından biri **Abdulla ahhar** (1907–1968) Hokand'da dünyaya gelir. İlkokul öğreniminden sonra 1919–1924 yılları arasında Hokand Pedagoji Yüksek okulunda okur. 1925 yılında Taşkent'e giderek "Kızıl Özbekistan" gazetesi ve "Muştum" dergisinde çalışmaya başlar. Orta Asya Devlet Üniversitesi'nin Pedagoji bölümünden mezun olan Abdulla ahhar 1930 yılında Dil ve Edebiyat Enstitüsüne araştırma görevlisi olarak işe başlar.

Abdulla ahhar, 1934–1937 yıllarında "ark Yulduzi" dergisinde çalışır. 1938–1950 yılları arasında Özbekistan Devlet neşriyatında muharrirlik ve Özbekistan Yazarlar Birliği'nin başkanlığı görevlerinde bulunur. Yazıları "Kızıl Özbekistan", "Yeni Fergana" gazetelerinde ve "Muştum" dergisinde 1920'li yıllarda yayımlanmaya başlar. Yazılarında *Niş, Narın, ilpik, Yelengayak* gibi takma adları kullanır.

1930'lı yıllarda hikâye türünde ciddi eserler vermeye başlar. Yazar: "Ben hikâyeciliği çok severim, hikâyeyi kalemimi güçlendiren bir tür olarak görürüm" diyerek bu türde yazılan eserlerine ne kadar önem verdiğini açıklar. Rus yazarı Anton Çehov'un eserlerini dikkatle takip eder ve yazı üslubünü öğrenmeye çalışır. Yazar bu hususta şöyle der: "Üslupta kimse beni usta Çehov kadar etkilememiştir Ben üslupta bir derece olgunlaşmışsam bunun için Çehov'a borçluyum."

Abdulla ahhar 1930'lu yıllarda kısa hikaye türünün ustası sıfatıyla anılmaktadır. Onun bu devirde yazdığı hikâyelerinin konusunu geçmiş ve yeni devirdeki güncel olaylar oluşturmaktadır. Yazarın hikâyeleri gerek konu gerekirse estetik yönden güçlü eserlerdir. Abdulla ahhar'ın geçmiş devirler hakkındaki eserleri sanatsal yönden çok başarılıdır. Yazar zaman ve mekân üzerinde yaptığı değişiklikler ile tarihte geçen olayları, kendi yaşadığı devrin problemleri ile paralel bir şekilde eserine yansıtır. Örnek verecek olursak, *Bimâr* (Hasta), *Oğrı* (Hırsız), *Anâr* (Nar) adlı hikâyelerinde tarihî konuları ele almasına rağmen kendi döneminin ekonomik ve sosyal sorunlarını üstü kapalı bir şekilde dile getirdiğini görürüz.

Yazarın İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde üç önemli kıssası (uzun hikaye) yayımlanmıştır: *Sinçelek* (Baştankara kuşu), *Ötmişden Ertekler* (Geçmişten Masallar) ve *Muhabbet*.

Abdulla Qahhar'ın *Ötmişden Ertekler* adlı hikâye kitabı otobiyografik bir eserdir. Onun başkahramanı yazarın kendisidir. Eserde esas olarak yazarın çocukluğu ve gençlik dönemi tasvir edilmiştir. Başkahramanın özgeçmişi XX. yüzyıl başlarındaki halkın hayat şartları ile paralel bir şekilde anlatılmıştır. Eser küçük ve kısa hikayelerden oluşmaktadır. Başkahraman bu eserin birleştirici unsurudur.

Abdulla Qahhar'ın 1934 yılında yazdığı *Sarap* adlı romanı toplumdaki ideolojik çatışmaları anlatan bir eserdir. Bu romanın ilk baskısı 1937 yılında gerçekleşir ve 1957'de ikinci baskısı hazırlanırken eserin birçok bölümü milliyetçi görüşlere yer verildiği gerekçesiyle çıkartılır.

Abdulla Qahhar kendi devrindeki yazarlar tarafından kısa ve öz bir şekilde yazan ve söz seçiminde hassas davranan bir yazar olarak tanımlanır. Sovyet dönemi özbek edebiyatının önde gelen şairlerinden Ğafur Ğulam yazar hakkında: "Abdulla'nın eserlerindeki anlam yoğunluğu hoşuma gitmektedir, Abdulla başkalarının bir sayfada anlattığını bir cümlede anlatır" der.

Abdulla Qahhar *Şâhı Sözene* (İpek Kilim), *Ağrıq Tışler* (Ağrıyan Dişler), *Tabuttan Tâvuş* (Tabuttan Çıkan Ses) *Ayacânlarım* (Anneciklerim) gibi eserleri ile Özbek tiyatrosunun gelişmesine de katkı sağlamıştır.

Sovyet dönemi Özbek edebiyatının önemli şair ve yazarlarından biri de **Maksud Şeyhzâde** (1908–1967)'dir. Şair Azerbeycan'ın Aktaş şehrinde doğmuştur. Bunu *Taşkentnâme* adlı manzum hikâyesinde şöyle açıklar:

*Umrım binâ boldı Azerbaycanda,
Kéçdi bâlalığım u gül mekânda,
Nizamî vatani, Gence ölkesi,
Öpkemge toldırdı şêrler havasını.*

*Ömrüm başladı Azerbaycan'da
Geçti çocukluğum O gül mekânda.
Nizamî vatani, Gence ülkesi,
Ciğerlerime doldurdu şiiir havasını.*

Şair Bakû Darümuallimin'inde eğitimini tamamladıktan sonra Dağıstan'da bir süre öğretmenlik yapar. Bu süre içerisinde Aktaş şehir gazetesinde *Dağıstan Mektupları* adlı seri makaleleri yazarak okuyucuların itibarını kazanır. Şeyhzâde'nin gerçek anlamda şöhret kazanmasında onun *Neriman Hakkında Halk Masalları* adlı manzum hikâyesi önemli rol oynamıştır.

Şeyhzâde 1928'de sürgün edilerek Taşkent'e gönderilir. Taşkent'te önce öğretmenlik yapmış, daha sonraysa gazetelere çeşitli makaleler yazmıştır. İlk şiir kitabı *On Şiir* adıyla 1930'da yayımlandı. Sonra 1933'de *Undaşlarım*, 1934'de *Üçüncü kitap*, 1935'de *Cumhuriyet* adlı kitapları yayımlandı. Şeyhzâde, şiirlerinde hayata dair gerçekleri sovyet ideolojisine uygun bir tarzda ve bir filozofun bakış açısıyla ele alır. İkinci Dünya Savaşı döneminde vatan, düşmana karşı mücadele, kahramanlık onun şiirinde öne çıkan konulardır. Şair *Küreş Niçin?* adlı şiirinde okuyucuları vatanseverlik ve kahramanlık göstermeye davet eder.

*Bu küreş hayâtning kânımı için,
Bu - çârek asrning yeküni için,
Bu küreş - istıkbâl meşeli için,
Şu için küreşmâk bizge farz boldı,
Yürekler muqaddas nefretge toldı.*

*Bu savaş hayatın kanunu için,
Bu-çeyrek asrın bitmesi için,
Bu savaş gelecek meselesi için,
Bunun için savaşmak bize farz oldu,
Yürekler kutsal bir nefrete doğdu.*

Şeyhzâde'nin 1957 yılında yazdığı *Taşkentnâme*, yüce vatanseverlik duygularını içeren manzum bir hikâyedir. Bu eserde şairin Özbek destancılık geleneklerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Destan onsekiz bölümden oluşmaktadır. Eserde, deyim, atasözü ve sözlü

Kıssa: Konu bakımından romandan basit, hikâyeden karmaşık olan edebî eser, uzun hikâye. Rus edebiyatında bu tür povést olarak adlandırılır.

edebiyat unsurlarından başarıyla yararlanılmıştır. Maksud Şeyhzâde, tiyatro sahasında da çokça emek vermiştir. Onun *Celâlidin Mengübérđi* (1944) özellikle, *Mirzâ Uluğbek* trajedileri Özbek tiyatroculuğunda önemli bir yere sahiptir. *Celâlidin* tarihî-romantik bir trajedidir. Onda Orta Asya halklarının 13. yüzyılda Moğol istilacılarına karşı gösterdiği kahramanca direniş anlatılmıştır. *Mirzâ Uluğbek* trajedisinde adaletli padişah ve büyük astronom Mirzâ Uluğ Bey'in hayatı ele alınmıştır. Eser Uluğ Bey'in bilimsel çalışmalarla cahilliğe karşı yaptığı mücadeleyi anlatır.

Eserde *Mirzâ Uluğ Bey*, *Ali Kuşçu*, *Sekkaki*, *Abdürrezak Semerkandî*, *Hoca Ahrâr*, *Gevşer Şad Begim*, *Abdüllatif* gibi tarihî şahıslar da tasvir edilmiştir.

Maksud Şeyhzâde Rus, Türk ve diğer dillerden Özbekçeye birçok eseri aktarmıştır.

Savaştan Sonraki İlk Yıllarda Özbek Edebiyatı (1945-1960)

Dört yıl boyunca devam eden savaş sebebiyle virane hâline gelen köy ve şehirleri, savaş sonrasında ortaya çıkan kolektif çiftlikleri canlandırma ve iyileştirme faaliyetlerine girildi. Bu devirde edebiyat ve sanatın yaşamdaki yeri hissedilir derecede arttı. Bununla birlikte halkın edebiyat ve sanatı öne çıkaran talepleri de arttı. Ancak bu dönemde edebiyat ve sanatın gelişmesine engel olan çeşitli baskıların da bulunduğu söylemek gerekir. Komünist ideoloji kişilerin yaratıcılık yeteneğini açıkça boğmuş, ortadan kaldırmıştır. Komünist Parti, yazarları baskı altına almış, onları takip etmiş ve gözetim altında tutmuştur. Şeyhzâde, Said Ahmet, Şuhrât, Şükrüllah gibi yetenek sahipleri de haksız yere cezaevine konulup uzak yerlere sürgün edilmiştir. Aybek, Mirtemir, Turâb Tola, Mirkerim Asım gibi yazarlara haksız yere “milliyetçi” damgası basılmış, bu dönemde millî edebî mirasa ve folklorla “nihilistik” yaklaşım ortaya çıkmıştır. Üretim faaliyetlerini “**konfliktsizlik teoris**” güçlü bir şekilde etkilemiştir. Bu teoriye göre Sovyet hayatının sadece olumlu yönlerini göstermek, olumsuz veya zıt yönlerini göstermemek gerekirdi. Hayat ve insan arasındaki zıtlıkları - çatışmayı göstermek topluma karşı düşmanlık olarak algılanıyordu. Siyasetin edebî faaliyetlere bu şekilde rahatça müdahale etmesi, edebî faaliyetler yazar ve sanatçılar üzerinde ciddi anlamda olumsuz etki yaratıyordu.

Burada önemli olan nokta savaştan sonraki ilk dönemde de Özbek Edebiyatı'nın farklı şekillerde müdahalelere rağmen geliyor olmasıdır. Bunu Özbek edebiyatı ve sanatının Moskova'da gerçekleşen üçüncü on günlük edebiyat haftası (“dekada”) tutanaklarından da anlamak mümkündür. Bu dönemde Özbek Edebiyatı'nın gelişmesinde Özbekistan Yazarlarının Üçüncü Kurultayı (1954) da olumlu rol oynamıştır. Kurultayda, “Özbek edebiyatının durumu ve onun görevleri” hakkında düşünceler dile getirildi ve üzerinde tartışıldı. Kurultayın hazırlık aşamasında Özbek edebiyatının güncel talepler doğrultusunda belli derecede gelişmesi ön görülmeyle birlikte sanat ve edebiyatta süregelen hata ve eksiklikler de gözler önüne serildi.

Bu dönemde şiirin ilgi alanı güncel konular doğrultusunda genişledi. Vatan, savaşta karşı mücadele, barış ve dostluk hakkında şiirler yazıldı. Bu devir Özbek şiirine has olan mücadeleci sosyopolitik ruh, şairlerin barış için verilen mücadeleyi konu edindikleri lirik eserlerinde de hissedilmekteydi. Ğafur Ğulam'ın *Biz tinçlik istaymiz* (Biz barış istiyoruz), Uyğun'un *Tinçlik kabutari* (Barış Güvercini), *Bayrâkça* (Bayrak), Zülfiye'nin *Salom sizga, êrkperver êller* (Selam size, barışsever halklar), Askad Muhtar'ın *Vicdan sazi* gibi şiirlerinde bu sosyopolitik hava oldukça güçlüdür. Bundan başka, Aybek, Şeyhzâde, Sabir Abdulla, Hamid Ğulam, Mamarasul Babayev, Mirmuhsin gibi şairlerin şiirlerinde de yenilikçi ve ilerici kişilerin barış yolunda süregelen mücadeleleri yansıtıldı.

Bu dönem şiirinde sıradan insanların gerçek sıkıntıları yüceltilmiş ve “emekçi” insan sembolü yaratılmıştır. Özbek halkının üretim sahasında çektiği sıkıntılar karşısındaki özverliliği ve cesareti yüceltilerek bu konu, Ğafur Ğulam, Aybek, Uyğun, Şeyhzâde, Mirtemir, Zülfiye, Sabir Abdulla gibi şairlerin yaratıcılığının esas zeminini oluşturdu. Bunun

Konfliktsizlik teorisi: Sovyet hayatının sadece olumlu yönlerini göstermek veya ölçüsüz şekilde idealleştirerek anlatmak, olumsuz ve zıt yönlerini ise asla göstermemeyi teşvik eden propaganda. Sovyet dönemi edebiyatında hayat ve insan arasındaki zıtlıkları göstermek bile topluma karşı düşmanlık olarak algılanıyordu.

Dekada: Fransızca on gün, on günlük anlamına gelen bu sözcük Sovyet döneminde on günlük süre boyunca devam eden edebî etkinliğin adıdır.Ş

gibi Askad Muhtar, Mamarasul Babayev, Mirmuhsin, Hamid Ğulam, Remiz Bâbâcân, Turâb Tola gibi şairler de bu konuda çokça eserler verdiler.

Bu yıllarda Özbek şiirinde halkların dostluğu ve kardeşliği konusu da ayrıcalıklı bir yere sahipti. Bu konuda, özellikle, Ğafur Ğulam'ın eseri Özbek halkı tarafından beğeniyle karşılandı. Onun *Qazaq élining uluĝ toyı, Biri biriga ustâz, biri biriga şâgird* (Birbirinin ustadı, birbirinin öğrencisi), *Ğalıblar şerefige* gibi şiirleri bu konuyu dile getiren şiirlerin en iyi örnekleridir. Bunun gibi, şiir sahasında diğer halkların yaşayışları ve mücadeleleri hakkında da birçok eser verilmiştir. Aybek, Zülfiye, Şeyhzâde, Mamarasul Babayev, Hamid Ğulam, Askad Muhtar, Mirmuhsin gibi şairler diğer halkların hayatı, onların bağımsızlık, eşitlik ve barış için süregelen mücadeleleri hakkında etkili şiirler ortaya koymuşlardır. Şair Mamarasul Babayev'nin *Éran gilemi* (İran Halısı) şiirinde İrandaki dayanılması güç ve ağır hayat, halı dokuyan kişiler ve dokumacılığa dair semboller aracılığıyla duygulu bir şekilde ifade etmiştir:

*Gilem kızıl,
Rengler solĝm, kahrabâ,
Öz kânı-la toĝışarmı, acabâ!
İkkisidan biri şilpik, biri sil,
Besme-besge yotalışar müttesil.*

*Halı kırmızı,
Renkleri sönük, kehribar
Kendi kanları ile mi dokuyorlar, acaba?
İkisinden birisi şaşı, diğeri hasta,
Sürekli ikisi de öksürüyorlar.*

Bu dönemde eskiden kalma, toplumun ilerlemesine engel olan köhne inanışlara karşı mücadele de şairlerin göz önünde bulundurdıkları konulardandı. Bu alanda Özbek şairler hicvin imkânlarından önemli oranda faydalandılar. Sonuçta, satirik ve mizahî şiir bu şekilde gelişti ve türlü türlü satirik şiirler, masallar, hicvî gazeller yazıldı. Bu alanın gelişmesinde Ğafur Ğulam, Sabir Abdulla, Mamarasul Babayev, Habibi, Uygun gibi şairlerin katkıları önemlidir. Onlar, yeni mazmunları ifade etmede klasik şiir geleneklerinden geniş ölçüde faydalandılar.

Bu dönemde Hamza ve Elbek'ten sonra raĝbet görmemiş olan "mesel" (fabl) türü de yeniden canlandı. Bu sahada Sami Abduĝahhar, Yemin Ğurban, Alim Koçĝârbekov gibi meselciler faaliyet gösterdiler. Eğitim açısından önemli olan masallar yazdılar ve *Masallar* (Sami Abduĝahhar), *Ğızıĝ hangâmalar* (Yemin Ğurban), *Şiir va meseller* (Alim Koçĝârbekov) gibi antolojiler yayımladılar.

Kısacası bu devir Özbek edebiyatında hiciv gelişti ve onun türlü türlü örnekleri ortaya konuldu. Böylece şiir sahasında farklı türlerden oluşan bir çeşitlilik meydana geldi.

Bu dönemde şiirdeki diğer bir yenilik ise bir birini takip eden seri halinde şiir yazmanın bir gelenek hâlini almasıdır. Mirtemir'in *Karakalpak defteri*, Mirmuhsin'in *Mihmânlar*, Mamarasul Babayev'nin *İran âsmâni âstuda* gibi dizi hâlindeki şiirleri buna örnek olarak gösterilebilir. *Mihmânlar* ve *İran âsmâni âstuda* dizi şiirlerinde diğer halkların hayatı, mücadelesi, arzuları, düşünce ve hayalleri, kendileriyle ilgili gelecek tasarıları betimlenmiştir. Bununla birlikte diğer halklara ait şahısların kötü yönleri, suçları ve kabahatleri de ortaya konmuştur.

1945-1956 yılları arasında Özbek "destancılığı" (manzum hikâye yazıcılığı) sahasında da belli başarılar elde edildi. Bu dönemde Özbek destancılığının ilgi alanı da güncel konular doğrultusunda genişledi. Askad Muhtar'nın *Katta yolda*, Mirmuhsin'in *Yeşil kışlak*, Mamarasul Babayev'in *Baĝbân*, Şükrüllah'nun *Çöller* destanlarında Özbek çiftçilerinin hayatı, üretim sıkıntıları konu edilmiştir. *Ğarddân dostlar* (Remiz Babacan), *Rossiya* (Şükrüllah), *Dostlik қоşıĝı* (Düşen Feyzi) destanlarında ise halklar arasındaki dostluk, manevî-siyasî birlik dile getirildi. Halkların dostluğu, kardeşliğinin esası ve gücü gerçek olaylar ve canlı semboller aracılığıyla ortaya konuldu. Aybek'in *Zafer ve Zehra*, *Hakgöyler* (Doğru Söyleyenler) destanlarında ise diğer halkların hayatı, bağımsızlık ve barış için mücadeleleri tam karşılığını bulmuştur.

Bunun gibi Aybek'in *Kızlar*, Uyğun'un *Vefâ*, Mirmuhsin'in *Usta Gıyâs*, Hamid Ğulam'ın *Ğalaba yolıda* destanlarında İkinci Dünya Savaşı dönemindeki olaylar hikâye edilmiştir.

Bu dönem destancılığında tarihî şahısların sosyal faaliyetlerinin, toplumsal hayattaki rollerinin ifade edilmesinde de değişiklikler olmuştur. Aybek'in *Hamza*, Mirmuhsin'in *Abdulla Nabiye*v destanlarında yakın geçmişteki olaylar edebî bir dille yansıtılmış, tarihi şahıslar birer sembol hâline getirilmiştir.

Özetle, bu dönemde şiir türü, kendi konu alanını genişletme, gerçeğe uygun bir biçimde semboller yaratma, hayatın gerçekliğini sanatın gerçekliğine dönüştürme yolunda ilerledi. Fakat bu yıllarda şiir, özellikle, "destancılık" sosyalizm etkisinden kurtulamadı: dönemin olaylarını genellikle gereksiz yere övme ve ölçsüz şekilde idealleştirerek anlatma gibi zararlı eğilimlerden uzaklaşamadı.

Bu dönemde nesir türünün gelişmesi yönünde de olumlu denemeler göze çarpmaktadır. Bu yıllarda Said Ahmad, Askad Muhtar, Adil Yakubov, PirimĞul Ğadirov, Sünnetülle Anarbayev, Saide Zunnunova, Şuhrat gibi yazarların edebiyat sahasına katılması, nesir sahasında yazılan eserlerin sayısına da niteliğine de olumlu yönde etki eder. Nesir sahasında yazılan eserleri hayata, hayatın gerçekliğine yaklaştırma eğilimi vardır. Bu dönem nesrinin bütün türlerinde belli ölçüde gelişme ve değişimler ortaya çıkar.

Bu dönemde ortaya çıkan edebî hikâyeleri konuları itibariyle iki gruba ayırarak incelemek mümkündür. Birinci gruba dönemin olayları ve insanları hakkındaki hikâyeleri, ikinci gruba ise diğer halkları konu alan hikâyeleri koyabiliriz.

Aybek *Pakistan taassurâtları*, Hamit Ğulam *Avrupa taassurâtları*, Askad Muhtâr *Avrupa seferi*, İbrahim Rahim *Hıtây hâtıraları* gibi hikâyelerinde Avrupa ve Asyadaki halkların hayat tarzlarını, kültürlerini, örf ve âdetlerini, bağımsızlık ve barış yolundaki mücadelelerini edebî bir dille ifade etmişlerdir.

Bu dönemde hikâye türünün diğer alanlarında da birçok yenilik görülür: *Yıllar* (Abdulla Ğahhar), *Hikâyeler* (Sünnetille Anarbayev), *Hikâyeler* (Saide Zunnunova), *Hikâyeler* (PirimĞul Ğadirov), *İkki muhabbet* (Adil Yakubov), *Adamning Ğadri* (Hekim Nazir). Bu hikâyeler öncelikle konularının çeşitliliğiyle dikkati çekmektedir. Onlarda çiftçilerin, hayvan yetiştiricilerinin, işçilerin ve aydınların hayatlarına dair tipik hayat sahneleri resmedilmiştir. Bununla birlikte hayatta rastlanan veya kişilerin zihniyetlerinde yer edinmiş hastalıklı ve bozuk yönler de açığa çıkarılmıştır. Bu konuda Rahmat Feyzi'nin aile hayatı ve ahlak-terbiye konularını ele aldığı *Yâdgâr* hikâyesini hatırlamak gerekir. Hikâyede Zuhurcân, Zarâfat, Yâdgâr karakterleri aracılığıyla ahlak-edep, çocuk terbiyesi ve aile hakkında önemli fikirler dile getirilmiştir. Hikâyede Zuhurcân'ın ağırbaşlılığı, çocuk sevgisi yüceltilip Zarâfat'ın dışı iyi, içi kötü ahlakı gözler önüne serilmiştir. Yazar, karakterlerin kişiliklerini ortaya koymada psikolojik tahlil yöntemlerinden ustalıkla faydalanmıştır.

Bu dönem hikayelerinde hayatın yüzeysel bir biçimde ele alındığı ve yalnızca bir yönüyle esere yansıtıldığı göze çarpmaktadır.

Roman ve hikaye türleri, bu dönem nesir sahasında önemli bir yere sahiptir. Sadreddin Aynî'nin *Êsdelikler*, Abdulla Ğahhar'ın *ĞoşĞınar ĞırâĞları* (ĞoşĞınar Işıkları), Perde Tursun'un *OĞıtuvĞı* (Öğretmen, 1951), Aybek'in *Altın vâdiyden şebedeler* (Altın Vadi-den Esintiler) gibi romanları dönemin önde gelen eserleri arasında yer alır. Bu eserlerde 20. asır tarihinden çeşitli manzaralar yansıtılmaktadır. Mesela, *OĞıtuvĞı* romanında Özbekistanda yeni tipte halk aydınlarının ortaya çıkışı betimlenmektedir. Bu romanda otobiyografik materyaller de çokça kullanılmıştır. Yazar bu konuda "Romanda anlatılan şeylerin daha fazlasını ben kendi gözlerimle gördüm" diye yazmıştır. Bu roman *Yetimlik*, *Baht*, *ĞıslâĞda*, *Hak Yol* diye isimlendirilen dört bölümden oluşmaktadır. Roman konu bakımından memleketde zulüm ve adaletsizliğin artışı, yeni tipteki (yani Sovyet döneminde yetişen) aydınların ortaya çıkışı, kadın ve kızların özgürlüğü için mücadele gibi

problemler üzerine yoğunlaşır. Romanda, devrin toplumsal meseleleri başkahraman Elmurod'ın yaşam tarzı ve başından geçen olaylarla bağlantılı olarak işlenmiştir.

Altın vâdiyden şebedeler (Aybek), *Hayât bulâkları* (İbrahim Rahim), *Ğâlibler* (Şarâf Rasidov), *Qâdrdân deleler* (Said Ahmad), *Deryâlar tuteşgen câyda* (Askad Muhtar), *Cemile* (Mirmuhsin), *Tengdâşlar* (Adil Yakubov), *Kiçik garnizon* (Mumtaz Muhamedov) gibi roman ve hikayeler de dönemin güncel konularını ele alan eserler arasında dikkati çeker. Fakat zamanının meselelerini ele alarak güncel konularda yazılan roman ve hikayelerin hepsinde olaylar şematik tarzdadır. Sonuçta hayat bu eserlerde yüzeysel ve tek taraflı olarak yer alır. Bu dönem romancılığı ve hikâyeciliğinin edebî seviyesi, genellikle, yüksek değildir.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki ilk yıllarda Özbek tiyatrosunun hayatla ilişkisi oldukça sınırlı idi. Savaştan sonra bu dönemi yansıtan karakterler yaratma eğilimi arttı. Sonuçta, dönemin meselelerine eğilen çok sayıda eser meydana getirildi. Bu dönemde uzak ve yakın geçmişe ait konular da tiyatro yazarlarının dikkatinden kaçmadı. *Revşen ve Zülhumâr* (Kâmil Yaşın), *Alpâmiş, Mukimi* (Sâbir Abdulla), *Kız kalası* (Said Nazar) gibi sahne eserleri yazılmış, bunlarda halkın hayatı, arzu ve ümitleri, mücadeleleri ele alınmıştır.

Tiyatroda folklor malzemelerine ve halk destanlarına ait konulara da başvurulmuştur. Sözlü edebiyatta mevcut olan konulardan faydalanılıp *Revşen ve Zülhumâr*, *Alpâmiş* gibi piyesler meydana getirilmiştir. Sâbir Abdulla'nın Özbek şifahi edebiyatı ürünü olan malzemelere dayanarak yazdığı *Alpâmiş* tiyatrosu romantik (ideal) kahramanlıklara, yaşanmış olaylara ve canlı sembollere sahiptir.

Bu dönemde halkın Ekim devrimi (1917) öncesindeki hayatını ve bağımsızlık uğruna verilen mücadeleleri yansıtan sahne eserleri de yazıldı. Bunlardan, Nazir Safarov'un *Şark tângi* tiyatrosunda 1917 yılından sonra Taşkent'te meydana gelen olaylar, inkılabın yarattığı ortam ve bu durumun gün geçtikçe daha da belirgin bir hâl alışı yansıtılmıştır.

Dönemin karakteristik özelliği, tiyatro eserlerinde esas olarak çağdaş hayatı, toplumsal yaşamı yansıtmak eğilimidir. Bu gibi eserler arasında özellikle *Şâhi sözene* (Abdulla Kahhar), *Nevbahâr* (Uyğun), *Muhabbet* (Tuyğun), *Hayât mektebi* (Nezir Safarov) gibi piyesler gösterilebilir.

Aydınların hayatını konu alan *Ağrıq tişler* (Abdulla Kahhar), *Yürek sırları*, *Farâgat*, *Keçirilmes günâhlar* (Affedilemez Günahlar) gibi sahne eserleri de dikkati çeker. Bu eserlerde esas konuyla alakalı olarak hayatta rastlanan her türlü kötülüğe karşı mücadele, sevgi-aşk, ahlak-görgü meseleleri de ele alınmıştır.

Özetlersek, savaştan sonraki ilk on yılda Özbek edebiyatı birçok yönden ilerleme kaydetti. Bu dönemde, nazım, nesir ve tiyatro sahalarında o dönemin meselelerini yansıtmayı, o dönemi temsil eden tipleri göstermeyi amaçlayan türlü türlü eserler ortaya çıktı.

Özbek edebiyatı 40'lı ve 50'li yıllarda memleket hayatındaki ciddî zorluklara, özellikle, "sosyalist realizm" (sosyalist gerçekçilik) sanat anlayışı ve komünist ideolojinin baskılarına rağmen doğru bildiğini söylemeye, kendi görevini yerine getirmeye devam etmiştir. Yazarlar, birçok durumda realist edebî eserler yazarak söz sanatı hazinesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuşlardır.

Sovyet edebiyatının önemli isimlerinden biri, şair ve yazar **Hamid Alimcan** (1909–1944) Cizzah şehrinde doğar. 1928–1930 yılları arasında Semerkant Devlet Üniversitesinde Uyğun, Mirtemir, Aydın gibi şairlerle birlikte okuyan Hamid Alimcan, üniversitedeki edebî mühitten oldukça etkilenir. Şairin ilk denemeleri 1926 yılından itibaren Zerefsan gazetesinde çıkmaya başlar. Onun ilk şiir kitabı *Köklem* adıyla henüz öğrencilik yıllarında iken yayımlanmıştır.

Hamid Alimcan, üniversiteyi bitirdikten sonra çeşitli gazete ve dergilerde klasik edebiyat, edebiyat bilimi ve halk bilimi ile ilgili bilimsel makaleler yayımlamıştır. Hamid Alimcan klasik edebiyatla birlikte dünya edebiyatı ile de yakından ilgilenir. *Ali Şir Nevâi*, *Mukimî*, *Puşkin*, *Mayakovskiy*, *Cambul*, *Taras Şevçenko* gibi şairler hakkında bilimsel makaleleri yayımlanır. Şairin 1931 yılında *Alev sâçler* (Ateşli Saçlar), *Ölim yavge* (Düşmana Ölüm), *Pâyge* (Yarış) gibi şiir kitapları basılır.

Hamid Alimcan daha sonra bu gazetede çalışmaya başladı. Semerkant'taki eğitim hayatını tamamladıktan sonra Taşkent'e gelen şair çeşitli gazetelerde, yazarlar birliğinde ve Dil ve Edebiyat Enstitüsünde faaliyetlerini sürdürdü.

Şair Sovyet kişinin mutluluğunu sürekli terennüm etti. Bunun için şaire zamandaşları, *baht ve şâdlik küyçisi* (mutluluk ve şâdlik şarkıcısı) diye ad vermişlerdir. Şair bunu *Mutluluğu Terennüm Etmemin Sebebi* adlı şiiriyle şu şekilde açıklamıştır:

Şâdlikni küylegenimniñ sebebi

Şâirlerni köp oqıb çıqıdım,
Bilmegenim kâldı cüde kem.
Oqıb çıqıdım, çuvaldı fikrim,
Köreverib hemmeside gam.

Füzülını âldım qolımga,
Mecnün bolıb yığlab kıçkırdı.
Ve Nevâi tüşib yolımga,
Feryâd bilen ornıdan turdı.

Lermontovni teşlemedim hêç,
Âhır qoyıb âldım hâfızını,
Puşkin mênge körsetdi her kêç,
Yığlab turgan bir çerkes kıznı.

Şêkspirden soradım savâl,
Cavâbını keltirdi Hıyyâm.
Çünkü gamga âşınâdır hâl
Qayğu bilen tolığdır ayyâm.

Oyladımı uzâq kâldım cim,
Sônre savâl kıldım özimni.
Deryâ kebi tâşıb sevinçim,
Yâş tırkırab keldi közimden.

Şâdlik yolga bâşladı mênı,
Bahtıyârlık boldı âdatım.
Şâir bolıb şâdlik ve bahtı,
Küylemâklık zor saâdatım.

Çünkü elim kayğunı bilmes,
Çünkü yoqdır Vatandan mâtam,
Âzâd halkım bâşınğa kêlmes,
Ëndi sıra musibet ve gam.

Şunıñ üçün şâdman bir umr,
Şunıñ üçün şâdlik hemdemim.
Her kün ârtar közlerimde nur,
Şunıñ üçün yoq aslâ gamım.

Mên bilemen düşmanım kimler,
Sêrgek bolıb bâqđım yolımga.
Çünkü halkım berçe tıslımlar,
Kelitini berdi qolımga.

Mutluluğu Terennüm Etmemin Sebebi

Şairleri çok okudum,
Bilmediğim çok az kaldı.
Okuyup bitirdim, dağıldı fikrim
Gördükçe hepsinde kaygı

Fuzulı'yı aldım elime,
Mecnun olup ağlayıp bağırdı.
Ve Nevai çıkıp yoluma,
Feryat ile yerinden kalktı.

Lermontov'u bırakmadım hiç,
Sonunda bırakıp aldım Hafız'ı.
Puşkin gösterdi bana her gece,
Ağlayıp duran bir Çerkez kızını.

Shakespeare'e sordum soru,
Cevabını verdi Hayyam:
"Çünkü gama aşınadır hal
Kaygı ile doludur eyyam"

Düşündüm ve uzun süre sessiz kaldım,
Sonra soru sordum kendime.
Derya gibi coşup sevincim,
Yaş fıskırıp çıktı gözümden.

Mutluluk yol gösterdi bana,
Bahtıyârlık oldu adetim.
Şair olarak mutluluk ve bahtı
Terennüm etmek en iyi saadetim.

Çünkü elim kaygıyı bilmez,
Çünkü yoktur Vatanda matem,
Hür halkımın başına gelmez,
Artık asla müsibet ve gam.

Bunun için mutlu bir ömür,
Bunun için mutluluk arkadaşım,
Her gün artar gözlerimde nur,
Bunun için yok asla gamım.

Ben bilirim düşmanım kimler,
Dikkatle baktım yoluma.
Çünkü halkım bütün tıslımların
Anahtarını verdi elime.

Aktaran: Aynur ÖZ, (Kahhar 2000. II, 378)

1938 yılında şairin *Zeyneb ve Âmân* adlı destanı (manzum hikâye) yayımlanır. Şair bu manzum hikâyede yetim olan Zeyneb ve Âmân isimli gençlerin sevgisini anlatmaktadır. Eserde Sovyet ideolojisinin öne sürdüğü yeni insan tipi, eski ve yeni hayatı karşılaştırarak tasvir edilmiştir. Eserde nikâh ile aile konuları ele alınır ve gençlerin birbirini severek evlenmesi gerektiği vurgulanır.

Hamid Alimcan'a şöhret getiren eserleri *Aygül bilen Bahtiyâr* (1937) ve *Simurg* adlı destanları oldu. Şair bu destanlarında halk masalları ve destan geleneklerinden çok iyi yararlanmıştı:

*Bâlalık künlerimde
Uykusuz tünlerimde
Köp értek éşitgendim
Söyleb bére rdi buvim
Buvimning her kıssası
Her bir kılgan hissese
Fikrimni târter edi
Hevesim ârter edi...*

Çocukluk günlerimde,
Uykusuz gecelerimde,
Çok masal dinlemişim,
Anlatırdı (hep) ninem.
Ninemnin her kıssası,
Her söylediği sözü,
Dikkatimi çekerdi,
Hevesim artar idi.

Balad: Uyak örgüsü, uyak türü ve dize sayısı bakımından birbirinin aynı üç bent ve bir sunu ile başlayan yarım bentten oluşan koşuk biçimi, nazım türündeki bir masal.

Muğanna: Muğanna (ölüm tarihi: 784) aslı Mervli Haşim ibn Hekim'in takma adıdır. Muğanna isyanı: Muğanna Merv'den Buhara'ya gelerek, kendini Tanrı ilan eder ve yeni bir din getirdiğini söyler. Ona tâbi olanlara beyaz elbiseler giydirir. Bu yüzden Muğanna taraftarları "akkiyimliler" olarak adlandırılır. Miladi 776 tarihinde Muğanna ve onun taraftarları Müslüman Arap yönetimine karşı ayaklanırlar. Tarihe bu olay "Muğanna isyanı" olarak geçer.

Şairin İkinci Dünya Savaşı yıllarında yazdığı eserler arasında *Cenkçi Tursun* adlı baladı önemli yer tutmaktadır. Bu eserde kahramanın iç dünyasını açıklarken Tursun savaşı terketmeyi düşündüğü sıralarda annesinden bir mektup alır ve ondan güç alarak yine savaşa devam eder. Annesinin mektubunda şöyle der:

Halk için tökkeli,
Yok mi bir kaşık kâning?
Vataning tuprağiden,
Şirin ékenmi câning.

Halkın için dökmeye,
Yok mudur damla kanın?
Vatan toprağından
Şirin midir canın?

Hamid Alimcan 1935 yılında lirik şiirleri ile genç yaşta ün kazanan Zülfiye İsrailova ile evlenir. Şair *Puşkin, Mihail Lérmontov, Lévl Tolstoy, Maksim Gorkiy* gibi Rus şair ve yazarların birçok eserini Özbekçeye aktarmakla birlikte çeşitli gazetelerde onlar hakkında bilimsel makaleler de yayımlar.

Hamid Alimcan'ın en büyük hizmeti, halk ozanı Fazıl Yoldaşoğlu'ndan derlediği *Alpamış Destanını* (1938) yayımlamasıdır.

Şairin *Muğanna* (1942) adlı tiyatro eserinde Türkistan'ı işgal eden Araplara karşı halk isyanı anlatılmaktadır. Şair tarih kitaplarına "Muğanna isyanı" adıyla geçen bu tarihî olayı anlatmakla birlikte üstü kapalı olarak sovyetlerin istilasını da sorgulamaktadır.

Şairin dünya görüşünü göz önünde bulundurarak Hamid Alimcan'ın *Mutluluğu Terennüm Etmemin Sebebi* şiiri açıklamaya çalışınız.

Özbek Sovyet edebiyatının usta yazarlarından biri **Said Ahmed** (1920–2007) Taşkent şehrinde doğdu. 1938–1941 yılları arasında Taşkent devlet pedagoji enstitüsünde okudu. Edebiyata kısa hikâyeler yazarak başladı. O'nun usta bir yazar olarak yetişmesinde Ğafur Ğulam ve Abdulla Qahhar'ın etkisi büyüktür. Yazarın *Ér yürek* (1942), *Fergâna hikâyeleri* (1948), *Muhabbet* (1949), *Qadrdân deleler* (Kadirli Tarlalar, 1949), *Çöl şamâlları* (Çöl Rüzgârları, 1961), *Anacânlar* (Annecikler, 1962), *Hazine* (1963), *Yokâtgenlerim ve Tâpgenlerim* (Kaybettiklerim ve Bulduklarım, 1999), *Qâraköz Mecnun* (2001), *Kiprikta kâlgan kân* (Kirpikte Kalan Kan, 2003), *Umrüm bayâni* (Ömrüm Beyanı, 2003) gibi eserleri vardır.

Said Ahmed nesirde Abdulla adiri, Aybek, Abdulla ahhar geleneklerini devam ettiren güçlü bir yazardır. Edebiyat bilimcisi Laziz Kayimov bu konuda şöyle demiştir: “*Said Ahmed’in hikâyelerinde Aybek’in psikolojik tasvir mahareti, Gafur ulam’ın yergisi Abdulla ahhar’ın anlatımındaki yoğunluk birleşmiş görünmektedir*”. Böylelikle üç yazardaki üç belirgin özelliği Said Ahmed’in temsil ettiği belirtilir. Said Ahmed ellili yıllardan itibaren romanlar yazmaya başlar. Onun romanları içinde *Ufq* (Ufuk) trilojisi ve *Cimcitlik* (Sessizlik) romanı önemlidir. Yazarın *Ufq* trilojisi 20. yüzyıl Özbek edebiyatının başarılı romanlarından biri sayılır. Trilojinin ilk kitabı “*45 kün*” adını taşır. Bu romanda büyük Fergana kanalının yapımı anlatılmaktadır. Uzunluğu 270 km olan büyük Fergana kanalı makine kullanılmadan el gücü ile 45 gün içerisinde bitirilmiştir. Kanal yapımında 160.000 kişinin çalıştığı ve kanalın oyuğundan 17,8 milyon m³ toprak çıkarıldığı kaynaklarda kayıtlıdır. Bu romanda halkın cesareti, çalışma gücü etkileyici bir biçimde kaleme alınmıştır. Trilojinin ikinci kitabı *Hicrân künleri*’nde yazar İkinci Dünya Savaşı döneminin ilk günlerini anlatır. Üçüncü roman ise *Ufq bosağasida* (Ufuk Arifesinde) diye adlandırılır. Bu romanda savaşın son yılları ve savaş sonrasındaki hayat ele alınmıştır.

Trilojide halk hayatının çeşitli kesimlerden insanlar anlatılmaktadır. Azizhan, İkrâmçân, Cennet, Rahmanberdi, Nizamcan, Esrara, Dildar, İnyet Aksakal, Tursunbây gibi çeşitli karakterler yanında eserde, Osman Yusupov, Yoldaş Ahunbabayev, Gafur ulam gibi gerçek hayatta var olan ünlü kişilere de yer verilmiştir. Eserdeki İkrâmçân ve Azizhan karakterleri her bakımdan mükemmel tasvir edilmiştir. Yazar, Azizhan karakteri vasıtasıyla Büyük Fergana Kanalı yapımı sürecinde kırk beş günlük süre içerisinde halkın birliğini ve gücünü göstermiştir. İkrâmçân karakteri vasıtasıyla sıradan bir insanın vatan sevgisi tasvir edilir. Yazar, İkrâmçân karakterini yaratmada ulusun kendine özgü millî öğelerinden ve tiplerinden yararlanır. İkrâmçân psikolojik açıdan gayet karmaşık bir karakterdir. İkrâmçân’ın hareketleri, konuşma tarzı ile onun ruh hâli açık bir şekilde, ustalıkla anlatılmıştır. İkrâmçân, karakterinde gazab ve şefkat arasında gidip gelen bir yapıya sahiptir. İkrâmçân’ın oğlu Tursunbây savaştan kaçıp gelmiştir. İkrâmçân oğlunu görünce ona sarılır ve sevinir. Onun savaştan kaçtığını öğrenince de oğluna karşı öyle bir sinirlenir ki eline tüfeğini alır ve onu hain olarak görüp öldürmeye çalışır. Tursunbây kaçır, baba arkasından tüfekte ateş eder. Oğluna kurşun isabet etmediğini öğrenince ise şükür ki kurşun isabet etmedi diye içten içe sevinir. Tursunbây’ın annesi Cennet teyze de biricik oğlunu o kadar çok sevmesine rağmen oğlunun yaptığı bu işten utanç duyar. Oğluna şöyle seslenir: “*Yaşı bir yere varan baban bile eline tüfek alıp savaşa gitti. Bir ayağımı savaşa kaybetti. Sen böyle genç olmana rağmen nasıl kaçabilirsin? Babanı diri diri öldürdün ya beni de hayattan bezdirdin. Yarın ulusun yüzüne nasıl bakarım? Baban bu hâlde nasıl sokağa çıkabilir? Başını kaldıramaz oldu. Sen bunu düşündün mü?*” der.

Özbek edebiyatının Sovyet dönemindeki önemli yazarlarından biri olan şair, yazar ve tercüman **Şükrullah Yusufoglu** (1921) Taşkent’te doğar. İlköğrenimden sonra orta öğrenimini pedagoji meslekî okulunda devam ettiren Şükrullah 1944’te Taşkent Pedagoji Enstitüsü’nden mezun olur. Taşkent Devlet Üniversitesi’nde araştırma görevlisi, Özbekistan Yazarlar Birliği’nde edebî danışman, devlet edebiyat neşriyatında müharrirlik görevlerinde bulunur.

İlk şiir kitabı olan *Baht kânunı* (Mutluluk Kanunu) 1939 yılında, *Birinci defter* 1944 yılında, *alb oşlıkları* adlı şiir kitabı ise 1949 yayımlanır. Şair *állar* (Yaşlılar, 1948) adlı manzum hikayesinde Sovyetlerin emekçi insana verdiği önemi anlatmaktadır.

Şükrullah Özbek çocuk edebiyatının gelişmesine *Bahar sâvğası* (Bahar Hediyesi, 1962), *Yulduzlar* (1964) gibi kitaplarıyla önemli katkı sağlamıştır.

Şairin *Rossiya, İkki aya* (İki Kaya), *İkki yaşlık* (İki Gençlik), *Cevâhir sandığı* (Mücevher Sandığı) gibi felsefî fikir ve ibretli hayat hikâyeleriyle dolu şiir kitapları Rusça başta olmak üzere dünyanın birçok diline aktarılmıştır.

Triloji: Bir yazarın, konu ve fikri yapı olarak birbirini izleyen üç eseri, üçleme, triloji.

Şükrüllah *Hatarlı yol, Tebessüm oğruları* (Tebessüm Hırsızları, 1977), *Oğrını karaqçı urdı* (Hırsızın Üstesinden Eşkıya gelir, 1984) gibi tiyatro eserleriyle de okuyucular sevgisini kazanmıştır.

Şair Şükrüllah Sovyet döneminde halk düşmanı olarak iftira ile Sibiryaya sürgün edilen onlarca Özbek aydınının birisidir. O *Kefensiz Gömülenler* adlı romanında Sibiryada geçen hapisteki hayatını anlatmaktadır. Yazar bu eseriyle Özbek edebiyatında hatıra-roman türüne yeni bir boyut kazandırdı. Bu roman dünyanın birçok diline çevirildi. Aşağıdaki parçada şairin hapisteki ilk günü ve ilk izlenimleri ifade edilmiştir.

ELVEDA, ANA YURT!

Bu sözü kadere boyun eğerek söylemek ne kadar ağır! Tepende otomatik silâh ve yanında, belirtilen çizgiden bir karış dışarı çıkınca insanın üzerine saldırıp parçalamak üzere eğitilmiş itleri tutan muhafızlar... Seni nereye sürerlerse süsünler, o sırada diline bundan başka hangi söz gelebilirdi ki!

İşte bugün hapishaneden kurtulmakla ilgili düşünce ve hayallerimin yerini, şimdi tamamen başka dertler kara bir bulut gibi kaplamaya başladı. Bugün beni, tutuklandığım gün alayım mı, almayayım mı diye tereddüt geçirerek her ihtimale karşı aldığım yorganımla yastığım sırtımda, doğduğum vatanımla, çoluk çocuğumla ve hısım akrabamla bir daha görüşmek nasip olur mu düşüncesinin kısılcığında, mahkûmların çalışma kamplarına taksim edildiği yere getirdiklerinin farkında bile değildim.

Mahkûmlar, yargılandıkları ceza maddesine göre bazıları çalışma kamplarına, hapis cezasına çarptırılanlar ise hapishaneye, bütün ülke çapında buradan dağıtılmakta. Geçici toplanma yeri sayılan bu merkezde, yüze yakın hırsız, katil, sahtekâr ve dindar, ahır gibi büyük bir koğuşa çok sıkışık vaziyette doldurulmuşlardı.

İçeriye adımımı atar atmaz bana tamamen yabancı, görünüşü, üstü başı tamamen başka, bakışları perişan bu insanları görüp de hayretimden omzumdaki yorganla yastığımı ve birkaç parça eşya bulunan çuvalımı nereye koyup nereye yerleşeceğimi düşünürken ve henüz kendime bile gelmemişken, "benim yanıma gel!", diyerek her biri yakınına çağırıyordu. Bunlar dostluktan değil, çuvalımdaki eşyaya ortak olmak içindi. Bunlar hırsızlardı. Bunların çoğu, yeni gelenlerin biraz düzgünce giyecek eşyasını, para ve yiyeceğini talan ederek yaşayanlar, hayatını hapishanede geçirenlerdi. Bunların bir grubu bir köşede birbirleriyle konuşarak kâğıt oynuyorlardı. Koğuşun başka bir köşesinde ise aniden çıkıp gelmesinden çekindikleri nöbetçiyi göz ucuyla takip eden çocuk hırsızlar, yakacak bir şeyleri olmadığı için kasketlerinin iç kısmındaki kâğıt parçalarına varıncaya kadar her şeyi yakarak küçük bir tencerede keyif çatmak üzere çipir (aynı çayın kurutulmuş tekrar tekrar demlenmesi) kaynatıyorlardı. Birisi sırtüstü yatarak başını kollarına yaslamış, hayale dalmış.

Elbette, daha önce hapishane yüzü görmeyip de buraya ilk defa gelen birisi, kendisini tamamen başka bir dünyaya, haydutlar arasına, cehenneme düşmüş gibi hisseder. Çünkü burada ki insanların yüzünde çoluk çocuktan, aileden ayrılmış olmanın, hürriyetten mahrum kalmış olmanın üzüntüsünden hiçbir eser yoktu. Bunlar için hürriyetten men edilerek hapse düşmek, âdeta bir şehirden ikinci bir şehre veya bir evden başka bir eve taşınmak gibi şeydi. Onlar dışarıda serbest oldukları zaman da çalışmayıp başkalarının malını çalarak yaşamaya alıştıkları için, aynı şekilde burada da, çalışma kamplarında da mahkûmların evlerinden gelen her şeyi talan ederek, çalarak, kumardan kazanarak yaşıyorlardı. Onlara göre, kendi menfaatleri için birbirlerini parçalamak, öldürmek, sıradan bir şeydi, hayatın kanunu idi.

Acaba benim hayatımın yirmi beş yılı da şimdi bunların arasında mı geçecekti?!

Kefensiz Gömülenler, Çeviren: Şuayip Karakaş (Yusufoğlu 2009: 144-145)

Bağımsızlık Dönemi Özbek Edebiyatı (1991'den günümüze)

1991 yılının 31 Ağustos günü Özbekistan Sovyetler Birliğinden ayrılarak bağımsızlığını ilan eder. Özbekistan'ın tarihinde sosyal, siyasi, iktisadi ve manevi hayatında bütün olarak yeni bir devir başlar. Halkın siyasete ve dünyaya bakışında değişiklikler ortaya çıkar. Özbekistan'da devlet düzeni kökten değiştirilir. Demokratik anlayış temelinde hukuka dayalı bir devlet meydana getirilir. Bu değişim edebiyata da yansımıştır. Yazar ve şairler Sovyet devri ile ilgili hayatı, gerçekçi bir üslupla kaleme almaya başlar, Sovyet döneminde yasaklanan yazar ve şairin eserleri yeniden yayımlanır.

Sosyal hayatta olduğu gibi edebiyat hayatında da demokrasi, açıklık, eleştirel bakış açısı kendini gösterir. Yazarlar özgür bir ortama kavuşurlar. Özbekistan bağımsız olunca yazarlar cemiyet hayatını anlatmada Sovyet dönemindeki baskıdan kurtuldular.

Bağımsızlıkla birlikre edebî hayat da gittikçe renklenmiş, hayatın bütün gerçekleri ve karmaşıklığı eserlere yansımış ve bu vesileyle ortaya iyi eserler çıkmaya başlamıştır. Yazarlar söz sanatında mevcut gelişmiş tecrübelerden faydalanıp edebiyata yeni içerikli, cazip eserler kazandırmaya başladılar.

Bu devirde, özellikle manzum eserlerde gelişmelere anında tepki vermek ve hakikate uygun eser yazmak eğilimi güçlendi. Sovyet devrinde insan hayatı üstünkörü bir şekilde gerçeğin üstü kapatılarak, süslenerek verildi. Oysa bağımsızlık devrinde hayatın hakikatleri bütün varlığı ile tasvir edilmeye başladı. Özbekistanın bağımsızlık meseleleri, memleket hayatını iyileştirme problemleri, sıradan insanı yüceltme gibi meseleler ön plana çıktı. Bu durum Abdulla Aripov, Erkin Vâhidov, Halime Hıdayberdiyeva, Rauf Parfi, Şevket Rahmân, Usmân Azim, Muhammed Yusuf, Hırsid Devrân, Cemâl Kemâl, Erkin Samandar, Barât Bâykâbilov, Aydın Hâciyeva gibi şairlerin eserlerinde açıkça görünmektedir.

Şairler bağımsızlığı desteklemekteydiler. Yetenekli şair Muhammed Yusuf marifetçilik edebiyatının temsilcilerinden Turdi Farâgiy, Zevkî, Mahmur geleneklerini yeni devirde yeni ifade tarzıyla devam ettirmeye başladı.

*Koygil Koqâningni, koygil Surhâning,
Bir tuprâk-ku ahır, ata makâning...
Aziz vatandâşlar, mênge işâning,
Özbekni quritar mahelliyçilik.*

*Deme Hokandlıyım, deme Surhanlıyım
Toprağı aynıdır ata mekanın.
Aziz yurttaşlarım, bana inanın
Özbek'i bitirir mahallçilik.*

Şair Gulçehra Corayeva ise bağımsız devletin filizlenmesi ve güçlenmesi için birleşmek gerektiğini "Birleşgen ozar" adlı şiirinde vurgulamıştır:

*İlhâm birleş, imkân birleş,
İnsân birleş,
Maqsad birleş, Matlab birleş,
Vidân birleş.
Büyük devlet yolu birdir -
İymân birleş.
Kuvvet birleş, kudret birleş,
Turân birleş!*

*İlham bir olsun, imkanlar bir olsun,
İnsanlar bir olsun,
Amaçlar bir olsun, istekler bir olsun,
Vicdan bir olsun.
Büyük devletin yolu birdir
İmanlar bir olsun.
Kuvvetler bir olsun, kudret bir olsun,
Turan bir olsun!*

Bağımsızlık devri şiirlerinde halkın millî özgürlük bilinci, geleceğe yönelik düşünceleri, uzak ve yakın geçmişten çıkarılması gereken sonuçlar samimiyetle yansıtılmıştır. Bu hususta Abdulla Aripov, Erkin Vâhidov, Azim Suyun, Usman Azim, Aydın Hâciyeva, Muhammed Yusuf, Şevket Rahmân, Hırsid Devrân ve diğer şairlerin 90'lı yıllardaki eserleri gösterilebilir. Bu şairlerin eserlerinde halkın mutluluklarını da kaygılarını da açıkça görülebilmektedir. Aşağıda Usman Azim'in bir şiirinden alınan parçaya göz atalım:

*Oynâk oynâk, ağır ağır âkmâkda ümrim,
Gâh köz yumub, gâh ufqqa bâtmâkda ümrim.
Bâr cânini sadka eyleb şe'рге қошққа,
Siz yoқâtgen sururlarnı tâpmâkda ümrim.*

*Oynak oynak, ağır ağır akıp gitmekte ömrüm,
Bazen göz yumup, bazen ufka batmakta ömrüm
Bir tek canını şiire, türküye sadaka ederek,
Sizin kaybettiğiniz sevinçleri bulmakta ömrüm.*

Bağımsızlık devri şiirlerinde Halima Hıdayberdiyeva, Aydın Hâciyeva, Tursunay Sâdiqova, Gulçehra Corayeva, Hısiyat Bâbâmurâdova, Feride Afröz, Zülfiye Mominova, Zebâ Mirzayeva gibi şairler faal olarak gözükmektedirler. Onlar insan ve insanlık, vicdan ve sadakat, vatanperverlik ve dostluk, ahlak-edep, sevgi-muhabbet hakkında bir dizi güzel eser yaratdılar. Hâsiyet Bâbâmurâdova *Vatan yegânedir* (Vatan Tektir) şiirinde yurdun kutsallığını tesirli bir şekilde şöyle dile getirmiştir:

*Derler şirin sözning gedâleri köp,
Yânib turgan közning adâları köp,
Yurtlar bâr hattoki Hudâları köp.
Vatan yegânadır, Vatan bittedir.*

*Derler şirin sözün köleleri çok,
Yanıp duran gözün edaları çok,
Yurtlar var hatta Tanrıları çok,
Vatan yegânedir, Vatan bir tanedir.*

Şiirlerde kadınların iç dünyası ve hayatlarındaki değişiklikler kaleme alınmıştır. Özbekistan halk şairi Halima Hıdayberdiyeva Bağımsızlık dönemi edebiyatının en iyi kadın şairlerden biri olarak kabul edilir. Onun *Bular vatan kâruvulları* (Bunlar Vatan Koruyucuları), *Hüda degen memleketni* (Tanrı diyen memleketi), *Uluğ kun kelmağda* (Büyük gün geliyor), *Yangi yil câmini işk bilan toldır* (Yeni Yıl Kadehini Sevgiyle Doldur) gibi şiirlerinde millî gelenek, görenek ve değerlerin toplum içerisindeki önemini vurgular. Şair *Unutmang* (Unutma) şiirinde vatan ve millet için kadınların yapabileceği fedâkârlığı anlatmaktadır:

*Yêlkem halkım yêlkesige tégib turmâğı için,
Bâşım halkım kölkesige égib turmâğı için,
Unge qarşı nime kêlse yéngib turmâğı için,
Menden kay iş lâzım bolsa,
Berçesige tayyârman.*

*Omuzum, halkımın omzuna değmesi için,
Başım, halkımın önünde eğilmesi için,
Kim ona karşı çıkarsa yenmesi için
Benden ne iş istenirse,
Hepsine hazırım.*

Bağımsızlık döneminde Özbek şiirinin öncelikli konuları millî hususiyetler çerçevesinde genişleyip, şiirlerin içeriği zenginleşip yeni yeni tasvir vasıtaları ile gelişir. Özbekistan'ın bağımsızlığına bağışlanan şiirler, kasideler ortaya çıkarmaya başlar.

Bu dönem şiirlerinde dil ve üslup yönünden bir dizi yenilikler ortaya çıkmaya başlar. Şiir dili, halkın diline daha çok yaklaşır. Bu özellik çoğunlukla genç şairlere has bir durumdur. Bu devirde şarkı sözlerinde de ciddi değişimler meydana gelmiştir. Özbek şarkıcılığı yeni zamanın ruhuna uygun olarak vatan ve millet sevgisini anlatan şarkılarla zenginleşmiştir. Bu türkülerde vatan, bağımsızlık, halkın faziletleri ve büyük değişiklikler dile getirilmiştir.

Bunun dışında destan, manzum hikâye ve manzum roman gibi yeni zamanın ruhunu yansıtan liro-epik eserler de yazılmıştır. Örneğin, Azim Suyun'un *Özbekistan*, Hürşid Devrân'ın *Vatan hakıda yetti rivayet*, Âmân Metcan'ın *Neden men*, Hebib Sadullâ'nın *Cerâhat*, İkrâm Atamurod'ın *Uzaqlaşgen ağırık*, Cânibek Subhân'ın *Rahatsız ruh*, Abdumacid Azim'in *Serbân* destanlarında yakın geçmiş olayları, sovyet devri faciaları, aydınlara yapılan işkenceler anlatılmıştır. Sultan Akbariy'nin "Katağân" destanından parça:

*Yétti kéçe térgav, sıkıv sürünke,
Narkomning égnidé kânlı tirinke.
Ki ğarov yurgizib tırnâk şilerler,
Ölikni turğızıb kıstâk kılarlar,
Şu kadar fereng bob kêtgenmi cezâ!
Şu kadar kıyınımı şorâda kazâ!
Çelecân çozılsa, suvge pişerler,
Koy yütgen ajdahâ yanglıĝ şişerler.*

*Yedi gece sorgu, sürekli baskı,
Komiserin üzerinde kanlı uniforma,
İşkence ederek tırnak çekerler,
Ölüyü diriltip sorguya çekerler,
O kadar usta olmuş mudur, ceza!
O kadar zor mudur Sovyet'te ölmek!
Hâlsizlıktan yığılsa suya basarlar,
Koyunu yutan ejder gibi şişerler.*

Sultan Akbariy, bu destanında hayatın gerçeklerini, özellikle 1938 yılında aydınları sürgüne gönderme vakalarını, halk ağzıyla ve halk dilinin zenginliklerinden faydalanarak anlatır.

Bu dönem Özbek şiirlerinde geçmiş yıllara ait olaylar da ele alınır. Şairler halkın uzak ve yakın geçmişini derinlemesine tasvir etmeye çalışırlar. Geçmişte yaşanmış olayları tasvir etmede en büyük yenilik geçmiş anlatırken birtakım mecburiyetlerden kurtulmuş olmasıdır. Abdulla Aripov'un *Sâhibkırân*, Töre Mirzâ ve Asrâr Samad'ın *Sahibkırân Timur* manzum dramları, Maruf Celil'in *Sahibkırân* manzum hikâyeleri, Barât Bâykâbilov'un *Hayret ül-Ahrâr*, Duşen Feyzî'nin *İmam al-Buhâri* manzum romanları örnek olup, bu eserlerde geçmişe ait tarihî hakikatlerin birçok yönden ele alınıp işlendiğini görebilmek mümkündür.

Bunun gibi Özbek şiiri bağımsızlık yıllarında yeni zamanın taleplerine uygun bir şekilde gelişir. Bu gelişimde tecrübeli, usta şairler ile birlikte edebiyata 80'li, 90'lı yıllarda atılan genç şairler de etkili olmuşlardır.

Bağımsızlık yıllarına ait problemleri ifade etmede Adil Yakubov, Ötkir Hâşimov, Pirimkul Kâdirov, İbrâhim Rahim, Naim Kerimov, İbrâhim Ğafurov, Ahmetcan Melibâyev, Ğaybulla Salâm gibi yazar ve bilimadamları gazetecilik (publitsistika) türünün imkânlarından rahat ve serbest bir şekilde yararlanırlar.

Özbek dili ve onun devlet dili olması, bağımsızlık ve hürriyet meseleleri, millî örf ve adetler hakkında nitelikli eserler dönemin gazete ve dergilerinde de yer alır. Adil Yakubov'un *Nevröz arafasidegi oylar*, *Mürüvvetni unutmeylik*, *Qışlâqdegi fâcia*, *Nemengen tâtânlerde*, *Qaçân âdam bolamiz*, *Til deryâ*, *deryâni asraylik* gibi sosyopolitik makaleler konunun güncelliği, gerekçelerin sağlamlığı, ifadenin ağırlığı ve müellif yeteneğinin yüksekliği ile okuyucuların hoşuna gider.

Bu devirde halkın uzak ve yakın geçmişi hakkında *Maveraünnehir*, *Turan melikesi* (Mirmuhsin), *Âna lâçin vidâsi* (Pirimkul Kâdirov), *İbn Sinâ*, *Berunî* (Maqsud Kâriyev), *Emir Timur* (Böribây Ahmedov) gibi romanlar yaratılmıştır. Bu eserlerin büyük bir kısmı tarihî-biyografik tür özelliği taşırlar. Bu romanların çoğunda bazı tarihî şahsiyetler değil, belki, genel olarak halk tarihi işlenir. Bu durum Tâĝay Murâd'ın *Bâbâmden kâlgên deleler* (Babamdan Kalan Tarlalar, 1993) romanında özellikle gözükmektedir. Romanda halkımızın son 130 yıllık tarihi anlatılmış olup Sovyetlerin sömürgecilik siyaseti açığa vurulmuştur. Bu sosyal-siyasî romanda hayatın hakikatleri doğru ve etkili bir şekilde gösterilmiştir. Romanda halkın bağımsızlığa erişinceye kadar geçirdiği zor hayat şartları tasvir edilmiştir.

Bu devir Özbek romancılığında yakın geçmiş hakkında yazılan eserler de çoktur. Şükrüllah'ın *Kefensiz Gömülenler*, Adil Yakubov'un *Adalet Menzili*, Ölmes Ümerbekov'un *Fâtima ve Zuhra*, Şükür Hâlmirzayev'in *Alaböci*, Ötkir Hâşimov'un *Tüşte kéchken ümrler* (Rüyada Geçen Ömürler), Mirmusunin *İlân öçi* (Yılanın öcü), Âmân Muhtâr'ın *Tépelikdegi ħerâba*, Uçkun Nazarov'un *Akrep yılı*, Murâd Mansur'un *Ayrılık diyarı*, Tâĝay Murâd'ın *Bu dünyâde ölib bolmeydi* gibi romanlar örnek gösterilebilir.

Şükür Hâlmirzayev'in *Ālaböci* (1995) romanında hayatta hızla yayılan adaletsizlik, manevî bozukluk ustaca tasvir edilmiştir. Eserdeki vakalar Surhânderyâ vilayeti Ālatâg ilçesinde geçmektedir. Roman halkın son bir asırlık tarihine dair karakteristik olaylar hakkındadır. Romanda yazar Surhân ülkesinin tabiatını mahirane bir şekilde tasvir etmiştir.

Uçkun Nazarov'un "Akrep yılı" (1991) esrini de 90'lı yıllar Özbek romancılığının başarılı eserleri arasında saymak gerekir. Romanda halkın Rus işgali devrindeki hayatı ele alınmıştır.

Bağımsızlık dönemi edebiyatında tiyatro da önemli yer tutar. Bu devirde yazılan sahne eserlerinin çoğunluğu toplum hayatını yeniden düzenlemeye ve bağımsızlık ile ilgili çeşitli olayları anlatmaya yönelmiştir. Halkın geçmişini istiklâl fikri etrafında anlatan bir hayli eser yazılır. Bağımsızlık sebebiyle Emir Timur'a olan münasebet değişir. Onun büyük tarihî hizmetleri ön plana çıkartılır. Bu alanda özellikle tiyatrocular daha aktiftir: Abdulla Aripov'un *Sahibkırân*, Adil Yakubov'un *Fâtihi muzeffer yahud bir periveş esiri*, Töre Mirzâ ve Esrâr Samed'in *Sahibkırân Timur* gibi eserleri bu yeni dönemin yaklaşımını temsil eder. Töre Mirzâ ve Esrâr Samed'in "Sahibkırân Timur" dramında Emir Timur'un büyüklüğü, bilgeliği ön plana çıkartılır. Emir Timur'un dilinden söylenen aşağıdaki sözler de hikâyenin önemini ortaya koyar:

*Dünyâ tâpdim, lékin dünyâ yığmadım.
Mén él için ât üstide uhlédim.*

*Dünya buldum, ama dünya yığmadım
Ben yurt için atın üstünde uyudum*

Bağımsızlık devrinde yazılan *Celâlidin Mengübérđi*, *Ecdâdler kılıçı* (Érkin Semender) *Ķâra kemer* (Şükür Hâlmirzayev), *AĶpeder* (Usman Azim), *Zehiriddin Muhammed Bâbü* (Z. Muhiddinov, M. Hamitov), *Beşer allâmesi* (N. Abdulla), *Piri kâinât* (H. Rasul) gibi tiyatro eserlerinde geçmiş hayat ve ulu ecdatların hayatları yeni bir anlayış ve yaklaşımla işlenir.

Kısacası, bağımsızlık devrinde Özbek edebiyatı, sosyalizm baskısından kurtulup hayatını yeniden, özgürce devam ettirme yoluna girmiş ve bu yolda başarılı eserler vermiştir.

Özet

XX. yüzyılın 20'li yıllarında Özbek edebiyatında romantik ve realist akımlar öne çıkmaya başlamıştır. Bu devirde sözlü edebiyat geleneklerine, halk şairlerine ilgi duyulur. 1930–40 arasında Sovyetlere kadar ve Sovyetler dönemini anlatan “Köken”, “Cantemir”, “Türksib Yollarında” gibi şiirler okuyucuyla buluşur. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Özbek edebiyatında savaş ve vatan konulu şiirler öne çıkar. Vatan sevgisi, millî bağımsızlık mücadelesi gibi hususlarda Aybek'in “Mahmut Terâbi”, Hamit Âlimcân'ın “Muğannâ”, Mağsud Şeyhzâde'nin “Celâleddin Mengübêrdi” eserleri özellikle dikkati çeker.

1950 ve 1980 arasını kapsayan otuz yıllık süreç Özbek edebiyatının durgunluk yılları olarak bilinir. Siyasî ve iktisadî sıkıntılar bu devirde ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle devrin yönetici kesimi tarafından birçok yazar “halk düşmanı” ilan edilir. Çolpan ve Fitrat gibi şairlerin eserleri, yasaklanan eserlerin başında gelir. Hoca Ahmet Yesevî, Bâbü, Hüseyinî, Emîrî gibi tarihi şahsiyetler yok sayılır. Dil ve edebiyat anlamında tam bir baskı ve zulüm devresi kabul edilen 1950–1980 arası döneminde Şöhret'in *Altın zenglemes* (Altın paslanmaz), Âmân Muhtâr'ın *Devir méning takdiminde*, Adil Yakubov'un *İzleymen* (Arıyorum), S. Azimov'un *Yıldızlar Cemâli* (Yıldızların güzelliği), Êrkin Vahidov'un *Aksakâl* eserleri dönemin önemli olaylarını ve idarî durumunu yansıtmaktadır.

Bağımsızlık döneminde Özbek edebiyatı millî söz sanatının yeni, zengin içerikli ve parlak devresini teşkil etmeye başlar. Bu devir edebiyatının en büyük başarısı Özbek hayatını tasvir etmede, sınırlamalardan, resmî yönlendirmelerden kurtulmuş olmasıdır. Edebiyat yeni konular, yeni gayeler, yeni telkin ve tasvirler ile büyüdü. Fakat bu dönem edebiyatında henüz sanat bakımından tam bir oturmuşluk söz konusu değildir, ortalama eserlerin sayısı daha fazladır.

Kendimizi Sınayalım

1. 1920'li yıllarda Özbek edebiyatında öne çıkmaya başlayan akımlar aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Hayat gerçeklerini yansıtmayan, ülkedeki burjuvazi çıkarlarını gözeten akım ve eserler öne çıkmaya başlamıştır.
 - b. Romantik, realist, nazari ve mizahi eserler öne çıkmaya başlamıştır. Sözlü edebiyata ilgi artmıştır.
 - c. Bu devirde ülke edebiyatında Sovyetlere karşı millî mücadele konularını yansıtan manzum eserler öne çıkmaya başlamıştır.
 - d. Rus edebiyatı etkisiyle toplumsal konular kaleme alınan eserler öne çıkmaya başlamıştır.
 - e. Roman türü ortaya çıkmaya başlamıştır.
2. Aşağıdaki eserlerin hangisinde yazarın sürgündeki hayatı hatıra-roman olarak işlenmiştir?
 - a. Nevâi
 - b. Türksib Yolları
 - c. Kefensiz Gömülenler
 - d. Dehşet
 - e. Abid Ketmân
3. Halk masalları ve destan geleneklerinden yararlanarak yazılan eserler aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Aygül bilen Bahtiyâr, Simurg
 - b. Ötken Künler, Şum Bala
 - c. Simurg, Keçe ve Kündüz
 - d. Dehşet, Mirzâ Uluğbey
 - e. Bahâr Keldi Seni Sorekleb, Monolog
4. Maksud Şeyhzâde'nin tarihi oyunları aşağıdakilerin hangisinde oyunları birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. Celâleddin Mengübêrdi-Bahtsız Küyâv
 - b. Mirzâ Uluğbey-Bây ile Hizmetçi
 - c. Celâleddin Mengübêrdi-Mirzâ Uluğbey
 - d. Yârkınây-Pederküş
 - e. Ötken Künler-Münazara
5. Buhara medreselerinin durumu, dönemin siyasi, idari, dini ve kültürel yapısı hakkında önemli bilgiler içeren eser ve yazarı aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Abdulla Kâdiri Ötken Künler
 - b. Çolpan, Keçe ve Kündüz
 - c. Fitrat, Münazara
 - d. Aybek, Nevai
 - e. Şükrulla, Kefensiz Gömülenler
6. Bağımsızlık döneminde Özbek edebiyatında öne çıkan konular aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Fantastik konular, gerçeklikle ilgisi olmayan bir takım olaylar
 - b. Tabiat, hayvan hakları
 - c. Evlilik, kadın hakları
 - d. Toplumsal gerçekçilik, sosyal adalet, demokrasi
 - e. Geçmişteki olayları yeniden derinlemesine tasvir etme eğilimi, tarihi konular
7. Aşağıdakilerden hangisi Abdulla Kâhhar hikâyelerinden biridir?
 - a. Dehşet
 - b. Nar
 - c. Şum Bala
 - d. Yârkınây
 - e. Cuvanbaz
8. Hamid Alimcan'ın "Şâdlikni Küylegenimning Sebebi" adlı eserinin konusu aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Aşk
 - b. II. Dünya savaşı
 - c. Sovyet kişinin mutluluğu
 - d. Vatan sevgisi
 - e. Tabiat tasviri
9. Çarlık Rus yönetimine karşı ortaya çıkan 1916 halk ayaklanması konusundaki eser ve yazarı aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Sen yetim emessen, Gafur Gulam
 - b. Ötken Künler, Abdulla Kadiri
 - c. Keçe ve Kündüz, Çolpan
 - d. Uluğ Bey'in Hazinesi, Adil Yakubov
 - e. Kutluğ Kân, Aybek
10. Tarihi konuları ele almasına rağmen kendi döneminin ekonomik ve sosyal sorunları üstü kapalı bir şekilde dile getirilen eserler aşağıdakilerin hangisinde doğru olarak verilmiştir?
 - a. Abdulla Kahhar, Bimâr, Öğri, Anâr
 - b. Maksud Şeyhzâde, Celâlidin Mengübêrdi, Mirzâ Uluğbey.
 - c. Aybek, Altın vâdiyden şebedeler, Zafer ve Zehra
 - d. Hamid Alimcan, Alev saçlar, Ölim yavge, Pâyge
 - e. Şükrulla, Baht kânunı Birinci defter, Kalb қошиқları

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.
10. a Yanıtınız yanlış ise “Sovyet Devri Özbek Edebiyatı” konusunu yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Bu konuda, *Başlangıçtan Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Cilt 15, Tahir Kâhâr, “Özbek edebiyatı II”, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2000)’den, Fatma Açık’ın *Özbek edebiyatı* (Ankara, Alp yayınevi, 2007) eseri ve Emek Üşenmez’in *Modern Özbek Edebiyatı* (Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2011, Cilt 4, Sayı 19, 115-169) adlı makalesinden yararlanabilirsiniz.

Sıra Sizde 2

Bu konuda *Başlangıçtam Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (Cilt 15, Tahir Kâhâr, “Özbek edebiyatı II”, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara, 2000)’den ve Şükrullah’ın *Kefensiz Gömülenler* (İnceleme-Aktarma: Şua-yip Karakaş, Ankara, 2009) adlı eserinden yararlanabilirsiniz.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Abdullayev V. (ve diğerleri), *Özbek edebiyâtı tarihi*, Beş ciltlik, 5. cilt, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1980.
- Açık, Fatma, *Özbek edebiyatı*, Ankara, Alp Yayınevi, 2007.
- Aliyev, Ahmad, *Maneviyât, kâdriyât ve bediyyât*, Akademiya Neşriyatı, 2000.
- Alpay, Gönül, *XIX. Yüzyıl Özbek Edebiyatına Genel Bir Bakış*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1974.
- Aripov, Abdulla (ve diğerleri), *XX asr Özbek hikâyeleri antologiyası*, Özbekiston Millî Ensiklopediyası Devlet İlmî Neşriyatı, Taşkent, 2009.
- Avcı, Yusuf, *Fitrat ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1997.
- Aybek, Nevai, Taşkent, Şark Neşriyatı, 2004
- Behbudî, Mahmudhoca, *Tenlengen eserler*, Hazırlayan: Begali Kasimov, Taşkent, Maneviyat, 2006.
- Eckmann, Janos, *Çağatayca El Kitabı*, Çev: Günay KARAA-ĞAÇ, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- Ercilasun, Ahmet Bican, *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ Yayınları, 2003.
- Fitrat, Abdurauf, *Tenlengen eserler*, Hazırlayan: Hamidulla Baltabayev, Taşkent, Maneviyat, 2006.
- İnan, Abdülkadir, *Çağatay Edebiyatı*, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 3. Cilt, Ankara, 1998.
- KAhhar, Tahir, "Özbek Edebiyatı II", *Başlangıçtam Günümüze kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (nesir-nazım), Cilt 15, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- KAhramanov Kırdaş, *Adabî tanqid: Yengileniş cerayânları*, Alişer Nevâi Nomidağı Özbekistân Millî Kutubhânası, 2009.
- Karakaş, Şuayip, *Türkistan'da İlk Tiyatro Faaliyetleri ve Pederküş Piyesi*, Sosyal Bilimler Dergisi, 162-185.
- Karim, Bahodir, *Abdulla Kâdirî*, Taşkent, Fen Neşriyatı, 2006.
- Kasimov, Begali, *Ceditçilik*, Aktaran: V. Savaş Yelok, Gazi, Türkiyat Dergisi, Sayı: 6, Bahar, 2010.
- Kasimov, Begali, *Millî Uyanış*, aktaran Fatma Açık, Atatürk Kültür Merkezi yayınları, 2009.
- KAşcânov, Metyâkub, *Özbekning özlîgi*, Taşkent, Abdulla Kâdiriy Namidegi Halk Merâsı Neşriyatı, 1994.
- KAşrânov, Dilmurâd, *Edebiyât nedir yâki Çolpanning mengü savâli*, Taşkent, Zerqalam, 2006.
- Merhan, Aziz, *Abdulla Kâdiriy ve Özbek Romanının Doğuşu*, Ankara, Grafiker Yayınları, 2008.
- Mirvaliyev S., Roman va zamân, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1983.
- Mirzayev S., Doniyorov H., *Özbek sovyet edebiyâtı tarihi*, Taşkent, Oqıtuvçı, 1978.
- Mirzayev, Saydulla, *XX asr Özbek Edebiyatı*, Taşkent, Yengi Asr Evlâdı, 2005.
- Montgomery, David C, *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahimerdan"*, Çev: H. Canan Özkal, ODTÜ, 1985
- Niyazî, Hamza Hakimzade, *Tola eserler toplama*, Hazırlayan: Naim Kerimov, 5 ciltlik, 2. cilt, Taşkent: Fen Neşriyatı, 1988.
- Normatov, U. vb. *Abdulla Kâdiriyning bediyy dünyâsi*, Taşkent, Universitet Neşriyatı, 1994.
- Ölmez, Zühal, *Çağatay Edebiyatı ve Çağatay Edebiyatı Üzerine Araştırmalar*, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2007, 173-219.
- Özbay, Hüseyin, *Çolpan'ın Şiirleri*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1994.
- Özbek edebiyâtı tarihi*, Hazırlayanlar: ABDULLAYEV V. (ve diğerleri), Beş ciltlik, 5. cilt, Taşkent, Fen Neşriyatı, 1980.
- Özbekistân Milliy Ensiklopediyası*, Özbekistan Millî Ensiklopediyası Devlet İlmî Neşriyatı Taşkent, 1992.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve yakın tarihi*, Cilt I, Batı ve Kuzey Türkistan, İstanbul, 1942-1947.
- Üşenmez, Emek, *Modern Özbek Edebiyatı*, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2011, 4. cilt, Sayı 19, 115-169.
- Üşenmez, Emek, *Modern Özbek Türkçesi*, İstanbul, Akademik Kitaplar, 2012.
- Yarkin, İbrahim, *Türkistan'ın Milliyetçi Şairi Çolpan'ın Vatani Şiirleri*, Türk Kültürü, Eylül 1970, Sayı: 95.
- Yusufoğlu, Şükrullah, *Kefensiz Gömülenler*, İnceleme-Aktarma: Şuayip Karakaş, Ankara, 2009.

5

Amaçlarımız

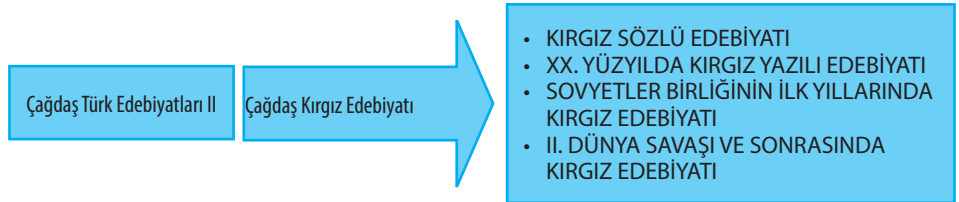
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Kırgız Dil ve Edebiyatı metinlerini okuyabilecek,
- 👁️ Kiril alfabesi ve Latin alfabesiyle verilen örnek metinler yardımıyla Kırgız edebiyatı hakkında yorum yapabilecek,
- 👁️ Kırgız edebiyatının en önemli şair ve yazarlarını sıralayabilecek,
- 👁️ Kırgız sözlü ve yazılı kültür unsurlarını betimleyebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Edebiyat
- Kırgız Yazılı Edebiyatı
- Kırgız Sözlü Edebiyatı
- Şair ve Yazarlar
- Örnek Metinler Şokan Velihanov
- Manas
- Cengiz Aytmatov
- Kasım Tınıstanov
- Tölögön Kasımbekov
- Aalı Tokombayev
- Mukay Elebayev

İçindekiler

Çağdaş Kırgız Edebiyatı

KIRGIZ SÖZLÜ EDEBİYATI

XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hâkimdir. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında Manas, Kurmanbek, Er Tabıldı, Kedeykan, Olcobay Menen Kişimcan gibi destanların yanı sıra, eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler, bilmeceler, atasözleri, kahramanlık destanları, hikâye ve masallar, efsaneler, dini ve lirik şarkılar zengin Kırgız Folklorunun önemli türleridir.

Destanlar arasında, Manas Destanı Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının en uzun destanıdır. 500.000 beyitten fazla olan bu destan, bugüne kadar sözlü olarak manasçılar tarafından getirilmiştir. Keldibek, Maymanbay, Timbek, Savgımbay Orazbakoğlu, Sayakbay Karalayoğlu önemli manasçılardır.

Kahraman Manas için nelerin önemli olduğuna bakıldığında bir halkın millet olması yolunda gerekli olan her türlü özelliği onda görmek mümkündür. Yiğit Manas için her şeyden önce şunlar önemlidir, kıymetlidir, kutsaldır: Atayurt yani ülke kutsaldır, onun bağımsızlığı, özgürlüğü, kendi kendine yeterliği kutsaldır. Aladağ'ın birlik ve bütünlüğü, çalışkan halkın ihtiyaçları önemli ve kutsaldır. Ana dil kutsaldır. Gerçek dostluk ve fedakârlık kutsaldır. Atayurtta yürütülen helâl işler kutsaldır. Memleketin, halkın önündeki farz, ar ve namustur. Geçmişten beri süzülüp gelen örf ve âdetler kutsaldır. Ana kutsal, baba kutsaldır. Büyüğüne hürmet gösteren, kadınların kadir kıymetini bilen, misafirperverlik kutsaldır. Dağların ak zirveleri gibi temiz edep ve iman kutsaldır. İşte Manas destanı bütün bu özellikleri taşıdığı için Kırgız halkının gözünde kutsaldır:

Манас баатыр үчүн барынан мурда эмне кымбат? Эмне ыйык? Биринчи иретте, Ата журт ыйык, анын боштондугу, эркиндиги, көз карандысыздыгы ыйык. Ала-Тоонун бүтүндүгү, ак калпак журттун биримдиги ыйык. Эне тил ыйык. Акыйкатка, актыкка негизделген достук ыйык. Ата журттун мүдөөлөрү, калайык калктын жогорку кызыкчылыктары ыйык. Ата конушта агынан жаралган адал мээнет ыйык. Мекен алдындагы парз, аттуулдук ар-намыс ыйык. Абалтан уланып келаткан ата-баба салты ыйык. Эне ыйык, Ата ыйык. Улууну урматтаган, аялзатын ардактаган элдик эреже, меймандостук нарк ыйык. Ак мөңгүдөй таза абийир, адеп-ыйман ыйык.

Manas baatur için barınan murda emne kymbat? Emne ıyık? Birinçi irette, Ata curt ıyık, anın boştondugu, erkindigi, köz karandısızdıgı ıyık. Ala-Toonun bütündügü, ak kalpak curtun birimdigı ıyık. Ene til ıyık. Akıykatka, aktıkka negizdelgen dostuk ıyık. Ata curtun müdөөлөрү, kalayık kalktıń cogorku kızıkcılıktarı ıyık. Ata konušta agınan caralğan adal meenet ıyık. Meken aldındağı parz, attuulduk ar-namıs ıyık. Abaltan ulanıp kelatkan ata-baba saltı ıyık. Ene ıyık, Ata ıyık. Uluunu urmattagan, ayalzatin ardaktagan eldik erece, meymandostuk nark ıyık. Ak möńgüdüy taza abiyir, adep-ıyman ıyık.

(K. Artıkbayev 2000: 5)

Kısacası Manas destanı sayesinde, atalarının iç dünyasında yer tutmuş olan Manas ruhu sayesinde Kırgız halkı ahlaklı, namuslu, dürüst, saygın olmuşlardır. Bu destan geçmiştten günümüze kadar her an Kırgız halkına ilham kaynağı olmuştur. Bu ilhamın verdiği güvenle tarih boyunca alınları ak ve kendine güveni tam bir şekilde;

Bizdin eldi surasan, baatırlar menen cüröktöş, balbandar menen bilekteş, erender menen mandaylaş, çeçender menen tandaylaş, bettep adam barbagan, ar duşman cenip albagan. (K. Artıkbayev 2000: 7)

“Bizim halkı sorarsanız, kahramanlar ile yürekteş, pehlivanlar ile bilekteş, erenler ile yüzyüze, ozanlar ile sesdeş, karşısına hiç kimse çıkamayan, hiçbir düşmana yenilmeyen” bir halktır denilmektedir.

SIRA SİZDE

1

Manas Destanının Kırgızlar için önemi nedir?

İşte Kırgız halkının sosyal hayatında bu kadar önemli bir yere sahip olan Manas destanının pek çok nüshaları vardır. Bu destanın ilk nüshalarını yazıya geçiren Kazak araştırmacı Şokan Velihanov'dur. Orta Asya'nın kabiliyetli ve tanınmış ilim adamı Velihanov, 19. yüzyılda halkın arasında dolaşarak dünyanın bu mühim eserini derlemeyi başarmıştır. Yazıya geçirilen bu derlemeden sonra Velihanov; “Бул балким, кагаз бетине түшкөн биринчи кыргыз сөзү болуш керек” (K. Artıkbayev 2000: 11) “Bul balkim, kagaz betine tüşkön birinçi Kırgız sözü boluş kerek” yani “Bu belki de yazıya geçirilen ilk Kırgız sözü olsa gerektir” demiştir.

Manas destanından kısa bir örnek vermek gerekirse;

Manas çıkıp maydanga
Duşmandardı bozdottu.
Coloy Manaska nayza saydı,
Manas da nayzasın soktu.
Oşondo uruş katuu boldu,
Biri-birine damba-dam nayza sayıştı.
(K. Artıkbayev 2000: 13)

Manas çıkıp meydana
Düşmanları inletti.
Coloy, Manas'a mızrağını batırdı,
Manas da mızrağını soktu.
Böylece savaş çok sert geçti,
Birbirine durmadan mızrak soktular.

Bir başka önemli Manas araştırmacısı ise Alman asıllı Türkolog Radlov Vasiliy Vasiliyeviç'dir. 19. yüzyılın 60'lı yıllarında bugünkü anlamda ulaşım araçlarının olmadığı bir dönemde deve üzerinde Orta Asya'yı dolaşan Radlov, Aladağ'a geldi, Sarı Özen, Çüy, Isık-Göl, Karkıra gibi yerleri görüp Manas derlemeleri yaptı.

Kırgız sözlü edebiyatında musikiyle iç içe girmiş bir şiir geleneği vardır. Kırgız halk şairlerine “akın” denir. Bu şiirlerden, defin törenlerinde okunanlara “koşok”; hasret ve şikâyet konulu olanlara “koştoşu”; medhiyelere “maktoo”; taşlamalara “korgoo” denir. Bunların dışında emgek (emek), beşik, oyun, aşk, nasihat, ayıtış şiirleri ve didaktik eserler (atasözleri, vecizeler, bulmacalar, yalan ve abartmalar), mit ve masallar kırgız edebiyatının zenginlikleridir.

Emek şiirleri – uz, hayvancılık, çiftçilik ve buna benzer işlere bağlı şiirler içerir. Emek şiirleri iş zamanında işi daha kolaylaştırmak amacıyla söylenir. “Op Mayda”, “Çalgıçı”, “Bekbekey”, “Şırlıdan” emek şiirleri örnekleridir.

<p>“Çalgıçı” Çalgımdı alıp koluma, Çarçabay işteym tobuma. Normanı aşık atkaram, Cırgalduu zaman doorunda. Azandan turam erinbey, Calkoolukka berilbey.</p>	<p>“Orakçı” Orak alır elime, Yorulmadan çalışırım ekibime Normu da geçerim, Güzel zaman devrinde. Ezandan kalkarım üşenmeden Tembelliğe düşmem. (Kırgız Adebıyatı 2002: 32)</p>
---	--

Koşoktor kız evlendiğinde ve insan öldüğü zaman söylenir. Bu şiirle iç acılarını dışarıya aktarır. Kız uzatuu koşoğundan bir örnek:

<p>Kara toonun boorunan Karçığa uçmak boluπτur. Kalın kırgız çoğulup, Sizdi bermek boluπτur.</p>	<p>Kara dağın kıyısından Şahin uçacak olmuş Bütün Kırgız birleşip Sizi vermek istediler. (Kırgız Adebıyatı 2002: 38)</p>
---	--

Beşik şiirleri, çocukları beşikte sallarken söylenir. Burada annenin ümidi, dileği ifade edilir.

<p>Iylaba balam ıylaba Ata-enendi kıynaba. El cayloodon tüşö elek Arpa, buuday bışa elek. Kuştun cünü kalpağın, El süybösö süybösün, Özüm süygön appağım.</p>	<p>Ağlama yavrum ağlama Anne-babanı zorlama. Halk yayladan inmedi Arpa, buğday olmadı. Kuş tüyü kalpağın, Halk sevmese sevmesin, Kendi sevdiğim appağım. (Kırgız Adebıyatı 2002: 40)</p>
---	---

Aşk şiirleri iki gencin isteklerini, amaçlarını sanatsal bir şekilde anlatan eserlerdir. Aşk şiirleri *Seketbay* ve *Küygön* olarak ikiye ayrılır. Seketbay aşk şiirlerinde kızın güzelliği anlatılır, Küygönde ise her hangi bir nedenden dolayı sevgilisine ulaşamadığında çekilen acılar anlatılır. *Mölmölüm* bir seketbay aşk şiiridir:

<p>Saymaluu sarı coolukçan, Sanaandı sanap ooluksam. Sanaalaş sendey carkınga Samagan cerden coluksam.</p>	<p>Sarı işlemeli yazmalı, Kederini sayar düşünürüm Kederleşip senin gibi güzelle İstedğim zaman buluşsam. (Kırgız Adebıyatı 2002: 43)</p>
---	---

Nasihat şiirleri insanlara öğüt vermek amacıyla söylenir:

<p>Caman bolso alğanın Arılbayt baştan armanın. Berekesi cok bolot Kolundagı çarbanın.</p>	<p>Kötü ise aldığın Kurtulmaz beladan başın Bütün bereketi yok olur Elindeki varlığın. (Kırgız Adebıyatı 2002: 46)</p>
---	--

Makal ve lakaptar (atasözleri): Makal, kısa fakat imajı okura bırakmadan tamamlayan, terbiye verme amacıyla kullanılan atasözlerine denilir. Mesela:

Acarduu ayal adamdın periştesi, Güzel kadın insanlığın perisi, akıllı kadın erkeğin
akılduu ayal erkektin şerikteşi yoldaşı
Ata-enenin kadırın, balaluu bol- Ana-baba değerini çocuğun olduğu zaman bilirsın.
son bilesin. (Kırgız Adebıyatı 2002: 54)

Lakaplar, düşünceyi bitirmeden dinleyene bırakır. Lakaplar kendi başlarına kullanılmaz. Bunların neden ve ne zaman söylenildiği bellidir. Mesela:

Akılım köp, akçam çok. Akım çok, param yok.
Acal cetse ölöörüm, azabım bolso Ecel gelirse ölürüm, azabım varsa görürüm.
köröörüm. (Kırgız Adebıyatı 2002: 55)

Mitler ve efsaneler, Kırgızların doğaya, topluma, dünyaya olan bakış açılarından, davranışlarından, örf ve âdetlerinden, hayallerinden çıkmıştır. Kırgız mitleri ve efsaneleri teşhis sanatı denilen canlandırma yani anemist, bir eşyaya tapınma yani fetişizm veya totemizm ve olağanüstü güçlerle, büyüyle doludur. Mesela “Tootay Mergen cana üç arkar” (Tootay Mergen ve üç dağ keçisi), “Kayberendin Eesi” (Yok olanın sahibi), “Döötü Usta cana İtelgi” (Döötü Usta ve İtelgi/mitolojik bir kuş), “Kız Küyö” (Kız damat) v.b. mitler ve efsaneler mevcuttur. (Kırgız Adebıyatı 2002: 67-68)

XX. YÜZYILDA KIRGIZ YAZILI EDEBİYATI

Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920’lerden sonra gelişmeye başlamıştır. Ekim 1917’deki Bolşevik İhtilâlinde sonra alınan önemli kararlarla Orta Asya coğrafyasında okullaşmaya önem verilmiş ve halkın eğitimden geçirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın uygulanması ile halk arasındaki okuma-yazma oranı önemli derecede artmıştır. Elbette rejimin kendi prensiplerini bu şekilde halka ulaştırabileceğini düşündüğünü de göz ardı etmemek gerekir. Nitekim eğitim sayesinde 20’li yılların ilk yarısında gazeteler yayınlanmaya başlanmış ve bu gazetelerde de Kırgız yazılı edebiyatının ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır.

Kemal Göz’ün Salıcan Cigitov’dan aktardığına göre, okudukları okullarda eğitim gördükleri diller ve okutulan kitapların dillerinin Kazakça ve Tatarca olmasından dolayı Kırgız Edebıyatı tarihinin ilk simalarından olan Sıdık Karaçev’in ilk eserleri Tatarca olarak Tatar gazetelerinde yayınlanmıştır. Diğer taraftan Kasım Tınıstanov’un da ilk şiirleri Kazak Türkçesinde yazılmış ve Kazak gazetelerinde yayınlanmıştır. Üniversite öğrencileri de *Erkin Caş* adında bir duvar gazetesi ile *Tunguç Adım* adındaki el yazısı ile çoğaltılarak yayınlanan dergiyi yayınladılar. Bu gazete ve dergilerde Kırgızca şiirler, makaleler, kısa öyküler yayınlanıyordu.

Sadece yüksek okullarda değil köylerdeki okullarda da eğitim alan öğrencilerin ve öğretmenlerin Kırgızca’yı yazı dili haline getirme çabaları mevcuttu. Kırgızca kaleme alınan şiirler, makaleler Kırgızca olarak Kazakça yayımlanan gazetelerde basılmıştı. Örneğin 1919-24 yılları arasında Alma-Ata’da *Kömek* adlı Kazakça yayımlanan gazetede ve Taşkent’te *Ak Col* gazetesinde, *Şolpan*, *Cas Kayrat* dergilerinde genç Kırgız yazarlar Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, O. Lepesov, A. Tokombaev, K. Bayalınov, C. Tülögabilov, İ. Kundaybergenov, M. Bayçerikov’un şiirleri ve öyküleri yayınlanmaya başlamıştı.

Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911’de çıkan **Moldo Kılıç Şamırkanuulu**’nun *Zilzala* adlı ırlar kitabıdır. 1924 yılında çıkmaya başlayan *Erkin Too* gazetesi ve *Leninçil Caş*

gazetesi, edebî eserlere geniş yer vermiştir. Sovyet devresinde kültür ve edebiyat alanında büyük bir teşkilatlanma olmuş ve çok zengin sözlü bir geleneği olan Kırgız yazılı edebiyatı, bu yüzyılda giderek gelişmiştir.

Moldo Kılıç Şamırkanoglu, 1866'da Koçkor ilçesinde doğdu. Müslüman okulunda yani medresede okudu. Medresede şark/doğu edebiyatının örnekleriyle tanıştı. İnsanoğlunun iyi-kötü sıfatlarını anlatan “Kız-Cigit” (Kız ve Delikanlı), Kırgız yurdunun doğasını, bitkilerini, hayvanlar dünyasını, bütün zenginliklerini gözler önüne seren “Kerme-Too” (Kerme Dağ), “Cindi Suu” (Deli Su), “Buudaylık” (Buğdaylık), “Bürküttün Toyu” (Kartalın Saltanatı) gibi eserleri miras olarak kaldı. Büyük tartışmalar ve zıtlıklar getiren en büyük eseri “Zar Zaman” dır. “Bürküttün Toyu”ndan:

Murunku ötkön zamanda	Eski bir zamanda
Can-canıbar aman da,	Canlılar sağ iken,
Ar uruktun barısı	Soyların tümü
Erki menen bolgondo.	Özgür iken.
Alsızdarın aldırıp,	Güçsüzlerini aldılar,
Esi çıgıp oşondo,	Ve o zaman korktular,
Bulbul çeçen oy kıldı,	Bülbül usta düşündü,
Bürküt baatır toy kıldı.	Kartal kahraman toy düzenledi.

(Kırgız Adebıyatı 2002: 230)

Toktogul Satılganov ve **Togolok Moldo**, Sovyet Kırgız Edebiyatı'nın ilk şairleridir. Şiirlerinde yeni Sovyet ideolojisini överek, rejim doğrultusunda eserler vermişlerdir. Bu dönemde, milliyetçi fikirleriyle öne çıkan ve şiirlerinde Kazak ve Kırgız toplumlarında sınıf çatışması olmadığını belirterek, anti-sosyalist temaları işleyen **Kasım Tınıstanov** da önemli bir şahsiyettir.

Kırgız akınlarının en ünlü ve büyüğü olan **Toktogul Satılganov** 1864'de Ketmentöbö ilinde Kuşçusuu köyünde doğdu. Onun akın olmasında kendi yaşadığı zor dönem, sözün değerini bilen anne-babasından işittikleri ve kendisinden önceki sanat adamlarının örnekleri etkili oldu. Sanatçılığının ilk dönemlerinde kendi yaşadıklarını anlatan “Alımkan”, “Nasılkan” gibi aşk şiirleri, toplumdaki olumsuzlukları eleştiren “Beş kaman”, “Arzımatka” şiirleri, insan hayatını açıklayan felsefi şiirleri, “Emne Kızık” yani “Ne ilginç” şiiri, “Güldöp al” yani “Eğlen, hayatın tadını çıkar” gibi şiirleri vardır. Satılganov, Ekim ihtilalinden sonra yeni dönemi öven şiirler de yazmıştır.

Satılganov, sadece bir akın değil aynı zamanda bir aytışçı yani ozan atışmalarına katılan bir şair idi. Çok zeki olması, hızlı ve güzel cevaplar verebilmesi, üstün kabiliyeti sayesinde Naymanbay ve Arzımat gibi büyük akınları aytışlarda yenmeyi başarmıştır.

Komuzu (kopuz) ustalıkla çaldığı için zamanının ünlü kopuzcularından olmuştur. “Caş Kıyal” (Genç Kıyal), “Güldöp al” ve “Alımkan” küyleri yani sözlü ezgileri, “Toguz kayırık” (9'lu kopuz metodu), “Çon kerbez”, “Min Kıyal” yani “Bin hayal” gibi küyleri (ezgileri) onun usta kopuzcu ve besteci olduğunu göstermektedir.

Şair 1933'te vefat etti. “Güldöp al” şiirinden kısaca bir örnek:

Kara kürmö şay kiyip,
 Boylogula kızdar ay.
 Kadır-könül bar çakta,
 Oynogula kızdar ay.
 Kayrılıp kelbeyt ömürün,
 Oylogula kızdar ay.
 Oynoy albay, külö albay,
 Oynogondu bile albay,
 Kayran caştı kartaytıp,
 Koybogula kızdar ay.

Kara ipek manto giyip,
 Gezin kızlar ay.
 Kadır-gönül var iken,
 Oynayın kızlar ay.
 Geri gelmez ömrün,
 Düşünün kızlar ay.
 Oynayamadan, gülemeden,
 Oynamayı bilemeden,
 Gençliğinizi eskitip,
 Kaçırmanın kızlar ay.
 (Kırgız Adebıyatı 2002: 255)

Togolok Moldo'nun gerçek ismi **Bayımbet Abdrahmanov**'dur. Tanrı Dağı'ndaki Kurtka olarak bilinen bölgede 1866'da doğdu. Bu yıllar Kırgız halkının yaşadığı sıkıntılı dönemlerdir. Düşmanların ortasında kalmış Kırgız halkı, bir taraftan Çin diğer taraftan Hokand Hanlığı'nın baskısı yüzünden Rus Çarına sığınmak zorunda kalmışlardır. Togolok Moldo, eğitimini çevredeki din mektebinde aldı. Bu eğitim onun almış olduğu ilk okuma-yazma eğitimi oldu. Küçük yaşta babasını kaybetti. Bu yüzden iç dünyasında derin yaralar açıldı ve hissettiklerini şiirlerine aktardı:

15 çaşımda beldi bekem buup,
 ketmendi saptap, arıktı attap, çaş
 diykan bolup kiriştım. Egin egip,
 orup-cıyıp cürgön ubakta da birdi
 birge koşup, özümçö küngürönüp
 ırdap cürdüm.

“15 yaşımda ayakta kalmayı başarıp, çapayı
 saplayıp, arkları atlayıp, genç bir rençber oldum.
 Ekin ekip, biçip-topladığım zamanlar içimden gel-
 diği gibi şiirler mırıldanırdım” diyerek kendi hayat
 tecrübesini ifade etti.

(Zalkar Akındar 5, 2006: 8)

Kırgızların sosyal yaşantısında önemli bir yara olan genç kızların yaşlı erkeklere kendi rızası olmadan mal karşılığında verilmesini “Чалга берген кыздын арманы” “Çalga ber- gen kızdın armanı” yani “Yaşlı adama verilen kızın kederi” adlı şiirinde anlatır:

Altımış butun aksatkan,
 Çalga ketip baratam,
 Atam satıp başımdı,
 Malga ketip baratam.
 Başı kara, butu ayrı,
 Çalga ketip baratam.
 Paydası çok canıma,
 Canga ketip baratam.
 Cetimiş cerge kirgizgen,
 Çalga ketip baratam.
 Ceekten tışka sürülgön
 Canga ketip baratam.
 Öz başıma ee bolboy,
 Malga ketip baratam.
 Paydası çok başıma,
 Çalga ketip baratam.

Altmışını aşmış aksaktan,
 Yaşlı (adama) gidiyorum,
 Babam sattı başımı (beni),
 Mal olarak gidiyorum.
 Başı kara, ayağı yaba (gibi),
 Yaşlı (adama) gidiyorum.
 Faydası yok canıma,
 Cana (insana) gidiyorum.
 Yetmişe yaklaşmış,
 Yaşlı (adama) gidiyorum.
 Toplumdan dışlanmış
 Cana (insana) gidiyorum.
 Kendi başıma sahip çıkamadım,
 Mal olarak gidiyorum.
 Faydası yok başıma (bana),
 Yaşlı (adama) gidiyorum.
 (Zalkar Akındar 5, 2006: 44)

Kasım Tinıstanov kısa süren ömrüne pek çok çalışmayı sığdırdı. Genç yaşta iken İslamî usûlde aldığı eğitimi Rus tarzında eğitim ile tamamladı. 1919'da gittiği Taşkent'te Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsü'nde okudu. Okul yıllarında şiir yazmaya başladı. 1925-1926 arasında Kırgız otonom vilayetinın Akademi Merkezi Başkanlığını yürüttü. *Erkin Too* gazetesinin redaktörlüğünü yaptı.

Kırgız sosyal hayatının önemli meselelerine şiirlerinde yer verdi. Genç Kırgız kızlarının mal veya köle gibi satılmasına, yaşlı erkeklere verilmesine karşı duruyordu. Onların bu acı ve biçare hayatına derinden üzülyordu. Kadınlara haklarının verileceğini ümit ederek Ekim İhtilalini ve Lenin'i öven şiirler yazdı. Genç kız ve kadınların eğitim alacak olmaları ve onların bu sayede sosyal haklarını ve güvencelerini elde edeceklerine gönülden inanmıştı. Nitekim ihtilalden sonra kadınlar eğitim almaya başlamış ve pek çok sosyal haklarını elde etmişlerdi. Bu durum yazarı/şairi sevindirdi. "Castarga" yani "Gençlere" ve "Kız karındastarıma" yani "Kız kardeşlerime" başlıklı didaktik şiirler de yazdı. Kırgız halkının daha da uyanmasını istiyordu. Kazakça yazdığı bir şiirinde şöyle diyordu:

Tur, oyan, karındastar, catpa uktap,
Kutulup tutkunduktan colundu tap,

Kalk, uyan, kardeşler, yatma uyuyarak,
Kurtulup esaretten yolunu bul.

(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 46)

SOVYETLER BİRLİĞİNİN İLK YILLARINDA KIRGIZ EDEBİYATI

1920'li ve 1930'lu yıllarda Kırgız Edebiyatı, Sovyet rejimine uygun bir edebiyat meydana getirir. **Aalı Tokombayev**, **Coomart Bökönbayev** ve **Kubanıçbek Malikov** bu dönemin önde gelen edipleridir. Halkların kardeşliği, Ekim ihtilâlinden sonra Kırgız Türklerinin siyasi ve sosyal alanda kaydettiği gelişmeler, toplum yararı için fedakârlık gösterme, feodal bağlardan ve burjuva geleneklerinden kurtuluş belli başlı temalardır.

Aalı Tokombayev'in Kırgız edebiyatında tanınması Taşkent'te Orta Asya Komünist Üniversitesi'nde okuduğu yıllarda başladı. 1923'te "Birinci Strofa" ve "Eski Çon" gibi şiirleri okul dergisi olan *İnternatsional* dergisinde çıktı. "Kurmanbek" destanının nazım ve nesir türünde kısa versiyonunu *Şolpan* dergisinde Kazak dilinde yayınladı. Kırgız halkının "Ürkün" yıllarında yani 1916'da başlayan Rus Çarından Çin'e kaçış yıllarında yaşanan güçlükleri ve sıkıntılı hayatı şiirlerine yansıttı. 1924'te Viladimir İlyiç Lenin'in ölümü üzerine duygusal şiirler yazdı. 1927'de ise *Lenin Tuuraluu* yani *Lenin Hakkında* adlı bir derleme kitap yayınladı. "Birinci Strofa" adlı ilk şiirinde Ekim İhtilalini övdü, Lenin'in gelişikle Kırgız halkının bilimsizlikten, eğitimsizlikten, cehaletten kurtulacağı ümidini ifade etti:

Ala-Too, cerin salkın,
Bilimsiz senin kalkın,
Ala-Too cerin altın
Bile elek elin barkın.
Ala-Too, cerin salkın,
Bilimdüü bolsun kalkın!
Ala-Too cerin altın,
Eelesin kedey kalkın.

Ala-Dağ, yerin salkın (serin),
Bilimsiz (câhil) senin halkın,
Ala-Dağ yerin altın
Bilemedi senin değerini.
Ala-Dağ, yerin salkın,
Bilimli (eğitimli) olsun halkın!
Ala-Dağ yerin altın,
Sahip çıksın fakir halkın.

(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 106)

Coomart Bökönbayev, akın ve dramaturg yani oyun yazarıdır. Onun ilk "Cer alan keyleрге" yani "Yer alan fakirlere" isimli şiiri 1927'de yayımlanmıştır. *Emgek Tölü* (Emek, 1933), *Altın Kız* (1934), *Coomartın Irları* (Coomart'ın Şiirleri, 1936), *Komuz*, 1938, *Çabul* (Çapul, 1944) isimli kitapları yayımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşına dair "Koş Ala-Too,

uulun ketti maydanga” (Hoşçakal Ala-Dağ, oğlun gitti cepheye) isimli şiiri, “Acal menen Ar-Namus” (Ecel ile ar-namus), “Çepten erdin küçü bek” (Cephede er güçlü) gibi şiirlerini yazmıştır.

Bayırkı bir zamanda el bar eken Özünçö erkin, een çaşap turgan. Bağında bulbul sayrap, gül cadırap, Başkaça sonun cerdi meken kılğan.	Eskiden bir halk yaşarmış Özgür yaşamışlar kendilerince. Ağacında bülbül öter, çiçek açar, Farklı ve güzel yeri mekân ettiler. (<i>Kırgız Adabiyatı. Hrestomatiya 2, 2002: 58</i>)
--	--

Kant rayonunda 1911’de doğan ve 1978’de ölen **Kubaniçbek Malikov**’un ilk şiirleri de *Erkin Too* gazetesinde yayınlandı. Dönemin diğer yazar ve şairleri gibi Malikov da Kırgız kadınlarına toplumun gereken değeri ve önemi vermediğinden, yeterince ilgi göstermediğinden yakınıyordu. “Sen coldoşum” “Sen yoldaşım” adlı şiirinde bu konuyu şöyle dizelere dökmüştü:

Esindebi, ötkön kün? Sen oşondo Mal orduna satıldın. Söölöttüülör çeçken cok, Çın tagdırın Mölt-mölt akkan çaşındın...	Hatırında mı, geçen gün? Sen o zaman Mal yerine satıldın. Yetkililerin çözdüğü yok, Gerçek kaderin Damla damla akan (göz) yaşından. (<i>Kırgız Adabiyatının Tarihi 6, 2002: 319</i>)
---	--

Malikov yalnızca didaktik eserler vermekle kalmadı, ülkesini ve halkını öven lirik şiirler de yazdı. Mesela Kırgızistan’ın tabiatının güzelliklerini öne çıkaran şiirlerinden biri olan “Tuulgan cer” yani “Doğduğum yer”de asumanın altında parlayan göllerini överken görmüş olduğu başka güzel yerler ile karşılaştırmaktan geri durmaz:

Ay aldında senin törlörün, Asman öndüü senin köldörün Suluu cerdi kaçça körsöm da Tuugan cerdey sonun körbödüm-	Ay altında senin (güzel) yerlerin, Asuman renkli senin göllerin Güzel yerleri ne kadar görsem de Doğduğum yer gibi güzel görmedim. (<i>Kırgız Adabiyatının Tarihi 6, 2002: 339</i>)
--	---

Bütün bunların neticesinde bahsi edilen dönemde Kırgız edebiyatı genel itibariyle aşağıdaki konuların işlenmesi üzerine kurulmuştur.

Lenin’i ve Ekim devrimini öven eserler
Sınıf mücadelesine dair kaleme alınan eserler
Kadınların eşitliğini işleyen eserler
Yapılan medeniyet devrimini konu alan eserler
Hükümetin uyguladığı kolhozlaştırma politikalarını öven ve genellikle zenginlere karşı düşmanca duyguların beslendiği eserler.
Eski geleneklerin çağ dışılığını konu alan eserler
Eski feodal hayatı eleştiren eserler

II. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA KIRGIZ EDEBİYATI

II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonraları Sovyet topraklarının korunması, kahramanlık ve fedakârlık temaları revaç bulup, daha çok savaş konuları işlenir. Süyünbay Eraliyev, E. Uzakbayev, Sooronbay Cusuyev ve Rusya'yı, Rus insanını anlatan şiirleri ile dikkati çeken A. Osmanov bu dönemin belli başlı isimleridir. 1950'li yıllarda gelenekçilik ve yenilikçilik konuları tartışılmaya başlanır. Bazı yazarlar ve eserler tenkit edilir. Altmışlı ve yetmişli yıllarda ideolojiye ve Lenin'e duyulan hayranlık yeniden işlenir. Seksenli ve doksanlı yıllarda Sovyet temaları, Kırgız Türklerinin edebiyatından çıkar, geçmişteki yanlışlıklar eleştirilmeye başlanır.

Süyünbay Eraliyev 1921'de doğdu. 1941'de 20 yaşında iken II. Dünya Savaşı'na katıldı. Cephede savaşırken yaralandı ve 1944'de geri döndü. Talas vilayetinde gazetede çalışmaya başladı ve *Dostoruma Kat* yani *Dostlarıma Mektup* adlı kitabı yayınlandı. Gazetede çalıştığı yıllarda şiirlerini kesintisiz olarak yayınlama fırsatı buldu. Şiirlerindeki dili sade, fakat derin anlam yüklüydü. Okuyucuları onun sade dille yazdığı şiirlerini benimseyerek okudular.

Süyünbay Eraliyev, 1955 yılında Moskova'daki Yüksek Parti Okulu'nu başarı ile bitirip Kırgızistan'a döndü ve *Kırgızistan'ın Pioneri* gazetesinde redaktör olarak çalışmaya başladı. Burada da yayınladığı şiirler ile okuyucularına ulaştı. Rus edebiyatından tercüme yapıtı. Kırgızlar arasında çok bilinen ve başrolünü Bübüsara Beyşenaliyeva'nın oynadığı "Ak Möör" adlı destansı şiiri yeniden kaleme aldı. Ak Möör adlı genç Kırgız kızı daha küçük yaşta iken Cantay adlı yaşlı adam ile evlendirilir. Yörenin zengin ağalarından biri olan Cantay için genç kız Ak Möör'e sahip olmak o kadar zor olmaz. Diğer taraftan 15-16 yaşlarındaki Ak Möör'ün Bolot adında genç bir sevgilisi olmasına rağmen, Çüy bölgesinin şüphesiz en büyük ağası olan Cantay ile başı bağlanır, zira töreler öyle gerektiriyordu. Bunu anlatan küçük bir parça:

Son-Köldün başı tal menen,
Soodager ötöt mal menen.
Solkuldap ıylap baratam,
Soolugan Cantay çal menen!
Ken-Koldun başı tal menen,
Kerbender ötöt mal menen.
Keyip bir ıylap baratam,
Kemşeygen Cantay çal menen!

Son-Göl'ün başı ağaç ile,
Tüccarlar geçer mal ile.
Ağlayarak gidiyorum,
Solmuş Cantay ihtiyar ile!
Ken-Kol'un başı ağaç ile,
Kervanlar geçer mal ile.
Kederlenip ağlayarak gidiyorum,
(Yüzü) buruşmuş Cantay ihtiyar ile!
(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 541)

Her türlü engel ve güçlüklerle rağmen genç Ak Möör ile Bolot'un buluşma sahnesi olan Göl ile ak kuğu manzarası bu epik şiirde sanatkârane bir tarzda anlatılmıştır.

Sooronbay Cusuyev 1925'te doğdu. Kırgız Halkının Toktogul Ödülü sahibi yazar ve şair olan Cusuyev, 1950'li yıllardaki Kırgız edebiyatına önemli katkılarda bulundu. Öğrencilik yıllarındaki ilk şiir denemelerini *Emnelikten Süyömün* yani *Neden Seviyorum* adlı şiir kitabında yayınladı. Moskova'da almış olduğu edebiyat eğitimi onun edebiyat alanındaki gelişimine katkıda bulundu. *Ümit* adlı kitabını 1960'ta yayınladı. Cengiz Aytmatov'un "Yüzyüze" adlı hikâyesinden esinlenerek "Seyde" isimli iki perdelik dramatik şiirini kaleme aldı. Hikâyedeki kahraman İsmail'in karısına yenilip, iki elini kaldırdığında Seyde ona üzölmüşü. "Ben nasıl yanıldım" diyebilmişti. Fakat İsmail bu üzüntüsünü içine atmış, sözlere dökememişti. Şair Cusuyev bu iç çekişmesini manzum dramasında şu şekilde ifade etmektedir:

Bagındım saga, Seyde men,
Bagınçu coogo men belem?
Er cigitmin – duşmanga
Eregişsem ten kelem! -

Başımı eğdim sana, Seyde ben,
Başını düşmana eğen ben miydim?
Er yiğidim - düşmana
Karşı gelsem ona denk gelirim!
(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 653)

Bu konuşma İsmail ile Seyde'nin arasında savaş öncesi cereyan eder. Henüz er kişinin "erliği" veya "yiğitliği" sınanmış, denenmiş değildir. Savaş çıkıp da cepheye asker sevk başladığında İsmail'in söylediklerinin tersine güçlü bir yiğit olmadığı ortaya çıkıyor. Seyde de kocası İsmail'in cepheye gitmek istemeyişini iç dünyasında tarttıktan sonra onun ne kadar zayıf karakterli olduğunu anlıyor:

Kayrattanıp bel baylap,
Karmaşka ketti kıyla adam.
Oşolordun içinen
İsmayıl boldu ıylagan.

Gayretlenip bel bağlayıp,
Cepheye gitti çok kişi.
Bunların içinden
İsmail oldu ağlayan.
(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 653)

Kırgız tarihinde Rus Çarına sığınma zamanında halkın zayıf vermeden geçişini sağlayan Kurmancan Datka'yı ve o dönemin siyasi hayatını konu alan *Kurmancan Datka* isimli manzum romanını yazdı. Bu tarihî roman Kırgız edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Eserde Cusuyev, **Kurmancan Datka**'nın Kırgız halkını Rus zulmünden kurtarabilmek için oğlunu feda edişini dramatize eder. Bu trajik tarihî vaka eserde başarılı bir şekilde verilir. Ana ile oğul arasındaki konuşma dikkate değer. Oğlunun bakışları ana yüreğini yakar:

Baş kötörçü, uulum, şaşıp turupsun,
Ölüm debe, öloründü unutkan!
Ölgön emes acalınan özünün
Uldarı özün çıkkan uruktun.
Ölsön, uulum, erkektey öl, erdey öl!
Ölördö da eç namısın berbey öl!
Şeyit boldun – ölsön dağı uluksun!..
Emi, omiyin! Keçtim, ulum, sütümdön!

Başını kaldır, oğlum, şaşıp durma,
Ölüm deme, öleceğini unut!
Ölmez ecelinden özünün
Oğulları özün çıkan soyun.
Ölsen de oğlum erkek gibi öl, er gibi öl!
Ölürken de hiç namusunu vermeden öl!
Şehit oldun – ölsen de ulusun!..
Şimdi, âmin! Geçtim oğlum sütümden!
(*Kırgız Adebîyatının Tarihi* 6, 2002: 670)

Alıkul Osmonov 1915'te Çüy bölgesinde Cayıl ilçesinde Kaptal-Arık kışlağında doğdu. Küçükken yetim ve öksüz kaldı. Yetimhanede büyüdü. 1927-1928'de Tokmok'taki yetimhanede eğitim aldı. Daha sonra Bişkek Yetimhanesine geçti. Orada Pedagoji Yatılı Okulu'nda eğitimine devam etti. Hastalığı yüzünden ayrılmak zorunda kaldı. *Çabuul* edebî dergisinde çalıştı. *Tandagı Irlar* (1935), *Cıldızduu Çaştık ve Çolponstan* (1937), *Mahabat* (1945), *Canı Irlar ve Menin Cerim – İrdin Ceri* ve *Baldar Üçün* (1947), *Ata Curt* (1958) adlı şiir kitapları yayınlandı. Puşkin'in 5305 mısradan oluşan *Evgeni Onegin* manzum romanını Kırgızcaya tercüme etti. Diğer taraftan Şekspir'in *Otello* adlı eserini Kırgızcaya kazandırdı.

Ömrü boyunca mustarip olduğu hastalığı yüzünden çok acı çekti. Verem olmuştu ve karısı da onu terk etmişti. Kızını da kaybetmişti. Bu yüzden kadınlara olan aşklarını ve sevgisini, saygısını şiirlerinde işledi:

Süygüm kelet çaş candırıp, çaş bolup,
 Çaşımdı aldap, çaş kayınday mas bolup,
 Canar toodoy calın çaçkan otunan
 Çıkkım kelet canıp çıkan taş bolup.

Sevmek isterim yaşımı yenileyip, gençleşip,
 Yaşımı aldatıp genç kayın gibi sarhoş olup,
 Yanar dağ gibi kıvılcım saçıp ateşinden
 Çıkmak isterim yanıp çıkan taş olup.
 (Kırgız Adebiyatının Tarihi 6, 2002: 435)

Alıkul Osmonov yazmış olduğu şiirlerinde Kırgız olmanın, Kırgız halkının sevilen şairi olmanın mutluluğunu da mısralarında anlatmıştır. “Men Kırgızdın Akını” yani “Ben Kırgızın şairiyim” adlı şiirinde bu övüncünün kalbine sığmayıp taşıdığını göstermektedir.

Alıkul Osmonov, “Cenişbek” poemasını yazdı. Bu şiirinde oğlunu savaşa gönderen Minbay adlı ihtiyarın kederini, üzüntüsünü ele aldı. Tek oğlunun savaşta öldüğüne dair gelen mektuba inanmak istemeyen Minbay, oğlunun dönmesini bekler. İstasyonda duran bütün trenleri karşılayan ihtiyar, oğlunu bekleyen tek kişi değildir. Savaşın toplum hayatında açmış olduğu yarayı etkili bir şekilde anlatan bu eseriyle Kırgız halkının gönlünde yer edinen şair, kahramanını Isık-Göl’e gönderir. İhtiyar Minbay, derdini göle anlatır, onunla dertleşir:

Köl tolkuyt, atasına belgi beret,
 Antpese kur tolkundun nesi gerek...
 Birok da ümüt kurgur kıyın tura,
 Atası kayra ketet, kayra kelet...

Göl dalgalı, babasına ümit verir,
 Öyle olmasa boş dalganın nesi gerek...
 Fakat ümit güçlüdür,
 Babası tekrar gider, tekrar gelir...
 (Kırgız Adebiyatının Tarihi 6, 2002: 456)

Osmonov’un drama tarzında yazdığı eserler de Kırgız tiyatro tarihinin önemli eserleri arasında yerini almıştır.

Sıdık Karaçev (1901-1937) Sovyet dönemi edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Şiirlerini genellikle 1918’de yazmıştır. Eserleri Kazak, Tatar, sonradan da Kırgız dergilerinde yayımlanmıştır. Dram ve nesir türünde eser veren ilk Kırgız sanatçılarından. Onun öyküleri (“Üylönüüdön kaçtı” yani Evlilikten kaçtı, “Süygönünö koşula albadı” yani Sevdiğine ulaşamadı, “Armanduu eki çaş” yani Kederli iki genç), hikâyeleri; (*Erksiz Kündördö, Erik Tanında*) realist nesirin ilk ürünleridir. *Erksiz Günlerde* yani Özgürlüksüz Günler hikâyesinde zenginlerin baskısı altında kalan kadınların hukuksuzluğunu anlatmıştır. Zuura isimli bir genç kızla yaşlı ve zengin Mamırbay evlenmeye karar verir ancak Zuura sevgilisi Çolponbay’a ulaşmak için evinden kaçır fakat dağ arasında kalır ve kurtlara yem olur.

Onun “Şandan cürök” yani “İlham al yürek” şiirinde şiir sanatının yeni formu gözük-mektedir. Didaktik şiir değil sembolik şiir örneğidir:

Adaşkan el-curtunan men bir bezgen,
 İlim dep el-cerinen eçak ketken,
 Moynuma el mildetin artıp alıp
 Tüyşüktö nur cıdarım – çaştık ötkön.

Kaybolan, halkımdan ben bezdim,
 İlim diye vatanından ayrılan,
 Boynuma halk görevini alıp
 Nurlu gençlik yıllarım zorluklarla geçti.
 (Kırgız Adebiyatının Tarihi 6, 2002: 29)

Karaçev, Sovyet yönetimi tarafından “halk düşmanı” ilan edilerek siyasi bir suçlamay-la 1937’de Stalin rejiminin kurbanı olarak öldürülmüştür.

Cengiz Aytmatov (1928-2008)

Kırgız edebiyatının en büyük ismi, **Cengiz Aytmatov'dur**. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un eserleri pekçok ülke diline çevrilmiştir. "Cemile" adlı hikâyesiyle ünlenen Aytmatov'un; *Yüzyüze*, *Selvi Boylum, İlk Öğretmen*, *Deve Gözü*, *Toprak Ana*, *Gülsarı*, *Beyaz Gemi*, *Gün Olur Asra Bedel*, *Dişi Kurdun Rüyaları* gibi hepsi şaheser niteliğinde olan birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır.

Cengiz Aytmatov, 1928'de Talas vilayetinin Şeker köyünde doğdu. II. Dünya Savaşı başladığında yalnızca 13 yaşında bir gençti. Cesedi 1990'da Ata-Beyit'te bulunan babası Törökül, 1937 yılında Stalin'in uyguladığı Represiya yani Baskı rejiminin kurbanlarından biriydi. Yetim kalmıştı. Savaşın başlamasıyla birlikte cephe gerisinde yaşanan bütün zorluklara hem ailesiyle hem de geride kalan kadın ve yaşlı Kırgız halkıyla birlikte göğüs gerdi. Savaş yılları onlar için dayanılması güç yıllardı.

Kırgızca yayınlanan "Gazetçik Dzüyo" (Gazeteci Cüyo) (1952), "Ak Caan" (Beyaz Yağmur) (1954), "Tünkü Sugat" (Gece Sulaması) (1955), "Asma Köpürö" (Asma Köprü) (1955) adlı öyküleri Aytmatov'un edebiyat sahasına attığı ilk adımlar olarak kayda geçti. Daha sonra herkesin çok ilgisini çeken gerçek bir edebî eser olan "Betme-bet" yani "Yüzyüze" hikâyesini yayınladı. Bu öyküde cepheye gitmek istemeyen İsmail ile karısı Seyde arasındaki psikolojik ve sosyoloji çatışmayı ele aldı. İsmail'in kendine göre gerekçeleri vardı; ama bunlar Seyde'yi ikna edecek kadar güçlü değildi.

Böylece edebiyat sahnesine çıkan Cengiz Aytmatov, 1956'da Moskovada edebiyat eğitimi almak üzere ülkesinden ayrıldı. Yüksek Edebiyat Enstitüsü'nü iki yılda başarı ile bitiren Aytmatov'un edebî değeri yükselmeye başladı. "Yüzyüze" öyküsü işte bu dönemde yazıldı. Bu öyküdeki özellikle İsmail karakteri Kırgız halkı için beklenmedik bir şeydi. Zira o zamana kadar bu kadar derinlemesine psikolojik tahlillere girilmiş bir öykü veya romana tesadüf edilmemişti. Bunun sebebi de İsmail'in cepheye gitmek istemeyişi ve onun psikolojik mücadelesi, özellikle Seyde ile ters düşmesi, komşunun tek ineğini kesmesi Kırgız halkı için şok edici bir durumdu; zira cepheden kaçmak gibi bir düşünce Kırgız halkının aklında yer edinmemişti. Seyde de bir taraftan ona hak verirken diğer taraftan kocası cepheye giden kadınlar gibi gururlanmak istiyordu. Bu müthiş bir psikolojik çatışmaya dönüşmüştü.

Bir sonraki öyküler "Samançının Colu" veya daha bilinen adıyla "Toprak ana" ile "Cemile" idi. Bu iki öyküde de Kırgız kadınlarının savaş yıllarındaki zorluklara göğüs germe, tabiatla mücadelesi derin psikolojik tahlillerin yanı sıra, Louis Aragon'a "Dünyanın en güzel aşk hikâyesi" dediyecek kadar etkili bir aşkı konu edinmiş olmasıydı. "Cemile" öyküsü yayınlanır yayınlanmaz değişik tepkiler aldı. Çok beğenenler de çok eleştirenler de oldu. Fakat Kazakların meşhur yazarı Muhtar Avezov 1959'da yazmış olduğu destekleyici mahiyetteki makalesi ile bu tartışmaya bir son verdi.

"Toprak ana" öyküsünde kocasını ve üç oğlunu cepheye gönderen, gelini Aliman ile cephe gerisinde yaşanan güçlükleri göğüslemeye çalışan Tolganay'ın toprak ile dertleşmesi söz konusudur. İkisi de anadır; Toprak ana, insanoglunun topraktan yaratılmış olduğu inancına bağlı olarak bütün insanlığın anası olarak okuyucunun karşısına çıkar. Tolganay da üç evlat yetiştirmiş, gelinine bakmaya çalışan, aynı zamanda kolhozdaki sorumluluğunu yerine getirmek için çaba gösteren bir anadır. İki ananın dertleşmesi yürekleri titretirken asıl savaşın cephede değil cephe gerisinde yaşandığını okuyucuya verir. Öneri olarak ortaya çıkan anafikir, insanların savaşmadan da yaşayabileceği ve dünyanın herkese yeteceği tezidir:

Iras, Tolgonay, suguştu cengen kündö da, anın küyütü kubanıçınan az bolboyt turbaybı. Oşol cılı, cenış kelgen cazda, silerdin asker toskonunardı ali da unutpaymın, Tolgonay. Oşondogunun kaysınısı süyünüç, kaysınısı arman ekenin ali da aytalbaymın.

Doğru, Tolganay, savaştta galip gelmemi-ze rağmen onun kaygısı sevincinden daha çok oldu. O yılları, zaferin geldiği yazda, sizlerin askerleri beklediğinizi hâlâ unuttum Tolgonay. O zamanlarda hangisinin sevinç, hangisinin keder olduğunu da hâlâ söyleyemiyorum.

(Çingiz Aytmatov. 3 *Tomdon Turgan Çıgarmalar. 1 Birinçi Tom*, 1982: 312)

Cemile genç ve güzel bir Kırgız kadınıdır. Yeni evlendiği kocası Sadık cepheye gitmiştir. Cepheden dönen çok azdır, genellikle ölüm haberleri gelmektedir. Cephede yaralanan Kazak genci Daniyar, Cemile'nin yaşadığı köye gelir. Köyde, cepheye yiyecek yetiştirmek için büyük bir gayret ve çaba vardır. Daniyar, Cemile ve onun küçük inisi yani kayınbiraderi ile birlikte çalışmaya başlar. Kötü şakalaşmalarla, birbirlerini özellikle Cemile'nin Daniyar'ı küçük düşüren kalbini kıran çıkışlarından sonra Kırgız türkülerinin de etkisiyle iki genç arasında bir aşk başlar. Evli bir kadının kocası cephede savaşırken bir başka erkeğe âşık olması toplum ve gelenekler tarafından hoş görülen bir durum değildir. Fakat gönül ferman dinlemez ve birbirine âşık iki genç el ele köyü terk ederler:

Coldun turasın kesip, şarkırap akkan suuga cetkende, Daniyar arabanı cayıraak aydap, kümüştöngön keçittin taştarına takalardın çakıldap urulganın, atayın enkeyip tınşay kaldı. Anan bir ubakıtta “çu” – dep, attardı celdirdi da, kütpögön cerden:

Oy, Ala-To-o-o, Ala-To-o-o,
Ata-babam öskön cer!

dep, araba sekirgende koşo sekirip, dirildegün ün menen ırdap ciberdi. Birok, oşol zamat uyalıp ketti okşoyt, ünü mu-kaktanıp, çıkpay kaldı ele, kiyinki eki saptı, al kökürögün abaga tolturup, obonun bi-yik kötörüp ırdadı:

Oy, Ala-To-o-o, Ala-To-o-o,
Ak bulut kalkıp köçkön cer!

(Çingiz Aytmatov. 3 *Tomdon Turgan Çıgarmalar. 1 Birinçi Tom*, 1982: 222)

Kestirme yolu seçip, çağıldayarak akan suyun yanına geldiklerinde, Daniyar arabayı yavaşlatmış, arabadan eğilerek gümüşi geçidin taşlarına vuran at nallarının tıktırtısını dinlemeye başlamıştı. İşte tam o sırada “çu” dedi ve atları koşturdu ve beklenmedik bir anda göğsünü hava ile doldurarak türtü söylemeye başladı:

Oy, Aladağ, Aladağ,

Babamın-atamın büyüdüğü yer!

diyerek araba sektikçe o da sekerek, boğazından gelen ses ile türküsünü söylemeye devam etti. Fakat o sırada ağıyor gibiydi, sesi ikirciklendi, çıkmadı, sonraki iki mısrayı, göğsünü hava ile doldurarak sesi ni daha da yükselterek türküsünü söyledi:

Oy, Aladağ, Aladağ,

Ak bulutun süzülerek göçtüğü yer!

“Al yazmalı selvi boylum” hikâyesi de Aytmatov'un Türkiye'de en çok okunan ve bilinen eseridir. Aysel, küçük oğlu ile birlikte sevdiği erkek İlyas'ı değil, zor zamanlarda onlara kol kanat geren Baytemir ile kalmayı tercih eder. Okuyucu bu durumdan “aşk emek ister” gibi bir çıkarımda bulunur; zira İlyas, Aysel'e olan aşkına ihanet etmiştir. Dolayısıyla emek verilmeyen bir aşkın devam etmesi mümkün görünmemektedir.

Yazarın *Gülsarı* isimli eseri Türkiye'de *Elveda Gülsarı*, *Kopar Zincirlerini Gülsarı* gibi değişik isimlerde yayınlanmıştır. Eserde asıl kahraman durumunda olan Gülsarı'ya yazar sembolik bir anlam yükleyerek Kırgızların temsilcisi olarak betimlemiştir. At, güzeldir ve yarışmalarda birincilikler kazanmıştır. Tanabay da geçimsiz bir adam olmasının yanında, savaşa gitmiş ve cephede yaşanan acıları görmüş geçirmiş birisidir. Sovyet rejiminin ku-

rulduğu yıllarda sisteme inanmış, ülkenin geleceği açısından rejimin getirdiği yeniliklerin toplumu geliştireceği fikriyle ateşli bir savunucusu olmuştur. Cephe dönüşü ise daha önce sırtını döndüğü Kırgız gelenek ve göreneklerinin, folklorik unsurlarının, hayat tarzının aslında öyle birdenbire dışlanacak kadar basit olmadığını farkına varmıştır. Rejim, daha önce söylendiği gibi refah ve mutluluk getirmek yerine insanlara acı ve ağır şartlar getirmiştir. İdareciler son derece katıdır ve halka rağmen halkı yönetmeye çalışmakta, onlara değer vermemektedir. Gülsarı'yı da kolhoz başkanı sahiplenir. Tanabay'ın elinden bir şey gelmez. Fakat akıllı ve duygusal at Gülsarı, ayağına vurulan zincirleri kırarak sahibine kaçar. Bu bir özgürlüğe kaçış imgesidir. Bu sebeple at eserde yüceltilir, onunla birlikte Kırgız kültürü ve değerleri de ön plana çıkarılır. Yöneticilerin atı iğdiş edecek kadar gözü dönmüştür. Sovyet rejimini temsil eden idarecilerin bu acımasız davranışı tasvir edilerek yazar tarafından rejim eleştirisi yapılmıştır:

Gülsarat dört ayağı adep şiltengenden corgo çıgıp, baralna kelgende dankı daban carıp, ömüründö cakşılıktı da, camandıktı da köp kördü. Gülsarı, Gülsarı bolup turgan tuşunda arabaga çeğiş üç uktasa tüşkö kirbes ele. Birok, “at başına kün tüşsö, su ulugu menen suu içet, er başına kün tüşsö ötüğü menen suu keçet” degen kep iras.

Gülsarı dört ayağı üzerine dikildiğinden beri yorga bir at çıktı. Büyüdükten sonra şöret kazandığı ömründe iyiliği, güzelliği de yamanlığı, kötülüğü de çok gördü. Gülsarı, Gülsarı olduğundan beri at arabası çekeceğini hiç düşünmemişti. Fakat “at başına gün düşse, suluk ile su içer, er başına gün düşse çetiği/çizmesi ile su geçer” diyen atasözü doğru çıkmıştı.

(Çıngız Aytmatov. 3 *Tomdon Turgan Çıgarmalar*. 1 *Birinçi Tom*, 1982: 31)

Aynı şekilde Aytmatov'un en önemli eseri olan *Ak Keme* yani *Beyaz Gemi*'de de ağır bir eleştiriye uğrayan orman koruma muhafızı olarak rejimi temsil eden Orozkul vardır. Hiçbir inancı olmayan bu devlet memuru, Kırgız halkının inançlarına da değerlerine de ehemmiyet vermez, onlarla alay eder. Kaynatası Mümin dede ise annesi ve babasının terk ettiği torunu isimsiz çocuğa ve onun temsil ettiği Kırgız gençlerine önemli mesajlar vermekte, onları Kırgız değerleri ve inançları konusunda uyandırmaya çalışmaktadır. Bilinçli bir karakter olmasa da yazarın Mümin dede tiplmesi son derece başarılıdır. İsimsiz küçük çocuk ise herhangi bir Kırgız genci tarafından hiç tereddütsüz benimsenebilecek kadar başarılı bir tip olarak okuyucunun karşısına çıkar. Eserde geçen Maral ana ise Kırgız halkının bütün geçmişini ve geleceğini, inanç ve değerlerini temsil etmesi açısından önemlidir. Orozkul'un hem de Mümin dedeye Maral anayı vurdurması bardağı taşıran son damla gibidir. Çocuk eserin sonunda intihar ederek belki de şahsında temsil ettiği saflık, güzellik, iyilik, hoşgörü gibi evrensel değerlerin ölümsüzleşmesini sağlamıştır:

Balık bolgondo bala büt denesi kudu balıktın özü bolso deyt, kuyruğu da, kanatı da, kabırçığı da balıktıkınday bolup, çöpkö aldırğan murunu, kaldan kulagı, niçke moyunundagı başı gana azırkı boydon kalsa dep kıyaldanat. Közü da azırkı ele özünün közü bolso. Birok, albette, balıkça karap, balıkça körsö. Balanın kirpikteri muzoo kirpik, salandap uzun da, ulam-ulam irmele beret. Menin kızımın kirpigi senindey bolsoçu, suluu kız bolmok eken deyt Gülcamal. Suluu bolgondun emnesi kızık? Suluu kız, suluu cigit deşet eken, anın kacatı kañçalık? Balaga közdün suluuulugu emes, suu astında irmelbey, açışpay körö bilgeni kerek.

Balık olduğunda çocuğun bütün vücudu tam balığın kendisi olsun, kuyruğu da, kanadı da, kılçığı da balığınki gibi olsun, sadece ot boyamış burnu, büyük kulakları, incecik boynu üzerindeki başı kendininki olsun hayal ederdi. Gözü de kendi gözü olarak kalsın isterdi. Fakat elbette balık gibi baksın, balık görsündü. Çocuğun kirpikleri öyle uzundu ki tez tez gözlerini kapatıyordu. Benim kızımın kirpikleri de seninkiler gibi olsaydı güzel bir kız olurdu diyordu Gülcamal. Güzel olsa ne olurdu ki? Güzel kız, güzel yiğit derlerdi. Ne gerek vardı ki? Çocuğa gözlerin güzelliği değil su altında gözlerini kırpmadan, gözleri acımadan görebilse yeterdi.

(Çingiz Aytmatov. 3 *Tomdon Turgan Çıgarmalar. II* Ekinçi Tom, 1982: 31-32)

Gün Olur Asra Bedel romanı Aytmatov'un en çok ilgi uyandıran eseridir. Bunun en önemli sebebi de yazarın eserde anlattığı Nayman Ana efsanesidir. Efsanede Nayman Ana, oğlu Colaman'ı savaşta yitirmiş bir ana olarak betimlenir. Oğlunun öldüğüne bir türlü inanamayan kederli ana, onu aramak için devesi Ak Maya ile yola düşer. Oğlunu bulduğunda o artık başına geçirilen deve derisinden şire ile "mankurt"laştırılmıştır. Düşmanın işkenceyle "mankurtlaştırdığı" yani "ötekileştirdiği" Colaman, anasını okuyla vurup öldürecek kadar geçmişinden habersizdir; zira hafızası silinmiştir. Yazar bu tarihi hadiseyi geliştirerek Nayman Ana'nın gömüldüğü ve Kırgızlarca kutsallaştırılan Ata-Beyit'in Sovyet yönetimi tarafından üzerine uzay üssü kurulmuş olduğunu, dolayısıyla Kırgız halkının hafızasının yok edilmek istendiğini anlatmaya çalışır. Dönemin iki süper gücünün bütün insanları köleleştirmek için uzayda işbirliği yaptığını da bu eserde vermeye çalışır. Yeni ve savaşın olmadığı bir başka gezegen keşfeden bilim adamlarının dünyaya dönmesi engellenir. Barışın hâkim olduğu gezegenden herhangi bir sinyal gelmesini önlemek için de dünyanın etrafını manyetik bir alanla kaplarlar. Böylece yeryüzündeki insanların savaşız bir dünyadan haberdar olmasını engellemiş olurlar. Yevgeniy Zamyatin'in *Biz* ve George Orwell'in *Bin Dokuz Yüz Seksen Dört* adlı ütöpic eserinden sonra "ötekileştirme" veya "köleleştirme" konusunda yazılmış önemli bir eser olarak dünyada da gereken ilgiyi görür. Romanın başkişisi Yedigey vasıtasıyla yazar, Sovyet döneminde özelde Kırgız-Kazak halkının, genelde de bütün insanlığın değerlerinden nasıl uzaklaştırıldığını bu eserinde göstermek istemiştir:

Mankurt degen es-akıldan acırgan bir sölököt: özü kim, el-ceri kayda, ismi kim, ata-enesi kim, kayda, kaçan çonoygon, - eçteme esinde kalbayt, eçtemeni bilbeyt, kıskası özün adam elem dep esepetebey kalat. Özün özü taanuudan kalgı menen mankurttun çarba tiriçilikte bir top artıkcılığı bar. Özü ayağı ayrı, başı kara bir makuluk bolgon son aydagan caka kink etpey basat, aytkan işti kink etpey atkarat. Kaçam-koyem, kaşa kılam degen oy tüşünö da kirbeyt.

(Çingiz Aytmatov. 3 *Tomdon Turgan Çıgarmalar. III* Üçünçü Tom, 1982: 114)

Mankurt aklını yitirmiş bir varlıktı: kim, yeri yurdu nerede, ismi ne, ana-babası kim, nerede-ne zaman büyüdü, - hiçbir şey aklında kalmamıştı, hiçbir şey bilmiyordu, kısacası kendisini insan olarak bile aklına getirmiyordu. Kendi kendini tanımaktan mahrum olsa da çobanlık, tarla sürmek gibi işlere faydası dokunurdu. Ayağı ayrı, başı kara bir mahlûk olduğu için nereye göndersen o tarafa hiç itiraz etmeden gider, söylenen işi itirazsız yerine getirirdi. Kaçayım ya da karşılık vereyim diye bir fikir düşüne bile girmezdi.

Cengiz Aytmatov, Türk dünyasının yetiştirdiği en büyük Kırgız yazar olarak 10 Haziran 2008'de hayata veda etti. Cenazesi devlet töreniyle babasının gömüldüğü yer olan Bişkek'e yakın Çon-Taş bölgesinde Ata-Beyit'e defnedildi. Arkasında onlarca hikâye ve roman bıraktı.

SIRA SİZDE

Cengiz Aytmatov'un Kırgız ve Dünya edebiyatındaki önemi, onun eserlerinde hangi konulara ağırlık vermesinden kaynaklanmaktadır?

Tölögön Kasımbekov, Kırgız edebiyatının son yıllarda öne çıkan ve tarihi romanları ile dikkat çeken bir yazar olmuştur. 1931'de Canı Coş ilçesinde Ab Col köyünde doğdu. Kırgızistan Devlet Üniversitesi Filoloji bölümünden 1957'de mezun oldu. 1956'da Kırgızistan halk yazarı oldu. *Ala-Too* edebiyat dergisinde sorumlu sekreter ve (1960-1966) genel yayın yönetmeni (1966-1971) görevlerinde bulundu. Daha sonra çeşitli yayınevlerinde, yazarlar birliğinde ve çeşitli idari görevlerde bulundu.

İlk öyküsü "Cılkıcının uulu" yani "Çobanın oğlu" 1952'de *Sovetik Kırgızistan*, bugünkü *Ala Too* dergisinde basıldı. Kendi hayatını anlatan "Adam bolgum kelet" yani "İnsan olmak istiyorum" adlı hikâyesi 1960'da yayınlandı. Yazarın tercüme edilerek Türkiye'de de basılan önemli eseri *Sıngan Kılıç* yani *Kırılan Kılıç* adlı tarihî romanı üzerine pek çok olumlu tepki aldı. İki ciltlik eserde 1842-1876 yılları arasında Hokand Hanlığı döneminde Kırgızların hayatı ile halkın sosyo-politik ve sosyo-ekonomik durumunu anlattı. Rus Çarı'nın işgalci politikalarını bu eserde tasvir etti. Romanın önemli bir özelliği de eserde anlatılan kahramanların tarihten birebir alınmış olmasıdır. Mesela Alimbek, Alımkul, İshak, Şerali, Kudayarhan, Abdır Rahman, Çerniyayev, Skobelev gibi isimler o döneme damgasını vurmuş siyasî figürlerdir. 1966'da yazılan eser daha sonra yazar tarafından genişletilerek 1971'de yeniden basıldı. *Kelkel* adlı tarihi romanında ise 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın başındaki sosyal hayatı işledi. Kırgız halk şairi Toktogul'un hayatına ve kişiliğine eserde genişçe yer verdi. 1976'da *Cetilgen Kurak* adlı romanı yayınlandı. Kırgızistan bağımsızlığını kazandıktan sonra *Sıngan Kılıç* adlı romanını tekrar yazdı (1988). *Baskın* adlı tarihî romanı ise 2000 yılında yayınlandı. (*Kırgız Adabiyatı. Hrestomatiya*: 45)

Kırgızların 19. Yüzyılda Ruslar tarafından tamamen yok edilmeye çalışıldığı dönemi kaleme alan yazar, Sovyet döneminde de "Sovyetleştirme" politikasını tecrübe etmiş halkı uyandırabilmek için "Bozkurt" adlı hikâyesini yayınlattı:

Üç kişi çullandı bozkurdun üstüne. Yere yatırdılar, ayaklarını bağladıkları ipleri kazıklara geçirip yere çaktılar. Adam özenle kesti kuyruğunu bozkurdun ve yavaş yavaş deriyi soymaya başladı. Elleri birden kana bulandı. Bozkurt sesini çıkarmak şöyle dursun, gözlerini bile kırpmadı, sanki o işkence ona değil başkasına yapıyordu. Adam daha bir hırsla asıldı deriye.

Şuna bak! Sesini bile çıkarmıyor. Neden acaba? Bu acıya nasıl dayanıyor. Şimdi bunun yerine bir köpek olsaydı feryadı figanı basmıştı çoktan." dedi adam. Adam bozkurdun gözlerinde bir yaş damlası görebilmek umuduyla olanca gücüyle soyuyordu deriyi. Bozkurt ise mağrurluğundan ödün vermiyor, her zamanki gururlu görünüşünü değiştirmiyordu. Artık iyice açığa çıkan iç organları çalışıyor, adeta onun hâlâ canlı olduğunu simgeliyordu. (Söylemez 2009: 95)

Özet

Çağdaş Kırgız Edebiyatını dört başlıkta inceleyebiliriz. 1. Kırgız Sözlü Edebiyatı 2. XX. Yüzyılda Kırgız Yazılı Edebiyatı 3. Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı 4. II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kırgız Edebiyatı. XX. yüzyıla kadar yazılı edebiyatları olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir halk edebiyatı vardır. Halk edebiyatına nazım türleri hâkimdir. Halk edebiyatı türleri içerisinde destan ve halk hikâyeleri önemli bir yer tutar. Destanlar arasında Manas, Kurmanbek, Er Tabıldı, Kedeşkan, Olcobay Menen Kişimcan gibi destanların yanı sıra, eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler, bilmece, atasözleri, kahramanlık destanları, hikâye ve masallar, efsaneler, dini ve lirik şarkılar zengin Kırgız Folklorunun önemli türleridir. Manas destanını bu ürünlerden ayrı tutmak gerekir, Manas destanı sadece Kırgızların değil, tüm dünyanın en önemli destanlarından biridir.

Kırgızlarda yazılı edebiyat 1920'lerden sonra gelişmeye başlamıştır. 20'li yılların ilk yarısında gazeteler yayınlanmaya başlanmış ve bu gazetelerde de Kırgız yazılı edebiyatının ilk örnekleri görülmeye başlanmıştır. Moldo Kılıç Şamırkanoglu, Toktogul Satılğanov, Togolok Moldo, Kasım Tınıstanov yazılı edebiyatın önemli isimleridir. II. Dünya Savaşı yıllarında ve sonraları Sovyet topraklarının korunması, kahramanlık ve fedakârlık temaları revaç bulup, daha çok savaş konuları işlenir. Süyünbay Eraliyev, E. Uzakbayev, Sooronbay Cusuşev ve Rusya'yı, Rus insanını anlatan şiirleri ile dikkati çeken A. Osmanov bu dönemin belli başlı isimleridir.

Kırgız edebiyatının en büyük ismi, Cengiz Aytmatov'dur. Aytmatov, dünyanın en büyük romancılarından birisi olarak kabul edilmektedir. Aytmatov'un eserleri yetmiş ülke diline çevrilmiştir. Cemile adlı hikâyesiyle ünlenen Aytmatov'un; *Yüzyüze*, *Selvi Boylum*, *İlk Öğretmen*, *Deve Gözü*, *Toprak Ana*, *Gülsarı*, *Beyaz Gemi*, *Gün Olur Asra Bedel*, *Dişi Kurdun Rüyalari* gibi hepsi şaheser niteliğinde olan birçok roman ve hikâyesi bulunmaktadır. Ayrıca Tölögön Kasimbekov da, Kırgız edebiyatının son yıllarda öne çıkan ve tarihî romanları ile dikkat çeken bir yazardır.

Kendimizi Sınyalım

1. Kırgızların ünlü Manas destanı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Dünya edebiyatının en ünlü destanıdır.
 - b. Beyit sayısı 500.000'den fazladır.
 - c. Keldibek, Maymanbay, Timbek, Sagımbay Orazbakoğlu, Sayakbay Karalayoğlu önemli manasçılardır.
 - d. Bu destanın ilk nüshalarını yazıya geçiren Alman asıllı Türkolog Radlov Vasiliy Vasiliyeviç'tir.
 - e. Manas destanı sayesinde, Kırgız halkı ahlaklı, namuslu, dürüst ve saygın olmuştur.
2. Aşağıdaki ifadelerden hangisi yanlıştır?
 - a. Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser, 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun *Zilzala* adlı ırlar kitabıdır.
 - b. Kırgızlarda yazılı edebiyat, 1920'lerden sonra gelişmeye başlamıştır.
 - c. Kırgız yazılı edebiyatının ilk yazılı örnekleri 1980 yılından sonra başlar.
 - d. Kırgız akınlarının en ünlü ve büyüğü olan Toktogul Satılganov'dur.
 - e. Kırgız halkı, bir taraftan Çin diğer taraftan Hokand Hanlığı'nın baskısı yüzünden Rus Çarına sığınmak zorunda kalmıştır.
3. Kasım Tınıstanov ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Cengiz Aytmatov'dan sonra Kırgızistan'ın en önemli yazarıdır.
 - b. Kırgız sosyal hayatının önemli meselelerine şiiirlerinde yer vermiştir.
 - c. Kırgız halkının uyanmasını sağlayan şiiirler yazmıştır.
 - d. Kısa süren ömrüne rağmen çok fazla eser yazmıştır.
 - e. Kadınlara haklarının verileceğini ümit ederek Ekim devrimini ve Lenin'i öven şiiirler yazmıştır.
4. Aşağıdakilerden hangisi Kırgız şairlerden biri **değildir**?
 - a. Kasım Tınıstanov,
 - b. Aalı Tokombayev,
 - c. Coomart Bökönbayev
 - d. Mukay Elebayev
 - e. Bahtiyar Vahapzade
5. Aşağıdaki yazar ve eser eşleşmelerinden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Cusup Turusbek-Yıldırım Sesli Manasçı hikâyesi
 - b. Kasımalı Bayalınov-Acar
 - c. Aalı Tokombayev-Ezginin Sırrı
 - d. Mukay Elebayev-Zor Zamanlar
 - e. Tügölbay Sıdıkbekov-Öç
6. Yazar ve kısa biyografisi ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Sooronbay Cusuyev 1925'te doğmuştur. Kırgız Halkının Toktogul Ödülü sahibi yazar ve şair olan Cusuyev, Öğrencilik yıllarındaki ilk şiiir denemelerini *Emnelikten Süyömün* yani *Neden Seviyorum* adlı şiiir kitabında yayımlamıştır.
 - b. Süyünbay Eraliyev, 1921'de doğmuştur. Talas vilayetinde gazetede çalışmaya başladı ve *Dostoruma Kat* yani *Dostlarına Mektup* adlı kitabı yayımlandı. Şiiirlerindeki dili sade, fakat derin anlam yüklüydü.
 - c. Tölögön Kasımbekov tarihi romanlar yazmıştır. *Kırtılan Kılıç* adlı romanı Kırgızların Hokand Hanlığı dönemindeki hayatını romanlaştırır. Bu roman, Yazara Toktogul ödülü kazandırır.
 - d. Alıkul Osmonov, *Çabuul* edebî dergisinde çalıştı. *Tandağı Irlar* (1935), *Cıldızduu Caştık* ve *Çolponstan* (1937), *Mahabat* (1945), adlı şiiir kitapları yayımlandı. Diğer taraftan Şekspir'in *Otello* adlı eserini Kırgızcaya kazandırdı.
 - e. Cengiz Aytmatov, şiiirlerini genellikle 1918'de yazmıştır. Eserleri Kazak, Tatar, sonradan da Kırgız dergilerinde yayımlanmıştır. Dram ve nesir türünde eser veren ilk Kırgız sanatçılarından.
7. Aşağıdakilerden hangisi Cengiz Aytmatov'a ait eserlerden biri **değildir**?
 - a. Dişi Kurdun Rüyaları
 - b. Biz Babasız Büyüdük
 - c. Gün Olur Asra Bedel
 - d. Cemile
 - e. Selvi Boylum Al Yazmalım

8. Kırgız şiiriyle ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Defin törenlerinde okunanlara “koşok” denir.
 - Hasret ve şikâyet konulu olanlara “koştoşu” denir.
 - Medhiyelere “maktoo” denir.
 - Kahramanlık şiirlerine “povest” denir.
 - Taşlamalara “korgoo” denir.
9. Kırgız Edebiyatı ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
- Kırgızların zengin bir sözlü edebiyatı yoktur.
 - Kırgızların XX. yüzyıla kadar yazılı bir edebiyatları yoktur.
 - Kırgız edebiyatının en önemli eseri Manas destanıdır.
 - II. Dünya savaşı sonrası Kırgız edebiyatında daha çok savaş konuları işlenmiştir.
 - Cengiz Aytmatov, Kırgız edebiyatının yetiştirdiği en büyük yazardır.
10. Kısa fakat imajı okura bırakmadan tamamlayan, terbiye verme amacıyla kullanılan atasözlerine ne ad verilir?
- Aytış
 - Makal
 - Koşok
 - Küygön
 - Emgek

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. d	Yanıtınız yanlış ise, “Kırgız Sözlü Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
2. c	Yanıtınız yanlış ise, “Kırgız Sözlü Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
3. a	Yanıtınız yanlış ise, “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
4. e	Yanıtınız yanlış ise, “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
5. a	Yanıtınız yanlış ise, “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
6. e	Yanıtınız yanlış ise, “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
7. b	Yanıtınız yanlış ise, “II. Dünya Savaşı ve Sonrasında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
8. d	Yanıtınız yanlış ise, “Sovyetler Birliğinin İlk Yıllarında Kırgız Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
9. a	Yanıtınız yanlış ise, “Kırgız Sözlü Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.
10. b	Yanıtınız yanlış ise, “Kırgız Sözlü Edebiyatı”ı konusunu gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarları

Sıra Sizde 1

Manas destanı, Dünyanın en uzun destanı olması yanında, Kırgız halkına cesaret aşılayan geçmişlerine bağlı bir millet olma bilinci aşılayan bir rolü vardır. Manas destanı sayesinde, hem atalarının savaşları, mücadeleleri ve kahramanlıklarını öğrenen Kırgızlar, dürüstlük, hoşgörü, namus gibi erdemleri de edinmişlerdir. Manasçılık Kırgızlar için bir destandan çok öte bir yaşam şeklidir.

Sıra Sizde 2

Cengiz Aytmatov’un eserleri, Manas destanı gibi Kırgızların ruhuna seslenen bir anlatıma sahiptir. Tarihi, örf, adet ve gelenekleri bir kaynak olarak gören Aytmatov, eserlerinde toplumsal konulara, yaşanan trajedilere sembol diliyle ulaşmasıyla da çok önemlidir. Devrin yaşanan zulümlerini, yaşadığı bir dünyanın hayalini kuran yazar bunu eserleri vasıtasıyla tüm dünyaya duyurmuştur. Evrenselliği yakalaması, man-kurt kavramını dünya literatürüne sokması onu çağdaşlardan ayıran bir özelliktir.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Aşım Cakıpbekov. *Biz Babasız Büyüdük*. Akt. Orhan Söylemez-Kemal Göz. Ankara: Bengü Yayınları, 2008.
- B. Rıspayev. vd. *Pisateli Sovetskogo Kırgızstana*, Frunze: Adabiyat, 1989
- Cengiz Aitmatov. "He knew a million lines" *Time to Speak*. New York: International Publishers, 1989
- Cengiz Aytmatov. *Gün Olur Asra Bedel*. Çev. Refik Özdek. İstanbul: Ötüken Neşriyat A.Ş., 1991
- Çağdaş Kırgız Hikâyeleri Antolojisi. Haz. Orhan Söylemez-Halit Aşlar. Erzurum: Salkımsöğüt, 2009.
- Çingiz Aytmatov. *3 Tomdon Turgan Çıgarmalar. 1 Birinçi Tom*. Frunze: Kırgızstan, 1982
- Çingiz Aytmatov. *3 Tomdon Turgan Çıgarmalar. II Ekinçi Tom*. Frunze: Kırgızstan, 1982
- Çingiz Aytmatov. *3 Tomdon Turgan Çıgarmalar. III Üçüncü Tom*. Frunze: Kırgızstan, 1983
- Emine Gürsoy-Naskali. "XX. Yüzyıl Kırgız Edebiyatı I." *Türk Dili*. sayı 505, Ocak 1994. s. 25-33;
- Emine Gürsoy-Naskali. "XX. Yüzyıl Kırgız Edebiyatı II." *Türk Dili*. sayı 506, Şubat 1994. s. 125-136
- K. Artıkbayev, K. Asanaliyev, S. Baygaziye, K. İmanaliyev, N. İşenkeyev, A. Muratov. *Kırgız Adebıyatı 11*. Bişkek: Pedagogika, 2000
- Kaçınbay Artıkbayev. *XX. Kılımdağı Kırgız Adabıyatının Tarihi*, Bişkek: 2004
- Kırgız Adabıyatı, Hrestomatiya 1-Bölük*, Bişkek: Mektep, 2002
- Kırgız Adebıyatı Hrestomatiya. 2-Bölük*. Bişkek: Mektep, 2002
- Kırgız Adebıyatının Tarihi 6*. Bişkek 2002
- Kırgız Adebıyatının Tarihi. XX. Kılımdın Adebıyatı (60-cıldardan kiyin)*. Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiyası, 2002
- Kırgız Tuusu*, "Adabıyatımızın Aygaşkasıday ele" 10 Haziran, 1994, No 39.
- Kırgızstan Madaniyatı*, "Adabıy tarihka akıykat kep kalsın", 18 Ağustos 1993.
- Omor Sooronov. *Mukay*. Bişkek: 1998
- Salıcan Cıgıto ve Dünyası*. Haz. Orhan Söylemez ve Kemal Göz. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları, 2006.
- Sovetik Kırgızstan Cazuuçuları*, Frunze: Kırgızstan, 1976
- Süleyman Kayıpo, "Kırgız Edebiyatı-I", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 31. ve 32.c., Ankara, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 20065
- Türkiye Dışındaki Türk Halkları Edebiyatı, Kırgız Edebiyatı* 32. Cilt, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005
- Zalkar Akındar 5*. Bişkek: Şam, 2006

6

Amaçlarımız

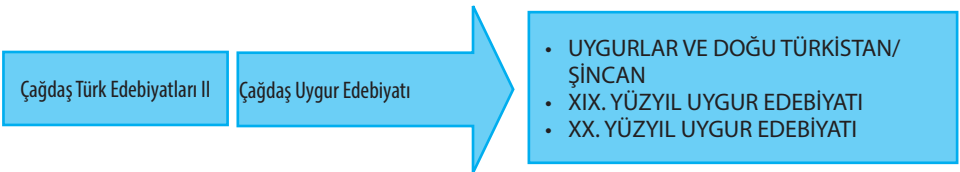
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Eski Uygur Türkleri ile bugünkü Uygur Türklerinin ortak tarihi hakkında açıklama yapabilecek,
- 👁️ Eski Uygur Türkleri ile bugünkü Uygur Türklerinin yaşadığı coğrafya hakkında açıklama yapabilecek,
- 👁️ Bugünkü Uygur Türklerinin yaşadığı Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesinin siyasî ve kültürel önemini tartışabilecek,
- 👁️ Yeni Uygur Türkçesi ve Uygur Türklerinin kullandıkları alfabe hakkında açıklama yapabilecek,
- 👁️ XIX. yüzyılda Doğu Türkistan'daki Uygur edebiyatı ve temsilcilerini belirleyebilecek,
- 👁️ XX. yüzyılda Doğu Türkistan ve Kazakistan'da modern Uygur edebiyatının gelişme sürecini, dönemi temsil eden yazarlar, şairler ve onların eserlerini ayırt edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Uygurlar
- Doğu Türkistan/Şincan
- Destan Geleneği
- Ceditçilik Hareketi
- Çağdaş Uygur Edebiyatı
- Tiyatro, Şiir, Roman
- Abduhalik Uygur
- Lutpulla Mutellip
- Abdurehim Ötkür
- Ziya Semediy

İçindekiler

Çağdaş Uygur Edebiyatı

UYGURLAR VE DOĞU TÜRKİSTAN/ŞİNCAN

Tarihî kökene sahip Türk halklarından biri de Uygurlardır. Türkçe kaynaklarda *Uygur* adı ilk defa Bilge Kağan yazıtında, Uygur ilteberi'nin adında geçmektedir. Çin kaynaklarında ise *Hui-hu*, *Hui-ho*, *Hoei-ho*, *Wei-ho*, *Wei-wu* gibi çeşitli şekillerde geçer. Ebulgazi Bahadır Han'ın, *Şecere-i Türk* adlı eserinde ise *Uygur* adının, "itaat edici" anlamına geldiği ve *uy-kökünden* geliştiği belirtilir.

8. yüzyılın ilk yıllarında Köktürk Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan Uygurlar, 745 yılında Köktürk Kağanlığı'na son vererek Ötüken Uygur Kağanlığı'nı kurarlar. Orhun bölgesinde kurulan bu devlet, 840'ta Kırgızlar tarafından yıkılır. Bu yenilgiden sonra Uygurlar, güneye ve güneybatıya göç ederler. Güneye gidenler, Kansu'ya yerleşerek Kansu Uygur Devleti'ni kurarlar. Güneybatıya giden 15 Uygur boyundan bir kısmı Tibetlilere bağlanır. Asıl büyük grup ise Beş Balık, Karaşar, Hoço ve Turfan şehirlerine yerleşerek Hoço Uygur Devleti'ni kurarlar. 840 göçünden sonra Uygurlar, hâkimiyetlerini doğuda Hami'ye, batıda Kaşgar'a kadar genişletirler. Bu kalabalık Uygur göçüyle Turfan, Hoço, Beş Balık, Hami ve Kâşgar'da Türk nüfusu çoğalır ve *Doğu Türkistan* dediğimiz ülke tamamen bir Uygur Devleti hâline gelir. Bu göçe maruz kalan Uygur boyları arasında Yağmalar da vardır. Onlar muhtemelen daha batıya gitmişler; Kâşgar ve civarına yerleşmişlerdir. Bir görüşe göre Karahanlı Devleti, Yağmalar tarafından kurulmuş; bir başka görüşe göre Karluklar, kağanlıklarını ilân etmişlerdir. Doğu Türkistan daha sonra Moğol istilasına maruz kalmış; 1210 yılında Doğu Türkistan Cengiz İmparatorluğuna katılmıştır. 1227'de Cengiz'in ölümünden sonra ise Çağataylara bağlanmıştır. Çağatay'ın ölümünden sonra Cengiz'in çocukları arasında taht kavgası meydana gelmiş; daha sonra Çağatay Hanlığı, Barlas ve Duğlat kabilesi olarak ikiye bölünmüş ve Çağatay Han'ın soyu bu iki kabile ile devam etmiştir. Çağatay'ın ve Timur'un birkaç kuşaktan torunu olan Seyit Han, 1514'te Artuş üzerinden Kâşgar'a doğru ilerler; Kâşgar, Hoten ve Yarkent şehirlerini ele geçirerek Seidiye Hanlığı'nı (Yarkent Hanlığı) kurar. Kalmuklar 1674'te Ürümqi ve İli'de bir devlet kurarlar. Kalmukların hâkim olduğu bu devir "Hocalar Devri" olarak adlandırılmıştır. Bu tarihten sonra bölgenin bir bölümü Moğollar, bir bölümü Çinliler tarafından yönetilir. 1759'da Doğu Türkistan Çin'in saldırısına uğrar. 1865'te ise Yakup Bey, Hokand Hanlığı'na son vererek Kâşgar ve Yarkent'e hâkim olur; Hoten, Kuça, Turfan, Ürümqi ve Kumul'u da hâkimiyeti altına alır. Osmanlı himayesine giren ve Rusya ile iyi ilişkiler kuran Yakup Bey, 1877'de vefat eder ve 1878'de Doğu Türkistan'ın tamamı Çinliler tarafından ele geçirilir. 1884'te Çin imparatorunun emriyle *Şin-cang/Xin-jiang* "Yeni Toprak" adıyla İmparatorluğa bağlanır. Mançu sülalesinin Doğu Türkistan'daki hâkimiyeti 1911 yılına

Kansu, Çin Halk Cumhuriyeti'nde bir eyalettir. Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nin batısında yer alır. Kansu Uygurlarına bugün Sarı Uygurlar da denir. O dönemde Kansu Uygur Devleti, bugünkü Kansu şehrine yakın bir yerde kurulmuştu.

kadar devam eder ve bu tarihten itibaren cumhuriyet rejimi kurulur. Çinli yöneticilerin halk üzerindeki baskıları sonucunda 1930'lu yıllarda çeşitli halk ayaklanmaları meydana gelir. Bunlar; Hoca Niyaz Hacı öncülüğündeki Kumul ayaklanması (1931); Mahmut Muhiti öncülüğündeki Turfan ayaklanması (1933); Mehmet Emin Buğra öncülüğündeki Hoten ayaklanması (1933)'dir. Bu ayaklanmalar sonucunda 1933'te Kâşgar'da *Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti* kurulur ve bir yıl sonra bu hükümet sona erer. 1944'te İli'de çıkan ayaklanmanın ardından 12 Kasım 1944'te bu kez *Şarki Türkistan Cumhuriyeti* ilân edilir. 1949'da Milliyetçi Çin hükümetinin sona ermesiyle Komünist Çin yönetimi başlar ve 1955'te Doğu Türkistan, *Xin-jiang Uygur Özerk Bölgesi* adını alır. Bölgenin başkenti Dixua'nın adı ise Ürümqi olarak değiştirilir.

Uygurlar, Çin Halk Cumhuriyetinin 1 milyon 660 bin km² lik bir alanını kapsayan Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde yaşamaktadırlar ve bu bölgedeki en kalabalık nüfusu teşkil etmektedirler. 2009 nüfus sayımına göre, bu bölgenin nüfusu 21 milyon 560 bin olarak belirlenmiştir. Uygurların sayısı 9 milyon civarında olup 12 milyon civarındaki nüfusu ise diğer azınlıklar oluşturmaktadır. Bu sayıma göre Uygurlar, Doğu Türkistan nüfusunun % 46'sını teşkil etmektedirler. Bölgenin kuzeyinde yaşayan Uygurlar ise, yaklaşık bir asırdan beri Kazakistan'a yerleşmişlerdir. Kazakistan'ın Almatı şehrinde ise 200 bin civarında Uygur yaşamaktadır. Ayrıca, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan, Pakistan, Amerika ve Türkiye Uygur Türklerinin şu anda yaşadığı ülkeler arasındadır.

Doğu Türkistan'da en yaygın din, İslamiyettir. Bu bölgede yaşayan Uygur, Kırgız, Kazak, Döngen, Tacik, Özbek, Tatar, Salar halkları İslam dinine mensuptur. Bunun yanında Lamaizm, Budizm, Hristiyanlık ve Şamanizm gibi dinler de mevcuttur.

Yeni Uygur Türkçesi ve Alfabe

Bugünkü Uygur Türkçesi, Eski Uygur, Karahanlı ve Çağatay Türkçesinden gelişmiştir. Yeni Uygur Türkçesi, 15. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar devam eden Çağatay Türkçesinin modern devamı niteliğindedir. Müsterek Orta Asya Türkçesi olan Çağatay Türkçesi, 1930'lu yıllara kadar Uygur Türkleri tarafından yazı dili olarak kullanılmıştır ve daha sonra merkezî ağız grubu içinde yer alan Ürümqi ağız yazı dili hâline gelmiştir. Doğu Türkistan Uygur ağızları üç gruba ayrılır. Bunlar; 1. Merkezî ağız grubu (Ürümqi, Kumul, Turpan, İli, Kaşgar-Atuş, Tarım ağızları). 2. Hoten ağız grubu (Guma, Karikaş, Elçi, Lop, Keriye ağızları). 3. Lopnor ağız grubu (Dönkotan, Kara ve Miren ağızları). Hoten ağız, Doğu Türkistan'ın güneybatısında yer alan Hoten'e bağlı bölgelerde konuşulur. Lopnor ağız, arkaik özellikler taşımakta ve özellikle dudak uyumu bakımından bugünkü Kırgız Türkçesiyle benzerlik göstermektedir.

Uygurlar, Eski Uygurca döneminde Köktürk, Brahmi, Tibet, Sogd ve Mani alfabeleriyle birlikte daha çok Sogd yazısından geliştirilen Uygur alfabesini kullanmışlardır. Uygur yazısı, Karahanlılar döneminde, hatta, 15. yüzyılın sonlarına kadar kullanılmıştır. İslamiyetle birlikte kullanılmaya başlayan Arap alfabesi, 20. yüzyılın başlarına kadar bu coğrafyada tek alfabe olarak varlığını sürdürmüştür. 1955'te on yıllık bir süreyle Kiril alfabesi; 1965'te ise Uygur-Latin alfabesi kullanılmış; ancak, bu alfabe değişiklikleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Uygur Türkleri, yüzyıllardır kullandıkları Arap alfabesinden vazgeçmemişler; Arap alfabesi üzerinde bazı değişiklikler yapmak suretiyle 1983'te Arap esaslı Uygur alfabesini kabul etmişlerdir. Bugün Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde Yeni Uygurcanın fonetik özelliğine göre geliştirilen Arap harfli esaslı Uygur-Arap alfabesi; Kazakistan'da ise Kiril esaslı Uygur-Kiril alfabesi kullanılmaktadır.

Arap	Latin	Arap	Latin
ئا	Aa	ق	Qq
ئە	Ee	ك	Kk
ب	Bb	گ	Gg
پ	Pp	ك	Nn
ت	Tt	ل	Ll
ج	Cc	م	Mm
چ	Çç	ن	Nn
خ	Hh	ه	Hh
د	Dd	ئو	Oo
ر	Rr	ئۇ	Uu
ز	Zz	ئۆ	Öö
ژ	Jj	ئۈ	Üü
س	Ss	ق	Vv
ش	Şş	ئپ	Èè
غ	Ğğ	ئپ	İi
ف	Ff	پي	Yy

Tablo 6.1
Doğu Türkistan'da
kullanılan Uygur-Arap
alfabesi

Kiril	Latin	Kiril	Latin
Аа	Aa	Фф	Ff
Бб	Bb	Хх	Hh
Вв	Vv	Цц	Ts, ts
Гг	Gg	Чч	Çç
Дд	Dd	Шш	Şş
Ее	Èè	Щщ	Şç, şç
Ёё	Yo, yo	Ъъ	Kesme işareti
Жж	Jj	Ыы	ı
Зз	Zz	Ьь	Yumuşatma işareti
Ии	İi	Ээ	Ee
Йй	Yy	Юю	Yu, yu
Кк	Kk	Яя	Ya, ya
Лл	Ll	Ққ	Qq
Мм	Mm	Ңң	Nn
Нн	Nn	Ғғ	Ğğ
Оо	Oo	Уу	Üü
Пп	Pp	Өө	Öö
Рр	Rr	Җҗ	Cc
Сс	Ss	Әә	Ee
Тт	Tt	Һһ	Hh
Уу	Uu		

Tablo 6.2
Kazakistan'da
kullanılan Uygur-Kiril
alfabesi

XIX. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI

Uygur Türklerinin XIX. yüzyıla kadar meydana getirdiği edebî eserler, müşterek Orta Asya edebî dilinin mahsulleridir. Köktürk, Uygur, Karahanlı ve Altın Orda dönemine ait edebî eserler, Uygur edebiyatının kaynağını teşkil etmektedir.

Uygurlar, zengin bir sözlü edebiyata da sahip olmuşlardır. *Tahir ile Zöhre*, *Yusuf ve Ahmed*, *Oguzname*, *Çın Temir*, *Nazugum* gibi destanlar bunlardan bazılarıdır. 18.-19. yüzyıllarda Doğu Türkistan/Şincan'da meydana gelen çeşitli siyasî olaylar, Uygur edebiyatına da yansımış; XVII. yüzyıl şairlerinden Abdüşükür, Şah Muhammed, tarihî olayları anlatan şiirler yazmışlardır. Yine aynı yüzyılda Muhammed İmin Hirkatî'nin *Mahabbat ile Enbek* (1670) adlı destanı, Uygur edebiyatına yenilik getirmiş; şark klasiklerinden yararlanmak suretiyle nazire yazma geleneği bu dönemde gelişmeye başlamıştır. Muhammed Rahim Kaşkariy ve Muhammed Sadık Kaşkariy, bu konudaki en meşhur söz ustalarıdır. Muhammed Sadık Kaşkariy, *Ezizhan Şeciresi* ve *Edeplilik Şartliri* adlı eserlerinde XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan'da meydana gelen siyasî ve toplumsal olayları, Uygur halkının tarihini ve bağımsızlık mücadelesini özgün bir şekilde tasvir etmiştir.

XIX. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan/Şincan'da meydana gelen siyasî olaylar, Kâşgar'daki milli bağımsızlık hareketlerini de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Uygur Türkleri arasında yeni bir edebiyat gelişir ve halkın bağımsızlık mücadelesini dile getiren pek çok yazar ve şair yetişir. Abdurehim Nizariy, Turdi Geribiy, Noruzahun Ziyayiy, Nazugum, Bilal Nazım, Sadir Pehlivan, Molla Şakir ve Seyitmuhammed Kaşiy bu şahsiyetlerden bazılarıdır.

Abdurehim Nizariy (1776-1849), Uygur edebiyat bilimcileri tarafından sözlü ve yazılı edebiyat geleneğinin sentezinde başarılı olmuş biri olarak değerlendirilir. A. Nizariy, 1841-1844 yıllarında meşhur Uygur şairleri T. Geribiy ve N. Ziyayiy ile birlikte 18 kıssa ve 24 hikâyeden oluşan *Muhebbet Dastanliri* diğer adıyla *Geripler Hekayiti* adlı eseri meydana getirir. Bu elyazması eser, sanat anlayışı ve fikir bakımından birbirine çok yakın olan A. Nizariy, T. Geribiy, N. Ziyayiy'e ait birçok destan, gazel ve muhammes içermektedir ve eserin büyük bir bölümü Nizariy'e aittir. Nizariy'in *Ferhad-Şirin* ve *Leyli-Mecnun* adlı destanları, Türk şiirinin klasikleri olan Nizamî, Nevaî, Fuzulî, Ataî, Lutfî ve Kutb gibi şairlere yazdığı nazirelerden oluşmaktadır.

Leyli-Mecnun destanında, Mecnun'un anne ve babasının mezarı başındaki hâli şu şekilde dile getirilir:

Guman eyildi bu atam, bu anam,	Şüphe etti bu anam, bu babam,
Biri kebir yëniğa kıldi selam.	Kabirlerinin yanında verdi selam.
Öpüp topriğini fiğan başlıdi,	Öpüp toprağını fiğan başladı,
Ki mebeynige özini taşlıdi.	Ki mabeyne kendini attı,
Ata kebrisiğe urup başını,	Atasının kabrine vurup başını,
Ana medfinige töküp yaşını.	Anasının defnedildiği yere döküp yaşını.

Nizariy, Uygur edebiyatına klasik şark edebiyatındaki *hamse* örneğini de kazandırmıştır. Nevaî'nin hamsesinden ilham alarak *Mahzun-Gülnisa* ve *Rabia-Sedin* adlı destanları da yazmıştır. Nizariy, özellikle *Rabia-Sedin* adlı destanda dönemin sosyal düzenini, insanlar arasındaki eşitsizliği ve adaletsizliği büyük bir ustalıkla dile getirmiştir. Destanda zengin bir ailenin kızı olan Rabia ile fakir bir ailenin çocuğu olan Sadin'in hazin hikâyesi anlatılmaktadır.

Klasik şark eserlerine nazire yazma geleneği, Kâşgarlı Ziyayiy ve Geribiy ile devam etmiştir. Ziyayiy'nin *Kaygılı Heber* "Kaygılı Haber" ve *Tört Derviş* "Dört Derviş" adlı eserleri bu tür örneklerdendir. Denizden çok uzaklarda yaşayan şair, *Mesud-Dilara* destanında

deniz yolculuğunu tasvir etmiştir. Ayrıca, şairin *Vamık-Uzra* adlı destanı da mevcuttur. Geribiy'in *Behram Şah* destanı ise, Ali Şir Nevaî'nin *Seba-i Seyyâre* "Yedi Gezegen" adlı eserine nazire olarak yazılmıştır. 1841'de Kaşgar'da yazdığı *Kitab-ı Ğarib* destanında kötülüğü, riyakârlığı, hıyaneti eleştirir ve verdiği örneklerle halkını bu tür özelliklerden uzaklaştırmaya çalışır. Çiftçilik, demircilik ve kuyumculuk gibi meslekler üzerinde durur; halkı, meslek edinme hususunda bilinçlendirir.

19. yüzyıl Uygur edebiyatının bir başka temsilcisi Bilal Nazım (1825-1900)'dır. Bilal Nazım, şiir yazmaya çok küçük yaşlarda başlamıştır. Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen şair, klasik şark eserlerine de hâkimdir. Nizâmî, Ömer Hayyam, Sâdî, Hâfız, Nevaî ve Fuzulî'nin eserlerini okuyarak yetişmiştir. Gerçek hayatı şiirleştirmesiyle dikkat çekmiş; hayatın içindeki sorunların, zenginlik ve fakirliğin, dostluk ve düşmanlığın şiir hâlinde halka ulaşmasını sağlamıştır. Bilal Nazım, o yıllarda sadece Doğu Türkistan'da değil, Rusya'da da tanınmıştır. Çünkü, bazı şiirleri Petersburg ve Kazan'da da basılmıştır. *Gezat Der Mülki Çin* destanında Uygur halkının millî mücadelesini ve kahramanlığını anlatır.

Aynı yıllarda Kuçar ayaklanmasını ve halkın zaferini ise Molla Şakir destanlaştırır. Molla Şakir *Zafernâme* adlı eserinde halkını ve savaşı tasvir etmiş; Aksu'daki devlet yöneticilerini eleştirmiştir. Seyit Muhammed Kaşi de *Şerh-i Şikeste* adlı destanında (1882) Uygur halkının yaşadığı sıkıntıları dile getirmiştir. Bu eser, N. N. Pantusov tarafından 1909 yılında Kazan'da Rusça ve Uygurca olarak yayımlanmıştır. Sadir Pehlivan (1798-1871) da yine aynı yıllarda destan ve koşmalarıyla meşhur olmuş bir şairdir.

Bu dönemde tercüme eserler de artmaya başlamıştır. Muhammetniyaz bin Gafur Kaşgariy, ünlü tarihçi Mirza Haydar'ın Farsça eseri *Tarih-i Reşidî*'nin bir bölümünü; Şah Muhammed bin Nizamiy ise Firdevsî'nin *Şehnâme* adlı eserini tercüme etmiştir. Ali Şir Nevaî ile Lutfi'nin şiirlerinin ise mensur çevirisi yapılmıştır.

XX. YÜZYIL UYGUR EDEBİYATI

Yakup Bey'in ölümünden sonra otuz üç yıl (1878-1911) Çin yönetiminin baskısı altında kalan Uygurlar, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında dünyada meydana gelen gelişmelerden etkilenerek tekrar bağımsızlık mücadelesine girmişler ve bu mücadele sonucunda çağdaş Uygur edebiyatının temelini atmışlardır. Bu bakımdan 20. yüzyıl, bu millî mücadeleyi konu alan eserlerin yoğunlaştığı bir dönemdir. *Abdurrahman Han Goca Destanı*, Uygur halkının o yıllarda maruz kaldığı bu baskı ve şiddeti anlatan en başarılı örneklerden biridir. Destanın oluşum tarihi muhtemelen 1905 ve 1911 yıllarına rastlar. Destanın ardından 1911'de Kumul'da Timur Helpe öncülüğünde Kumul ayaklanması meydana gelmiş ve *Timur Helpe Destanı* da bu şekilde ortaya çıkmıştır. *Abdurrahman Han Goca Destanı*'nda Hoten halkının isyanı şöyle dile getirilir:

Ğoca tolğan gezepke	Hoca dolmuş gazapla,
Ot çaqniğan közliri;	Ateş saçan gözleri.
Hançer idi, oq idi	Hançer idi kurşun idi,
Eytқан her bir sözliri:	Söylediği her bir sözü,
Ambalda yok diyanet,	Beyde yok diyanet.
Barçisida hıyanet;	Hepsinde hıyanet,
Yurtini tamam қаplıған,	Vatanı tamamen kaplayan,
Vaba yënliğ cinayet,	Veba gibi cinayet.

Bu yüzyılın başlarında Uygur halkının içinde Çin yönetiminin ve zengin Uygur beylerinin zulüm ve baskılarına baş kaldıran ve bu baskıyı şiirlerinde dile getiren halk şairleri artmaya başlar. Seyit Noçi, bu şairlerden biridir. Noçi'nin, *Dihkanniğ Ahi* "Çiftçinin Ahi",

Seyit Noçi, 1875 yılında Kaşgar'a bağlı Koziça köyünde dünyaya gelir. 1925 yılında Uçturpan'da meydana gelen halk ayaklanmasını hazırlamış ve bu harekete destek vermiştir.

Ceň Kılmalı Halayık “Savaşalım Halkım”, *Lenin Hikmeti* “Lenin Hikmeti” adlı şiirleri Uygur halkının maruz kaldığı haksızlığı dile getirir. Noçi, aşağıdaki mısralarda bu haksızlığı şöyle ifade etmiştir:

Bozek kılsa bay-gocilar	Zulmetse zengin beyler,
Aciz puqrani,	Aciz fukaraya,
Qandaq çidap turalaydu,	Nasıl dayanıp durabilir,
Seyit vicdani.	Seyit'in vicdani.
Agah berdi Seyit köp ret	Bilgi verdi Seyit çok kere
Höküma begke,	Häkime, beye,
Nezerge hiç almiğanda	Nazara alınmadığında
Qetildi sepke	Katıldı safa

Seyit Noçi ve diğer Uygur aydınlarının Çin yönetimine ve sömürgeci beylere karşı başlatmış oldukları mücadele ve bunun sonucunda 1911 yılında Ürümçide, 1912'de ise Kumul'da meydana gelen halk ayaklanmaları ile çağdaş Uygur edebiyatının temelleri atılmaya başlar. Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde başlatılan “Ceditçilik” hareketiyle birlikte okullar açılır ve yayıncılık faaliyetleri başlar. Bunlar arasında 1911'de Kâşgar'da tarihçi Kutluk Şevki tarafından çıkarılan *Ay* “Fikir” gazetesini sayabiliriz. Bu gazete, Şeng Şisey dönemine kadar yayın hayatına devam etmiştir.

Uygur edebiyatı, bu yüzyılın 1920'li yıllarında Ekim Devrimi (1917) ve 4 Mayıs (1919) hareketinin etkisi ile yeni bir gelişme dönemine girmiştir. Bu döneme, Doğu Türkistan/Şincan Uygur edebiyatında *Millî edebiyat* dönemi denilebilir. Dönemi temsil eden en önemli kaynaklar arasında tarih kitapları sayılabilir. Bunlar arasında özellikle *Tarih-i Hemidi*, Osmanlı tarihinin Doğu Türkistan'daki uzantısını araştıraraklar için çok önemli bir kaynaktır. Bu kitabın bir başka özelliği ise Doğu Türkistan'ın büyük şehirleri ve bu şehirlerde bulunan cami, medrese, mezarlık ve halkın kutsal saydığı diğer mekânlar hakkında bilgi vermesidir. Tarih kitapları, Kazan ve Doğu Türkistan'da basılmıştır.

1930-1940'lı Yıllarda Uygur Edebiyatı

1930'lu yıllarda Çin'deki siyasî gelişmeler sonucunda “Ceditçilik” hareketi zayıflamaya başlar. Buna tepki olarak 1930'da Kumul'da meydana gelen halk ayaklanması, pek çok şair ve yazarın ismini öne çıkarmıştır. Abduhalik Uygur (1901-1933), Armiya Nimşehit (1906-1972), Zunun Kadiri (1912-1989) Ehmed Ziyai (1913-1989) çağdaş Uygur edebiyatının ilk ve önde gelen temsilcileridir. 1940'lı yıllarda çağdaş Uygur edebiyatı Lutpulla Mutellip (1922-1945), Abdurehim Ötkür (1923-1995) gibi şair ve yazarları kazanır.

Bu şair ve yazarların aşağıda kısa biyografileri yer almaktadır:

Abduhalik Uygur: Uygur'un *Sen Kimniñ Oğlisen, Oylisañçu* “Sen Kimin Oğlusun, Düşün Lütfen” adlı şiiri 1933'te meydana gelen Hoten ayaklanmasında marş olarak okunmuştur. A. Uygur, kısa ömrüne rağmen pek çok şiir yazmış ve halkın mücadelesine şiirleriyle destek olmuş bir şairdir. 1933'teki Turfan ayaklanmasına bizzat katılmış ve bu ayaklanmada şehit düşmüştür. Vatanının ve halkının hür ve medenî bir hayat sürmesi için yaşadığı sürece mücadele etmiştir. Bu mücadele *Oyğan* “Uyan”, *Gezep ve Zar* “Öfke ve Çılgınlık”, *Zulumğa Karşı* “Zulme Karşı”, *Körüngeñ Tağ Yırağ Emes* “Görünen Dağ Uzak Değil”, *Köñül Hahişi* “Gönül Arzusu” gibi şiirlerinde hissedilir (bk. Abduhalik Uygur).

Nimşehit: 1906 yılında Bay nahiyesinin Sayram köyünde çiftçilikle uğraşan bir ailede dünyaya gelen Nimşehit, önce köyündeki dinî okulda eğitim alır ve daha sonra 1922'den 1930'a kadar Bay ve Kuça nahiyelerindeki medreselerde okur. İlk şiirleri halk şiiri tarzın-

Ekim Devrimi: Rusya'daki 1917 Ekim Devrimi'nin başarısından sonra Marksizm Çin'e ulaşır. Ekim Devrimi'nin etkisi altında 1919 yılında Çin'de 4 Mayıs Hareketi başlar. Bu, emperyalizm ve feodalizm karşıtı bir harekettir.

Ceditçilik (Reformizm) hareketi, İdil bölgesi ve Türkistan'da 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmış; İsmail Gaspıralı'nın 1884'te şahsen açtığı ilk Cedit okuluyla gelişmeye başlamıştır. Bu hareket, Münevver Karı'nın 1901'de Taşkent'te ilk Usul-i Cedit okulunu açmasıyla Türkistan'a yayılmıştır. Ceditçilikte ilk hedef, millî eğitim kurumlarının Avrupalılaştırılması idi. Gaspıralı İsmail Bey'in çalışmalarından ilham alınarak, 20. yüzyılın ilk yıllarında Fergana ve Semerkand'da yine Usul-i Cedit okulları açılmış ve bu okullarda Avrupa tarzında eğitim-öğretim yapmak amaçlanmıştır. Daha sonra bu okullar bütün Türkistan'a yayılmış ve Ceditçiler, fikirlerini daha iyi yaymak için 1906'dan itibaren çeşitli gazete ve dergiler çıkarmışlardır. Ceditçilik, kültürel ve siyasî bir hareketti.

dadır. Kâşgar'a gittikten sonra tanıştığı aydın kişilerin yardımıyla dönemin meşhur bilim merkezi olan Hanlık Medris'e (Han Medresesi) girer. Burada klasik Uygur edebiyatı, Arapça ve Farsça, Arap ve Fars edebiyatını öğrenir; ayrıca, felsefe, tarih, mantık ilimleriyle de uğraşır. Medrese yıllarında *Envâru'l-Huda/Haқиқat Nurliri* adlı kasidesini yazar ve bu eserle meşhur olur. 1933'teki halk ayaklanmasına bizzat katılır ve yaralanır. Bu olaydan sonra *nimşehit* "yarımcı" mahlasıyla şiirler yazar. Nimşehit, klasik Uygur şiirinin etkisinde kalmış; geleneksel ile modernin sentezinde oldukça başarılı olmuştur. Dönemin diğer şairleri gibi özellikle vatanseverlik, millî birlik ve beraberliği vurgulayan şiirler yazmıştır. Nimşehit'in *Veten Muhebbeti* "Vatan Sevgisi" (Şincan Helk Neşriyatı 1957), *Şeirilar* "Şiirler" (Şincan Helk Neşriyatı 1963), *Yürek Sözi* "Yürek Sözü" (Milletler Neşriyatı 1980), *Min Öy ve Perhad-Şerin* "Bin Ev ve Ferhat-Şirin" (Keşker Uygur Neşriyatı 1987) adlı destan ve şiir kitapları kayda değer eserler arasındadır. 1936'da yazdığı *Bilim İşkida* "Bilim Aşkında" adlı meşhur şiirinde halkı bilgisizlikten ve kölelikten kurtulmaya, bilimle meşgul olmaya çağırır:

Cahan renaliri içre bilimdek bir güzel yar yok,
Bilimdin özge tutқан yar, bolur u gahida bar-yoқ...
Peragat istisen, esla bilimdin özge yar tutma!
Sëniñ қedriñni saқlaşta bilimdek yaқşi hemkâr yoқ.
Cihan güzelleri içinde bilim gibi güzel yar yok,
Bilimden başka yar, olur bazen var ya da yok...
Vazgeçmek istersen asla bilimden başka yar tutma!
Senin kadrini bilmede bilim gibi iyi hemkâr yok.

hemkâr: Aynı işi yapan

1956 yılında Hac ziyareti ve ardından yabancı ülkelere yaptığı seyahatler sırasında vatanını özleyen şair, bu duygusunu meşhur *Sëğindim* "Özledim" şiirinde şöyle dile getirmiştir:

Nimşehitniñ sëğinişliқ selami,	Nimşehit'in özlem dolu selamı,
Sëgingandin başқа yoқtur kelami.	Özlemekten başka yoktur kelamı.
Kızilgülge bulbul şeyda bolğandek,	Kızılıgüle bülbül şeyda olmuş gibi,
Sen gülistan vetinimni sëğindim.	Sen gülistan vatanımı özledim.

Zunun Kadiri: 1912'de Tarbagatay'da dünyaya gelen Zunun Kadiri, dinî okuldan sonra Gulca'da eğitim görür. Ortaokulu Ürümçü'de okur. Uygur hikâyeciliğinin ve tiyatrosunun gelişmesinde çok büyük rol oynamıştır. Sanat çevrelerinde *Cahaletniñ Capasi* "Cehaletin Cefası" (1937) adlı üç perdelik oyunu ile tanınmaya başlar ve ardından *Gunçem* "Goncam", *Gülnisa* "Gülnisa", *Uçraşqanda* "Karşılaşınca" adlı sahne eserlerini ortaya koyar. 1954'te *Toy* adlı oyunu yazar. Meşhur eserlerinden biri de *Gerip-Senem* operasıdır. 1981'de Teyipcan Eliyov ve Eli Eziz ile birlikte Gerip-Senem filminin senaryosunu oluşturur. Z. Kadiri, hikâyecilikle de uğraşmıştır. 1940'lı yıllarda yazdığı *Muellimniñ Hëti* "Öğretmenin Mektubu", *Küçükke Hucum* "Köpek Yavrusuna Hücüm", *İkki Barmıkim Bilen* "İki Parmagımla", *Mağdur Ketkende* "Mağdur Gidince" adlı hikâyelerinde Gomından yönetimini eleştirmiştir. *Çëniқiş* "Öfke", onun en meşhur hikâyesidir. Bu hikâye; içerdiği fikrin genişliği ve derinliği, açık ve anlaşılır olması bakımından okuyucuyu derinden etkilemiştir. Daha sonraki yıllarda ödüle layık görülen *Çëniқiş*; Rusça, İngilizce, Almanca, Fransızca ve Japoncaya da tercüme edilmiştir. Kadiri, bu eseriyle çağdaş Uygur edebiyatının fikir ve sanat bakımından yüksek bir seviyeye ulaşmasına ve nesir bakımından gelişmesine vesile olmuştur.

Tarbagatay: Çin Halk Cumhuriyeti'nin Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nin kuzeyinde İli toprakları içinde yer alan bir şehirdir.

Kuomintang/Guomindang: Milliyetçi Çin Partisi

Sufi Allahyar (1616-1713): Buharalı şair, Allah yolunda yazdığı şiirleriyle Türkistan'da meşhur olmuş ve Türkistanlı şairlerin yetişmesinde önemli rol oynamıştır.

Ehmed Ziyai: Ziyai, 1923 yılında on yaşındayken şiir yazmaya başlamıştır. 1928 yılına kadar babası tarafından eğitilmiş; daha sonra edebiyat, felsefe, tarih, mantık, matematik ile ilgilenmiştir. Arap ve Fars edebiyatıyla birlikte Lutfî, Nevai, Fuzulî, Sufî Allahyar'ı ayrıca, klasik Uygur şairlerini okumuş ve onlardan ilham almıştır. 1928 yılında *Gül ve Bulbul* lirik destanını yazmış ve Ziyai mahlasını ilk defa bu destanda kullanmıştır. İlk şiiri 1935 yılında *Yeni Hayat* gazetesinde çıkar ve gazetecilik hayatı da aynı yıllarda başlar. Meşhur tarihçi Kutluk Şevki'nin hapisishaneye girmesiyle Ziyai; Hoten, Atuş, Aksu, Kuça ve Turpan gibi şehirlere dağıtılan *Yeni Hayat*'ın sorumluluğunu üstlenir ve ardından Şeng Şisey hükûmeti tarafından Ürümçideki Şincan Gazetesi'nde görevlendirilir. Bu hükûmetin siyasetine karşı çıktığı için 1944'te tutuklanır ve iki yıl hapiste yatar. Ziyai, 1940'lı yıllardan itibaren üç yüz civarında şiir yazmıştır. *Yurt-El Üçün* "Vatan ve Halk İçin", *Şair Hiyali* "Şair Hayali", *Ter Bilen* "Ter ile", *İçkinin Kimniñ Kéni* "İçtiğin Kimin Kanı", *Yüreknî Öget Helk Gémige* "Yüreği Alıştır Halkın Gamına" meşhur şiirlerindedir. Şiirlerinde vatanın ve halkın hürriyeti için mücadele etmek gerektiğini vurgular. *Yurt-El Üçün* şiirinde bu duygular şu şekilde dile getirilir:

Yurt-el üçün tartқан elemni,	Yurt-halk için çekilen dert,
Şahlıq tehtige kıyas etkülük.	Şahlık tahtına kıyas edilir.
Helk yolidiki bir minut қayғu,	Halk yolunda bir dakikalık kaygı,
Min yillik rahat üçün yetkülük	Bin yıllık rahatlığa yeter.

Lutpulla Mutallip: Mutallip, Şincan Gazetesi'nde *Edebiyat Gülzari* başlığı altında şiirler yazarak kendisini göstermiştir. Şair, edebî kişiliğini ve şiir tekniğini Çağatay edebiyatının zengin lirizmi ve dünya edebiyatından almış; bunu gelenekle birleştirmiştir. 1943 yılında Ürümçide çıkan siyasi olaylar sonucunda Aksu'ya gönderilmiştir. Lutpulla Mutallip, halkının cehaletten ve esaretten kurtulması için yazmış olduğu şiirler, makaleler ve sahne eserleriyle yetinmemiş; hürriyet mücadelesini, 1944'te İli, Altay, Tarbagatay'daki Uygur çiftçilerinin Çin hükûmetine karşı başlatmış olduğu Üç Vilayet İnkilabı'na bizzat katılarak devam ettirmiştir. 1944'te Aksu'daki Çin hapisanesinde öldürülmüştür (bk. Lutpulla Mutallip).

Abdurehim Ötkür: Ötkür, ailesini küçük yaşlarda kaybetmiş ve bir aile dostu olan Osman Hacı'nın yanında büyümüştür. İlkokul yıllarında okula gidemeyen şair, eğitimine evde devam etmiştir. Liseyi Ürümçide okumuş; daha sonra Şincan Üniversitesine girmiştir. Üniversite yıllarında Rus/Türk şair ve yazarların eserlerinden ilham alarak şiir yazmaya başlamıştır. Öğretmenlik ve gazetecilik de yapmıştır. 1943-1944 yıllarında Uygur halkının Şeng Şisey hükûmetinin politikalarına baş kaldırması sonucu gerçekleşen Üç Vilayet Ayaklanması'na destek olduğundan dolayı 1944'te hapse atılmıştır. 1945'ten sonra yazdığı şiirler de millî ruhla kaleme alınmıştır. 1949'da Komünist Çin'in yönetime gelmesiyle hürriyeti kısıtlanan şair, uzun yıllar hapis hayatı yaşamıştır (bk. Abdurehim Ötkür).

Kültür Devrimi Döneminde Uygur Edebiyatı

Yukarıdaki biyografilerde de görüldüğü gibi 1930-1940'lı yıllarda çağdaş Uygur edebiyatında halkı bilgisizlik ve esaretten kurtarma, halka hürriyet için mücadele ruhu aşılama amacıyla pek çok eser yazılmış; hürriyet/vatanperverlik, millî ruhu güçlendirme, millî birlik ve beraberlik duygusu bütün eserlere hâkim olmuştur. Bu duygular bazen doğrudan doğruya bazen de temsili ifadelerle okuyucuya verilmiştir. Türkistan şairleri tarafından gelenek hâline getirilen "temsili ifade tarzı", Uygur şairlerinin de ortak özelliklerinden bi-

ridir. Meselâ; *zulmet* “karanlık”, *kış, küz* “güz, sonbahar” esareti; *tañ* “seher”, *bahar, yultuz* “yıldız”, *kün* “güneş”, *kuyaş* “güneş” hürriyet ve kurtuluşu temsil eder.

1949 yılından itibaren Çin’de meydana gelen bazı siyasî olaylara paralel olarak Şıncan Uygur Özerk Bölgesi’ndeki Uygur edebiyatında yeni gelişmeler dikkat çeker. “Ceditçilik” akımıyla hızla gelişen Doğu Türkistan Uygur edebiyatı, Komünist Çin’in 1949 yılında yönetime gelmesiyle duraklama dönemine girer. 1950-1970 yılları arasında Komünist Çin yönetiminin gerçekleştirdiği çeşitli reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazılması sebebiyle edebiyatın sınırları daraltılır.

Mao Zedong ve Dörtlü Çete döneminde devam eden baskıcı politika, Mao’nun ölümünden sonra azalmış ve Doğu Türkistan halkına uygulanan kültür politikasında değişiklikler meydana gelmiştir. 1966-1976 yılları arasından hizmetten mahrum edilen bazı bilimsel kuruluşlar, bu tarihten itibaren faaliyetlerine devam etmiştir. Şair ve yazarlara konan yasaklar, 1976’dan sonra kaldırılmıştır. Bu yeniden canlanma sonucunda Şıncan Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı, Şıncan ve Öspürümler Neşriyatı gibi yayınevleri kurulur ve edebiyat mecmualarının sayısı artmaya başlar. *Tarım, Şıncan, Miras, Bulak, Çolpan, Kaşgar Edebiyatı, Turpan, Kumul Edebiyatı, Aksu Edebiyatı, İli Deryasi, Bostan, Tenri Tağı* gibi yerli ve millî dergiler bu gayretle çıkarılan yayınlardır. Yazar ve şair Abdulla Talib’in Lutpulla Mutellip’in hayatına yer verdiği *Kaynam Örküşü* (1981) ve *Çala Tekken Oğ* “Eğreti Değen Ok” (1986) adlı romanları; Abdurehim Ötkür’ün hürriyet ve mücadele konulu şiirlerinin yer aldığı *Ömür Menzilliri* (1988), *Keşker Kêçisi* (1980/1983) adlı şiir kitapları, 1907’deki Kumul Çiftçiler Ayaklanması ve 1912’deki Timur Helpe (Timur Halife) İsyanı sırasında yaşanan sıkıntıları anlatan *İz* (1985) ve 1931’de Hoca Niyaz Hacı liderliğinde gerçekleşen Kumul ayaklanmasına yer verilen *Oyğangan Zemin* (1988-1989) adlı tarihî romanları; Turdi Samsak’ın *Ahirettin Kelgenler* “Ahiretten Gelenler” (1986) adlı romanı mühim eserlerdendir. 1990’da Doğu Türkistan’ın Aktuğ ilçesine bağlı Barın köyünde meydana gelen silahlı ayaklamalar sonucunda yazar ve şairlerin eserleri üzerindeki sansür ve takip politikası yeniden başlar. 1991 yılında yazar Turgun Almas’ın *Uygurlar, Hun Tarihi, Eski Uygur Edebiyatı* başlıklı üç kitabı üzerinde çeşitli eleştiri yazıları çıkar. Turgun Almas ve diğer Uygur yazarları bu dönemde milliyetçilik yapmakla suçlanırlar ve bunun sonucunda modern Uygur edebiyatı yine kısır bir döneme girer.

XX. yüzyılın ilk yarısında Kazakistan’daki Uygur edebiyatında da hareketlenmeler görülür. Hezim İskenderov (1906-1970), Ömer Muhammediy (1906-1931), Nur İsrailov (1910-1963), İsmail Sattarov (1916-1944), Ziya Semediy (1914-2000), Cemaleddin Bosakov (1919-1987), Hizmet Abdullin (1925-1986), İlya Bahtiya (1932-1987), Helil Hemrayev (1928-1993), Mahmud Abdurahmanov (1934) bu isimlerin önde gelenleridir.

Kazakistan’daki Uygur edebiyatı, 20. yüzyılın 1940’lı yıllarında en verimli dönemini yaşar, Uygur yazarları eserlerinde halkın başından geçen gerçek olayları yansıtır. Ziya Semediy, Kazakistan Uygur edebiyatının tiyatro ve dram alanındaki en önemli temsilcisidir. *Kanlı Kek* “Kanlı İntikam”, *Hitay Zindanlirida* “Çin zindanlarında” ve *Zulumğa Zaval* “Zulme Zeval” gibi piyeslerinde Uygur halkının yaşadığı sıkıntıları tasvir etmiştir. *Mayimhan* ve *Jillar Siri* “Yılların Sırrı” adlı romanlarında ise 20. yüzyılın başlarında Doğu Türkistan’daki Türk halklarının ve onların içinde özellikle Uygur halkının millî bağımsızlık uğruna gösterdiği direnişi âdeta okuyucunun gözü önüne sermiştir.

Çağdaş Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcileri

Ziya Semediy (1914-2000) Z. Semediy, 1914 yılında Taldikorgan eyaleti Panfilov bölgesinin Honihay köyünde doğar. Yarkent’teki Uygur ilkokulunu bitirdikten sonra A. Lunaçarskiy adlı Rus okuluna girer. 1929 yılında S. Zervatov adlı Uygur ortaokulunda tahsiline devam eder. 1931 yılında babası, genç Ziya’yı Doğu Türkistan’a götürür. O,

Mao Zedong: Mao, 1 Ekim 1949’da Pekin’de Tiananmen Meydanı’nda bir bildiri okuyarak Çin Halk Cumhuriyeti’ni ilân etmiş ve 1954 yılında Devlet Başkanı seçilmiştir. 1966’da başlattığı Kültür Devrimi ölüm tarihi olan 1976 yılına kadar devam etmiştir.

Dörtlü Çete: 1966-1976 yılları arasında devam eden Çin Kültür Devrimi sırasında belirlenen politikaların sürdürülmesine destek veren grubun liderlerine sonradan bu ad verilmiştir. Mao Zedong’un karısı da bu liderler arasındaydı.

Ziya Semediy: Türkiye’deki literatürde Ziya Semedi olarak bilinmektedir.

1934 yılında Kulca şehrinde öğretmen olarak görev yapar ve aynı yıl çıkmaya başlayan *İli* gazetesinde şiirler yazar. Daha sonra ise *Roşen* “Ruşen” ve *Kanlı Tağ* “Kanlı Dağ” adlı oyunları kaleme alır. 1935-1936 yıllarında Kulca’da okul müdürü olur ve aynı zamanda Uygur Kültür Cemiyetinin Kültür-Eğitim Bölümü Başkanlığı görevine getirilir. 1936 yılında henüz 22 yaşında olan Semediy, *Gerip ve Senem* adlı müzikal oyunu ve *Köyüm-çan Ana* “Mihriban Ana” ve *Siri Eçildi* “Sırrı Açıldı” gibi komedi eserlerini yazar. 1937’de milliyetçilikle suçlanarak dava arkadaşlarıyla birlikte Şeng Şisey hapishanesine atılır. Yedi yıl hapishane hayatı yaşayan yazarın mücadele fikri daha da kuvvetlenir.

Semediy, 1944 yılında Ürümçiden Kulca’ya gelir ve aynı yılın Kasım ayında Üç Vilayet Ayaklanması’na katılır. Aynı yıllarda *İnkılap Tanrı* gazetesinin baş redaktörü olur. 1945-1946 yıllarında *Sürlük Minutlar* “Korkulu Dakikalar” ve *Hitay Zindanlirida* “Çin Zindanlarında” adlı dramlarını yazar. Semediy, sadece meşhur bir yazar değil, aynı zamanda tecrübeli bir devlet adamıydı. Doğu Türkistan’ın kültür ve sanat hayatına hizmet etmiş ve bu ortamın gelişmesinde mühim rol oynamıştır. 1950 yılında Doğu Türkistan Kültür Dairesi Başkanı ve Kuzeybatı Edebiyatçılar-Sanatçılar Birliği Başkan Yardımcısı, Kültür Bakanı, Yazarlar Birliği Başkanı, Şincan Edebiyatı Dergisinin başyazarı gibi önemli hizmetlerde bulunur. 1956’da Hindistan’ın başkenti Delhi’de yapılan Asya Yazarları Konferansına katılır.

1951-1952 yıllarında *Zulumga Zeval* “Zulme Zeval”; 1953’te *İli Deriyasi Boyida* “İli Nehri Kenarında” adlı eserleri yazar. Yazdığı eserler, aynı yıllarda Pekin’de Çince ve Uygurca olarak yayımlanır. Gençliğini ve sanat hayatının önemli bir kısmını Doğu Türkistan’da geçiren Ziya Semediy, 1961 yılında Sovyetler Birliği’ne (bugünkü Kazakistan) gider. Uygur Türkleri, günümüzde olduğu gibi o yıllarda da Kazakistan’ın başkenti Almatı’da Uygurşınashık Entitüsü aracılığıyla sanat faaliyetlerini devam ettirmekteydiler. Doğu Türkistan Uygur edebiyatının kurucusu olan Semediy, bu kez Almatı’da Uygur Sovyet edebiyatının temelini atar ve bu edebiyatın en önemli temsilcisi olur. *Mayimhan* (1965), *Jillar Siri* “Yılların Sırrı” (1967-1969), *Esirden Esirge* “Asırdan Asıra” (1974), *Örük Gülligen Çağda* “Erik Çiçek Açtığında” (1976), *Geni Batur* (1978), *Ehmet Ependi* (1995) adlı eserleri Kazakistan’da yayımlanır. *Laşman* adlı piyesi sahneye konur. Yazarın romanları, Rusça ile birlikte Özbek ve Kazak Türkçelerine de çevrilerek yayımlanmıştır.

Ziya Semediy, eserlerinin konusu ve yarattığı tiplerle ayrıca, dilinin zenginliğiyle Uygur Sovyet edebiyatına bir seviye kazandırmıştır. Yazarın, Uygurların dil ve kültürüne hakim olması ve döneminin siyasî şartlarını iyi bilmesi, halkının istek ve arzularına değer vermesi ve tarihî gerçeklere bağlı kalması, onu bu seviyeye yükseltmiştir.

Mayimhan romanında Uygur halkının kahraman kızı Mayimhan tipini, 1930’lu yıllarda ilk defa Kumul’da başlayıp daha sonra bütün Doğu Türkistan’a yayılan bağımsızlık hareketinin öncüsü Hocaniyaz Hacı ile özdeşleştirir. Yazar, eserinde tarihî olaylara bağlı kalır; ancak, onları basit bir naturalizmle ya da olayı tasvirinden ibaret bir şekilde yazmaz. Roman, ayaklananların yenilgiye uğraması ve Mayimhan’ın ölüm cezasına çarptırılması ile son bulmasına rağmen okuyucu, karamsarlığa kapılmaz. Aksine, halkın hiçbir zaman teslim olmayacağı ve hürriyet için daima mücadele edeceği inancıyla güçlenir.

Yazarın, köylü gençlere ithafen yazdığı *Örük Gülligen Çağda* hikâyesi, her şeyden önce konusunun güncelliği ile dikkat çeker. Eserde, Adil ve Hatice tipleri aracılığıyla o zamanki Sovyet gençlerinin kolhoz ekonomisi ve kültürünü geliştirme yolundaki faaliyetleri anlatılır. Gençlerin emeğe değer veren prensip sahibi kişiler olarak yetişmeleri, dikkat çekici olaylar ve psikolojik tasvirlerle verilir.

En önemli romanları: *Mayimhan* (1965), *Jillar Siri* I-II. (1967, 1969), *Ehmet Ependi* (1995). Bazı hikâyeleri: *Bir Tal Papiro* “Bir Dal Sigara” (1970), *Örük Gülligen Çağda* “Erik Çiçek Açtığında” (1976), *Geni Batur* (1978).

Örnek Metin: *Sunmas İrade* (Mayimhan'dan)

Aktepe sepili kızgılançılar teripidin işgal kılınışı veziyetni özgertken édi. Bu vaqiege keder yerlik beg-emeldarlar arisida her türlü perezler mavcut bolup beziler: “Tört tok-toğ ala qanatniñ barar çayı Moytunza”, -dése, beziliri: “Görsay ularniñ göri bolidu”, -dèyişetti. Ular yene “oğri lökçe” dep nami çıkқан yalan töşlerni heç kim egeşmeydu, dègen perez-nimu kilişatti. Emiliyat ular tehmin kılıgandek bolup çıkmidi. Uçkundin ot hasil boldi. Neççe vaqtin “oğrilar”nin ölümge mehkum boluşını kütken cuq arki tebiqe vekilliri endi öz teğdiri üstide ciddiy oylinişka mecbur boluşkan édi. Mundaqlar egerde, kızgılançılar Gulcini yaki bolmisa Boyanday, kona Çilpenze ohşigan çoñraq qalelerni işgal kilsa, ular terepke ötüp, başlamçilikni kolğa eliş kastiñi köñüllirige püküşken, lèkin qolaylıq peyt kütüp, oğri möşüktek marap yetişatti.

Uzun Saqal Darin çoñ lavaniñ partlişi hakimiyetke tesir yetişidin ensirep, mesilige tèhimu ciddiy munasivet kilişka başlidi. U, Cancunniñ icazitisizla, Gulcida “herbiy hallet” élan kivilivtidede, ötküzgen herbiy hataliğini üstige élip Cancunğa melum kildi. -Ezelden guman-endişe içide hayat kèçüridigan Cancun, uzun saqalğa bedestir gezepnaq bolğan bolsimu, “tedbirçan” hesaplanğan Uzun Saqalni cazağa tartqini yoq.

Cancun peketkine: “Sendek sepsataçi çeçenler çentular baş egip turğandila danişmenlik kılalaysiler”, dègen sesik kinaye bilenla çeklengen édi. Cancun hakimiyet tayançisi hesaplanğan muntezim üç polkni qona küredin Gulciğa yötkeşke perman berdi. Bu polklar Mancu, Şive, Solun milletliridin terkip tapқан bolup alahide imtiyazğa ege ve alahide top kisişlari bar édi.

Uzun Saqal Darin Cancunniñ herbiy meslihetçisi bilen birlikte kızgılançılarni basturuş planini tüzüp yene bir tereptin casusluq bölgünçilik heriketni küçlendürüşke kirişti. Her gün yüzligen kişilerni “buzuqlar” dègen bahane bilen zindanlarğa taşlap, vehşiyane usullar bilen qiynaşka başlidi. Mekkar emeldar, kızgılançılarni içidin buzuş niyitide köpligen tedbirler oylap, Eskerni kandaq yollar bilen bolmisun azduruş kastiğe çüşti. Şuniñ üçün Eskerni derhal öltirivetişke koli barmigan édi. Mana bugün Eskerni hozuriga élip kirişni buyridi. Rohiy, cismaniy azap astida quruq kaqşal bolup qalğan Esker, uzun saqalniñ közige uzaq ağırtin turğan on yaşlık balidekla rezge körünüp ketti. Şundak bolsimu Eskerniñ közidin geyret-şicaet elengisi yanip turuptu.

- Men,-dep başlidi “Saqal” heli uzundin keyin, Eskerge qarap, -sendek turaklıgi bar kişilerni hörmetleymen.

- Hörmitiniz şu mu, Canabi “Darin”? -dedi Esker qolini keynige tutқан peti.

- Seninçe kandaq bolmaqçi? -yandurup soal qoydi Darin.

- Mèninçimu? -bir qadem alğa basti Esker, -mèninçe: mèni hörmet kılmaq bolsiniz, kişiniñ yèrige kèlip, gocayinlik qılman! -Uzun Saqal Darin tèhimu tatirip ketti.

- Hanniñ emeldari bolğan kişi gacayin boluşını bilmettinmu? -yalğan heciyip qoydi Saqal.

- Bu sözni seddi Çinniñ içide kilsiniz, belkim bazirini tapar, deymen...

- Esker, -dedi Saqal Eskerge yeğin kèlip, - sen, men bilsem, çoñ emelniñ egisi. Özeñni avare kilmay, biz bilen kelişkinin durus bolar, he!

- Mesilen?

- Boluvatқан macraniñ açquçi seniñ qolunda. Açquçni bizge berginde, unıñ bedilige deginişni algin, kandaq dedim?

Esker “Saqalniñ” bu sözlirini mulahize kılıgandek tinirkip qaldi. Bu halni “yumşidi” dep corigan Saqal, mehsitini tèhimu oçuğiraq eytişka tutundi:

- Sen eger biz terepke ötsen, dericen Halizattinmu üstün bolidu...

- Şundağmu? dedi Esker gezivini aran bésip.
 - Elbette, men Hakan namidin sözlevatimende.
 - Mağul
 - Hinhav vaqiravetti sağal aldirğininidin ve Eskerniñ murisini pepileşke başlidi. Bu pepileş Eskerniñ ténige cinne sançıláp tuyuldi. U “Sağalñiñ” qolını silkivétip şundağ dedi:
 - Hainliğıñ üçün başkıçe emel bérişinlarnı tiler édim.
 - Hoş, hoş eyte, qandağ emelni halaysen?
 - Silerni tirik kómüdiğan görstanlıqñiñ başlığı bolsam!
 - Ebleh! –Aççıq vaqiravetti. “Sağal” ve velleydek qanqip ketkiniñi özimu sezmay qaldı.
 - Sekrimen, canap, biravniñ mağanini depsende qılğuçılarnıñ orni men atığan cay–görstanlıq, elbette!
 - Ağziñni açma, zivaza!
 - Hecep... Kişiniñ yériğe kélip bulançılıq kılıvatқан senler oğri bolmay, bizniñ “zivaza” bolışimiz kiziğa!
- Bu hil aççıq hekiqet aldida Mançu emeldari til çişlep qaldı. Hekiqet uluq nersigu! Tümen miñ qurallıq küçkö ege hakimdar panasız mehqum–tutқан aldida tentirep qalğiniñi körüñ!
- Sen ehlaqiy geplerge tayanma,–delelidi, sağal aranla,–Hazir qan tökülüş boluvatidu, helkiñni rastin söyseñ, macrani bésişqa yardım qıl, qan tökülmisun.
 - Qani, qandağ yardım kerek! –Külüp soridi bargançe üstünlük çokkişiğa çikivatқан Esker.
 - Qan tökülüşke sevepçi boluvatқан şagirtliriñ: Mayim, Ehem...
 - İnşaalla. Eynel Murat... Emgigim bekar ketmeptu,–dedi tuyuqsuz qanat pütkendek, tevrenge Esker. Uniñ közidin, nicat uçqunliri çaqnap ketti.
 - Cölime, çentu, hoşallıgın bir dekiğiğe yetmes!
 - Yağ, cölimeymen, heç qaçan cölimesmen! qatil düşmen bolsañmu, moşundağ hevernı eytqiniñğa rehmet...
 - Peyliñ şu bolsa, –dedi “uzun sağal” tēhiçila Eskerdin ümitini üzmay, –eziz körgeñ şagirtliriñni körelmeysen!
 - Meyli, rohim şular bilen meñgü bille...
 - Cahil! Kallañ caduda çepilidu.
 - Ménin qanım tökülgen yerdin sendek qan şoruğuç sülüklerni micip taşlaydığan cesur perzendiler ösidu, bilemsen, callat!
 - Gundipay, –dep vaqiridu “sağal” zindan cetekçisin çaqirip Uniñ sağallirimu titirep ketti. Kalla keser qiliçini sörep kirdi.
 - Közümdin yoqat! –Emir qildi sağal.
 - Şi! -dep qiliçini qinidin çikardı callat.
- Eskerniñ qalğan sözliri aqlanmidi. Uni kötirip degidek élip çikip ketti.

Metnin çevirisi: Tükenmez İrade (Mayimhan'dan)

Aktepe surlarının isyancılar tarafından işgal edilmesi, durumu tamamen değiştirmişti. Bu olaya kadar yerli yöneticiler ve bürokratlar arasında çok çeşitli düşünceler vardı. Bazıları, “Dört beş farenin” gideceği yer, “Moytunza” diyor, Bazıları: “Görsay, onlara mezar olacak.” diyordu. Onlar hâlâ, “adı hırsıza, ayyaşa çıkan bu baldırı çıplakları kimse dinlemez” düşüncesindeydiler; fakat durum, onların tahmin ettiği gibi değildi. Kıvılcım yangı-

na döndü. Uzun zamandan beri “hırsızların” ölümü mahkûm edileceğini bekleyen yüksek tabaka mensupları, şimdi kendi kaderleri üzerinde ciddi olarak düşünmek zorunda kalmışlardı. Bunlar eğer, ayaklananlar, Gulca’yı veya Bayanday, Kona, Çilpenze gibi büyük şehirleri işgal ederse onların tarafına geçip yönetimi ele geçirmek amacındaydılar. Bunun için uygun bir zaman kollayıp hırsız kedi gibi sinsice bekliyorlardı.

Uzun Sakal Efendi, bu büyük lavın patlamasının yönetime tesir etmesinden endişelenip meseleyle daha ciddi ilgilenmeye başladı. Generalden izinsiz Gulca’da “savaş hâli” ilân etti ve sonra bu hatayı üzerine alıp generale anlattı. Öteden beri şüphe ve endişe içinde yaşayan general, uzun sakala öfkelense de “tedbirli” saydığı bu adamı cezalandırmadı.

General sadece, “Senin gibi safsatacı sarıklılar baş eğip durmakla beraber bilgelik de edebilirler” diyerek kinayeli sözlerle konuşmasını bitirdi. General hükümetin gücü saydığı düzenli üç alayı Kona’dan Gulca’ya göndermek için emir verdi. Bu alaylar Mançu, Şive, Solun milletlerinden oluşuyorlardı, imtiyaz sahibi idiler ve top bataryaları vardı.

Uzun Sakal Efendi, generalin savaş danışmanı ile birlikte ayaklanları bastırmak için plan yaptı. Bir yandan da casusluk ve bölücülük hareketlerini güçlendirmeye kalkıştı. Her gün yüzlerce kişiyi “hain” bahanesi ile zindanlara atıp vahşi yöntemler ile onlara işkence etmeye başladı. Kurnaz memur, ayaklananları birbirine düşürmek niyeti ile birçok tedbirler düşünüp Asker’i herhangi bir yolla kazanmaya azmetti. Asker’i derhal öldürmemesinin sebebi buydu. İşte bugün, Asker’in, huzuruna gelmesini buyurmuştu. Manevî ve fizikî işkence altında kuruyup kalan Asker, uzun sakalın gözüne hasta düşmüş on yaşındaki çocuk gibi kuvvetsiz göründü. Böyle olsa bile Asker’in gözünde gayret ve cesaret ateşi yanıp duruyordu.

- Ben, diye başladı. “Sakal” hali uzun zamandan sonra, Asker’e bakıp; senin gibi dayanıklı kişilere saygı duyuyorum.

- Saygınız bu mu, bey hazretleri! dedi, Esker, elini arkasına koyarak.

-“Senin gibi nasıl olunur?” diye dönüp sordu bey.

-“Benim gibi mi?” diye bir adım öne geldi Esker. Bence, bana saygı duyuyorsanız kendinizi benim yerime koyup bana hükmetmeyin! Uzun Sakal Bey’in rengi daha çok sarardı.

- “Hanın hizmetinde olan kişinin hükmedeceğini bilmiyor musun?” diye yalandan gülümsedi “Sakal”.

- “Hanın hizmetinde olan kişinin h- Bu sözü Çin seddinin içinde söylerseniz, belki pazarını bulur diyorum.

- Esker, dedi “Sakal” Esker’e yaklaşarak. Kendini avare etmeden bizimle gelmen doğru olur ha!

- Mesela?

- Şu anda devam eden olayın anahtarı senin elinde. Anahtarı bize verirsen, buna karşılık istediğini al, ne dersin?

Esker “Sakal’ın” bu sözlerini düşünüp hayret içinde kaldı. Bu hali “yumuşama” olarak yorumlayan “Sakal” maksadını daha açık söylemeye başladı:

- Sen eğer bizim tarafa geçersen derecen Halizat’tan da üstün olur...

- Öyle mi? dedi Esker öfkesini zorla bastırıp.

- Elbette, ben Hakan adına konuşuyorum.

- Uygun...

“Sakal” şaşırılmış ve “çok güzel” diye bağırıvermişti. Esker’in omzunu sıvazlamaya başladı. Bu sıvazlama, Esker’in teninde iğne batmış gibi hissedildi. O, “Sakal’ın” elini silkeleyip şöyle dedi:

- Hainliğim için başka bir hizmet vermenizi isterdim.

- İyi, iyi söyle, nasıl bir hizmet istersin?
 - Sizleri diri dir gömen mezarlığın bekçisi olsam!
 - Alçak! Acı acı bağırıverdi. "Sakal" ve birden fırlayıp gittiğini kendisi de hissetmedi.
 - Sıçramayın, Efendi hazretleri. Birinin vatanını çiğnersen yerin benim söylediğim yerdir, mezarlıktır, elbette!
 - Açma ağzını, hırsız.
 - Hayret... Başkalarının yerine geçerek yağmacılık eden sizler hırsız değilsiniz de biz mi hırsızız, garip!
- Bu acı gerçek önünde Çin memuru dilini ısırıp kaldı. Gerçek ne büyük şey! Binlerce silahlı güce sahip yönetimin korumasız bir mahkûm ve esir önünde nasıl sendeleyip kaldığına bir bakın!
- Sen, ahlaklı sözlere güvenme, diye sendeledi "Sakal." Şu anda kan dökülüyor, halkını gerçekten seviyorsan, olayı bastırmaya yardım et, kan dökülmesin.
 - Hani, nasıl yardım gerek? Gülerek sorar, gittikçe üstünlüğün doruğuna çıkan Esker.
 - Kan dökülmesine sebep olan öğrencilerin: Mayim-Ehtem...
 - İnşallah, muradım olacak. Emeğim boşa gitmemiş, dedi. Birden kanat takmış gibi kıpırdadı Esker. Gözünde kurtuluş kıvılcımları parladı.
 - Sayıklama, sarıklı! Mutluluğun bir dakika sürmez!
 - Yok, sayıklamıyorum. Hiçbir zaman sayıklamam! Katil düşman olsan da böyle bir haber verdiğin için teşekkürler...
 - Böyle yaparsan, çok sevdiğin öğrencilerini göremeyeceksin! dedi Uzun Sakal. Henüz Esker'den ümidini kesmemişti.
 - Olsun, ruhum onlarla ebediyen beraber...
 - Cahil! Kellen giyotinde kesilecek.
 - Benim kanımın döküldüğü yerden senin gibi kan içen sülükleri çiğneyip atan cesur evlatlar yetişir, biliyor musun, cellat!
 - Gardiyan diye bağırıldı "Sakal" zindan nöbetçisini çağırdı. Nöbetçinin sakalları da titredi. Kelleler kestiği kılıcını sürükleyerek içeri girdi.
 - Yok ol gözümün önünden! diye emir verdi Sakal.
 - Şi! diye kılıcını kımından çıkardı cellat.
 - Ben yok olmam. Sen yok olacaksın...
- Esker'in diğer sözleri duyulmadı. Cellat onun cesedini kaldırdı ve çıkıp gitt

Sirlik Rekabet (Mayimhan'dan)

(...)

Mestüre hënim çıkıp këtîşi bilen teñ bezme tohtap, her kim öz işi bilen meşğul boluşti. Vaqitni gënimet bilişken ikki dost -Mayimhan ve Leylihan kolni kolğa tutuşkan halda ordiniñ buluş -puşkaqlirigëçe çala koymay, arilap çıkışti. Ahir, ular hërip -ëcip dëgidek çar bağniñ otturisdiki astidin su ëkip turidiğan şerik şeklidiki şipañ üstige çıkışip, salkindap oltirişti.

Bu çağ hëkim, hënim ve begzadilerniñ aram ëlişmezgili bolğaça, orda içini cim-citlik ve horun uyğa başkan ëdi.

- Cimip qaldıñizgu, Mahim? -Asta soridi Leylihan, Mayimhanniñ mürisige kolini koyup.

Mayimhan rastinla çoñkur hiyalğa çömgen ëdi. Uniñ nezer diğkiti ëkin suğa tikilgini bilen, oy-hiyali tamamen başka yaқта, içki duniyasi tevrinip, çüşiniksiz, bir-birige qarimu-qarşı tuyğularğa bërilgen ëdi.

Çünkü Mayimhan tünügün ordığa ayak basқandin bu yana az nerse kördimu?

- Belkim, bu tilsimattiki bezi işlar sizge yoşunla sèzilgendu he? -Soalini yènjilidu Leylihan. Bu kètim u kiçik bala oħşaş uluқ-kiçik tindi.

- Nème dèsem bolidèkin, -dep başlıdi. Mayim Leylige qarap. -Şervanem, Patemhan hedem, sazendilerniñ dilkeşijilligidin köñlüm su içkendeک boldi. Amma...

Mayimhan gèpini tohtitip, yene su èkiniğa tikilip қaldi.

Leylihan tekrar soal bermidi, uma cim oltiratti. Endi Mayimhan aħşamdin bu yana Leylihanniñ köñül carahitige tégip kètişidin қorқup, soralmiğan sözini èy tişқа cür'et kılğusi keldi:

-Sizniñ hal-ehvaliniñizni bilgendin kèyin, ustazimniñ bir çağda èytқан monu misraliri yadimğa çüšti:

Gurbette gèrip şadiman bolmas èmiş,

Ne unge dost, aşnan bolmas èmiş.

Altun kepezu içi-taşı gül bolsa,

Bulbulğa tikendeк қаşian bolmas èmiş.

Rastinla, bu debdebilik orda selteniti sizge, kèrindişim, altun kepez bolğan èken...

Leylihan gep kiliş ornığa, Mayimni қаçaқlap, üzini üzige yaқti.

- Oçuқ èyttim, köñliñizge almañ, kèrindişim, dep davam қildi Mayim, -cebri-zulum, қayғu -hesretni tartivatқан sizla emes, ustazim dègendeк: alemni ahu-piğan қаplap ketti.

- Yaқ, yaқ. Siz rastini dèdiñiz. Mèniñ derdim tağdinmu ègir, men ölgen, yançilip kül bolğan bèçarimen...

Leylihan gèlildap titireşke başlıdi. U huddi böcidin қorққан balideк, Mayimhanni tèhimu mekkem қаçaқlaşқа başlıdi.

- Hayattin ümüt üzgen yaħşi emes. Her işta sevir, taқet kèrek. Belkim, Ömercan derdiñizge derman bolar...

- Ömercan, ah Ömercan! Mayimniñ sözini böldi Leyli. -Men uniñ layiği bolalmidim... Men қorққанçaқ, böcendinmu aciz қorққанçaқ canmen... Ömercan mèniñ üçün cènini tikti, men uniñ pèşini tutalmidim...

Ular yene şük bolup kèlişti. Bağ içidiki delderekler ikki dertmenniñ muñzarini tiñşimaқçideк, kimir kilişmay turuşidu. Hetta, tevrenge birmu yopurmaқ körinmeydu. Peқet suniñ bir hıl şildirlap èkişi ve ikki jürekniñ hesret içre soқuşıla anlinip turğandeк қilatti.

Kim bilidu, şu tapniñ özide Mayimhanmu zindandiki Eħtemni esligendur yaki uniñ uçқur sèzimi Eħtemniñ zindandin қаçқinini tuyğandu, -Mayimniñ ħiyali Eħtemni қоғlişip ketken èdi. Belkim,detti Mayim içide, menmu Leyli oħşaş teğdirge ten bèrip, Eħtemniñ beħtige bèperva қariğandimen... Yaқ, mörity kelgende uniñ aldiğa çüşüp, her қандақ yolğa atlinişқа teyyarmen!"

İçki tesiratlarğa bèrilgen ikki dost gugum çüşkenligini sezmey kèlişti. Bağniñ şami cim -citliğiğa mayil neyniñ leyzen sadasi ularniñ şèrin ħiyallirini üzivetti. Deslepte jiraқtin anlanğan ney, bargançe yèkinlişip kèletti. Endi, ney sadasi poñzek қanқiğandeк "sèpil naħşisi" ħa bir halkip yötkeldide, yene avalқи sozuқ iziğa çüşüp, muñzarini tøküşke başlıdi. Bu kètim neyçi ağızida emes, jürek levliri bilen neyni çalğanligi bilinip turatti.

- Şu, şu!..

Ornidin чаçrap turdi Leyli, ney sadasi uçup kèlivatқан terepke şiñtiyip ve jürigini ikki қoli bilen başқан halda ottirip қaldi.

- Ömercanmu? Asta, öz tavuşidin teşviş қilğandeк soridi Mayim.

- Hee, şu.. Yene bir balağa қalmisa bolattiğu... қандақ қilarmen?... Uniñ orda etrapığa kelmigini yaħşi... tutup zindanğa taşlaydu.

Şu arıda “Dadamtu hënim, dadam...” dëgen avaz anlandı ve şipañ aldıda Patem peyda boldi.

- Nëme boldi. Patem hede?-dep uniñ aldığa keldi, teşvişlengen Mayim.

- Ömercanni nökerler tutmaq boluvatıdu.

- Añ, Huda! Başqa telivimni bermiseñmu, Ömercanni panahiñda saqla?! Nale kıldi jiğa arılaş Leyli.

- Men kettim, hoş emse! -dëdi Mayim.

- Nëme, nege? -Mayimni tutuvaldi Leyli.

- Ömercanni agahlanlandurimen!

- Yağ, siz yënimdin ketmeñ, men qorqimen...

- Hatircem boluñ, maña bala kelmes! -Mayimhan Leyliniñ menzige çokkıde söydide, uniñ kuçığıdın boşunup, şipañdın çüşti. Ğeyretlik boluñ, Leylem. Yene az künde körüşimiz, hoş! dëdide özini sirtka attı.

- Mehküme Leyli kepezdiki kuşte, Mayimniñ keynidin ikki qolını sozğan pëti tel-pünüp qaldı.

Sırlı Rekabet (Mayimhan'dan)

(...)

Mestüre hanımın çıkıp gitmesi ile aynı meclis öylece durup herkes kendi işi ile meşgul oldu. Vakti ganimet bilen iki dost Mayimhan ile Leylihan elele tutuşmuş halde sarayın köşebucaklarına kadar eksik bırakmadan arayıp çıktılar. Sonunda onlar yorulup acıkmış gibi hemen meyve bahçesinin ortasındaki, altından su akıp duran çardak şeklindeki köprü üstüne çıkarak serinleyip oturdular.

O zaman ağa, hanım ve beyzadelerin istirahat etme vakti olduğu için saray içini sessizlik ve tembellik uykusu basmıştı.

- Susup kaldınız, Mahim? Yavaşça sordu Leylihan, Mayimhan'ın omzuna elini koyarak.

Mayimhan gerçekten derin hayale dalmıştı. Onun nazarı dikkati akan suya dikilmiş, fikir ve hayali ta-mamen başka tarafta, iç dünyası deprenip anlaşılmas, birbirine zıt duygularla dolmuştu. Çünkü Mayimhan dün saraya ayak bastığından bu yana az mı şey gördü?

- Belki bu tılsımlı dünyadaki bazı işler size meçhul gelmiştir, değil mi?” diye sualini tekrarladı Leylihan. Bu defa o, küçük bir çocuk gibi derin derin nefes aldı.

- Ne diyeyim ki, diye başladı Mayim Leyla'ya bakıp. Şervanem, Fatmahan ablam ve sazadelerin dilkeşliğinden gönlüm su içmiş gibi oldu. Ama...

Mayimhan sözünü kesip yine su akıntısına gözünü dikip kaldı.

Leylihan tekrar soru sormadı, kendisi de sessiz oturuyordu. Şimdi Mayimhan akşamdan bu yana Leylihan'ın gönül yarasına dokunmaktan korkarak cevap alamadığı sözünü söylemeğe cesareti geldi.

- Sizin hal ve ahvalinizi bildikten sonra üstadımın bir zaman söylemiş olduğu şu mısralar hatırıma düştü.

Gurbette garip şaduman olmaz imiş,

(Ve) ona dost, aş ekmek olmaz imiş.

Altın kafes içi dışı gül olsa,

Bülbüle diken gibi dokunan olmaz imiş.

Gerçekten bu depdebeli saray saltanatı size kardeşim altın kafes olmuş...

Leylihan konuşmak yerine, Mayim'i kucaklayıp yüzünü yüzüne dayadı.

- Açık söyledim, alınmayın kardeşim, diye devam etti Mayim. “Cebir ve zulüm, kaygı

ve hasret çekmekte olan yalnız siz değil, öğretmenimin dediği gibi âlemi ah ve figan kaplayıp gitti.”

- Yok, yok... Siz doğrusunu söylediniz. Benim derdim dağdan da ağır, ben, ölen, çiğnenip kül olan bir biçareyim...

Leylihan zangır zangır titremeye başladı. O, sanki böcekten korkmuş çocuk gibi Mayimhan'ı daha da kuv-vetli kucaklamaya başladı.

- Hayattan ümit kesmek iyi değil. Her işte sabır, takat gerek. Belki Ömercan derdinize derman olur...

-Ömercan, ah Ömercan! Mayim'in sözünü böldü Leyla. “Ben ona layık olamadım... Ben korkak, böcekten de âciz, korkak bir insanım... Ömercan benim için canı-nı feda etti, ben onun peşinde gidemedim...”

Onlar yine sessiz kaldılar. Bahçenin içindeki ağaçlar iki dertli insanın sıkıntı ve kederini dinlemek istiyormuş gibi kıvıldamadan duruyorlar. Hatta, kıpırdayan bir yaprak bile görünmüyor. Sadece suyun bir nevi şırıldayıp akışı ve iki yüreğin hasretle birbirine sokulması işitilip, duruyor gibiydi.

Kimbilir, o anın kendisi de Mayimhan da zindandaki Ehtem'i hatırlamış veya onun keskin hissiyatı, Ehtem'in zindandan kaçtığını hissetmiş, Mayim'in hayali Ehtem'i takip edip gitmişti. “Belki” diyordu, Mayim içinden, “Ben de Leyla gibi kadere boyun eğip, Ehtem'in bahtına pervasızca baktım... Hayır, zamanı geldiğinde onun önüne düşüp her nasılsa yola gitmeğe hazırım.

İç dünyalarındaki hislere dalan iki dost, alaca karanlığın düştüğünü farketmediler. Bahçenin ışığı, ses-sizliği bozan neyin kar fırtınası sedası, onların tatlı hayallerini kesti. Önceleri uzaktan duyulan ney, gittikçe yakınlaşıyordu. Şimdi, ney sedası kalın perdeye çıkmış gibi “kale türküsü”ne döndü ve tekrar evvelki uzun havaya düşüp sıkıntı ve kederini dökmeye başladı. Bu de-fa neyzenin ağzıyla değil, yürek dudağı ile neyi çaldı-ğı anlaşılıyordu.

- O, o!...

Yerinden sıçrayıp kalktı Leyla. Neyin sedasının uçup gelmekte olduğu yöne başını eğip ve yüreğini iki eli ile bastırmış halde oturup kaldı.

- Ömercan mı? Yavaşça kendi sesinden korkmuş gi-bi sordu Mayim.

- Evet o... Yine bir belaya düşmese ne olur... ne yaparım?... Onun saray çevresine gelmemesi iyi... Tutup zindana atar.

Bu arada “Dadamtu hanım, dadam...” diye ses işi-tildi ve çardak önünde Fatma peyda oldu.

- Ne oldu, Fatma abla? diye onun önüne geldi, heyecanlanan Mayim.

- Ömercan'ı muhafızlar yakalayacaklar.

- Ey Allahım! Başka arzumu vermesen de Ömercan'ı koru! diye haykırdı ağlayarak Leyla.

- Ben gittim, Allahasımarladık! dedi Mayim.

- Ne, nereye? Mayim'i tuttu Leyla.

- Ömercan'a bilgi vereyim.

- Hayır, siz yanımdan gitmeyin, ben korkuyorum.

- Merak etmeyin. Bana zarar gelmez!

Mayimhan Leyla'nın benzine bir öpücük kondurdu ve onun kucağından çekilerek köprüden indi. “Gayretli olun, Leylam. Yine kısa zamanda görüşürüz, hoşça kal!” dedi ve kendisini dışarı attı.

Mahkûm Leyla kafesteki kuş gibi Mayim'in arkasından iki elini uzatmış vaziyette öylece kalakaldı.

Turfan/Turpan: Uygur Türkçesinin fonetik özelliği gereği (alıntı sözcüklerde f > p gelişmesi) Turpan olarak söylenen Turfan, Doğu Türkistan'da yer alan tarihi bir şehirdir.

Semey: Kazakistan'ın kuzeydoğusunda Sibirya sınırında yer alan bir Kazak şehridir. Rusçada Semipalatinsk olarak bilinir.

Abduhalik Uygur (1901-1933)

Abduhalik Uygur, 1901'de Turfan şehrinde ticaretle uğraşan bir ailede dünyaya gelir. Babası Abdurahman Mehsum Hacı, güngörmüş, ilim ve irfan sahibi, yeniliklere açık bir kişi olduğu için oğlunu küçük yaşlardan itibaren özenle eğitir ve yetiştirir. 12 yaşlarında dini okula giden Uygur, orada Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrenir. Arap ve Fars edebiyatıyla birlikte klasik Uygur edebiyatına da ilgi duyan şair, meşhur şair ve yazarların eserleriyle büyür. 1916 yılında dedesi ile birlikte Rusya'ya giderek Semey şehrinde Rusça öğrenir. Ülkesine döndükten sonra Çince ile ilgilenir. Turfan şehrinde, Çince eğitim veren bir okulda Çince öğrenir. Burada Çince klasik romanlar okur ve Çinli yazarların eserleriyle tanışır. Rusya'da bulunduğu sırada bütün Orta Asya'ya yayılmış olan "Ceditçilik" hareketinden etkilenmiş ve bu, yazdığı şiirlere fazlasıyla yansımıştır. İlk şiirlerinden biri olan *Seğiniş* "Özlem" şiirinde sevgiliye özlem değil; aydınlığa/hürriyete duyduğu özlemi, temsili ifadelerle tasvir etmiştir. Karanlığa gömülmüş dünyanın tan yerinin ağarmasıyla aydınlanacağına olan inancını *İstimes* "İstemez", *Bardur* "Vardır", *Oyğan* "Uyan" şiirleriyle dile getirmiştir. 1923 yılında Sovyetler Birliğine ikinci kez gider ve orada üç yıl tahsil görür. Şair, burada Tolstoy, Maksim Gorki, Lermontov gibi ünlü Sovyet şair ve yazarlarının eserlerini okur. Bu yıllar, onun fikir ve sanat dünyasının gelişmesinde mühim rol oynamıştır. *Heķiketniķ Ruhi Keķip Ketti Mēnim Diyarimdin* "Hakikatın Ruhı Kaçıp Gitti Benim Diyarımdan" adlı şiirinde kendi vatanında bulamadığı hakikat ruhuna Lenin diyarında kavuştuğunu ifade etmiştir. Sovyetler'de Rusça öğrenmeye devam etmiş; ayrıca, diğer Türk halklarının edebiyatıyla da tanışma imkânı bulmuştur. 1926 yılında tekrar vatana dönünce halkının cehalet ve sefalet içinde, ayrıca baskı altında olduğunu görür ve bununla mücadele etmeye başlar. Halkını bilinçlendirmek için gazete ve dergilerde şiir yazmaya devam eder. 1927 yılında Akartiş Birleşmesi "Eğitim Derneği" adı altında eğitim ve öğretim derneğini kurar ve okul açar. Bu okulda okuyan gençlerin bir kısmı Sovyetler Birliği'ne giderek eğitim ve öğretim görürler; Uygur halkının medeniyet seviyesini yükseltmede önemli rol oynarlar. 1928 yılında *Har* "Diken", *Gezep ve Zar* "Öfke ve Çılgılık", *Açil* "Açıl", *Üzülmes Ümid* "Kesilmez Ümit", *Körüngen Tağ Yıraķ Emes* "Görünen Dağ Uzak Değil", *Köñül Hahişi* "Gönül İsteği" gibi şiirlerinde hiç korkmadan halkın hürriyet isteğini dile getirir. 1932'de meydana gelen Turfan çiftçiler ayaklanmasında aktif bir şekilde bu ayaklanmaya destek olmuş ve halkı teşvik etmiştir. *Lenet Sana Zalimler* "Lanet Sana Zalimler", *Muzlidi* "Buzlandı" şiirlerinde galibiyetle sonuçlanan çiftçiler ayaklanmasına katılan halkı över ve bu iradeye ilham vererek destek olur. 1933 yılında Şeng Şisey hükümeti tarafından tutuklanır ve aynı yıl Turfan'da öldürülür. Boynuna kılıç vurulduğunda Çince ve Uygurca olarak *Yaşısun erkinlik, yaşısun azadlık* "Yaşasın hürriyet, yaşasın azatlık" diyerek halkın hürriyeti için kurban olduğunu açıkça haykırmıştır.

Abduhalik Uygur'un sanat hayatı çok kısa olmasına rağmen onun, yaşadığı dönemdeki haksızlıkları ve tezatları isyankâr ve millî bir ruhla ifade ettiği lirik şiirleri, Uygur klasik edebiyatından modern edebiyata geçişi temsil eden başarılı örneklerdir. Sosyal gerçekçiliği aksettiren şiirleri, halk arasında geniş yankı uyandırmış ve derin tesir bırakmıştır.

Örnek şiir**Oyğan**

Ey pekir Uygur, oyğan uyquñ yéter,
Sende mal yok, emdi ketse can kèter.
Bu ölümdin özüñni qutquzmisañ,
Ah, sèniñ halin heter, halin heter.

Qop! dedim, bèşin kötür! Uyquñni aç!
Rekibiñ başini kes, qanini çaç!
Köz ècip etrapqa obdan baqmisañ,
Ölisen armanda bir kün na'ilac.

Hèlimu cansizğa oşsaydu tènin,
Şuğa yokmu ançe ölümdin gèmiñ?
Kıçkarsam qimirlimayla yatisen,
Oyğanmay ölmekçimu sen şu pètiñ?!

Közünin yoğan ècip etrapqa baq,
Öz iqbaliñ hekkide oyla, uzak.
Ketse qoldin bu gènimet pursiti,
Kèleçek işin çataq, işin çataq.

Èçinar köñlüm saña ey Uygurum,
Sepdişim, qerindişim, bir tuğqunum.
Köyünüp halinğa, oyğatsam sèni,
Añlimaysen zadi, nème bolgunuñ.

Kèlidu bir kün puşayman qilisen,
Tektige gepniñ şu çağda yètisen.
"Hep!" dèseñ u çağda ülgürmey qalar,
Şunda Uygur söziğe ten bèrisen.

Uyan

Ey fakir Uygur, uyan, uykun yeter,
Sende mal yok, şimdi gitse can gider.
Bu ölümden kendini kurtarmasan,
Senin halin heter,¹ halin heter.

Kalk, dedim. Başını kaldır, uykunu aç!
Rakibin başını kes, kanını saç!
Göz açıp etrafa iyi bakmasan,
Ölürsün hasretle bir gün na-ilaç.²

Hâlâ da cansıza benziyor tenin,
Bu yüzden mi yok ölümden gamın.
ÇağırısahHHHm kımıldamadan yatıyorsun,
Uyanmadan ölmek mi istiyorsun şu halde.

Gözünü iyice açıp etrafa bak,
Kendi ikbalin hakkında düşün, uzun
uzun.
Gitse elden bu ganimet fırsatı,
Gelecek işin zor, işin zor.

İçim acır sana ey Uygurum,
Arkadaşım, kardeşim, akrabam.
Acıyıp haline uyandırsam seni,
Asla duymuyorsun ne olduğunu.

Bir gün gelecek, pişman olacaksın,
Sözün özünü o zaman anlarsın
Eyvah desen o zaman, yetişmek olmaz,
O zaman Uygurun sözüne gelirsin.

Heter: Tehlike

Na-ilaç: İlaçsız

Lutpulla Mutellip (1922-1945)

L. Mutellip, 1922 yılında Doğu Türkistan'ın Gulca şehrine bağlı Nilka nahiyesinde dünyaya gelir. Mutallip'in babası Arap ve Fars edebiyatını ve özellikle Lutfi, Nevaî, Meşrep gibi klasik şairleri iyi bildiği için Mutellip'in edebiyata ilgisi küçük yaşlarda başlar. 1933 yılında Gulca'daki Tatar okuluna gider. Ekim devriminden sonra bu bölgeye göç eden Kazan Tatarlarının Gulca'da kurdukları bu okulda Kazak, Kırgız, Uygur, Özbek, Döngen (Çinli müslümanlar) çocukları da eğitim görmektedir. Daha sonra Rus Lisesinde okuyan Mutellip bu okulda Puşkin, Lermontov, Nekrasov, Maksim Gorki, Mayakovski gibi Rus şair ve yazarlarının ayrıca, Abdullah Tukay ve Hadi Taktaş gibi Tatar şairlerinin eserlerini okuyarak fikir ve sanat bakımından kendisini geliştirir.

Şiir yazmaya 1936 yılında başlar ve ilk şiirleri İli gazetesinde Lutun mahlasıyla çıkar. İlk edebî faaliyetleri, 1937'deki Çin-Japon savaşına rastlar. Bu yıllarda *Helkimge* "Halkıma", *Bu Mèniñ Yaş Gunçe Gülüm Èçilatti* "Bu Benim Genç Gonca Gülüm Açıldı", *Biz Şincan Oğul Qızliri* "Biz Şincan Oğul Kızları", *Küreş* "Mücadele", *Küreş*

Gulca: Eski adı İli olan şehir, 1860'ta Rusların eline geçince Gulca adını almıştır. Nilka, "yeşillik, çimenlik yer" anlamına gelir.

Aksu: Doğu Türkistan/Şincan Uygur Özerk Bölgesi'nde bir şehirdir.

Dolğunliri “Mücadele Dalgaları” vb. şiirleri Şincan gazetesinde çıkar. 1939 yılında Ürümqi'ye gider ve orada Öğretmen okulunda okur. 1941'de bu okulu bitiren şair, Sovyet gezi ekiplerine tercümanlık eder. 1942'de Şincan Gazetesi'nde yazarlık yapmaya başlar ve şiirleri, *Edebiyat Gülzari* başlıklı sayfada çıkar. Ayrıca, 1942 yılından itibaren bu sayfada şairin *Edebiyat Neziriyisi* “Edebiyat Teorisi” başlıklı meşhur eseri de yayımlanır. 1940'lı yıllar, Uygur edebiyatının fikir bakımından şekillendiği bir dönemdir ve Mutallip bu yıllarda yazdığı *Çimengül*, *Küreş Kızı*, *Çiñ Moden* (A. Ötkür ile birlikte) gibi tiyatro eserleriyle Uygur tiyatrosuna de büyük ölçüde katkı sağlamıştır. 1943 yılında Şincan'ın siyasî ve sosyal hayatında keskin değişiklikler meydana gelir. Bu değişiklikleri şiirlerinde dile getiren şair, aynı yıl Aksu'ya gönderilir ve Aksu gazetesinde çalışmaya başlar. Nimşehit ve Bilal Ezizi gibi meşhur Uygur şairleriyle birlikte edebiyat ve sanat faaliyetlerine devam eder. *Yillarğa Cavap* “Yıllara Cevap”, *Hoş* “Elveda”, *Şair Toğrisida Muveşşeh* “Şair Hakkında Muvaşşah”, *Bahar Heşkide Muveşşeh* “Bahar Hakkında Muvaşşah”, *Hiyalçan Tilek* “Hülyalı Dilek”, *Muhebbet hem Nepret* “Muhabbet ve Nefret”, *Peryat* “Feryat”, *Oğlum Heşkide Mersiye* “Oğlum Hakkında Mersiye”, *Veten Èla*, *Helik Èla* “Vatan Âlâ Halk Âlâ” başlığı altında yazdığı şiirler ve *Samsak Akañ Kaynaydu* “Sarımsak Ağabeyin Öfkeleniyor”, *Küreş Kızı* “Mücadele Kızı”, *Borandin Keyinki Aptap* “Fırtınadan Sonraki Güneş”, *Çiñ Moden*, *Çimengül* adlı tiyatro eserleriyle halkın cehaletten ve esaretten kurtulması için mücadele eder. Bu mücadeleyi 1945 yılında İli, Altay, Tarbagatay bölgelerinde yaşayan Uygur çiftçilerinin Çin hükümetine karşı başlatmış olduğu Üç Vilayet İnkilabı'na aktif olarak katılarak ve halkın mücadelesini desteklemek üzere Uçkunlar İttifakı (Kıvılcımlar Birliği)'ni kurarak devam ettirmiştir. Bu siyasî olaylar sonucunda milliyetçi Çin hükümeti tarafından hapse atılan şair, 1945'te 23 yaşındayken Aksu'da idam edilir. Hapishanede kendisine yapılan ihaneti şu dizelerle dile getirmiştir:

Bu keñ cihan men üçün boldi duzañ, Bu geniş dünya bana oldu cehennem,
Yaş könlümni hazan kildi qanhor ebleh. Genç gönlümü hazana çevirdi kan içen alçak.

Şair, Mao döneminde yasaklanmış; 1950-1975 yılları arasında bazı şiirleri Kazakistan'da yayımlanmıştır. 1976 yılında ise bazı eserleri Rusça ve Özbekçeye çevrilerek basılmıştır.

Örnek şiir**Yıllarğa Cavap**

(Kısaltılmıştır)

Vakit aldiranğu saqlap turmaydu,
Yıllar şu vaqitniñ en çon yorğisi
Aqқан sular, atқан tañlar qayıtılmaıdu,
Yorğa yıllar ömürniñ yaman ağrisi.

Oğurlap qaçıdu, arqığa baqmay,
Bir-birini qoğlışıp, yorguluşup.
Yaşlıq beğida bulbullar kanat qaçmay,
Yapurmaqlar quyulıdu, pooluşup.

Yaşlıq ademniñ zilva bir çeği,
Toli mu kışka unıñ ömri biraq.
Yirtılsa qalındarnıñ bir varıgi
Yaşlıq gülidin tökülıdu bir yopurmaq.

Yıllarnıñ qoyını keñ, pırsiti nurğun
Tağdek işlar yıllar bilen öre turıdu.
Qarap baq aqşamki bovaq kiçikine tursun
Tünügün ömilep... he.. bugün minip yurıdu.

Küreşçan balılar qoğlışıp yıllar
Küreş nevrilirini çoqum tapıdu.
Aqşam beht üçün qurban bolğanlar.
Qevrini yatlap güller yapıdu.

Esıarmen miltiğ atıp tavlğan qolğa
Yapışarmen bayraq bilen alğa atlığan yolğa
Küreş bayabınida harmasmen esla.
Yeniş bilen kelip çıkımız keñ, galip yolğa.

Yıllar meydenni tutup qaçahlap külme,
Aldında qiziriştin artuk körimen ölümni.
Qarıtımen dep artuq köñül bölme,
Aqırki cenge atap qoyarmen oğlumni.
(Aksu, 1945)

Yıllara Cevap

Vakit hızlı, durup beklemez,
Yıllar şu zamanın en büyük hızlı atı,
Akan sular, ağan tanlar geri gelmez,
Qoşan yıllar ömrün yaman hırsızı.

Çalıp qaçar arkasına bakmadan
Birbirini kovalar koşuşarak
Gençlik bağında bülbüller kanat çırpmadan
Yapraklar dökülür sarararak

Gençlik insanın nazik bir çağı,
Çok da kısa onun ömrü, fakat
Yırtılınca takvimin bir yaprağı
Gençlik gülünden dökülür bir yaprak.

Yılların koynu geniş, fırsatı çok
Dağ gibi işler yıllar ile ilerler.
Bir baksan dünkü küçücük bebek,
Dün emekleyip bugün yürür dolaşarak.

Mücadeleci çocukları kovalayıp yıllar,
Mücadeleci torunları mutlaka bulacak.
Dün hürriyet için kurban olanların,
Kabirini hatırlayıp güller koyacak.

Sarılırım tüfek atıp tavlanan ele,
Yapışırım bayrak ile ilerleyen yola
Mücadele çöllerinde yorulmam asla
Zafer ile çıkarız geniş, galip yola.

Yıllar, göğsünü tutup kahkahayla gülme,
Önünde utanmaktan yeğ görürüm ölümü.
Yaşlandırırım diye fazla düşünme
Son savaşa kurban ederim yavrumu.

Lutpulla Mutallip *Yıllara Cevap* adlı şiirinde yılların hızla ilerlemesinden niçin yakınmaktadır? Bu şiir ile dönemin fikir ve siyaset hayatı arasında bir ilgi kurabilir misiniz? Anlatınız.

1

SIRA SİZDE

Abdurehim Ötkür (1923-1995)

Hiyalçan Tilek

Tenirkimaymen dostlar tileymen ali tileklerni,
 Çüşürmeymen küreşke dep türgen bu bileklerni.
 Mert bağven hazan kılmaydu vakitsiz beğni,
 Terbiyisiz soldurup gül çiçeklerini.
 Hiyalim huddi telpünüp turğan bir sebi bala,
 Emiş üçün qadirdan anadiki қоş emçeklerni.
 Lezzetlik hiyal arisida baqip asmanlarğa,
 Tepekkür közi bilen körimen roşen büceklerni.
 Canan naz uyqida yetip niçük tolğanmas?
 Aşığı kütüp tursa eçip yoruқ ruceklerini.
 Nimişka yazmay tilek arilaş muñluқ liriklarni,
 Söyğü işki örteп köydürse yüreklerni.
 Ezeldinla hiyalçan, muñluқ bir yigit idim,
 Tinşigaçқа moman aғzidin semaviy çöçeklerni.
 Söyğü denjizi çoñқurlığıda men kaynap tursam,
 Ussuzluғum қандақ қansun içip kiçik kölçeklerni.

Hülyalı Dilek

Şaşırımıyorum dostlar diliyorum yüce dilekler,
 İndirmiyorum savaş için sıvanan bu bilekleri.
 Mert bahçıvan vakitsiz hazana çevirmez bağı,
 Yetişmeden soldurmaz gül çiçekleri.
 Hayalim âdeta çırpınıp duran küçük bir çocuğun
 Emmek için şefkatli annesindeki çift göğüsleri.
 Tatlı hayaller arasında bakarak göklere,
 Tefekkür gözüyle aydınlık görüyorum köşe bucağı
 Sevgili naz uykusunda uyuyarak niçin kımıldamaz
 Âşığı bekliyorsa açıp aydınlık pencereleri.
 Niçin yazmıyorum dilekle karışık hüznü lirikleri,
 Sevgi ve aşkı aevlenerek yandırsa yürekleri.
 Ezelden beri hülyalı, kederli bir yığittim,
 Dinlediğim için ninemin ağızından semavî masalları.
 Sevgi denizinin derinliklerinde kaynayıp dursam,
 Susuzluğum nasıl dinsin içerek küçük gölleri.

Abdurehim Tileşup Ötkür, 1923 yılında Kumul'da ticaretle uğraşan orta halli bir ailede dünyaya gelmiştir. Anne ve babasını küçük yaşlarda kaybeden Ötkür'ü, dedesi Tileş Begim ticaretle uğraşan dostu Osman Hacı'ya evlatlık verir. Osman Hacı, yabancı ülkelere gidip gelen, güngörmüş ve okumuş bir kişi olarak Ötkür'ün eğitimine özen gösterir. Ötkür, önce dinî okula gider. Okula gittiği yıllarda diğer Türkistan şairleri gibi Ötkür'ün yetişmesinde de Sufî Allahyar'ın şiirlerinin önemli etkisi olmuştur. Osman Hacı'nın kayıvalidesi Marihan'dan da ders alan şair, bir yandan da çobanlık yapar.

Ötkür'ün dinî okula gittiği yıllarda Hoca Niyaz Hacı liderliğinde 1931'de gerçekleşen Kumul ayaklanması sırasında Kumul'daki bütün okullar kapatılır ve halk, bu şehri terketmeye başlar. Osman Hacı da ailesiyle birlikte Kansu'ya gider ve bir süre orada kalır. Okula gidemeyen Ötkür, eğitimine evde Marihan ile devam eder. Kumul ayaklanmasının bitmesiyle Ötkür, Osman Hacı ile birlikte bu kez Uçturpan'a gider. Uçturpan o dönemde hem ticaret hem de kültür ve eğitim merkezidir. Burada fen bilimleri eğitimi gören şair, 1936'da lise tahsili için Ürümçi'ye gider. Liseyi bitirdikten sonra 1939 yılında Şincan Üniversitesine girer. Sovyetler Birliği'nden gelen Türk aydınları da bu Üniversitede okur. Ötkür, Rus edebiyatı ve diğer Türk edebiyatlarıyla üniversitede tanışır ve Puşkin, Lermontov, Tolstoy, Tukay, Ömür Muhammedi gibi Rus ve Türk şair, yazarların eserlerinden ilham alarak ilk şiirlerini yazmaya başlar. Lutpulla Mutallip ile çağdaş olan Ötkür'ün asıl edebî faaliyeti 1939-1940 yıllarında başlar. *Yeni Cungo Gülistanığa* "Yeni Çin Gülistanına", Çin-Japon savaşının devam ettiği bu dönemde vatanperverlik duygusuyla yazılmış ilk şiiridir. Daha sonraki yıllarda Çinli bilim adamlarından aldığı felsefe, siyaset ekonomisi ve edebiyat dersleri onun sanat hayatında etkili olur. 1942'de Eğitim Fakültesini bitirir ve eğitim/kültür işleriyle ilgilenmeye başlar. Öğretmenlik mesleğini daha sonra gazetecilik izler. Şincan Gazetesi ve Altay dergisinde yazarlık yapar, Rusça ve Arapça kitaplar okur, Uygurcanın eski gramerleriyle ilgilenir. Kazakistan'da çıkan *Şerk Heşikiti* "Şark Gerçeği", *Kazak Eli* "Kazak Halkı" gibi dergilerden klasik edebiyatla ilgili bilgilere ulaşır ve aruz vezniyle yazılmış şiirlere ilgi duyar. 1942-1943 yıllarında *Keñ Kanat Laçın* "Geniş Kanatlı Şahin" ve *İyul Boranliri* "Temmuz Fırtınaları" adlı şiirleri yazar. *Tamçe Qandin Milyon*

Uçturpan: Aksu iline bağlı bir kasabadır.

Çeçekler “Bir Damla Kandan Milyon Çiçek” adlı bir perdelik oyun ve L. Mutallip’le birlikte yazdığı *Çiğ Moden* dramı yine bu yılların ürünüdür. Feodal güçlerin halk üzerindeki baskıcı politikasına yer veren *Çiğ Moden*, halkın takdirini kazanır. Doğu Türkistan halkının 1943-1944 yıllarında Şeng Şisey hükûmetinin politikalarına baş kaldırması, Üç Vilayet Ayaklanması’nı beraberinde getirir. Bu ayaklanmaya öncülük edenler ve şiiirleriyle milliyetçiliği destekleyenler tutuklanır. Ötkür de 1944 yılında hapse girer ve bir yıl sonra serbest bırakılır. 1945’ten sonra yazdığı şiiirler de milli ruhla kaleme alınmıştır. Bunlar arasında *Taň Şamalliri* “Tan Rüzgarları”, *Böşük Elliyi* “Beşik Ninnisi”, *Dénizdin Sada* “Denizden Seda” sayılabilir. Şiiir kitaplarından *Yürek Muñliri* “Yürek Sıkıntıları” 1946’da; *Tarim Boylari* 1948’de yayımlanır. 1947-1948 yıllarında edebiyat ve sanat araştırmalarıyla daha fazla ilgilenir ve Nevai ile ilgili bilimsel makaleler yazar. 1949’da başlayan Komünist Çin döneminde diğer Uygur şair ve yazarları gibi yazma hürriyeti kısıtlanan Ötkür, aynı zamanda uzun yıllar hapis hayatı yaşar ve 1968’e kadar fazla yazamaz. Mao Zedong döneminde gerçekleşen on yıllık Kültür Devrimi (1966-1976) boyunca zor günler geçiren şair, Mao ile birlikte Dörtlü Çet’e nin yaşadığı sıkıntıları şiiirleriyle dile getirir. *Küz Kêçisi* “Güz Gecesi”, *Yanğusi Taň Meş’ili* “Yanacak Tan Meşalesi” bu şiiirlerdendir. 1980’li yıllarda Çin Komünist Partisi tarafından alınan bir kararla yazar ve şairlerin yazma hürriyeti geri verilir ve 1980’li yıllar Ötkür için oldukça verimli bir dönem olur. Ötkür’ün *Ömür Menzilliri* “Ömür Menzilleri” (1988) adlı şiiir kitabı ile *İz* (1985) ve *Oyğanğan Zemin* “Uyanan Toprak” (1989) adlı tarihî romanları bu yıllarda yayımlanır. *İz* romanında Uygur halkının 1907’deki Kumul Çiftçiler Ayaklanması ve 1912’deki Timur Helpe (Timur Halife) İsyanı ile yaşadığı sıkıntılar anlatılır ve bu yaşananların gelecek nesillerde “iz” bırakması amaçlanır. Şairin *İz* şiiiri, *İz* adlı tarihî romanın girişinde yer alır ve âdeta romanı özetler niteliktedir.

Ötkür’ün eserleri ders kitaplarında da yer almış ve bazı eserleri Japonca ile birlikte Özbekçe, Kırgızca ve Kazakçaya da çevrilmiştir. Şair, *Kutadgu Bilig*, *Divânu Lûgati’t-Türk ve Kısâsü’l-enbiyâ* gibi tarihî eserleri komisyonla birlikte Yeni Uygur Türkçesine aktarmıştır.

Ötkür, 5 Ekim 1995’te Ürümçide vefat eder. Eserleri; şiiir kitapları, romanlar, tiyatro eserleri, makaleler ve çevirilerden oluşmaktadır. 1. *Şiiir kitapları: Tarim Boylari*. 1948’de Tiyanşan neşriyatı tarafından basılan kitap, 1945-1949 yılları arasında yazılan 28 şiiirden oluşur. Kitap, Arap harflidir; Çağatay yazı dilinin imlâsı kullanılmıştır. *Ömür Menzilliri*. 1988’de Şincan Yaşlar neşriyatı tarafından basılan eser, Arap alfabesi esaslı Uygur-Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bu eser, 1945-1984 yıllarına ait 143 şiiir içerir. *Keşker Kêçisi*. 1980 ve 1983’te iki kez yayımlanmış bir destandır. Yine Uygur-Arap alfabesiyle yazılmıştır. ***Yürek Muñliri***. 1946’da yayımlanmıştır; ancak, esere ulaşılammıştır. 2. *Romanları: İz*. Tarihî roman, Şincan Halk neşriyatı tarafından 1985’te iki kez basılmıştır. Romanda 1907’deki Kumul Çiftçiler Ayaklanması ve 1912’deki Timur Helpe (Timur Halife) İsyanı anlatılır. Uygur-Arap alfabesiyle yazılmış olan eser 28 bölümden oluşur. *Oyğanğan Zemin*. Üç ciltten oluşan tarihî romanın birinci cildi Şincan Halk neşriyatı tarafından 1988-1989’da iki kez basılmıştır. 1931’de Hoca Niyaz Hacı liderliğinde gerçekleşen Kumul ayaklanması ile Doğu Türkistan’ın o dönemdeki siyasal, sosyo-ekonomik durumu anlatılır. Eser, Uygur-Arap alfabesiyle yazılmıştır. 3. *Tiyatro eserleri: Tamçe Kandin Milyon Çeçekler*. Bir perdelik eser, 1942’de yazılmıştır. Aynı yıl tiyatro eseri dalında ödül almıştır. *Çiğ Moden*: L. Mutallip ile birlikte 1943’te yazılmıştır.

Örnek Şiir: **Abdurehim Ötkür****İZ**

Yaş iduk uzun seperge atlinip çıkıkanda biz,
Emdi atka mingüdek bop qaldı ayna nevrimiz.

Az iduk müşkül seperge atlinip çıkıkanda biz,
Emdi çoñ kavran atalduq qaldurup çöllerde iz.

Qaldı iz çöller ara, gahi davanlarda yene,
Qaldı ni-ni arslanlar deşti çölde qevrisiz.

Qevrisiz qaldı dimen, yulğun kızargan dalida,
Gül çiçekke pürkinur tañna baharda qevrimiz.

Qaldı iz, qaldı menzil, qaldı uzakta hemmisi,
Çıksa boran köçse qumlar hem kömülmes izimiz.

Tohtimas karvan yolidin gerçe atlar bek oruq,
Tapqusi hiç bolmisa, bu izni bir kün nevrimiz ya evrimiz.

1972-yil 10-İyun Ürümçi

İZ

Genç idik uzun sefere atlanıp çıkıkanda biz,
Şimdi ata binecek kadar oldu işte torunumuz.

Az idik müşkül sefere atlanıp çıkıkanda biz,
Şimdi büyük kervan olduk bırakıp çöllerde iz.

Kaldı iz çöller arasında, kâh geçitlerde yine,
Kaldı nice nice arslanlar çölde kabirsiz.

Kabirsiz kaldı demeyin, ılgın ağacının kızarmış dalında,
Gül çiçeğe bürünür tan vakti baharda kabrimiz.

Kaldı iz, kaldı menzil, kaldı uzakta hepsi,
Çıksa fırtına savrulsa kumlar gömülmez izimiz.

Dönmez kervan yolundan gerçi atlar pek zayıf,
Bulacak hiç olmasa bu izi bir gün torunumuz veya
torunumuzun çocuğu.

10 Haziran 1972, Ürümçi

SIRA SİZDE

Abdurehim Ötkür'ün İz adlı şiirinde gelecek nesillere verilmek istenen mesaj nedir? Anlatınız.

Örnek mensur şiir**Teñri Tağı**

Bek uzaklardan baqdim; kün çıışdin, kün batışdin, küngeydin ve teskeydin... Sen zor idin; haman zor bolup köründün, ey taqlarnıñ tağı Teñri tağı!

Şunçelik zor ve igizsin; hiç nerse seni tosap ala almas idi. Haman sen bar idin...

Büyüklik ve yükseklik saña yaraşkanlıqdinmu, hetta 'erşigece sen bar idin ya'ni sen barsin.

Her küni salkın tañ şamali cilvelinip eskende, Teñriniñ yeryüzini yorutadurğan yoruq kıyaşı "altun qalkın" kēbi körünüp, seniñ yaqandın baş çıkarar. Bu huddi babamız Oğuz han qalkaniniñ yeryüzini qaqnatıp insanlık, közini qamaşturğan qaqlarini esleter. Ey muqeddes Türk oçağı Teñri tağı!

Ey taqlarnıñ tağı Teñri tağı! Dünümdin bek köp qaqlardın burunla şundağ zor, şundağ büyük ve şundağ yükseksin. Yeryüziniñ her bir buçmağı kıyaş nurini seniñdin alur. Ana kıçağideki bovaq, ana sütini emmekke niçük telpünse, insanlık hem seniñ nuriñni emmekke şu qadar umtular; uniñ üçün de tañ nuri saçılarken sen insanlık üçün çeksiz bir merhemet nuri yağdurarsen. Aniñ üçün de saña derin sevgü bilen baqmaydurğan köz yoqdur...

Faqat "qarğu" közler qana seni körmes, bayqamas ve yaki menimsemes...

Barlıqıñni unutmak ister. Şuniñ üçünmu seniñ keñ ve issik koynunıñda yaşağan ve hette dünümniñ hettini pütken dañdar evladlarıñni körmesler, tonumaslar, menimsemesler; en toğrasi körüşni, tonuşni zadi istemesler...

Fakat “sağru” kulaklar gına sèniñ “gür ses” leriniñ işitmesler, tıñsap da körmesler. En toğrası anlamağni istemesler... Çünki qorqarlar... Aniniñ üçün de “gür ses”leriniñ dalğalanışini hergizmu kütmesler, sèniñdin hemişe bir cimcitlik, yögeşlik ve boy sunarlık küterler, şuni isterler...

Ey Türklük oçağı! Sèni körmes közlerni qalın bir cahillik ve yavuzlıklariniñ qarañgu perdeleri qaplağandır. Daha toğrası ular heğdin, insanlıqdin, ahlakdin ayrılğan namussız, nursız közlerdir.

Sèniñ bar, zor ve yüksek bolup turuşuñ onlar üçün mengülük qaygu, mengülük hesretür...

Sèni ve sèniñ sesiniñ anlamas, anlamağni istemes “sağru” kulaklar, qorqaq ve namerdlerniñ kulakidur. Sesleriniñ gürülleşi, dalğalanışı onlar üçün daha ağır qorqu, teşviş ve behtsizlikdür. Olar şundaq oylaydılar. Sènimu özleri kèbi qara yürek ve merhemetsiz çağlaydılar...

Şuniñ üçün de evet sèni unutmakça, untuldurmakça çalışar. Hiç çaresizlikdi sèni bir yola yutup ketmekke tirişer. Lakin bu, u qorqaq, namerdlerniñ qolidin kèledurğan iş imesdur. Ular “yanlış qapka uradır”. Çünki sen “Ural” imessen; “Kafkaz” imessen; yaki... imessen... Sen yègane bir Tenri tağı, Türklük oçağisen; Türk dastanisen...!

Ne çaresi bar? Çaresizlikdin sèni her tarafdin galcir itlerçe gacap, tişlep, parçalap yutmakça çalışar...

Ene, bir köp izleri bar, bir köp dağları bar. Bilmedim, yazmış defterniñ qaysi bitige şundağ yazılğan iken?

Haman saña baqsam, özlikimni yoqutamen. Allağandağ nazik hisler, derin tuygular, qaynaq tesiratlar bilen kömülemen. İç-içimdin urğup çıkkan derd yalqınlaridin oçan közlerim yaş incileri bilen liq toludur. Hetta mervarid kèbi tøkülmekke başlaydur. Ah ne keder feci hal? Kim sèni bu kèder horladı?

Depselgen otlakların, hıarabe kışlaqların, sarğayğan yaylaqların, virane otlakların, tøkülgen yapraqların, muzlağan ırmaqlarınğa kim mes’ul?

Büyüklük, meğrurlik, zorliqın alla qayaqlarda qalip, “boyni bükük, çirayi sèrik” öksiz balalarçe me’yusane baqasen! “Tarim-Tarim” közyaşların ile nimelerge oğşaysen!

Bu mehkumluk, bu horluk, bu zilletlerge kim mes’ul?!

Hèç perva qılma... Teşviş ve qorqular saña zadila yaraşmaydur.

Köz yaşı qilip öksizlerçe baqış sèniñ qiligin imesdur...

Kördünmu bugün bek derinlikdin esken tañ şamallari dünümniñ yapraqlarini bir bir varağlap batmaqda. Bir yèni yapraq açılmaqda...

Ah bir yèni yapraq açılmaqda...

Şu yapraqniñ bek uzaqlardin telmürüp kütken mevzu’i sen idiñ. İmdi sen bergen sütiñniñ, tøkken teriñniñ kün nuridek yoruk ve izgi aqibitini köreçksen!

Ürümçi, 1948

Tanrı Dağı

Pek uzaklardan baktım; doğudan, batıdan, güneyden ve kuzeyden... Sen büyüktün; daima büyük göründün, ey dağların dağı!

Bu kadar büyük ve yükseksin; hiçbir şey sana mâni olamazdı. Daima sen vardın...

Büyüklük ve yükseklik sana yaraştığından hatta arşa kadar sen vardın, yani sen varsın.

Her gün serin tan rüzgârı cilvelenip estiğinde Tanrı’nın yeryüzünü aydınlatan parlak güneşi “altın kalkan” gibi görünüp senin yakandan baş çıkarır. Bu, tıpkı atamız Oğuz Han kalkanının yeryüzünü parlatıp insanlığın gözünü kamaştıran devrini hatırlatır. Ey mukaddes Türk ocağı Tanrı dağı!

Ey dağların dağı Tanrı dağı! Çok uzun zamanlar önce de bu kadar ulu, bu kadar büyük ve bu kadar yüksektin. Yeryüzünün her bir köşesi güneşin nurunu senden alır. Ana kuca-

ğındaki çocuk ana sütünü emmeyi nasıl arzu ediyorsa insanlık da senin nurunu emmeye o kadar can atar. Onun için de tan nuru saçılırken sen insanlık için sonsuz bir merhamet nuru yağdırırsın. Bu yüzden sana derin sevgi ile bakmayacak göz yoktur...

Fakat “kör” gözler sadece seni görmez, gözetlemez veya benimsemez.

Varlığını unutmak ister. Bunun için de senin geniş ve sıcak koynunda yaşayan ve hatta eski tarihini yazan tanınmış evlatlarını görmezler, tanımazlar, benimsemezler. Daha doğrusu görmeyi, tanımayı asla istemezler...

“Sağır” kulaklar sadece senin “gür ses”ini işitmez, dinlemez. Daha doğrusu duymak istemez... Çünkü korkarlar. Onun için de “gür ses”inin dalgalanışını asla beklemezler. Senden daima bir sessizlik ve boyun eğme beklerler, bunu isterler...

Ey Türklük ocağı! Seni görmez gözleri büyük bir cahillik ve kötülüklerin kara perdeleri kaplamıştır. Daha doğrusu onlar haktan, insanlıktan, ahlaktan uzaklaşan namussuz, nursuz gözlerdir.

Senin var oluşun mağrur ve yüksek duruşun onlar için ebedî kaygı, ebedî hasrettir...

Seni ve senin sesini duymaz, duymayı istemez “sağır” kulaklar, korkak ve namertlerin kulağıdır. Sesinin gürleyişi, dalgalanışı onlar için daha ağır korku, kargaşa ve bahtsızlıktır. Onlar böyle düşünürler. Seni de kendileri gibi kara yürekli ve merhametsiz kabul ederler...

Bunun için de evet seni unutmaya, unutturmaya çalışırlar. Çaresizlikten seni bir defada yutmaya çalışırlar. Fakat bu, o korkak, namertlerin elinden gelecek iş değildir. Onlar “yanlış kaba vurur”. Çünkü sen “Ural” değilsin; “Kafkas” değilsin veya... değilsin... Sen yegâne bir Tanrı dağı, Türklük ocağın; Türk destanısın!...

Çareleri yok? Çaresizlikten seni her taraftan kuduz itler gibi kemirip, dişleyip, parçalayıp yutmaya çalışırlar... İşte, birçok izleri var, birçok yaraları var. Anlamadım, yazdığı defterinin hangi sayfasına böyle yazılmışmış?

Daima sana bakarken benliğimi kaybediyorum. İnce ve derin duygular, sıcak tesiratlar ile gömülüyorum. İçimden çıkan dert kıvılcımlarından düşünceli gözlerim tamamıyla yaş incileriyle dolar. Hatta inci gibi dökülmeye başlar. Ah, ne kadar feci hâl? Kim seni bu kadar horladı?

Çiğnenen otlakların, harabe köylerin, sararan yaylaların, virane yurtların, dökülen yaprakların, buzlanan ırmaklarından kim sorumlu?

Büyüklüğü, mağrurluğun, ululuğun bir tarafta kaldı. Boynu bükük, çehresi sarı öksüz çocuklar gibi ümitsizce bakarsın! “Tarım-Tarım” gözyaşların ile nelere benzersin!

Bu mahkumluk, bu horlanma ve hakirlikten kim sorumlu?!

Hiç korkma!... Kargaşa ve korkular sana asla yakışmaz. Gözyaşı döküp öksüzler gibi bakmak senin karakterin değildir...

Gördün ya, bugün pek derinden esen tan rüzgârları tarihimin yapraklarını bir bir çevirip batmakta. Bir yeni yaprak açılmakta...

Ah bir yeni yaprak açılmakta...

Bu yaprağın pek uzaklardan sabırsızca beklediği konusu sen idin. Şimdi verdiğin sü-tün, dökülgün terin güneş nuru gibi parlak ve asil akıbetini göreceksin!

Ürümçi, 1948

Keşker Kızı

Ay camalığını körüp, aynın kızikenğu didim,
Nur çemiş tursa yüzün, künnin özikenğu didim.

Min cénim bolsun tesadduq bir qarashiña seniñ,
Közliriniñ tañ seheriniñ yultuzikenğu didim.

Yelpünüp tursa çemiş gülşen ara kezugende sen,
Qayniğan altun bulaqniñ qonduzikenğu didim.

Sözliriniñ andin leziz encür misali şirnilik,
Namusu-ippet bilen vicdan sözikeniğü didim.

Her seher başqan iziñda külse yumran mayislar,
Pah bu kızniñ izliri berket izikenğu didim.

Aqşimi taldek eğılsen kitiviniñniñ üstige,
Devrimiz qızliriniñ bekmü özikenğu didim.

Her iştkende seniñ tariñ bilen naqşanı men,
Sorimay taptim etiñ Keşker kızikenğu didim.

1984, Kaşgar

Kaşgar Kızı

Ay yüzünü görüp ayın kızı mı ki dedim,
Nur saçıp dursa yüzün güneşin özü mü ki dedim.

Bin canım olsun sadaka bir bakışına seniñ,
Gözlerini tan seherin yıldızı mı ki dedim.

Dalgalanıp dursa saçın gülşen içinde gezince sen,
Kaynayan altın bulağın kunduzu mu ki dedim.

Sözlerin ondan leziz incir misali şirin,
Namus ve iffet ile vicdan sözü mü ki dedim.

Her sabah bastığın yerde gülse yumuşak otlar,
Vah, bu kızın izleri bereket izi mi ki dedim.

Akşam dal gibi eğılsen kitabının üstüne,
Devrimiz kızlarının pek de özü mü ki dedim.

Her işittiğimde seniñ tarın ile şarkını ben,
Sormadan buldum adın, Kaşgar kızı mı ki dedim.

1984, Kaşgar

Tépilmas

Qesem billa, seniñdek yaru-canan tépilmas,
Vesliñ üçün meniñdek şeydayı can tépilmas.

Ummaq nime, hör nime, quyaş nime, ay nime,
Alem ara seniñdek hösni sultan tépilmas.

Mülki cahan tehtide bolsam şahi Sulayman,
Başqan iziñ hakiçe mülki cahan tépilmas.

Qem yükidin pükülgen, dehr oqidin teşilgen,
Mëniñ nim can tënimge sençe Loqman tépilmas.

Ölgenni tirildürgen bolsa mesh u zaman,
Emdi canğa seniñdek arami can tépilmas.

Sarı ümit küç-kuvvet işenç bërur hiyalıñ,
Sensiz mehzun dilimge hergiz derman tépilmas.

Qesem billa, Miskin can cahan tapmas seniñsiz,
Cahan nime, can nime, sençe canan tépilmas.

1972, Ürümçi

Bulunmaz

Kasem billah, seniñ gibi yar ve canan bulunmaz,
Vaslıñ için benim gibi can düşkünü bulunmaz.

Ümit nedir, hürriyet nedir, güneş nedir, ay nedir,
Dünya içinde seniñ gibi güzel sultan bulunmaz.

Cihan mülkü tahtında olsam Süleyman şah,
Bastığın toprak kadar cihan mülkü bulunmaz.

Gam yükünden bükülmüş, felek okundan delinmiş
Yarım can tenime seniñ gibi Lokman bulunmaz.

Öleni diriltmiş olsa zamanın Mesih'i
Şimdi cana seniñ gibi sevgili bulunmaz.

Ümit, güç, kuvvet ve inanç verir hayalin,
Sensiz mahzun gönlüme asla derman bulunmaz.

Kasem billah, Miskin⁵ can bulmaz cihan sensiz,
Cihan nedir, can nedir seniñ gibi canan bulunmaz.

1972, Ürümçi

Özet

Çağdaş Uygur edebiyatı, kaynağını ortak edebi eserlerden alır. Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay dönemi eserleri, Uygur edebiyatının teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Zengin bir sözlü kültüre sahip olan Uygur edebiyatı, 17.-18. yüzyıllarda Doğu Türkistan'da meydana gelen siyasî olaylarla birlikte yeni bir döneme girer. 19. yüzyıl, Doğu Türkistan'daki siyasî olayların edebiyata yansıdığı bir dönüm noktasıdır, denilebilir. Abdurehim Nizariy, Turdi Geribiy, Noruzahun Ziyayiy, Nazugum, Bilal Nazım, Sadir Pehlivan, Molla Şakir ve Seyitmuhammed Kaşiy bu dönemi temsil eden mühim şairlerdir. Nizariy, Geribiy ve Ziyayiy'in şiirlerinden oluşan *Muhebbet Dastanliri* ya da diğer adıyla *Geripler Hekayiti* en dikkate değer elyazması eserdir. Nizariy'in Ferhad-Şirin, Leyli-Mecnun, Mahzun-Gül'nisa, Rabia-Sedin; Ziyayiy'in Mesud-Dilara ve Vamık-Uzra adlı destanları, nazire geleneğini temsil etmesi bakımından önemlidir.

Yakup Bey'in ölümüyle birlikte Doğu Türkistan'da artan siyasî olaylar, çağdaş Uygur edebiyatının temelini atar. 20. yüzyılın ilk yılları, Abdurrahman Han Goca Destanı, Timur Heple Destanı ve Seyit Noçi'nin şiirleriyle temsil edilir. 1920'li yıllarda Ekim Devrimi ve 4 Mayıs hareketiyle birlikte Uygur edebiyatında yeni bir dönem başlar. Bu dönem, Uygurların âdeta *millî edebiyat* dönemidir. Özellikle *Tarih-i Hemidi*, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'daki izlerini ve Doğu Türkistan'ın tarihî mekânlarını aydınlatan temel kaynak niteliğinde olup hâlâ bu özelliğini korumaktadır.

1930-1940'lı yıllar, Doğu Türkistan'da siyasî olayların arttığı ve buna paralel olarak "Ceditçilik" hareketinin yayıldığı bir dönemdir. Milliyetçi Çin döneminde Kumul'da meydana gelen halk ayaklanması (1930) ile pek çok şair ve yazarın adı ön plana çıkar. Özellikle Abduhalik Uygur, Nimşehit, Ehmed Ziyai, Lutpulla Mutellip ve Abdurehim Ötkür, siyasî şartlar gereği temsili ifade tarzının hâkim olduğu hürriyet/vatanperverlik, millî birlik ve beraberlik vurgusu yapan şiirler yazarlar.

Kültür Devrimi döneminde "Ceditçilik" hareketiyle büyük bir gelişme gösteren çağdaş Uygur edebiyatı, Komünist Çin'in 1949'da hâkim olmasıyla duraklama dönemine girer. 1950-1970 yılları arasında yönetimin reformlarını eleştiren eserlerin yazılması sebebiyle edebiyatın sınırları iyice daralır; ancak, Mao'nun ölümüyle Doğu Türkistan'ın kültür politikasında değişiklikler meydana gelir. 1966-1976 yılları arasında bazı bilimsel kuruluşlar yeniden faaliyet göstermeye başlar, şair ve yazarlara konan yasaklar ortadan kalkar ve Şıncan Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı, Şıncan ve Öspürüm Neşriyatı gibi yaynevleri kurulur.

Abduhalik Uygur, Nimşehit, Ehmed Ziyai, Zunun Kadiri, Lutpulla Mutellip ve Abdurehim Ötkür, 20. yüzyıl Doğu Türkistan çağdaş Uygur edebiyatının önde gelen temsilcilerdendir. 20. yüzyıl Kazakistan Uygur edebiyatı, Hezim İskenderov, Ömer Muhammediy, Ziya Semediy, Hizmet Abdullin, Mahmud Abdurahmanov vb. yazar ve şairlerle temsil edilir. Kazakistan'daki Uygur edebiyatı, 20. yüzyılın ilk yarısında en verimli dönemini yaşar. Ziya Semediy, dram alanında edebiyata büyük eserler kazandırmıştır.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdaki şairlerden hangisi XIX. yüzyıl Uygur edebiyatının temsilcilerinden biri **değildir**?
 - a. Abdurehim Nizariy
 - b. Turdi Geribiy
 - c. Nozurahun Ziyayiy
 - d. Bilal Nazım
 - e. Zunun Kadiri
2. *Geripler Hekayiti* adlı eser aşağıdaki şairlerden hangisine ait destanları içerir?
 - a. Seyit Muhammed Kaşi
 - b. Muhammed İmin Hirkati
 - c. Molla Şakir
 - d. Abdurehim Nizariy
 - e. Sadir Pehlivan
3. *Gezat Der Mülki Çin* destanı aşağıdaki Uygur şairlerinden hangisine aittir?
 - a. Lutpulla Mutellip
 - b. Sadir Pehlivan
 - c. Bilal Nazım
 - d. Mirza Haydar
 - e. Nazugum
4. Aşağıdakilerden hangisi Doğu Türkistan'ın tarihini ve tarihi mekânlarını anlatan bir eserdir?
 - a. Tarih-i Hemidi
 - b. Ezizhan Şeceresi
 - c. Tarih-i Hemidi
 - d. Şahnâme
 - e. Edebilik Şartliri
5. Aşağıdakilerden hangisi XX. yüzyıl Doğu Türkistan çağdaş Uygur edebiyatının temsilcilerinden biri **değildir**?
 - a. Nimşehit
 - b. Abduhalik Uygur
 - c. Abdurehim Ötkür
 - d. Lutpulla Mutallip
 - e. Ömer Muhammediy
6. "Ceditçilik" hareketinin doğru anlamı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Kültürel yenileşme hareketi
 - b. Millî birlik ve beraberlik
 - c. Eğitim ve öğretimde yenilik
 - d. Vatanperverlik
 - e. Alfabe değişikliği
7. Aşağıdakilerden hangisi Doğu Türkistan çağdaş Uygur edebiyatında **en çok** işlenen konularından biri **değildir**?
 - a. Hürriyet / vatanperverlik
 - b. Beşerî aşk
 - c. Cehalet ve esaret
 - d. Millî birlik ve beraberlik
 - e. Sınıf mücadelesi
8. Ziya Semediy'in Hocaniyaz Hacı ile özdeşleştirdiği roman kahramanı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Adil
 - b. Mayimhan
 - c. Hatice
 - d. Leylihan
 - e. Ehmet Ependi
9. Aşağıdakilerden hangisi Abdurehim Ötkür'ün bir romanıdır?
 - a. Tarım Boylari
 - b. Kaşgar Keçisi
 - c. Oyğanın zemin
 - d. Ömür Menzilliri
 - e. Çiñ Moden
10. Ötkür, *Tenri Tağı* şiirinde (Tanrı dağı) için hangi sıfatı **kullanmamıştır**?
 - a. Türklük ocağı
 - b. Türk destanı
 - c. Dağların dağı
 - d. Mukaddes
 - e. Karlı

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız doğru değilse “XIX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümüne bakınız.
2. d Yanıtınız doğru değilse “XIX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümüne bakınız.
3. c Yanıtınız doğru değilse “XIX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
4. a Yanıtınız doğru değilse “XIX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
5. e Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
6. a Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
7. b Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Uygur Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
8. b Yanıtınız doğru değilse “Çağdaş Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcileri” bölümünü yeniden okuyunuz.
9. c Yanıtınız yanlışsa “Çağdaş Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcileri” bölümüne bakınız.
10. e Yanıtınız doğru değilse “Çağdaş Uygur Edebiyatının Önemli Temsilcileri” bölümüne bakınız.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Lutpulla Mutallip *Yıllara Cevap* adlı şiirini, 1945 yılında Aksu’da yazmıştır. Aynı yıl şair, Üç Vilayet İnkılâbı’na aktif olarak katılmış ve bunun sonucunda milliyetçi Çin hükümeti tarafından tutuklanarak hapse atılmış ve idam edilmiştir. Şiir, Doğu Türkistan halkının Üç Vilayet İnkılâbı sırasında yaşadığı sıkıntılarla ve millî bağımsızlık mücadelesiyle doğrudan ilgilidir. Mutallip, şiirinde Uygur halkını cehalet ve esaretten kurtarmanın mücadelesini vermektedir. Şair, hızla akıp giden yılların boşa geçmemesini ister ve halkı mücadeleye çağırır. Hürriyet için mücadele etme ve gelecek nesillere mücadele ruhu aşılama amacı, bazen açık bazen ise dolaylı olarak ifade edilmektedir.

Sıra Sizde 2

Ötkür, *İz* şiirini 1972 yılında Ürümçî’de yazmıştır. Bu şiir, *İz* adlı tarihî romanın girişinde de yer alır. Romanda Kumul Çiftçiler Ayaklanması (1907) ve Timur Helpe (1912) İsyanı anlatılır. Şiirde Uygur halkının uzun bir geçmişe sahip olan millî istiklâl mücadelesinin uzun bir geleceğinin olmaması için önemli mesajlar verilmektedir. 1907 ve 1912’de meydana gelen halk ayaklanmaları, Uygur halkında çok büyük izler bırakmıştır; pek çok Uygur evladı bu isyanlar sonucunda

hayatını kaybetmiştir. Şiirde bu mücadelelerden kalan izlerin çocuklarımıza ve torunlarımıza bırakacağımız en büyük miras olduğu vurgulanır ve yeni nesiller, hür bir gelecek için mücadeleye çağrılır.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Baran, Lokman 2007. “Çağdaş Uygur Edebiyatının Oluşması ve Gelişmesi”, *Bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Yaz/2007, S. 42, 191-211.
- Baytur, Enver (Haz.) 1986. *Tarih-i Hemidi*, Milletler Neşriyatı.
- Ebdigaziulı, B. (Red.) 2009. “Uygır Edebiyeti”, *Türkî Halıktarınñ Edebiyeti, Jogarı oku orundarına arnalğan oku kuralı*, Almatı: Arıs. 194-231.
- İsmail, Eblimit; İslam, Mahmutcan 1998. *Hazirki Zaman Uygur Edipliri*, Şincan Helk Neşriyatı.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya 1998. “Uygur Türklerinin Edebiyatı”, *Türk Dünyası Edebiyatları*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 595-641.
- Kasapoğlu Çengel, Hülya 2000. *Abdurehim Ötkür’ün Şiirleri İnceleme-Metin-Aktarma*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Ötkür, Abdurehim 1988. *Ömür Menzilliri*, Sincan Halk Neşriyatı
- Semediy, Ziya 1984. *Mayimhan*, Almuta: Jazuşi.
- Turan, Şekür 1998. “Uygur Türkleri Edebiyatı”, *Türk Dünyası El Kitabı, Edebiyat Türkiye Dışı Türk Edebiyatları*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 213-228.
- Yudin, V. P. 1969. *Abdurehim Nizariy Tallanma Eserler*, Almuta: “Jazuşi” Neşriyatı.
- Zeydi Mehmud; Ekber, Mehmud 1986. *Abduhalik Uygur Şiirleri*, Şincan Helk Neşriyatı.

7

Amaçlarımız

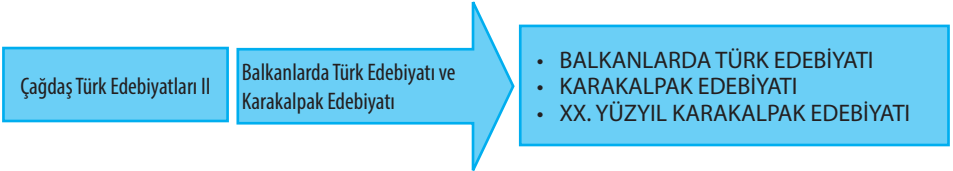
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Balkanlardaki (Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Gagavuz Yeri, Makedonya, Kosova, Romanya) gibi ülkelerdeki Türk edebiyatının varlığını ve gelişimini tartışabilecek,
- Balkanlarda Osmanlı çekilişinden sonra kalan Türklüğün kollarını ve günümüzdeki edebiyatlarının ana problemlerini ölçme ve değerlendirme becerisi edinebilecek,
- Batı Türkistan'daki Karakalpak Türklerinin etnik ve siyasî yapısını, coğrafyasını, kültürel bağlamda yenileşme ve modernleşme hareketlerini ana hatlarıyla tanıyabilecek,
- Karakalpak yazılı edebiyatının ne zaman nasıl oluştuğunu ana hatlarıyla açıklayabilecek,
- Karakalpak Türklerinin diğer Türk topluluklarının kültür, yaşayış ve edebiyatları ile benzerlikleri ve belli başlı şair ve yazarları hakkında açıklama yapabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Balkanlarda Türk Edebiyatları
- Gagavuz Edebiyatı
- Karakalpak Edebiyatı
- Karakalpak Türkçesi
- Karakalpak Kültürü

İçindekiler

Balkanlarda Türk Edebiyatı ve Karakalpak Edebiyatı

BALKANLARDA TÜRK EDEBİYATI

Balkanlarda Türk Varlığı

Balkan coğrafyası tarih boyunca Avrupa ile Asya arasında ticaret, kültür ve sanat köprüsü olarak bilinmektedir. Balkanlardaki Türk varlığı çok eskiye dayanmaktadır. Milattan sonra IV yy sonunda Hunlar Balkanlara inerek bu bölgenin kaderinde önemli rol oynadılar. 378 yılında bu günkü Makedonya topraklarını geçerek Edirne dolaylarında Bizanslılarla yaptıkları savaşta gelip geldiler. Daha sonra da diğer Türk boylarından Avarlar, Bulgarlar, Kumanlar, Peçenekler ve Uz Türkleri dalga, dalga Balkanlara gelip yerleştiler ve küçük devletçikler kurdular. Zamanla Türk boylarının bir kısmı kendi aralarında ki savaşlarla yok oldular veya kuzeyden gelen Slav kabileleriyle karışarak Hıristiyanlaştı, önemli bir bölümü de İslam dinini kabul ederek varlıklarını sürdürdüler.

XIII yy ortalarında Moğol istilasından kaçan Anadolu Türklerinden Sarı Saltuk ile sonra onun adı ile anılan diğer Türkmen aşiretleri de Balkanlara geçerek Dobruca, Babadağ ve Deliorman bölgelerine yerleştiler ve ilk Müslüman Türk cemaatlerini meydana getirdiler. Balkanlardaki Türk boyları ile Anadolu Türklerinin asıl ve kalıcı ilişkileri Osmanlı devletinin kuruluşundan sonra yeni bir döneme girdi. Süleyman Paşanın 1354 yılında Çanakkale boğazını geçip Gelibolu'ya ayak basmasıyla başlayan fetih hareketi başladı. Devamla Edirne 1361, Filibe 1363, Atina ve Bükreş 1521 yılında Belgrad'ın fethi ile Mohaç savaşından sonra Macaristan'ı da topraklarına katmış oldular. Yeni topraklara Aydın, Tokat, Konya Karaman, Manisa bölgelerinden Selçuk Türklerinin göçü hızla devam etti. Osmanlı Türkleri 14 yüzyılın ortalarında Balkanlara ilk adımlarını attıkları zaman o topraklarda askeri, siyasi, iktisadi ve kültür alanında köklü değişimler yaptılar. Balkanlara dalga, dalga Türk göçleri gerçekleştirdiler. Anadolu'dan gelen Türkler köyler, şehirler kurarak örf ve adetlerini devam ettirerek yüz yıllar boyunca güçlü bir halk edebiyatı ve yazılı edebiyat yarattılar. Balkanlarda Osmanlı hâkimiyeti XIII yy başından itibaren, Karlofça anlaşmasından sonra zayıflamaya başladı. Avusturya ve Rusya'nın Balkanlarda ki çıkarları Osmanlılara karşı birleşmelerini hızlandırdı ve Balkan milletlerinin kendi milli devletlerini kurmaları sağlandı. Türkler Balkanlarda hâkim unsur olarak varlıklarını 1912 Balkan savaşlarına kadar sürdürdüler. Osmanlı hâkimiyeti zamanında Balkan şehirleri: Silistre, Priştine, Prizren, Filibe, Üsküp, Sofya, Kırçali, Varna, Burgaz, Saraybosna, Serez, Manastır, Selanik, Belgrad, Şumnu, Bükreş, Köstence ve Razgrat önemli kültür merkezi haline geldiler, bilim, kültür ve sanatın alt yapıları, açılan mekteplerde, medreselerde ve tekke-lerde şekillendi. Bu şehirlerde yüzlerce şair, yazar yetişti. Türk asıllıların dışında Mevlevi hanelerde yetişen şairler de eserlerini, divanlarını Osmanlı Türkçesiyle yazdılar.

1912 yılı itibarıyla Makedonya, Batı Trakya ve Bulgaristan'ın bazı bölgelerinden çekilmek zorunda kalınca Türklerin Balkanlardaki hâkimiyeti sona erdi. Osmanlıların Balkanlardan çekilmesiyle eski Osmanlı toprakları üzerinde kurulan: Yunanistan, Romanya, Sırbistan (İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sırbistan toprakları üzerinde kurulan Yugoslavya) Bulgaristan ve Arnavutluk sınırları içinde azınlık olarak 3-4 milyon Müslüman Türk kaldı. Onlar bugün de örf ve adetlerini koruyarak sözlü ve yazılı edebiyatlarını ana dillerinde yazarak Balkanlarda Türkçemizin zenginleşip gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Bulgaristan Türk Edebiyatı

1877-1878 yılları arasında cereyan eden Osmanlı İmparatorluğu ile Çarlık Rusya arasında yapılan 93 savaşıdan sonra 3 Mart 1878 tarihinde Berlin antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu topraklarından koparılan topraklar üzerine Bulgaristan adı altında yeni Balkan devleti yaratıldı. Yeni devletin sınırları içinde kalarak hayatlarını sürdüren Türklerle, Bulgaristan Türkleri dendi. 130 yıldan beri o topraklarda yaşamaktadırlar. Bu gün nüfusu sekiz milyon olan Bulgaristan'da yaklaşık iki milyonu aşan Türkler, Balkanlarda en kalabalık Türk topluluğunu oluşturmaktadırlar. Bulgaristan Türkleri bu gün halk yaratıcılığını ve güçlü bir yazılı edebiyatı devam ettirmektedirler. 1878 yılından günümüze kadar 180 dolayında gazete ve dergi yayınlandı, bunlardan 110 kadarında Arap harfleri ile Osmanlıca kullanıldı, 70 dolayında gazete ve dergide modern Türkiye Türkçesini kullandı. Türkiye Cumhuriyeti'nde 1928 yılında gerçekleştirilen Harf İnkılabı'ndan sonra Türk aydınları derhal yeni harfleri öğrenip kullanmaya başladılar. Haskovalı öğretmen Ahmet Şevki 1928 yılında yeni harflerle ilk "Alfabe" kitabını yayımladı, lâkin dönemin milli eğitim bakanlığı kitabın okullarda okutulmasını engelledi. Bu durum 1940 yılına kadar devam etti

Bulgaristan Türklerinin edebiyatı Balkanlarda Türkçe yaratılan edebiyatın en büyük dalıdır. Bulgaristan Türklerinin edebiyatının gelişmesi, Bulgar devletinin Türklerle yönelik izlediği politikaya bağlıdır. Tarihi süreç içinde Bulgaristan Türklerinin edebiyatını üç büyük döneme ayırıyoruz.

Birinci dönem 1878-1944 (Bulgar Krallığı Dönemi)

İkinci dönem 1944-1989 (Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Dönemi)

Üçüncü Dönem 1989'dan günümüze kadar (Bulgaristan Cumhuriyeti)

Birinci dönem 3 Mart 1878 yılından 9 Eylül 1944 yılına kadar olan zaman dilimini içine alır. Balkan savaşları, göçler birinci ve ikinci dünya savaşlarının ekonomik yıkıntıları edebiyatın gelişmesinde önemli mevzular gündeme getirirken gerçekleştirilen askeri darbeler de basın ve edebiyatın zayıflamasına zemin hazırladı. Bu dönemde şiir, makale ve denemeler arasında şiir ön planda yer aldı. Dönemin önde gelen yazarları ve şairleri şunlardır: Abdullah Meçik, Mehmet B. Perim, Mustafa Alyanak, Muharrem Yumuk, Mehmet Fikri, Mustafa Oğuz, Osman Sungur-Keskioğlu.

İkinci dönem: 9 Eylül 1944 yılından 11 Kasım 1989 arası yılları ihtiva eder. Bulgaristan'da sosyalist yönetimin hâkim olduğu dönem. Bulgaristan Türkleri edebiyatının hem en verimli olduğu hem de en büyük darbeleri aldığı dönemdir. Dönemin ilk 25 yılında devlet Türkçe öğretime izin verir, edebiyatın bütün türlerinde önemli gelişmeler olur. 1969 yılında ise devleti yöneten Politbüro'ya Bulgar milliyetçilerinin hâkim olması üzerine burada alınan gizli bir kararla Türkçe neşredilen gazeteler, dergiler kapatılır, kitap neşri durdurulur ve eğitimdeki Türkçe ders saatleri gittikçe azaltılır. 1985 yılın ilk aylarında "Bulgarlaştırma" siyaseti iyice güçlenir, Türk asıllı Bulgaristan vatandaşlarının adları zorla değiştirilir ve Türk asıllı yazarlar, şairler Bulgarca yazmaya zorlanır, karşı çıkanlar şiddetle cezalandırılır; öldürülür, sürgüne gönderilir veya yurt dışına kovulur. Yine de edebiyat bütün yasaklara rağmen gelişmesine devam eder.

Kısaca dönemlere göre belli başlı edebî şahsiyetleri şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1944-1960 yılları arasında: Mehmet Müzekka Con, Aliosman Ayrantok, Hüseyin Oğuz, Rasim Bilazeroğlu, Ahmet Şerif, Sabahattin Bayram, Hasan Karahüseyin, Niyazi Hüseyin, Mefküre Molla, Lütfi Demir, Recep Küpçü, Latif Ali, Mülazım Çavuş, Mehmet Çavuş, Mehmet Davut, Nazmi Nuri, Ali Pir, Ali Bayram
- 1960-1970 yıllar arasında: Osman Aziz, Şaban Mahmudoğlu Kalkan, Mustafa Mutkov, Sabri İbrahim, Durhan Hasan, Faik İsmail, Şahin Mustafa, Fevzi Kadir, Naci Ferhat, Aliş Sait, Süleyman Yusuf, İsmail Çavuş, İzzet Naim, Halim Salim, Ahmet Emin.
- 1970 -1989 yılları arasında yeni bir şiir dalgası edebiyat sahnesinde yerini alır lakin, artık dergiler ve yayınevleri kapatılmıştır. Bu olumsuz şartlara rağmen yer altı nehirler gibi edebiyat da resmî alanın dışında gelişimini sürdürür. Bu dönemde yetişen şairleri şöyle sıralayabiliriz: Mehmet Sansar, Necmiye Mehmet, Ali Boncuk, Mehmet Ali Oruç, İsa Cebeci, Arzu Tahir, Hüseyin Rasim, Havva Pehlivan, N. İbrahim, Firdavs Mehmedali, İdriz Ömer, Galip Mehmet, İbrahim Kamberoğlu, Ahmet Ali, Zait İsmail, Süleyman Mustafa, Mümin Yusuf, Leman İlyas, Zeliha Seyit ve İsmet Bayram.

Bulgaristan'da 19. yüzyıldan önceki Türk edebiyatının durumu nedir? Araştırınız.

Bulgaristan Türkleri edebiyatında, şiir her zaman ön planda gelmiştir. 1960 yıllarından sonra öykü, roman, piyes, eleştiri ve diğer türlerde eserler verenleri aşağıdaki gibi sınıflayabiliriz:

Öykü yazarları: Selim Bilal, Kemal Pınarcı, Süleyman Gavaz, Muharrem Tahsin, Ahmet Timiş, Kazım Memiş, Yusuf Ahmet, Ali Kadir, Hüsmen İsmail, Mehmet Beytullah, Halim H. Halim, Ömer Osman, Sabri M. Con, İslam Beytullah, Kadir Osman, Mehmet Ahmet, Mustafa Bayramali, Mehmet Kocamusafa, Mümin Hatip, Ahmet Aпти, İbrahim Mustafa, Fahri Tahir, Mehmet Halil, Hakkı İsmail, Kaşif Kasap ve Lamia Varnalı.

Roman Yazarları: Sabri Tata, Halit Aliosman, İshak Raşit.

Piyas yazarları: Yusuf Kerim, İsmail Bekir, Ali Derviş, Hüseyin Merdan ve Beyhan Nalbant

Eleştiri, dil ve edebiyat araştırmalarında: Rıza Mollov, İbrahim Tatarlı, Mefküre Mollova, Şükrü Tahir, İshak Raşit, Hayriye Memova, İbrahim Beyrulla, Emil Boev ve Hüseyin Mahmut

Çocuk edebiyatında: Nevzat Mehmet, Celil Yunus, Nadiye Ahmet, İsmail Yakup

Mizahta: Mehmet Bekir, İsmail İbişoğlu, Turhan Rasi, İsmet Osman, Mustafa Keloğlan, Ali Durmuş, Sait Kerim, Ali Riza, Latif Karagöz, Tahsin Kara, Raif Taib, Osman Muharrem, Nevzat Halit ilk akla gelen isimlerdir.

Üçüncü dönem: 11 Kasım 1989 yılından - Günümüze kadar

11 Kasım 1989 yılında Bulgaristan'da demokratik bir darbe gerçekleştirildi, totaliter rejimin diktatörü Todor Jivkov idareden uzaklaştırıldı, yerine daha demokratik bir yönetim getirildi. Türkçe yasak kapsamından çıkarıldı. Türkçe gazeteler, dergiler ve yayın evleri derhal sancılı da olsa yayın hayatına geçtiler. 1969-1989 yılları arasında karanlık bir dönem yaşayan Bulgaristan Türk edebiyatının önünde yeni ufuklar açıldı. 1992 yılında Kuzey Bulgaristan'ın Razgrat şehrinde Servet Tatar'ın başkanlığında *Deliorman Türk Yazarlar Birliği*, Güney Bulgaristan'ın Kırçali şehrinde Aliş Sait' in başkanlığında *Arda* adlı Türk yazarlar birliği kuruldu. 1993 yılında da Şumen şehrinde Türkolog Resmi Şerif başkanlığında "*Türk Dilini Koruma Derneği*" kuruldu. Bunlara paralel "*Işık*", "*Hak ve Özgürlük*", "*Zaman*", "*Güven*", "*Sabah*", "*Kırçali Haber*" ve "*Ses*" adlı gazeteler, "*Ümit*", "*Kaynak*", "*Kalem*", "*Müslümanlar*", "*Deliorman*", "*Hoşgörü*", "*Gönül*", "*Balon*" adlı dergiler, "*Filiz*" "*Cır-Cır*" "*Hilal*" adlı çocuk dergileri yayım hayatında yerlerini aldılar.

Yıllarca kan kaybeden Bulgaristan Türkleri edebiyatı yeni bir kalkınma dönemine girdi, bu dönemde aktif yazan yaratıcılardan ilk akla gelen yazar ve şairler şunlardır: Mustafa Çete, Ali Tiryaki, Hüseyin Köse, Haşim Akif, Naim Bakoğlu, Nevzat Yakup, Nurten Remzi, Fehim Hüseyin, Durhan Mahmut, Saffet Mustafa, Mukaddes Akman, Nefise Habip, Fatma Hüseyin, Haşim Semerci, Habil Kurt, Hasan Üzeyir, Resmîye Mümün, Kamil Topçu ve Osman Solak

Bulgaristan Türk edebiyatı, günümüzde demokratik şartlar içinde, totaliter rejimde aldığı yaraları sararak geliyor, sanatçılar ana dilleri olan Türkçe ye sahip çıkarak büyük bir azimle çalışmalarını sürdürmekte.

Örnek: Niyazi Hüseyin'den Bir Şiir

UÇUN MARTILAR

Kanat açmışsınız serinliklerde
Uçun, şu enginler sizin martılar
Dolaşıp, dolaşıp mavi göklerde
Köpüklü sulara inin martılar
Dolaşıp, dolaşıp mavi göklerde.

Sırlı ışıklar gibi, dalın denize
Kuduz dalgalarla yarışınız var
Sular ninnicikler söylesin size
Ben destan yazayım buna martılar
Sular ninnicikler söylesin size.

Martılar siz niçin göç etmezsiniz?
Bazı kuşlar gibi sıcak illere
Bizim denizi bırakıp gitmezsiniz
Sizi buralı eden bu sevgi ne?
Bizim denizi bırakıp gitmezsiniz.

Siz kadar ben de severim denizi
Şafak gözünü ilk buradan açar
Bakışlarım gökte kucaklar sizi
Hayalim sanmayın sizlerden kaçır
Bakışlarım gökte kucaklar sizi.

Deniz bana yar oldu dostlarım siz
Siz gibi ben de aşığım bu yere
Hiç bırakılır mı bu şirin deniz
Göç edilir mi yabancı illere?
Hiç bırakılır mı bu şirin deniz?

Bu yerin değeri söyle ne etmez?
Uçun, uçun suya dalın martılar
Sevda bu yerleri bırakıp gitmez
Bizimle baş başa kalın martılar
Sevda ecdat yurdunu bırakıp gitmez.

1964, Burgaz

(*Köy Yankıları*, Şiirler, Narodna Prosveta, Yayınevi, Sofya, 1964)

Makedonya ve Kosova Türk Edebiyatı (Eski Yugoslavya)

a) Makedonya Türk Edebiyatı: Makedonya topraklarında Kuman, Kıpçak ve Avar boy-larının bıraktıkları izleri köy ve dağ adlarında görebiliyoruz: Kumanova ve Şar dağı gibi. Türkçenin köklü olarak bu topraklarda kalıp yaşaması Osmanlı Türklerinin 14 yy. Bal-kanları fethi ile gerçekleşmiştir. Balkan savaşından sonra Osmanlı topraklarından ayrılan Makedonya önce Sırbistan Krallığı ve daha sonra da Yugoslavya sınırları içinde varlığını sürdürdü. Üsküp, Kalkandelen, Gostivar, Kocacık, Ohri, Manastır ve Resna'ya yerleşen Türkler göçlere rağmen bu gün de orada varlıklarını sürdürmektedirler ve o şehirler hâlâ önemli Türk kültür merkezleri olarak yaşamaktadır.

Makedonya 8 Eylül 1991 yılında bağımsızlığa kavuştu. Nüfuzu 2 milyon olan küçük bir Balkan ülkesidir. Türklerin sayısı 120 bin dolayında. Türkler, kurdukları Türk Demokratik Parti ile ülkenin siyasi hayatına aktif bir şekilde iştirak etmektedirler. Makedon ve Arnavutlardan sonra üçüncü kalabalık etnik grup olarak varlıklarını sürdürmektedirler. İkinci Dünya savaşından sonra Yugoslavya devletinin sınırları içinde yer alan Makedonya'da Türkçe ilkökul ve ortaokullarda resmen okutulmaya başlandı. "*Birlik*" (1944-2000) adlı haftada bir defa yayımlanan çok sayfalı gazete yayın hayatına girdi. Onu "*Sesler*" (1966-2000) adlı edebiyat ve fikir dergisi izledi. Daha sonra "*Sevinç*" (1950-2000) ve "*Tomurcuk*"

(1957-2000) dergileri de yayın hayatında yerlerini aldılar. “*Yeni Yol*”, kültür ve sanat derneği kuruldu. Türkçe radyo yayınları başladı, Üsküp Türk tiyatrosu faaliyete geçti. Üniversitede Türkçe bölümünün açılması eğitimde yeni bir dönemi başladığını müjdeledi. Dergi ve gazetelerinin etrafında kısa zamanda yerli Türk şair ve yazarlarının yetişmesi sağlandı. 1950 yılında “*Makedonya Genç Türk Yazarların Eserleri*”, adlı ilk antoloji yayınlandı. Köklü Türkçe basın geleneği olan Makedonya’da kısa zamanda çok sayıda yerli şair ve yazarların şiir, öykü ve derlemeleri yayınlandı. Onların arasında en başarılı olarak şu isimleri saymak doğru olur: Hüseyin Süleyman, Şükrü Ramo, Abdülfettah Rauf, Mahmut Kıratlı, Lütfi Seyfullah, Mustafa Karasan, Necati Zekerya, Fahri Kaya, Nusret Dişo, İlhami Emin, Enver Tuzcu, Recep Murat Bugariç, Sabit Yusuf, Fahri Ali, Esat Bayram, Selma Ahmet, Avni Engüllü, Suat Engüllü.

1993 yılında Yugoslavya’nın dağılmasından sonra Makedonya bağımsızlığını kazandı. Yeni rejim Makedonya Türklerine özgürlüğün dışında yeni ekonomik sıkıntılar ve yeni kültür edinimleri getirdi. İlk ve ortaokullarda Türkçe eğitimin kalitesi yükseldi, basın ve yayın hayatı daha özgür oldu. Günümüzde haftalık, “*Yeni Balkan*” gazetesi, aylık “*Vardar*”, “*Köprü*” dergileri Üsküp’te, “*Hikmet*” adlı ilmi araştırma dergisi de Gostivar’da yayın hayatını sürdürmektedir. Üsküp’te iki Türkçe yayınevi yerli şair ve yazarların şiirlerini öykülerini ve yıllık edebi derlemelerini yayımlamaktadır. Yeni neslin önde gelen şair ve yazarları; Bekir Adi, Melahat Engüllü, Leyla Şerif, İrfan Bellür, Esra Süleyman, Hakan Şerif, Hüsref Emin, Rıfat Emin, Biba İsmail, Zeynep Hüseyin, Enver İlyas vb. eserlerini Türkçe yazmaya devam etmektedirler,

Makedonya Türk şiirinden bir örnek:

Fahri ALİ

YÜREĞİM GENİŞTİR

alıştık derdin her çeşidine
göçe, çekiye, yalnızlığa
var olan yaşam zevkiyle
katıldık ağırları yenmeye
zaman seninle bir olur
zaman seninle kör olur
alıştık derdin her çeşidine.
senden ayrı alıştık bu yaşamın zevkine
gönlümüz kırık ama yaşamak tadı başka
toprağın içinde yatanım yatanlarım
zaman akımı içinde unutulmaz
sinsice bir tarihi yok etmeye kalkışana kızarım
o tarih benim tarihim, o eser benim tarihimden kalma
senden ayrı alıştık bu yaşamın zevkine
yüreğimiz geniştir açıktır kapıları herkese
tarihimiz zengindir küçülmez eserimiz
bir minareden gelen ezan ile
yüzümüz ak ufuklar engin
kapılmayız iğrençliklere zaman gerçeğinde
sevdalanmayı biliriz sevdalanmışız
yüreğimiz geniştir açıktır kapıları herkese.

1997, Üsküp

(Fahri ALİ, *Çile Gözü* (Şiirler), Birlik Yayınları, Üsküp, 1997)

b) Kosova Türk Edebiyatı: Osmanlıların Balkanlara ilk adımlarını attığından beri Kosova Türk kültürünün ve edebiyatının önemli merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Kosova, Balkan Savaşı'ndan sonra Osmanlı topraklarından koparıldı, Sırbistan'a verildi. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya'da özerk bir bölge olarak kaldı. Büyük göçlere rağmen o topraklarda kalan Türkler "Evladı Fatihan" çocuklarıdır. Onlar, yüz yıllardan beri milli örf ve âdetlerini koruyarak sözlü ve yazılı edebiyatlarını yaratarak, dinamik bir toplum olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Türklerin yoğun olarak yaşadığı şehirler ve köyler şunlardır: Priştine, Prizren, Mamuşa, Gilan, İpek, Mitrovitsa.

Kosova bölgesinde, 1951 yılında Yugoslavya parlamentosunun aldığı özel bir karar ile ilk ve ortaokullarda Türkçe okutulması kararlaştırıldı. Priştine'de "Gerçek", Prizrende "Doğru Yol" dernekleri kuruldu. Türkçe radyo ve televizyon yayınları başladı. Türk tiyatrosu faaliyete geçti ve Priştine Üniversitesi'nde Türkçe Bölümü açıldı. 1970-1990 yılları arasında yayınlanan haftalık "Tan", gazetesi "Çığ", "Esin", "Kuş", "Çevren", adlı dergilerin yayın hayatına girmesi Türk kültürünün ve edebiyatının gelişmesinde yeni bir sayfa açtı.

Eski Yugoslavya devletinin dağılmasından sonra Kosova özgürlüğüne kavuştu. Hâlen, Kosova Cumhuriyeti'nin nüfusu 2 milyonu aşmaktadır. Türkler, Arnavutlardan sonra ikinci büyük etnik topluluktur. Bu gün Kosova'da 100 bin dolayında Türk yaşamaktadır. Kosova Türkleri, Kosova Demokratik Türk Partisi'ni kurdular. Son parlamento seçiminde, Kosova parlamentosuna üç milletvekili göndererek kendi varlıklarını siyasi platformlarda da dile getirmeye başladılar. Prizren ve Mamuşa Kosova Türklerinin edebiyat ve sanat merkezi olma özelliğini bu gün de korumaktadır. Şu ayrıntıyı da ilave etmekte yarar var: 2006 yılında bağımsızlığını kazanan Kosova'da, Mamuşa halkı belediye başkanı Arif Bütüç'ün önderliğinde ısrarlı bir mücadeleden sonra Kosova parlamentosun özel kararı ile Mamuşa belediyesinin resmi dilinin Türkçe olmasını sağladılar. Mamuşa belediyesi bu gün Kosova'da ve Avrupa ülkelerinde resmi dili Türkçe olan tek belediyedir.

Kosova'nın bağımsızlığına kavuşmasından sonra Türkler daha özgür basın, yayın imkânlarına kavuştular. Hâlen Türkçe gazeteler, dergiler neşredilerek ve radyo yayınları yapılmaktadır. "Yeni Dönem", "Bay", "Derya", "Sofra", "Medeniyet", "Türkçe'm", adlı dergi ve gazeteler yayımlarını sürdürmektedirler. Kosova'daki şairler bu gün Hacı Ömer Lütfi ve Aşık Ferik'in şiiir geleneğini devam ettirmektedir. Günümüzde 60-70 dolayında şair, yazar, gazeteci aktif olarak Türkçe eserler vermektedir. Onlardan en önemli olan şu isimleri sayabiliriz: Süreyya Yusuf, Zeynel Beksaç, Nimetullah Hafız, Hasan Mercan, Naim Şaban, Altay Suroy, İskender Muzbeg, Sadık Tanyol, Hüseyin Aslan, Agim Yeşeren, Mehmet Bütüç, Fahri Mermer, Reşit Handan, Etem Baymak, Raif Kırkul, Cemali Tunalgil, Arif Bozacı, Arif Bütüç, Özcan Micalar, Osman Baymak, Enver Baki, Vahit Ergin, Ahmet İğciler, Suphi Mazrek, Bayram İbrahim, Burhan Sait, Raif Vırmiça, Aluş Nuş, Fikri Şişko, R.Sulçevsi, Birsen Şufto, Taner Güçlütürk, Leyla Leskovçalı, Esin Muzbeg ve Rezzan Zborça v.b.

Kosova Türk şiirinden bir örnek:
Zeynel BEKSAÇ

RUMELİ'DE BAĞBOZUMU

<i>Suat Engüllü' ye</i>	Yokuşlara vurduk
Düştük yollara	Düze çıktık
Asfalt yerine yüreğimizi döşeyerek	Aşımız direnç
Göç bizim, hasret bizim	Gurbet yazgımız
Bir söğüt dalı gibi soyulan	Dilimiz namusumuzdu
Ömür bizimdi	Rumeli'de bağbozumu şimdi
	Kırlangıçlar telaşlı
	Eski nallar yol gözlüyor
Dert dinledik	Yüreklere kavalın içli sesi
Dost lokması yedik	Fırtına koptu kopacak.
Yörük köylerinde	
Bahara duramayan istemler	Prizren, Ocak 1991
Kalemin sivri ucunda yas tuttu.	

Romanya Türk Edebiyatı

Romanya Balkanların en büyük ve en kalabalık ülkesidir. Nüfusu 22 milyondur. Romenler, Macarlar ve Türkler yüz yıllardan beri beraber yaşamaktadırlar. Günümüzde Türkler Romanya'da üçüncü kalabalık etnik gruptur. Daha fazla Bükreş, Köstence, Mecidiye, Galat şehirlerinde ve Kuzey Dobruca köylerinde toplu olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Çoğunluğu Osmanlı bakiyesi olan Anadolu Türkleridir, onlara 1783 yılında Kırım'ın Rusya'ya bağlanmasından sonra Kırım'dan kaçan ve göç eden Tatar Türkleri de eklendi. Bu gün sayıları 130 bin dolayındadır. XX. yy. sonunda sosyalist rejimin çökmesiyle Çauşesku baskısından kurtulan Romanya Türkleri, Romanya Demokratik Partisi'ni kurdular. Günümüzde Romanya parlamentosuna üç milletvekili göndererek ülkenin siyasi ve iktisadi hayatına aktif iştirak etmektedirler. Kendi örf ve âdetlerini koruyarak milli kültürlerini geliştirmektedirler.

Diğer Balkan ülkelerinden farklı olarak Romanya'da Batı Oğuz Türkleri ve Tatar Türkleri iki grup olarak varlıklarını sürdürmektedir. Yazılı edebiyatları 19. yy. sonlarında başladı. Bu gün Romanya'daki Türk kökenli şairler ve yazarlar, Oğuz Türkçesi ve Kuzey Tatar Türkçesi ile iki yazı dili kullanarak eserler vermektedir. Belli başlı şair ve yazarları şunlardır: Mehmet Niyazi, İsa Halim Yusuf, Nevzat Yusuf, Yaşar Memedemin, Altay Kerim, İsmail Ziyaeddin, İsmail Davut, Gülten Abdullah, Enver Mahmut, Emel Emin, Güner Akmolla, Neriman İbrahim, Necibe Şükür, İon Arion, Cevat Reşit, Acıemin Baubek, Fatma Sadık, Ahmet Hacı Cemal, Mustafa Ali Mehmet, İnci Emin ve İrfan Mehmet. Türk şairleri arasında Romence de şiirler yazan Fatma Sadık Romen şiirine Şark imgeleri taşıyan ilk şair olarak Romen edebiyatında da önemli yer tutmaktadır.

"Renkler" adlı edebiyat ve fikir dergisi Bükreş'te Romen Yazarlar Birliği ve Azınlıklar Komitesi tarafından yılda iki defa Türkçe olarak yayınlanmaktadır. Bunun dışında Köstence'de "Karadeniz" adlı aylık çok sayfalı gazete üç dilde: Tatarca-Türkçe-Romence olarak, "Hak Ses", gazetesi Türkçe-Romence, "Tuna Mektupları" ve "Gençlik" dergileri ise Türkçe-Romence olarak yayımlanmaktadır.

Bükreş'te Romanya Azınlıklar Komitesi'nin "Kriterion" adlı yayınevi diğer azınlıkların şair ve yazarları ile beraber, Türk kökenli şair ve yazarların eserlerini de devlet desteği ile periyodik olarak yayımlamaktadır. Bu güne kadar elliye yakın eser yayımladı ve yeni eserler de yayımlanmaya devam etmektedir.

Örnek Şiirler:**Fatma SADIK****GÜZELMİŞ TÜRKÇE ŞİİR YAZMAK**

Güzelmış Türkçe şiir yazmak
Bulutlara çivi çakmak geceleri
Dudaklarım söylemez
kalbim silahsız oyuncak.

Asılı duvarlar konuşurlar
Yeniden şiir yazmak için
Parlayan güneşi isterim
Isıtabilen tos toparlak
Yüz yıllık yaprakları...
Sabahları bir fincan kahve ikramı
Sizin olsun diyelim.
Güzelmış Türkçe şiir yazmak.

Çivi çakmak geceleri
Çaresiz hastalıklara
Tatlı yorgunluklara
Yeniden doğmak için
Güzelmış Türkçe şiir yazmak.
1998, Bükreş

İsmail ZİYAEDDİN**İLKİYAZ**

İlkyaz keldi, karlar ırıy!
Awa, cer, kök külümsiriy
Suwga toldı gene dere,
Künge karap şöl yeşere!
Suwuk celler esmiy endi,
Alay barlık neşeleni
Küzde ketken kuşlar kayta
Taw kuwanştan türkü ayta!
Şölde kozılar otlaylar,
Toygan son zıplap oynaylar.
Ballar desen, hepsi tışta,
Az can sığılmadı kıştı.
Köyde uzuw-şuw balaban,
Üy aldma şıktı saban,
Köyliler üy aldında
Turmay ket-kele anda-mında.
Bir yakta traktör maylana
Bir yakta tuhum şayiana
Küle işçi köylün yüzi
Hem ışlıy hem cırlay özi.
1980, Köstence

Yunanistan–Batı Trakya Türk Edebiyatı

Bugünkü Yunanistan topraklarına 6. yy.dan sonra Kumanlar, Bulgarlar, Kıpçaklar, Uzlar, Gagavuzlar dalga, dalga gelip yerleştiler. Devletler kurdular kendi aralarında ve komşuları olan Doğu Roma İmparatorluğu ve Slavlarla savaşarak bir kısmı yok oldu, ayakta kalan boylar da dağlara çekilerek varlıklarını sürdürdüler. 1356-1361 yıllarında, Osmanlılar Doğu ve Batı Trakya topraklarını fethetti. Trakya'ya yüz binlerce Anadolu türkü yerleşti. Kısa zamanda Selanik, Gümölcine, Dedeoğaç, İskeçe, Trakya'da Türk kültürünün önemli merkezleri hâline geldiler. Bilhassa Selanik'te doğan "Genç Kalemler" hareketi ve 20. yy. başlarında yayın hayatına giren "Çocuk Bahçesi" adlı dergi Türk edebiyatının gelişmesinde önemli bir dönüm noktası oldu.

Günümüzde Yunanistan küçük bir Balkan ülkesidir, nüfusu 10 milyon dolayındadır. Bu ülkede Yunanlılardan başka Makedonlar, Arnavutlar, Batı Trakya Türkleri, 12 Ada Türkleri, Gagavuzlar ve Ortodoks Karamanlı Türkler yaşamaktadır. 1923 Lozan antlaşması ile Yunanistan'ın Batı Trakya bölgesindeki Türkler, azınlık statüsüyle orda kaldılar. Hâlen o topraklarda 150 bin dolayında Batı Trakya Türkü azınlık olarak yaşamlarını sürdürmektedirler. Diğer Türklerden farklı olarak Batı Trakya Türkleri halk edebiyatlarını yaşattıkları gibi yazılı olarak ta edebiyatlarını geliştirmektedirler.

Günümüzde ilk ve orta dereceli okullarda dersler Türkçe okutulmaktadır. Bir lise bir de yüksek pedagoji okulu Batı Trakya'da Türk aydınlarının yetişmesini sağlamaktadır. Onların dışında kültür dernekleri, tiyatro grupları, yerel radyo ve televizyon kuruluşları da Batı Trakya Türklerinin kültürüne hizmet vermektedir.

Lozan Antlaşması'ndan sonra Batı Trakya'da yazılı basın yeni ve sansürlü bir döneme girdi. 1923 yılında yapılan ilk genel seçimde ilk Türkçe *Zaman* adlı gazete İskeçe'de 3-4 sayı yayınlandı. Devamla *İmdat*, *Cumhuriyet*, *Yeni Ziya*, *Trakya Postası*, *Balkan Yeni Yol Adalet*, *Yarın* ve diğer gazeteler ülkenin siyasi ve ekonomik durumuna göre küçük tirajda da olsa uzun yıllar Batı Trakya'da Türkçe basın-yayın hayatını canlı tuttular.

Halen Batı Trakya'da "İleri", "Balkan Postası", "Birlik", "Öğretmenin Sesi", "Gerçek", "Şafak", "Yuvamız", "Rodop Rüzgarı", "Atılım", "Adalet", "Yeni Dönem", "Mihenk", "Genç Kalemler", "Çocuk Dünyası", gibi gazete ve dergiler yayınlanmaktadır. Son yıllarda Türkçe şiir, öykü, deneme, tarih ve çocuk kitaplarının sayılarının arttığını görüyoruz.

Batı Trakya Türk edebiyatının önde gelen şair ve yazarları da şunlardır: Mehmet Hilmi, Mehmet Arif, Alirıza Saraçoğlu, Hüseyin Mahmutoğlu, Rahmi Ali, Mehmet Çolak, Mücahit Mümin, Naim Kazım, Salih Halil, Reşit Salim, Şükran Raif, Hüseyin Mazlum, Alirıza Saraçoğlu, Mehmet Hilmi, Gülten Mustafa, Abdurrahim Dede, Ercan Caneri, Mehmet Dükancı, Hasan Ahmet, Füsün Suka, Sema Tahsinoğlu, Hülya Emin, İbrahim Baltalı, Mustafa Çolak vb.

Örnek Şiir:

HASAN AHMET

ÇAĞRI

İddia etmiyoruz!

Ülkemiz Yunanistan'ı daha çok seviyoruz Kostalar'dan, iddia ediyoruz!

Vatan aşkında, geride de değiliz onlardan.

Şehit vererek, beraber dönmedik mi savaşlardan,

İtalyanlara karşı topraklarımızı savunmaktan?

Anamızdan emdiğimiz süt geldi fitil, fitil burnumuzdan

Dersler çıkartmadınız mı 29 Ocaklardan?

Yirmi birinci gün kalktık ölüm orucundan.

Bıktık usandık ayrımlardan, kayırımlardan.

Buna rağmen,

Hiçbir güç vazgeçtirmeyiz bizi haklı davamızdan.

Söyler misiniz lütfen?

Ne istersiniz; size kul köle olan insanlardan?

Yetti gayri!

Bizi mahrum etmeyiniz haklarımızdan.

Haydi!

Vazgeçin kör inadinızdan.

Kurtulun artık alınlarınızdaki kara damgalardan,

Bir de

Size hesap soranlardan.

Gelin!

Aşk, barış, mutluluk şarkıları söyleyelim hep bir ağızdan.

2008, Gümülcine

(Hasan Ahmet, Ömür Boyu Muhalefet, (Şiirler), Gümülcine, 2008)

Balkanlar'daki Türk edebiyatında kullanılan dille Anadolu'da kullanılan dil arasında ne gibi bir ilgi vardır? Bunların Osmanlıca ile ilişkisi nedir? Araştırınız.

SIRA SİZDE

2

Moldova-Gagavuz Yeri Gagavuz Edebiyatı

Gagavuzlar Ortodoks Türklerdir. 700 yıldan beri Balkanlarda örf ve adetlerini koruyarak varlıklarını sürdürmektedirler. Dünyada 300 bin dolayında Gagavuz Türkü var, Karpat dağlarının Kuzey eteklerinde, Rusya'da, Ukrayna'da Kazakistan'da Bulgaristan'da Yunanistan'da ve Romanya'da etnik grup olarak varlıklarını sürdürmektedirler. Gagavuz Türklerini yaşadıkları ülkelerde Katolikler ve Ortodokslar asırlardan beri asimile etmek istedikleri hâlde başarılı olamadılar.

Gagavuzların sözlü edebiyatları çok eski ve şaman efsanelerine dayanmaktadır. Halk edebiyatında Nasreddin Hoca, Aşık Garip, Köroğlu ve Türk halklarının efsane kahramanları önemli yer tutmaktadır. Asırlar boyunca Gagavuz kökenli şair ve yazarlar ana dillerin-

de eserleri yazıp yayınlamakta inanılmaz engellere maruz kadılar. Yaşadıkları ülkelerin alfabelerini kullanmak zorunda kaldılar. Gagavuz tarihinde ilk olarak 1907 Romanyalı aydın din adamı, tarihçi ve dilci Mihail Çakır, Romen harfleri ile Bükreş'te tek sayfalık dinî bir gazete ve dua kitapları yayınlamaya muvaffak oldu. Devamında ilk Gagavuzca-Romence sözlüğü yayınladı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyetler Birliği Romanya'dan aldığı topraklar üzerinde Moldova adlı bir cumhuriyet inşa etti. Gagavuz halkının yoğun olarak yaşadığı Bucak, Komrat, Çadır Lunga Volkaneş şehirleri ve birçok köy yeni cumhuriyetin sınırları içinde kaldı. Bu gün Moldova Cumhuriyeti'nde yaşayan 200 bin Gagavuz, Gagavuz Yeri adlı özerk bir statüde devletlerini kurmuş bulunmaktadır. Başkentleri Komrat, parlamentoları var, Resmi dilleri Batı Türkçesinin Gagavuz lehçesidir. Yazılı edebiyat 1957 yılında Sovyetler Birliği Yüksek Prezydumu'nun kararı ile Bilimler Akademisi'nin Gagavuzlar için yarattığı Alfabe ile başladı. 14 Ağustos 1988 yılında Kişinev'de Romence yayımlanan "Savetskaya Moldaviya" gazetesini, 15 günde bir, yeni alfabeyle "Ana Sözü" adlı gazeteyi Gagavuz Türkçesiyle yayınlamaya başladı. 1988 yılında Stepan Kuruoğlu "İlkyaz Türküsü", adlı antolojiyi yayınladı. Bu gün Komrat'ta açılan devlet üniversitesinin Türko-loji Bölümü Gagavuz Türklerinin kültürünün ve edebiyatını gelişmesinde çok önemli rol oynamaktadır. Dionis Tanasoğlu da "Uzun Kervan" adlı tarihi romanı yazarak Gagavuz Türklerinin tarihini ve var olma savaşlarını halkına ve dünyaya duyurma imkânı buldu.

Hâlen Kişinev'de "Ana Sözü", Komrat'ta büyükler için "Sabaa Yıldızı" ve "Gagavuz", çocuklar için "Güneşçik" ve "Kırlangıç" adlı renkli dergiler yayın hayatını sürdürmektedir. "Çadır Lunga'dan Dalgalar", bunların dışında yerli radyo ve televizyon yayınları her geçen günle yayın saatlerini artırmaktadır. Önde gelen Gagavuz yazar ve şairleri şunlardır: Dimitriy Kara Çoban, Stefan Bulgar, Mina Köse, Gavril Gaydarcı, Stefan Kuruoğlu, Todur Zanet, Petir Yalancı, Nikolay Baboğlu, Diyonis Tanasoğlu, Nikolay Arabacı, Olga Radova, Lüdmila Karanfil, İvan Topal, Georgi Genov, Tudorka Arnaut, Tina Sürme v.b

Örnek Şiir:

Todur ZANET

Gımn: Millî marş

GAGAVUZ MİLLİ GIMNI

Geldi vakıt-ı bayraa kaldır,
Dalgalsın lüzgâr onu
Kavalları keskin çaldır,
Duuer Halkın aydın günü!
İnsana lââzım Vatan,
Halkına kalsın damar,
Kanında dedâ sesi
Uzaktan evâ çeksın.
Bucak'ta dannar açık
Şannı olsun kaardaşlık.

Zaman kanatları döner
Kayıp kara bulutları.
Yaşamaya küvet verer
Ana topraan çöşmeleri.
İnsana lâzım Vatan
Halkına kalsın damar,
Kanında dedâ sesi
Uzaktan evâ çeksın.
Bucak'ta dannar açık –
Şannı olsun kardaşlık.

1990, Komrat.

Örnek hikâye:

SIKI MİRÇU

Stepan BULGAR

Sıki Mirçu hem karısı Çita bulü, geldiynân iştan düzârdilâr yeni ev. Onnarın vardı bir büyük evi, ama Sıki Mirçunun vardı umudu geçmââ komuşusunu Domuzçu Slön batıyı. Mirçu istârdi yapmaa evini yirmi santimerta taa üüsek komuşusunun evindân.

Bu ev düzmesi şindân sora sürtârdi onbeş yıl. Makar ki Sıkıların yoktu uşakları onnar hep yapardılar, kaldırdırdılar yeni avi. Hem osoy savaşırdılar, ani tezdâ vardı nasıl kannan çıksın.

Bundan kaarâ Sıkı Mirçu her Pazar traş olardı da oturardı patta, evin önündâ. O toplardı uşakları maaledân da yollardı onnan toplasınnar yaamurdan sora yollarda enser. O çıkarardı cebindân bir armut, ani yerdân toplama, sıbidardı onu da deydârdi:

Kim kaparsa! Kim kaparsa!

Eer karısı arcarsaydı bir kapeyka zeedâ panayırdâ- Sıkı Mirçu başlardı onu zetlemââ. O kadaradan sındırdıydı onu, ani insan gölgesindân sakınardı. Bir kerâ gelerlâr yazdırmaa kolhozniklerâ rayon gazetasını. Hepsi insannar yazılar, sade Çita bulü yazılmeer.

Neçin yazılmeersın, mari. Çita?

Bana o gazeta-mazeta diil lââzım.

E bekim lââzım olacak pençerelerini kaplama.

1998, Komrat

KARAKALPAK EDEBİYATI

Karakalpaklar

Karakalpaklar, Kıpçak koluna bağlı bir Türk boyudur. Eski Rus yıllıklarında “Karakalpak” anlamına gelen “*Çerniyi Klubuki*”, Arap kaynaklarında “*Karabörklü*” adlarıyla anılırlar (Türk Ansiklopedisi 1974: 291) Karakalpak ismi, bu Türk kavminin ırk özelliği ile ilgili olmayıp, bunların yaşayış ve giyiniş tarzları ile ilgili bir isimdir.

Karakalpakların kökeni hakkında kendileri arasında mevcut rivayetlere göre, bunlar Nogaylara bağlanmakta ve eski vatanları olarak Kazan ile Astrahan Hanlıkları arasındaki Volga sahilleri gösterilmektedir. (İslâm Ansiklopedisi 1995: 285) Ancak Aksak Timur onları Türkistan’a getirip Sırderya boyuna yerleştirmiştir. Karakalpaklar, XVII. yüzyılın başlarında Yesi (Türkistan), Sıgnak ve Savran şehirleri ile aşağı Sırderya (Seyhun nehri) arasında bulunmuşlardır. O zaman bile Karakalpakların bir kısmı Amuderya (Ceyhun) deltasına ulaşmışlar ve tarımla uğraşmışlardır. XVI. yüzyıl başlarında Harezmi ülkesi, Buhara’dan ayrılıp bağımsız hanlık olmuş, başkentinin adıyla *Hive Hanlığı* adını almıştı. (İslâm Ansiklopedisi 1995: 291)

Askerlikten muaf olan Türkistan ve Kazakistan halkının Rus-Alman savaşında cephe hizmetinde görev alması için 1916’da çar, bir ferman vermiştir. Bunun üzerine Türkistan ve Kazakistan’da büyük bir ayaklanma çıkmıştır. (“merdikâr isyanı”) Bu ayaklanma, çok kanlı olarak bastırılmakta iken Rusya’da Ekim devriminin patlak vermesi üzerine (1917) çar ve hükümeti yıkılmış ve binlerce Türkistanlı, imhadan kurtulmuştur. Bu ayaklanmada Karakalpaklar, çok kayıp vermişlerdir. Devrimden sonra Karakalpaklar, Hivelilerle birlikte hareket etmişlerdir. (Türk Ansiklopedisi 1974: 292; TOGAN 1981: 336-345) Türkistan’da Sovyet hükümeti hâkim olduktan ve Büyük Türkistan adı ortadan kaldırıldıktan sonra, Hive yerine Karakalpakistan Cumhuriyeti kurulmuştur. “1924 yılında Kazakistan Cumhuriyetine dâhil özerk bir eyalet olarak kurulmuş olan bu ülke, 1930’da Kazakistan’dan ayrılmış, 1932’de, özerk cumhuriyet hâlinde, Rusya Birleşik Cumhuriyeti’ne dâhil edilmiş ve nihayet 1936’da, aynı teşkilât ile Özbekistan Cumhuriyeti’ne bağlanmıştır” (İslâm Ansiklopedisi 1995: 284). SSCB dağıldıktan sonra da durum değişmemiştir. Karakalpakistan, Özbekistan’a bağlı özerk cumhuriyet konumunu devam ettirmektedir.

Ülke, Aral gölünün güneyinde, Amurderya’nın (Ceyhun nehri) aşağı yatağının sağ sahili ile deltası ve buna bitişik çölleri içine alan bir sahayı kaplamaktadır. Ülkenin kuzey ve batısında Kazakistan, doğusunda Özbekistan, güneyinde Türkmenistan Cumhuriyetleri bulun-

maktadır. Ülkenin yüzölçümü, 165.000 kilometre karedir. Bölgenin nüfusu yaklaşık olarak 1. 300.000'e ulaşmıştır. Karakalpakistan'ın yaklaşık % 33'ü Karakalpak, % 33'ü Özbek, % 27'si Kazak, % 5'i Türkmen, % 1.5'i Rus'tur. (Türkler 2002: C. 19: 38; C. 20: 647). Karakalpakistan dışında (Kazakistan, Türkmenistan vd.) yaşayan Karakalpaklarla birlikte toplam Karakalpak nüfusu 700.000'e yaklaşmaktadır. Başkenti Nökis (Nukus)'tir. Tahtaköpir, Konrat, Çimbay (Şımbay), Moynak, Törtkül, en önemli şehirleridir. Karakalpakların bugünkü hayat tarzı, arazi ve iklimin şartları altında şekillenmektedir. Amuderya vadisinde, sulama kanalları vasıtasıyla tarım yapılmakta, deltanın sulak ve bataklık kısımlarında bilhassa pirinç ekilmektedir. Amuderya ve Aral gölü kıyılarında balıkçılık ayrı bir sanayi şeklindedir; ipekçilik de yaygınlaşmaktadır. El sanatı olarak, kadınların halı ve kilim dokumaları kayda değer. (İslâm Ansiklopedisi 1995: 285) Karakalpak Türkleri, Müslüman'dırlar.

Karakalpaklar eskiden, diğer bütün Müslüman Türklerde olduğu gibi, Arap harflerini kullanıyorlardı. İçinde buldukları hayat şartları ve ekonomik sıkıntılar, Karakalpakların kültür seviyelerine de tesir etmiş ve bunun sonucunda pek az bir kısmı öğrenim görebilmiştir. 1928'de kabul edilmiş olan Latin Alfabeti 1932'de tekrar değişikliğe uğramıştır. (İslâm Ansiklopedisi 1995: 287) 1932'den beri Karakalpaklar, Kiril alfabetini kullanmaya başlamıştır. 1996 yılında kabul edilen Lâtin esaslı Karakalpak alfabesi, yaygınlaşmaya başlamıştır.

Sadece Karakalpak Türkçesi özelliklerini yansıtan bir yazılı edebiyatın teşekkülünden önce Karakalpak Türkleri, -diğer Türkistan Türkleri gibi- ortak yazı dili olan Çağatay, Harezmi yazı dillerinde eserler verdiler. Rusların, her bir Türk boyuna ayrı bir "dil" ve alfabeye tayininden sonra, Karakalpaklar da kendi ağızlarına dayanan bir yazı dili oluşturmaya başladılar.

SIRA SİZDE

3

"Rusların Türk topluluklarına kabul ettirdikleri alfabeleri ve bunlar arasındaki farkların sebeplerini araştırınız."

XIX. Asır Karakalpak Edebiyatı

XIX. asır Karakalpak edebiyatı, Karakalpak edebiyatı tarihinde yeni bir merhaledir.

Bu asırda Özbek edebiyatı **Mukîmî** ve **Furkat**'ın, Kazak edebiyatı **Abay** ve **Altın Sarın**'in, Türkmen edebiyatı **Mahtumkulu** ve **Kemîne**'nin adları ile meşhur olurken, Karakalpak edebiyatına **Künhoja**, **Ejiniyaz (Hacniyaz)**, **Berdak** ve **Öteş** gibi söz ustaları damgasını vurdu.

Bu şairlerin ortaya koyduğu eserlerle XIX. asır Karakalpak edebiyatı, araştırmacılara göre XIV-XVIII. asırlar arası tam bir gelişme gösterememiş olan Karakalpak yazılı edebiyatını geliştirmiştir. Ayrıca bu asırdaki edebiyat, sosyal muhtevasının çok belirgin olması, tema genişliği, tür zenginliği, sanatsal ifade yollarının çokluğu ile de kendisini göstermektedir. Böylece XIX. asır Karakalpak edebiyatı milliliği, psikolojik özelliklerinin genişliği; Karakalpak halkının hayatını bütünüyle tasvir etmesi vb. sebepleriyle Karakalpak edebiyat tarihinde yeni bir dönemin ifadesi olmuştur. Bu yüzden edebiyat araştırmacıları, XIX. asır, Karakalpak yazılı edebiyatının oluşma ve gelişme devri olarak görürler ve bu çerçevede Künhoja, Ejiniyaz ve Berdak'ı, Karakalpak yazılı edebiyatının temellerini atan kişiler olarak değerlendirirler.

XIX. asır Karakalpak şiirinde yazılı edebiyata ait alâmetlerin derinleşmesini gösteren en dikkat çekici gerçek, şiir yazıcıları olarak bilhassa "şair"lerin ortaya çıkışıdır. Daha önceki edebiyat numunelerinde "jırav" (ozan)ların şahsında şiir ve musikinin birleşmiş olduğunu görmekteyiz. Künhoja, Ejiniyaz ve Berdak gibi şairler, kendi zamanlarının ozanları, bahşıları olsalar da, onlar "bahşi" olarak değil, "şair" olarak tanınmışlardır. Belki bundan da önemlisi, yukarıda adı geçen şairlerin şiirlerinin, artık elle yazılması ve bunların elyazmalarının miras olarak saklanmasıdır. Bu, "yazılı" edebiyatın en önemli özelliğidir. (Ahmetov; Mambetov 1996: 3-11)

XIX. Asrın Sonu ve XX. Asrın Başlarındaki Karakalpak Edebiyatı

Devrin Tarihi-Siyasî Özelliklerine Kısa Bir Bakış

XIX. asrın sonu ve XX. asrın başındaki Karakalpak edebiyatının gelişmesi, devrin siyasî-ekonomik durumları ile sıkı bağlantılıdır.

Türkistan coğrafyasında, bu devrin en önemli hadisesi, Türk halklarının Rusya'ya bağlanmasıdır. 1873 yılından itibaren Harezmi bölgesinde yaşayan Türk toplulukları, bu bağlamda Karakalpaklar Rusya'ya dâhil olur ve onların siyasî-ekonomik kaderleri Rusya'nın siyasî-ekonomik kaderi ile birleşir.

Karakalpakların Rusya'ya ilhakı, onların geçmişten gelen sıkıntılarına çare olmaz. Rusya'nın, yine zengin ve güçlü kimseleri halkın başına yönetici seçmesi, kendi idarelerini Hive hanlığına bırakması, Karakalpakları memnun etmez. 1873 yılının Ağustosunda Rusya ile Hive Hanlığı arasında yapılan anlaşma sonucunda Hive Hanlığı, Rusya'ya tamamen bağlanır; dış işlerini, askerî yönetimini Rusya'ya teslim etmek zorunda kalır. Amuderya'nın (Ceyhun nehri) sol yakası Hive Hanının yönetimine bırakılır. Sonuç olarak, Çarlık Rusya'sının karşısında Karakalpak halkı üç yönden, Rusya, Hive Hanlığı ve kendi üst sınıfın baskıları altında sıkıntı çekmeye devam eder.

Karakalpakların Rusya'ya ilhakı, kendi sosyal hayatlarında da önemli değişiklikler meydana getirir. Yeni imalathaneler ve iş yerleri açılır, balıkçılık ve tarım gelişir; ürünler dışarıya (Rusya'ya) satılmaya başlanır. Aral gölüne ve Amuderya'ya vapurlar indirilir, su taşımacılığı gelişmeye başlar

Halkın siyasî hayatında da bir dizi değişiklikler görülür. 25 yaşına gelen herkese yönetici seçme ve seçilme hakkı (kâğıt üzerinde de olsa) tanınır.

Rusya ile sıkı münasebet, Karakalpak kültürünün gelişme ve değişmesine de tesir eder. Rusların ileri gelen kültür adamları ve edebiyatçıları, Karakalpak edebiyatı ve kültürü ile doğrudan ilgilenmeye başlar. Bunlar arasında *N.A. Severtsov*, *A.V. Kaulbars*, *İ.V. Muşketov*, *V.V. Bartold*, *A.V. Veselovskiy*, *V.V. Grigoryev*, *V.V. Vilyaminov*, *A.L. Kun* sayılabilir.

Edebî eserlerin bir kısmı Kazan'da basılırken 1874 yılından itibaren az sayıda da olsa Hive'de litografi (taş baskı) tekniğiyle kitaplar basılmaya başlanır. 1884'te Taşkent, 1890'da Semerkant'ta kurulan matbaaların da Karakalpak edebiyatının tanınmasına faydası olur. Okullarda değişmeler başlar. Mesela ilk kez Törtkül şehrinde 1874'te Rus Okulu açılır. Bu okullar zamanla geliştirilir, çoğaltılır; yatılı olanları açılır.

1900 yıllarından itibaren Biruniy, Şımbay, Nökis ve Törtkül'de küçük de olsa sağlık ocakları, hastaneler açılır. Halkın gündelik hayatına iş yaşamını kolaylaştıran alet ve malzemeler girer. Bunda, Rus hükümeti tarafından Amuderya bölgesine zorla iskân edilen Ural Kazaklarının da etkisi göz ardı edilemez.

Yine de Karakalpak halkının Rus yönetimine karşı memnuniyetsizliği, bağımsızlık için mücadeleleri; aynı zamanda Hive'ye bağlı Karakalpakların, hanın adil olmayan siyasetine karşı çıkışı, yapay yolla ikiye bölünen Karakalpak halkının birleşmesi ideali, kesintiye uğramaz.

Karakalpaklar arasında devam eden bu hoşnutsuzluk ve kalkışmalar, 1905-1907 yılları arasında Bolşevik partisinin devrim hareketlerine dek sürer. Rusya, 1907 yılında Amuderya bölgesine devrim yanlısı insanlar gönderir. Bunlar, halk arasında propaganda yapıp devrimci fikirleri uyandırmaya gayret eder. Bundan sonra, Karakalpak "emekçi"lerinin hareketlerini, Rus "işçi sınıfı"nın hareketleriyle birlikte görüyoruz. Bunun örneğini 1905-1907 yıllarında Moynak ve Urgede olan balıkçıların ayaklanmasında müşahede edebiliriz.

Bu ayaklanmadan sonra Orta Asya halklarında, bu arada Karakalpak halkının tarihinde görülen en önemli olaylardan biri, 1916 yılındaki işçilerin ayaklanmasıdır.

Bu ayaklanmaların hepsi, Çar hükümetinin askerleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılır, birçok insan cezaya çarptırılır. Çar taraftarları da ayaklanmaya katılanları ihbar eder. Bütün bu olaylar, Karakalpakların 1917 Ekim Devrimini benimsemelerine duygusal ve psikolojik zemin hazırlar (Karakalpak Edebiyatı Tarihi, 1983: 273-290).

SIRA SİZDE

4

Batı Türkistan coğrafyasında Türk topluluklarıyla Rusların siyasi ve kültürel mücadelelerinin temel sebeplerini ve ayrıntılarını araştırınız.

Devrin Edebî Karakteri

1905-1907 yılları arasındaki Çarlık Rusya'sına karşı yapılan ayaklanma hareketleri ve Bolşevik düşüncenin gelişmesi, ister istemez edebiyata da tesir eder. Bunu, **Omar**'ın "*Bar eken*" (Var İmiş) **Ayapbergen**'in "*Yaranlar*", "*Garip*", **Abdikadir**'in "*Bolar*" (Olur), "*Kerek*" (Gerek) şiirlerinde ve daha başka şairlerin mısralarında görebilmekteyiz.

Kudaybergen Jebegen ulı (oğlu)'nın "**Merdikâr**" destanı, **Kazakbay Hojanıyaz ulı**'nın "*Bola Basladı*" (Olmaya Başladı) şiiri, 1916 yılı olaylarının temel sebeplerini açıkça göstermekte ve onları şiir diliyle aktarmaya çalışmaktadır. Şiir sanatı bakımından zayıf da olsa bu şiirler, şairin toplumsal duyarlılığını, dünyaya bakışını vb. ortaya koyması bakımından edebiyat tarihinde önemlidir. **Sıdık Tokpanulu**, **Omar**, **Ayapbergen**, **Jañabay** gibi şairler 1916 yılı olaylarını şiirlerinde doğrudan anlatmasa da devrin genel durumuyla ilgili şiirler yazmışlardır. Sıdık'ın "*Zaman Kanday Zaman Boldı*" (Zaman, Nasıl Zaman Oldu), Omar'ın "*Körindi*" (Göründü), "*Kemal*" (Olgunluk); Ayapbergen'in "*Suvşı Jürmeñler*" (Sucu Olmayın), "*Selâm*" (Selâm); Jañabay'ın "*Kazı İyşan*" (Kadı Efendi), "*Doslarım*" (Dostlarım) gibi şiirleri, bu karakterdedir.

Sanat ve edebiyat meselesinde teorik ve pratik bakımdan temel fikir veya prensip, o ideal veya prensibin sadece görüntü vermesi değil, devam etmesi, süreklilik kazanmasıdır. Bu yüzden XIX. asrın sonu ve XX. asrın başındaki Karakalpak şairlerinin çoğunda "**halkçı edebiyat**" göze çarpmaktadır. Bu süreç, şairlerin amacına, sanat istikametine dönüşür; Karakalpak halkının ağır hayat şartları, gittikçe artan dozda somut, canlı hayat detayları olarak görünür. Bu, Jiyen, Künhoja, Ejiniyaz şiirlerinde görülen Realizmin de devamı demektir.

Edebî Münasebetler

Karakalpak edebiyatının Rus ve diğer komşu halkların edebiyatı ile münasebeti aslında eski devirlere kadar gider. Tarihî kaynaklar, ilk Rus gezginlerinin, aydınlarının, yazarlarının, sanatkarlarının, bilim adamlarının, şimdiki Karakalpakistan coğrafyasında birçok kez bulduklarını göstermektedir. Onlar, Karakalpak halkının siyasi, manevî, kültürel hayatına belli ölçülerde tesir etmişlerdir. Bunların bir kısmı, Karakalpak halkının hayatını kendi eserlerinde göstermişlerdir. Mesela V.A. *Uşakov*'un "*Kırğız-Kaysak*" hikâyesinde, *Taras Şevçenko*'nun şiirleri ve resimlerinde, N. *Karazin*'in "*Emivdiñ Tömeni*" (Amuderya'nın Aşağısı) adlı eserinde, V.G. *Korolenko*'nun "*Uralşılar Türkstan Ülkesinde*" (Uralcılar Türkistan Ülkesinde) adlı makalesinde, G. *Uspenskiy*'in "*Karap Ötüşiler*" (Bakıp Geçenler) ve V.İ. *Dal*'in "*Hıyva Atlasına Katnaskan Doslarğa Hat*" (Hive Atlasına Katılan Dostlara Mektup) adlı eserinde, Karakalpak halkının hayatından tablolar gösterilir. Bu münasebetler XIX. asrın sonu ve XX. asrın başında da güçlüdür. Mesela D. *Divayev*, 1902'de, İ.A. *Bel-yayev* 1903 yılında Karakalpakistan'a gelip Karakalpak edebiyatının pek çok örneğini derlemiş, yazıp gitmişlerdir.

1899 yılında (25-27 Mayıs) Rus edibi Puşkin'in doğumunun yüzüncü yılı münasebetiyle Taşkent'te bayram kutlanır. Aynı yıl, yine Taşkent'te Puşkin derneği kurulur. Amu-

derya bölümünde (Karakalpakistan), Törtkül şehrinde 1900 yılında kurulan ve “*halk okuma evi*” diye adlandırılan cemiyetin kurulması ile 1902 yılının 21 ve 27 Aralık günlerinde iki kez okuma icra edilmiş, bu iki okuma günü de Puşkin’e ayrılmıştır.

Edebî münasebetlerin bir yolu da edebî tercüme ve aktarmalardır. Sözü edilen devirde Karakalpak şairleri, Rus edebiyatının ünlü isimleri ile tercüme yoluyla tanışır. Kazak, Tatar, Özbek ve Azerî edip ve aydınları (**Abay, Tukay, Ahundov** vd.) tarafından yapılan bu tercüme, Karakalpakistan’a ulaşır. Doğrudan münasebetler de edebî ilişkilerin yayılmasına yardımcı olur. Begjan, Annakul ve daha başka şairlerin Kazakistan, Harezm, Buhara gibi yerlere gitmesi, Seyfulgabit Mejitov’un Kazan şehri ile doğrudan münasebeti ve Abdullah Tukay’ın eserlerini, “*Şûrâ*” dergisini alması, buna örnek gösterilebilir.

Özbek, Kazak, Türkmen ve diğer Türk halklarının edebiyatı ile Karakalpak edebiyatı arasındaki münasebetler de zaten eskiden beri var olan münasebetlerdir. Bu münasebetler, XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında daha da güçlenir. Kazakların ünlü şairi *Turmağambet İztilevov* (1882-1939), Karakalpaklar arasında on yıl kadar kalır; hem Karakalpak edebiyatını yakından tanır hem de kendi bilgi ve tecrübelerini Karakalpak şairleriyle paylaşır. İztilevov, özellikle Berdak’ın şiirlerine ilgi duyar, onları Kazak Türkçesine aktarır.

1909 yılında Konrat şehrine ünlü Özbek şairi *Muhammedşerif Sufizade* gelir. O, yeni yöntemle öğrenim veren okulda hocalık yapar. Karakalpak şairlerinden *Karabay Ermanov* ve *Rahim Mejitov*, Sufizade’den ders alırlar. Sufizade, burada bulunduğu zaman içinde öğrencilerine hem kendi şiirlerini hem de *Mukimi*, *Furkat* gibi Özbek şairlerini tanıtır. 1908’de Orenburg’ta çıkan *Şûrâ* dergisiyle ilgisi olan Sufizade, pek çok şiirini bu dergide yayımlar. S. Mejitov ve A. Musayev’in, Sufizade ile münasebeti eksik değildir.

Sufizade, 1911 yılında Konrat’tayken yazdığı “*Müslimeler*”(Müslüman Kadınlar) şiirinde, Karakalpak kızlarının durumunu anlatır, onlar arasında okuma yazma bilenlerin olmadığını, aralarından şair çıkmadığını belirtir. Benzer durumu, o yıllarda S. Mejitov’un yazdığı “*İnayot Bolıska*” (İnayet Müdür’e) adlı şiirinde de görmekteyiz.

Sufizade, 1912’de yine Konrat’ta yazdığı “*Vatan*” şiirinde halkın ekonomik durumunun çok ağır olduğunu, bu durum karşısında gözyaşlarını tutamadığını anlatır. “*Vatan* yetim çocuk gibi, ağır ahvale düşmüş, bunu yazsam elimdeki kalem de ağlar.” der. Benzer satırlar A. Musayev’in “*Kayda*” (Nerede) adlı şiirinde de görünür. Musayev, dizelerinde Karakalpak halkının “*Kaygılı kafeste gün geçirdiklerini*” ifade eder.

Bu devirde Karakalpak şairleri komşu halklardan etkilendiği gibi onlara da edebî açıdan tesir eder. Mesela A. Musayev’in pek çok şiiri Harezm ve Taşavız’a kadar yayılmış, oralarda halk şiirine dönüşmüştür.

Devir Edebiyatının Teması ve Türleri

Bu devirdeki şairlerin ana teması, sosyal adaletsizliktir. Fakat bu konuya her şair, kendi tercih ve yöntemiyle yaklaşmıştır.

Şairlerin teması sadece sosyal adaletsizlik değildir. Onlar, insanlık, hamiyet, iyi ahlâk, çalışkanlık, yurt (halk) için dertlenme, sevgi, nasihat gibi temaları da işlemişlerdir.

Şairleri bu temalarda yazmaya sevk eden şey, gerçek hayat tablolarıdır. Şairler, buradan hareketle hem yaşanılanları terennüm etmekte hem de söz konusu olaylara dayalı fikir ve ideallerini genelleştirmektedirler. Bu durum özellikle *Omar* ve *Ayapbergen*’in mısralarında görülür.

Devir edebiyatının türlerine bakıldığında ise lirik ve epik (destanı) türlerin, hiciv (satira) ve mizahın, atışmaların devam ettiği ve geliştiği görülür. Ayrıca “fabl” (timsal) türü de bazı şairlerin şiirleri arasında yerini almıştır.

Hiciv ve mizah, Karakalpak edebiyatında eskiden beri işlenen ve kullanılan temalar idi. Bu temalar, XIX. asrın sonu ve XX. asrın başlarında da devam ettirilip geliştirildi. Sı-

Merdikâr: Karakalpakların 1916 ayaklanmasına katılması Törtkül’de, kadın ve kızların öncülük ettiği ayaklanmayla başlar. 24 Haziran 1916’da Törtkül nahiyesinde 200’e yakın kadın, nahiyeye yönetim binasına gelip “seferberlik”ten (mobilizasyon) kendi çocuk ve kocalarının çıkarılmasını ister. Ama yönetim, onları silah zoruyla püskürtür. Bu kez 29 Haziran’da Şımbay şehrinin zanaatçıları, işçileri ve çiftçileri Çar Rusya’sının “merdikârlık”ına karşı bir gösteri düzenlerler; seferberliğin de kaldırılmasını talep ederler. Şımbay hâkimi Mikel’djanyans, silahıyla kalabalığa ateş eder. İşçilerden Allamurat Bekniyazov yaralanır ve ölür. Tahrike dayanamayan halk, Mikel’djanyans ve karısını öldürür, evini yağmalar. Aynı gün, Sarbiy’deki isyancılar Sarbiy yöneticisi Sadık Bayakov’u ve çavuşu öldürürler, Çar hükümetinin üç görevlisini de yaralarlar.

dık, Omar, Annakul, Begjan, Ayapbergen, Abdikadir, Jañabay, Kazakbay ve daha başka şairlerin şiirlerinde hiciv ile mizah, genişçe yer alır.

Kısaca özetlemek gerekirse XIX. asrın sonu ve XX. asrın başları, Karakalpakların medenî ve kültürel tarihinde farklı bir dönemi içine alır. Bu devrin en önemli hadisesi, Rusların Orta Asya ve Batı Türkistan'a hâkim olma isteklerinden kaynaklanan savaş ve mücadelelerin ortaya çıkmasıdır. 1870 yılından başlayarak Karakalpaklar da yüz yıldan fazla sürecek bir Rus hâkimiyetine gireceklerdir. Savaş ve mücadeleler neticesinde zaten çok zayıf olan ekonominin çöküşü, buna rağmen yönetimin koyduğu ağır vergiler halkı bezdirmiş, birçok insan ayaklanmış, bu ayaklanmalar sonucunda nice insan kırgına maruz kalmış yahut göç etmiştir. Sosyal huzursuzluklar, manevî ve ahlakî çöküşü, bilgisizliği, tahsil zorluğunu da beraberinde getirmiştir. Bu sosyal fetret içinde elbette ki Kühnoca, Ejiniyaz, Berdak, Öteş gibi güçlü edebiyatçıların çıkması beklenemezdi. Buna rağmen kendi kabiliyetleriyle ortaya çıkan bazı şairlere rastlamaktayız. Yalnız bunlar, yukarıda da ifade edildiği gibi geçim endişesi ve sosyal karışıklıklar sebebiyle ya hiç tahsil görmemiş veya bilimden çok az istifade edebilmişlerdir. Bu devir şairlerinin şiirlerinde geniş bir dünyayı ve çevreyi görmekten ziyade, kendi yaşadığı bölgeyi veya köyü bulabilmekteyiz. Yani bu devrin edebiyatı, sadece Karakalpak yerleşim yerlerinin (köy, kolhoz, şehir vb.) hâl ve ahvalini ifade etmekle sınırlı kalmıştır denilebilir (Karakalpak Edebiyatı Tarihi, 1983: 273-290).

Bu devirde göze çarpan en önemli şairler Öteş, Gülmurat, Sarıbay, **Omar Süyirbek ulı, Kulmurat, Sıdık Tokpan ulı, Annakul, Begjan, Abdikadir Bekimbet ulı, Kudaybergen Jebegen ulı, Kazakbay Hojanıyaz ulı** ve **Jañabay'dır.**

Bu şairlerden başka, elbette ki sözlü edebiyat mahsulleri olan ve diğer Türkler arasında da bilinen pek çok halk edebiyatı mahsulü, halk arasında söylenmektedir. Bunlar, Şark'a özgü hikâyeler, Âşık Garip, Köroğlu gibi destanî hikâyeler ve ünlü Kırk Kız, Alpamıs, Koblan, Mespatşa, Er Şora vb. destanlardır.

XX. YÜZYIL KARAKALPAK EDEBİYATI

XX. yy. Karakalpak edebiyatı, Ekim devriminin şekillendirdiği bir edebiyattır. Bu devir edebiyatı için *Karakalpak Sovyet edebiyatı* tabiri yaygın şekilde kullanılır.

Karakalpak Sovyet edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişmesi devri, Karakalpak halkının hayatındaki en önemli tarihî olgulardan biridir. Sovyet Komünist Partisi siyasetinin bir sonucu olarak Karakalpak halkı, kendi tarihinde ilk kez özerk ülke oldu. Bu durum, Karakalpak ekonomisi ve kültürü için yeni, farklı bir başlangıçtı. Çünkü Karakalpaklar, yine Sovyet hükümetinin siyaseti gereği konuştukları dili (lehçeyi) yazı dili hâline getirdiler; yazdıklarını basma imkânına sahip oldular, kendi edebiyat ve sanatlarını bu yolla geliştirme çabası içine girdiler.

Sözlü ve kısmen de yazılı halde bulunan Karakalpak edebiyatı, Ekim devriminden sonra (1917), devrimin ideolojisi doğrultusunda şekillendi. *Sosyalist edebiyatın temel fikir ve sanat anlayışı, Karakalpak Sovyet edebiyatının da fikir ve sanat görüşü olarak benimsendi.*

Karakalpak Sovyet edebiyatını temsil eden yazarların eserlerinde Rus Sovyet edebiyatçılarının (*M. Gorki, V. Mayakovski* ve diğerlerinin) fikir ve sanat anlayışlarının etkisi açıkça görülür. Bunun sonucu olarak Karakalpak Sovyet edebiyatında siyasî lirik şiirlerle sosyal manzumeler gelişip çoğalır; drama ve tiyatro sanatı teşekkül edip gelişir.

Karakalpak Sovyet şiirinin ortaya çıkışı, XX. yy. başlarına denk gelir. Ekim devrimini ve yeni yaşam tarzını terennüm eden Karakalpak şairleri, *Ayapbergen Muvsayev, Seyfulgabit Mejitov, Kasım Evezov, Karabay Ermanov, Hojamet Ahmetov, Aytbay Metyakubov, Jolmurza Aymurzayev, Asan Begimov'dur.*

Yeni Karakalpak Sovyet şiiri, devrimden önceki Karakalpak şiirinden sosyalist içeriği, fikrî teması ile ayrılır. Yeni Karakalpak edebiyatının (şiirinin) temaları Ekim devriminin zaferi, Komünist partisinin siyaseti, zenginlere karşı sınıf mücadelesi, kadın erkek eşitliği, kolhoz hayatı ve diğerleridir. Yani bu dönemde yazılan şiirler, daha çok propagandaya yönelik olarak yazılan küçük şiirlerden ibarettir.

1920'li yılların ortalarında ve 30'lu yılların başlarında Karakalpak edebiyatında yeni ve genç Karakalpak **drama** sanatçıları ortaya çıkar. Karakalpak Sovyet drama sanatının öncüleri, *Kasım Evezov*, *Seyfulğabit Mejitov* ve *A. Ötepov* olmuştur. Bu yazarlar, 1923-1934 yılları arasında Karakalpak halkının hayatından ilham alarak birçok piyesler yazdılar. [K. Evezov'un "*Tilek Jolında*" (Dilek Yolunda), S. Mejitov'un "*Ernazar Alaköz*" (Ernazar Alagöz), "*Soñğı Selteñ*" (Son Hareket), "*Bağdagül*"; A. Ötepov'un "*Teñin Tapkan Kız*" (Dengini Bulan Kız), "*Boyavşı Vekil*" (Boyacı Vekil / Temsilci), "*900 gramm*" piyesleri sayılabilir]. Bu gelişmenin temelinde 1920'li yılların ortalarında Karakalpak tarihinde ilk kez millî tiyatronun kurulmasının etkisi inkâr edilemez. Bu yıllarda, heveslilerden oluşan tiyatro dernekleri temelinde ortaya çıkan "*Tañ Nuru*" (Tan Nuru / Sabah Işığı) tiyatro topluluğu, ilk Karakalpak tiyatrosunun doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Bu zamana kadarki Karakalpak edebiyatında sözlü halk edebiyatının masal, efsane, anekdot gibi bazı mensur eserlerinin dışında gerçek ve modern anlamda mensur eserler (hikâye, roman vb.) yoktu. 1920'li yılların sonu ve 30'lu yılların başında **Karakalpak nesri** ortaya çıkar. Genç yazarlar, yeni sosyal ve siyasî hayatın bazı tablolarını küçük hikâye ve eserlerinde, fıkralarında tasvir etmeye çalışırlar. Ancak bu, hâlâ gerçek anlamda nesir değildi. Yazarlık tecrübesinin yokluğu,ipleştirme (karakterize etme) ve sonuçlandırmanın zayıflığı, konu darlığı, nesrin gelişmesine fazla imkân vermez.

Birinci Dünya Savaşı öncesi, yazarlar pek çok hikâye ve nesir yazıları yazarlar. Özellikle *Mirzağaliy Deribayev*'in "*Mıñlardıñ Biri*" (Binlerin Biri) ve *Amet Şamuratov*'un "*Eski Mek-tepte*" adlı hacimli nesirlerini ayrıca belirtmek gerekir. Belirtilen eserlerde, devrimden önceki Karakalpak halkının ağır hayat şartları anlatılır.

Karakalpak **edebî tenkidiyle edebiyat araştırmalarının** ortaya çıkışı da bu yıllara tesadüf eder. Yazılı basında ilk kez edebî tenkit makaleleri görünmeye başlar. [*"Kızıl Muğallım*" (**Kızıl** Öğretmen) dergisi, 1929, No: 1, 2, 5, 6] Ama bu makalelerin değeri düşüktür. Daha sonraki yıllarda *Asan Begimov*'un, bazı yazarların eserlerindeki "burjuvazi" (zengin, soylular sınıfıyla ilgili) toplum eğilimlerini tenkit eden eleştirisi ile *Mirzağaliy Deribayev*'in "*Oktyabr hem Karakalpak Edebiyatı*" (Ekim Devrimi ve Karakalpak Edebiyatı) adlı Ekim Devriminin önemini ve devrim fikirlerinin yerleşmesinde edebiyatçılara düşen görevleri anlatan makalesi dikkat çeker.

Karakalpak Sovyet edebiyatı, gelişmesinin ikinci basamağı sayılan 30'lu yıllarda biraz daha güçlenir. Yazarlar listesine yetenekli yeni yazarlar eklenir. Bunlar *Mirzağaliy Deribayev*, *Delî Nazbergenov*, *Nejim Devkarayev*, *Amet Şamuratov*, *Bayniyaz Kayıpazarov* gibi genç yetenekler idi. Bu dönemde Karakalpak edebiyatı şiir, nesir ve drama türlerinde yeni eserlerle zenginleşir. Söz konusu eserlerdeki temalar *vatan* (Sovyetler Birliği toprakları), *parti* (Komünist Partisi), *Sovyet ordusu*, *Lenin*, *kadın erkek eşitliği*, *kolhoz hayatı*, *kültür ve bilime teşvik* gibi temalardır.

Şiir alanında yürüyen genç şairler, ilk zamanlardaki küçük şiirler yerine daha büyük ve köy hayatını vb. anlatan şiirler yazmaya başlarlar. Sovyet yönetimi yıllarında halk şairlerinden olan *Sadık Nurımbetov*, *Abbaz Dabilov* ve daha başkalarının şiirleri büyük gelişme gösterir. Söz konusu halk şairleri, yeni dönemi ve bu dönemin lideri Lenin'i öven şiirler yazarlar. *Abbaz Dabilov*'un "*Mavzoleyde*" (Mozole'de), "*Körip Keldim*" (Görüp Geldim), "*Namert Jigit Nege Derkâr*" (Namert Genç Neye Gerek) gibi şiirleri ve "*Bahadır*" adlı destanı halk arasına yayılır. *Sadık Nurımbetov*'un "*Biziñ Vatan*" (Bizim Vatan), "*Kızıl Moskva*" (Kızıl Moskova), "*Perzentim*" (Evlâdım) adlı şiirleri halka malum olur.

Kolhoz: Eski Sovyetler Birliği'nde devlete ait topraklarda üretim yapan, üretin emeğin niteliğine ve çalışma süresine göre verildiği, belli sayıda köylü ailenin oluşturduğu ortak tarım işletmesi; devlet çiftliği.

Ernazar Alaköz: Bir Karakalpak kahramanının adı

Kızıl sözcüğü, Sovyet ideolojisini (Sosyalizm, Komünizm) temsil eden bir sözcük olarak kullanılmıştır. "Kızıl Ordu", "Kızıl Bayrak" (Rus / Sovyet bayrağı) gibi.

Mozole: Lenin'in mozolesi; anıt mezarı.

Aynı şekilde yazarlar da daha çaplı, uzun nesirler (hikâye vb.) ve tiyatro eserleri kaleme alırlar. Bu konuda Rus yazarların, özellikle Gorki ve Mayakovski ile diğer kardeş (Kazak, Özbek, Türkmen vd.) cumhuriyet yazarlarının olumlu etkisi belirgindir.

Bu yıllarda edebî **tercümeler** de canlanır. Rus yazarlardan *Puşkin, Lermontov, Gogol, Tolstoy, Çehov, Gorki, Ostrovski, Fadeyev* gibi şahsiyetlerin hikâye ve romanları Karakalpak Türkçesine tercüme edilir. Bunlar, Karakalpak yazarlarının, dolayısıyla onların ortaya koyduğu eserlerin sanat ve kültür seviyesini yükseltir.

Karakalpakistan Sovyet Yazarlar Birliği kurulduktan sonra 1930'lu yılların ikinci yarısından itibaren Birliğin yayın organı "*Miyнет Edebiyatı*" (Emek Edebiyatı) adlı kaliteli dergi çıkmaya başlar. Dergi, edebî tenkit ile edebiyat araştırmalarının gelişmesine özel hizmet eder. Ayrıca Sosyalizmin, Marksizm-Leninizm'in siyasî estetiğini propaganda eden yayın görevini üstlenir.

Daha sonraki yıllarda "*Avdarıspak Jalını*" (Devrim Ateşi), "*Jeñis Havazı*" (Zafer Avazı), "*Karakalpak Edebiyatı hem İskusstvosı*" (Karakalpak Edebiyatı ve Sanatı); daha yakın zamanda "*Emivderya*" (Amuderya) dergilerinin sayfalarında; aynı şekilde "*Kızıl Karakalpakstan*", "*Jas Lenişi*" (Genç Leninci), "*Sovet Muğallimi*" (Sovyet Öğretmeni) gazetelerinde eleştiri yazıları ve edebiyat teorisi ile ilgili makaleler yayımlanır. 1934 ve 1939 yıllarında yapılan Karakalpakistan Yazarlar Birliği'nin birinci ve ikinci kongreleri de edebî tenkit ve edebiyat araştırmalarının sonraki gelişmeleri için hız kaynağı olur.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Karakalpak yazarları, ateşli mısra ve satırlarla halkı düşmanla savaşmaya çağırır. Savaşın birinci yılında Karakalpak şairlerinin, "*Vatan Uşın*" (Vatan İçin), "*Duşpandı Kıyratamız*" (Düşmanı Ezelim) ve "*Vatan Hakkında Kosıklar*" (Vatan Hakkında Şiirler) adıyla üç ayrı şiir kitabı yayımlanır. Savaş yıllarındaki edebiyatın konusu, doğal olarak "Sovyet halkı"nın "Faşist" baskılara karşı kahramanca mücadelesini tasvir, "Sovyet insanı"nın vatanseverliği ve kendi vatanına tam teslimiyeti, düşmanlara duyulan kin ve nefret duygusudur. Bunlara, *N. Japakov*'un "*Budenniy Atlandı*" (Budenniy Ata Bindi), "*Faşitler Tart Koliñdi*" (Faşistler, Çekin Elinizi); *A. Turımbetov*'un "*Kaharmanlık Urıs*" (Kahramanlık Savaşı) adlı şiirleri; *S. Nurımbetov*'un "*Perzentim*" (Evlâdım) şiiri vd. örnek gösterilebilir.

Savaşın sonraki devirde Karakalpak edebiyatı, yeni bir atılım içine girer. Bu atılımda, Rus-Sovyet yönetiminin aldığı siyasî kararların rolü büyüktür. Alınan kararlardan sonra Karakalpak yazarlarının eserlerinde, devrin "Sovyet" temasına doğru bir dönüş, kuvvetle kendisini hissettirir. Bunun sonucu olarak yazarlar, Sosyalizmin kuruluşunu, kolhozlu köyün "bahtlı" hayatını, kolhozcuların çalışkanlığını vb. anlatan eserler yazarlar. *Jolmurza Aymurzayev*'in "*Aydın Jol*" (Aydınlık Yol) manzumesi, *Amet Şamuratov*'un "*Bahutlı Zaman*" (Bahtlı Devir) ve "*Akşolpan-Palman*" (Akşolpan-Palman) manzumeleri; Sovyetler Birliğinin kahramanı Zoya Kosmedemyanskaya hakkında yazılan *S. Beknazarov*'un "*Tanya*" manzumesi, *B. Kayıpınazarov*'un "*Palvanbek*" (Pehlivan) manzumesi vb. bunlara örnek gösterilebilir. Bu yıllar, Karakalpak edebiyatına genç, kabiliyetli yazar ve şairler de katılır. *İbrayım Yusupov, Tilevbergen Jumamuratov, Hojabek Seytov, Tölepbergen Kayıpbergenov, Öserbay Hojanıyazov, Hojamurat Turımbetov, Joldasbay Dilmuratov, Babaş İsmailov, Meten Seyitniyazov, Keramatdin Sultanov, Aytbay Bekimbetov, Devlen Aytmuratov* gibi.

Berdak: Ünlü Karakalpak şairi.

Savaşın sonraki devirde **drama** türünde de ilerlemeler göze çarpar. *Aymurzayev*'in "*Aygül-Abat*" (Aygül ve Abat), "*Berdak*"; *S. Hojanıyazov*'un "*Süymegenge Süykenbe*" (Sevmeyene Dayanma/ Güvenme), "*Talvas*" (Çırpınma/ Gayret) vb. piyesleri yazılıp sahnelenir. Yine de Karakalpak dramasının diğer türlere göre geri kaldığını söylemek yanlış olmaz. Bunda fikrî ve sanatsal yönün zayıflığı en önemli nedendir.

Savaşın sonraki dönemde **Karakalpak nesri** de hayli gelişme katetmiştir. Pek çok hikâye ve denemenin yanında ilk kez hacimli nesir örnekleri, romanlar yazılır. Kısa za-

manda ortaya çıkan romanlar arasında *Asan Begimov*'ün “*Balıkşınıñ Kızı*” (Balıkçının Kızı), *Ö. Ayjanov*'ün “*Aral Kuşağında*” (Aral Kucağında), *Jolmurza Aymurzayev*'in “*Emivderya Boyında*” (Amuderya Boyunda), *H. Seytov*'ün “*Maşakatlı Bahit*” (Meşakkatli Baht/Hayat), *A. Bekimbetov*'ün “*Avır Tağdırdı Jeñivşiler*” (Ağır Kaderi Yenenler), *Tölepbergen Kayıpbergenov*'ün “*Karakalpak Kızı*”, *K. Sultanov*'ün “*Ak Derya*” (Ak Nehir) vb. romanları sayılabilir. Bunlardan *A. Begimov*, *J. Aymurzayev* ve *Şavdırbay Seytov*'ün romanları, Rusçaya tercüme edilirken; *Bekimbetov* ile *Kayıpbergenov*'ün romanları Özbek Türkçesine aktarılır. Bu gelişmeler sonucunda Karakalpak nesri ön plana çıkar ve Karakalpak edebiyatının türlerinden biri haline gelir.

Savaşın sonraki devirde **edebî tenkit ve edebiyat araştırmaları** alanında da büyük gelişmeler yaşanır. Edebiyat araştırmaları alanında genç bilim adamları *Nejim Devkarayev*, *M. Nurmuhammedov*, *Kalli Ayımbetov*, *Kabil Maksetov*, *S. Ahmetov* ve daha başkaları ortaya çıkar. Bu isimler, *E. Bertels*, *S.P. Tolstov*, *A.K. Borovkov*, *N.A. Baskakov* gibi ünlü Rus bilim adamlarının bilimsel terbiyesinde yetişmişlerdir. *Nejim Devkarayev*'in “*Révolyutsiyağa Şegemgi Karakalpak Edebiyatınıñ Tariyhı Boyınşa Oçerkler*” (Devrime Kadarki Karakalpak Edebiyatının Tarihi Hakkında Araştırmalar), *M. Nurmuhammedov*'ün “*Karakalpak Sovet Edebiyatınıñ Ravajlanıvına Rus Edebiyatınıñ Tesiri*” (Karakalpak Sovyet Edebiyatının Gelişmesine Rus Edebiyatının Tesiri), *Kabil Maksetov*'ün “*Kırık Kız Eposı Hakkında* (Kırık Kız Destanı Hakkında), *S. Ahmetov*'ün “*Karakalpak Sovet Poeziyası Tariyhınıñ Oçerkleri*” (Karakalpak Sovyet Şiiri Tarihi Hakkında), *N. Japakov*'ün “*Ayapbergen Muvsayev'in Tvorçestvosı*” (Ayapbergen Musayev'in Sanatı) gibi araştırma eserleri ortaya koyarlar.

Karakalpak edebiyat araştırmacıları ile folklorcuları, bir yandan folklorik eserleri öte yandan XVIII. ve XIX. asır şairlerinin şiirlerini toplamaya ve üzerinde araştırmalar yapmaya başlarlar. Bu bağlamda *B. İsmailov*'ün “*Künhojanıñ Ömiri hem Tvorçestvosı*” (Künhocanın Hayatı ve Eserleri/ Şiirleri), *K. Maksetov*'ün “*Karakalpak Kaharmanlık Eposınıñ Poetikası*” (Karakalpak Kahramanlık Destanının Poetikası), *A. Karimov*'ün “*Jiyen Jıravdıñ Ömiri hem Tvorçestvosı*” (Jiyen Jırav'ın Hayatı ve Şiirleri) gibi araştırma çalışmaları yazılıp basılır. Benzer araştırma ve yayınlar, *Ejiniyaz*, *Berdak*, *Öteş*, *Omar* gibi şairler için de yapılır. (İ. T. Sağıtov, 1979: 35-50)

XX. yüzyıl, hatta XXI. yüzyılda yaşayan günümüz şair ve yazarları, güçlü ve değerli eserler ortaya koymuşlar ve koymaya devam etmektedirler. Bunlar arasında yukarıda ismi geçen *Kasım Evezov*, *Nejim Devkarayev*, *Ebdıraman Öteşov*, *Asan Begimov*, *Mirzağaliy Deribayev* ve ilave olarak *İzbasar Fazılov*, *Jolmurza Aymurzayev*, *Emet Şamuratov*, *İbrayım Yusupov*, *Tölepbergen Kayıpbergenov*, *Gülistan Şamuratova*, *Gülistan Matyakubova*, *Sağınbay İbragimov*, *Nebiyra Töreşova*, *Saylavbay Jumağulov*, *Orazbay Ebdırahmanov*, *Sarıgül Bahadırova*, *Patiyma Mirzabayeva*, *Bahtiyar Genjemuratov* gibi isimler sayılabilir.

“Başlangıcından beri Karakalpak Türklerinin sözlü ve yazılı edebî ürünleri ve edebiyatçıları kimlerdir? Karakalpak edebiyatının en ünlü temsilcileri ve en bilinen eserleri nelerdir?”

SIRA SİZDE

5

EJİNİYAZ KOSIBAY ULİ (Hacıniyaz Kosıbayoğlu)

ELLERİM BARDI

Sorasañ elimdi, Kojban, bizlerden,
Kalpağı kazanday ellerim bardı.
Kate şıksa keşiriñler sözlerden,
Kıtay, Koñırat atlı ellerim bardı.

Ötirikti ıras etip aytpağan,
Tuvrı joldan bas ketse de kaytpağan,
Namehremdi hasla joldas tutpağan,
Atı Karakalpak ellerim bardı.

Süyrık savsağında perivza jüzik,
Belleri kınalğan bir kısım nazik,
Her kolında altın, gümüş bilezik,
Sallanıp mes gezen kızları bardı.

Jilva taslap her ne barın saz etken,
Jigitlerdiñ kevin beher-jaz etken,
Kasın kağıp, jilva bilen naz etken,
Bağlardıñ işinde kızları bardı.

Men büyerde jürgen işi zerdeli,
El-jurtın körmegen ağır derdeli,
Kevlimniñ hoşı jok men hem bir dertli,
Aytsam işte tolğan hediysim bardı.

Nesip aydap siziñ ellerge kelgen,
Kim jaksı, kim jaman parkını bilgen,
Her ne barın sizge bayan eylegen,
Kalpaktıñ kemiyne Ziyvarı bardı.

İLLERİM VARDI

Sorarsan ilimi Kojban bizlerden,
Kalpağı kazan gibi illerim vardı,
Hata çıksa affediniz sözlerden,
Kıtay, Konrat adlı illerim vardı.

Yalanları doğru diye demeyen,
Doğru yoldan baş gitse de dönmeyen,
Namahremi asla yoldaş tutmayan,
Adı Karakalpak illerim vardı.

İnce parmağında firuze yüzük,
Belleri bağlanmış, incecik, nazik,
Her kolunda altın, gümüş bilezik,
Salınıp mest gezen kızları vardı.

Cilve edip ne varsa hazır eden,
Yiğitlerin gönlün, bahar yaz eden,
Kaş kaldırıp cilve ile naz eden,
Bağların içinde kızları vardı.

Ben bu yerde gezen içi yaralı,
İl yurdun görmeyen onulmaz dertli,
Gönlümün hoşı yok, ben de bir dertli,
Desem içte dolu sözlerim vardı.

Nasip sürüp sizin illere gelen,
Kim iyi kim kötü, farkını bilen,
Her ne varsa size beyan eyleyen,
Kalpak'ın bir aciz Zivar'ı vardı.

Şiir kısaltılarak alınmıştır.

Zivar, Ejiniyaz'ın şiirlerinde
kullandığı takma adıdır.

Özet

I- Balkanlarda Türk Edebiyatı:

Balkanlardaki Türk edebiyatının XIX. yüzyıldan önce dönemleri ve temsilcileri Osmanlı Türk edebiyatı içindedir. Osmanlıların Balkanlardan çekilmeleri ve bu yörelerde kurulan Romanya, Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan gibi devletler içinde kalan Türkler, bu devletlerde azınlık olarak kültür ve edebiyatlarını günümüze kadar devam ettirmişlerdir. Bütün bu edebiyatların dili önceleri Osmanlıca günümüzde ise Türkiye Türkçesidir. Gagavuzlar ve Romanya'daki Kırım Tatar Türkleri hâlen kendi konuşma dillerini yazı dili olarak kullanmaya devam etmektedirler. Diğer bölgelerdeki edebiyat dili Türkiye Türkçesiyle aynıdır.

Balkanlarda sosyalist-komünist yönetimlerin iş başına gelmesi bu yörelerdeki Türk topluluklarının edebiyatlarını da içerik olarak etkilemiştir. Özellikle "Bulgarlaştırma" siyasetinin yürütüldüğü dönemde, Balkanlarda en büyük Türk nüfusunu oluşturan Bulgaristan Türkleri, maddî-manevî büyük sıkıntılara göğüs germiştir. Doğal olarak edebiyat hayatı da bu siyasetten olumsuz etkilenmiştir.

Günümüzde bütün Balkan ülkelerinde, eğitim belli ölçüde Türkçe yapılabilmekte, Latin alfabesi kullanılmakta, Türkçe süreli yayınlar ve kitaplar basılmaktadır. Yugoslavya'nın dağılmasından sonra Kosova ve Makedonya'da Türk toplulukları daha özgür bir hâle gelmiş ve buralardaki edebiyat faaliyetleri de canlanmıştır.

Gagavuzlar Balkanlarda dağınık olarak, Moldovya'da ise toplu olarak yaşayan Hristiyan bir Türk halkıdır. Bunlar arasında XIX. yüzyıl sonlarında milliyet bilincinin uyanmasıyla birlikte anadillerine verilen önem artmış ve Gagavuz edebiyatı canlanmaya başlamıştır. Gagavuzca, Türkiye Türkçesine en yakın yazı dillerinden birdir.

II- Karakalpak Edebiyatı

Karakalpaklar, Kıpçak boyuna bağlı bir Türk boyudur. Bugün, Özbekistan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olan Karakalpakistan'da yaşarlar. Toplam Karakalpak nüfusu 700 bin civarındadır.

Karakalpaklar, önceleri, diğer Türk boyları gibi ortak yazı dili olan Türkçeyi (Harezmi, Çağatay gibi) kullanıyorlardı. Rusların hâkimiyetine girdikten sonra kendi konuşma dilleri (ağız) yazı dili haline getirildi. 1932'de Karakalpak ağızına uyarlanmış Kiril alfabesiyle yazmaya başlayan Karakalpaklar, 1996'dan itibaren Özbeklerin kabul ettiği Latin esası alfabe-yi benimsediler.

Karakalpaklar, kendi ağız özelliklerinin ağırlıklı olduğu yazılı eserleri, 19. yy.dan itibaren verdiler. Bir yandan sözlü ürünlerini derleyip yazıya geçirdiler bir yandan da modernleşmenin getirdiği yeni edebî türlerde (roman, drama, tenkit, edebiyat tarihi vb.) eserler ortaya koydular. Yazılı edebiyatın ilk temsilcileri Kühoca, Ejiniyaz, Berdak idi. Karakalpak-Sovyet edebiyatı döneminde özgürce yazamayan, edebiyat ve sanatlarını Sosyalist rejimin emrine vermek zorunda kalan Karakalpaklar bugün, her alanda yetiştirdiği güçlü temsilcilerle varlığını devam ettirmektedir. Edebî hayatın yanında modern, kültürel ve ekonomik hayatlarını da iyileştirmeye çalışmaktadırlar.

Kendimizi Sınayalım

1. Bulgaristan Türk edebiyatının hem en verimli olduğu hem de en büyük darbeler aldığı dönemi hangi tarihler arasını kapsar?
 - a. 1920-1944
 - b. 1944-1989
 - c. 1989-1960
 - d. 1960-1991
 - e. 1991-2012
2. Bulgaristan Türk edebiyatında en verimli ve en canlı olan edebî tür aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Roman
 - b. Hikâye
 - c. Piyes
 - d. Deneme
 - e. Şiir
3. İkinci Dünya savaşından sonra Yugoslavya devletinin sınırları içinde yer alan Makedonyada Türkçe ilkokul ve ortaokullarda resmen okutulmaya başlanan (1944-2000) haftada üç kez yayımlanan çok sayfalı gazete aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Birlik
 - b. Sesler
 - c. Sevinç
 - d. Tomurcuk
 - e. Yeni Yol
4. Günümüzde Kosova'da ve Avrupa ülkelerinde resmi dili Türkçe olan tek belediye aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Prizen
 - b. İpek
 - c. Mitrovitsa
 - d. Mamuşa
 - e. Priştine
5. Karakalpak Türkleri, aşağıdaki Türk boylarından hangisine mensuptur?
 - a. Kıpçak
 - b. Karluk
 - c. Oğuz
 - d. Altay
 - e. Yakut
6. Karakalpak Türkleri, aşağıdaki bağımsız Türk cumhuriyetlerinden hangisine bağlı özerk bir cumhuriyettir?
 - a. Kazakistan
 - b. Kırgızistan
 - c. Özbekistan
 - d. Türkmenistan
 - e. Azerbaycan
7. Aşağıdakilerden hangisi Karakalpak yazılı edebiyatının ilk şairlerinden biri **değildir**?
 - a. Ejiniyaz
 - b. Künhoja
 - c. Berdak
 - d. Öteş
 - e. İbrayım Yusupov
8. Türkiye Türkçesine de çevrilen "Karakalpak Kızı" adlı roman aşağıdaki yazarlardan hangisine aittir?
 - a. Kasım Evezov
 - b. Asan Begimov
 - c. Jolmurza Aymurzayev
 - d. Tölepbergen Kayıpbergenov
 - e. Hojabek Seytov
9. Kasım Evezov'un yazdığı ünlü piyesinin adı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Dengini Bulan Kız
 - b. Dilek Yolunda
 - c. Son Hareket
 - d. Boyacı Vekil
 - e. Ernazar Alagöz
10. Aşağıdakilerden hangisi Karakalpak Sovyet edebiyatının özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. Sovyet ideolojisini dile getirmesi
 - b. Daha çok köy, kolhoz gibi çevreleri anlatması
 - c. Rus edebiyatçılarından azımsanmayacak ölçüde tercüme yapılmaması
 - d. Karakalpak edebiyatçılarının, fikirlerini özgürce ifade etmesi
 - e. Faşizmin ve faşistlerin, edebî eserlerdeki kahramanların en büyük düşmanı olması

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız doğru değilse “Bulgaristan Türk Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
2. e Yanıtınız doğru değilse “Bulgaristan Türk Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
3. a Yanıtınız doğru değilse “Makedonya Türk Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
4. d Yanıtınız doğru değilse “Makedonya Türk Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
5. a Yanıtınız doğru değilse “Karakalpaklar” bölümünü yeniden okuyunuz.
6. c Yanıtınız doğru değilse “Karakalpaklar” bölümünü yeniden okuyunuz.
7. e Yanıtınız doğru değilse “XIX. Asrın Sonu ve XX. Asrın Başlarındaki Karakalpak Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
8. d Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Karakalpak Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
9. b Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Karakalpak Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
10. d Yanıtınız doğru değilse “XX. Yüzyıl Karakalpak Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Balkanlardaki Türk edebiyatı, XIX: yüzyıl sonlarından önce -Gagavuzlar hariç- Osmanlı Türk edebiyatının bir koludur. Dolayısıyla Romanya, Yunanistan, Bulgaristan Makedonya ve Kosova bölgelerindeki Türklerin hem yazılı hem de sözlü edebiyatları Osmanlı Türk edebiyatı içindedir. Bulgaristan’daki Türk edebiyatı için özellikle “Doç. Dr. Hayriye Süleymanoğlu Yeniso’y’un *“Bulgaristan Türk Edebiyatı”* (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 8. c.) adlı eserine bakılabilir.

Sıra Sizde 2

Balkanlarda ve daha doğrusu bütün Osmanlı Avrupası’nda, Osmanlı yönetiminden itibaren Türkler arasında tek bir yazı dili kullanılmıştır; o da Osmanlıca (Türkiye Türkçesi)’dir. Bu konuda Türkiye Türkçesinin tarihi gelişimini konu alan araştırmalara bakılabilir.

Sıra Sizde 3

Bu konuda Ahmet B. Ercilasun’un *“Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri”* (Ankara, 2005); Fatma Açık’ın *“XX. Asrın Başlarında Türk Dünyasında Yaşanan Alfabe Değişikliklerinin Sebepleri, Gelişimi ve Sonuçları”* (Ankara, 2008); Betül Aslan’ın, *“Sovyet Rusya Hâkimiyetinde Yaşayan Türklerin Ortak “Birleştirilmiş Türk Alfabeti”nden “Rus Kiril” Alfabetine Geçirilmesi”* (Erzurum, 2009) adlı çalışmalarına bakabilirsiniz.

Sıra Sizde 4

Bu konuda Zeki Velidi Togan’ın *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul 1981); Mehmet Saray’ın *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi* (Ankara, 1999); Salih Yılmaz’ın *XVI.-XX. Yüzyıllarda Karakalpak Türkleri Tarihi* (Ankara, 2006) adlı çalışmalarına bakılabilir.

Sıra Sizde 5

Bu konuda şu kaynaklara bakılabilir: Ceyhun Vedat Uygur, *“Karakalpak Türkleri Edebiyatı”*, Türk Dünyası El Kitabı, 4. c. (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1998; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, 23. Cilt, Ankara, 2003; *Karakalpak Destanları: Kırk Kız Destanı*, Aktaran: Ceyhun Vedat Uygur, Ankara 2007.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Ahmetov, S., K. Mambetov, “Karakalpak Edebiyatı”, Derslik, Nökis “Bilim” Basması, 1996
- Arat, Reşit Rahmeti, “Kara-kalpaklar” İslâm Ansiklopedisi., maddesi, Cilt 6, Maarif Basımevi, İstanbul, 1955
- Argunşah Mustafa, “Çağdaş Gagavuz Şiiri”, Türk Dili (Türkiye Dışı Çağdaş Türk Şiiri), Ankara, 1996, Sayı: 531,
- Delibalta, A. Mehmet, Batı Trakya Fetih Tarihi, Münih, 2002
- Ejiniyaz, Tañlamalı Şığarmaları (Seçme Şiirleri), Nökis “Karakalpakstan”, 1994
- Engülü Suat, Prof. Dr. İSEN, Mustafa, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 7. c., (Makedonya bölümü), Ankara, 1997.
- Engülü, Suat, Prof. Dr. İSEN Mustafa, “Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, (Kosova bölümü), 7. c., Ankara, 1997
- Güngör, H. – Argunşah M. “Gagavuzlar”, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1998
- Horata Osman, “Roman’ya Türkleri Edebiyatı”, Türk Dünyası El Kitabı, 4. c., Ankara, 1998

- Kalkan Dr. Şaban M., “Balkanlarda Türkçe” (Araştırma), “Yeni Gazetem Ege”, 31 Ocak 2010 (Pazar), İzmir, Türkiye
- Kalkan Dr. Şaban M., “Bulgaristan Türkleri Şiirine Tarihi Bir Bakış”, “Derya” dergisi, Mamuşa, Mayıs-Ağustos 2002, Sayı: 1-2, Kosova.
- Karakalpak Edebiyatı Tarihi (hızl. N. Japakov, K. Mambetov, K. Sultanov, A. Kerimov), Nökis “Karakalpakstan”, 1983
- Kaya, Fahri, “Makedonya’da Türkçe Yayın Hayatı”, “Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni”, Ankara, 1999
- Kaya, I. Güven, Yugoslavya Türk Halkı Yazımına Gerçekçi Bir Bakış, Tan Yayınları, Priştine, Kovsa, 1986
- Manov Atanas, Gagavuzlar (Hristiyan Türkler), Çeviren: M. Türker Acaroğlu, Ankara, TTK Yayınları, 2001
- Mollof, Rıza “Yerli Türk Edebiyatı Üzerine”, (Araştırma), “Yeni Işık” gazetesi, Sanat Eki: “Çağdaş”, Sofya, 1966, No: 20 (38), Bulgaristan
- Muzbeg, İskender, “Kosova Türk Halk Şiirinde Atasözleri ve Deyimler”, “İkinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkanlar Türk Edebiyatları Sempozyumu”, 27-29 Ekim 1998, İzmir.
- Mümin, Mücahit, “Batı Trakya’da Türkçe Yayın Hayatı”, “Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni”, Ankara, 1999
- Nedret Ali Mahmut, Romanya Türk Tatar Edebiyatı, 1-2 c.; Köstence, 2000
- Sağitov, İ.T., Karakalpak Edebiyatının Ösiv Jolları –edebiyat-kritikalık makalalar- (Karakalpak Edebiyatının Gelişme Yolları –Edebî-Eleştirel Makaleler-), Nökis, 1979
- SAĞLAM, Feyyaz, “Batı Trakya Türkleri Edebiyatı”, Türkiye Dışındaki Çağdaş Türk Edebiyatları Antolojisi, 9. c., Ankara, 1999
- Şermuhamed Ulı, Tahir Kahhar, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 23. c., Aktaran: C. V. Uygur, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara, 2003
- Tatarlı, Prof. Dr. İbrahim, Antologiya, Sofya, Narodna Prosveseta Yayınevi, 1960, (Önsöz: “9 Eylül 1944’ten Sonra Bulgaristan Türk Ahalisinin Edebiyatı”), Bulgaristan
- Togan, Zeki Velidi, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi, Cilt: 1 (Batı ve Kuzey Türkistan), Enderun Kitabevi, İstanbul, 1981
- Türk Ansiklopedisi, “Karakalpaklar” maddesi, Milli Eğitim Basımevi, Cilt 21, Ankara, 1974
- Türkler (Ansiklopedi), Cilt: 19 ve Cilt: 20, Adana, 2002
- Uygur, Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkçesi Grameri, Kriter Yayınevi, İstanbul,
- Uygur, Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkleri Edebiyatı –Grammer, Yazılı Edebiyat, Destanlar-, Bilal Ofset, Denizli, 1999
- Uygur, Ceyhun Vedat, Karakalpak Türkleri Edebiyatı, Türk Dünyası El Kitabı, Dördüncü Cilt (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 158, Ankara, ss-399-421
- Ülküsâl, Müstecep, Dobruca ve Tükler, Ankara, TKAE Yayınları, 1978
- Yenisoy, Doç. Dr. Hayriye Süleymanoğlu, “Bulgaristan Türk Edebiyatı” (Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, 8. c.), Ankara.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Başkurt yazılı edebiyatının oluşumunu ve Sovyet dönemindeki gelişimini tartışabilecek,
- Karaçay-Malkar Türklerinin Kafkasya'daki konumunu, bunların yazılı edebiyatının oluşumunu ve Sovyet dönemindeki gelişimini ana hatlarıyla tanımlayabilecek,
- Çuvaşların kim olduğunu ve bunların yazılı edebiyatının oluşumunu, Çarlık ve Sovyet Rusya dönemindeki gelişimini ana hatlarıyla açıklayabilecek,
- Kuzeydoğu Türk lehçelerinin neler olduğunu ve bunların yazılı edebiyatlarının (Sibirya Türk edebiyatı) oluşum ve gelişim süreçlerinin ana çizgilerini ayırt edebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Başkurt Edebiyatı
- Karaçay-Malkar Edebiyatı
- Çuvaş Edebiyatı
- Kuzeydoğu Türk Lehçeleri Edebiyatları: Sibirya Türk Edebiyatları
- Tuva
- Hakas
- Altay
- Saha-Yakut

İçindekiler

Çağdaş Türk Edebiyatları II

Diğer Çağdaş Türk Edebiyatları

- BAŞKURT EDEBİYATI
- KARAÇAY-MALKAR EDEBİYATI
- ÇUVAŞ EDEBİYATI
- KUZEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİ EDEBİYATLARI (SİBİRYA TÜRK EDEBİYATLARI)

Diğer Çağdaş Türk Edebiyatları

BAŞKURT EDEBİYATI

XIX. Yüzyılda Başkurt Edebiyatı

XIX. yüzyıl öncesinde Başkurt edebiyatı, münferit bir yazılı edebiyat olarak tam anlamıyla kendisini göstermemiştir; Başkurt edebiyatının XIX. yüzyıl öncesine ait edebî eserleri, dönemin genel Kıpçak edebiyatı ve dönemin ortak Türk edebiyatı geleneğine bağlıdır ve onun içindedir. Elbette, tüm Türk topluluklarında olduğu gibi güçlü bir Başkurt sözlü edebiyat geleneği vardır. Bu zengin sözlü edebiyat, Başkurt halkının yaratıcılığının gücünü yansıtmaktadır.

XIX. yüzyıldaki Başkurt edebiyatını ilk ve ikinci yarı olmak üzere iki kısımda ele almak gerekir. XIX. yüzyılın ilk yarısında yukarıda sözü edilen ortak dönem Türk edebiyatının izleri daha canlıdır. Ortak dönem Türk edebiyatını büyük bir nehir olarak düşünürsek, Başkurt yazılı edebiyatının bu yüzyılın ilk yarısındaki ürünleri de farklı bir mecrada akmaya devam eden bir kol olarak düşünülebilir. Özellikle dini-tasavvufi konular başta olmak üzere, aşk, sevgi, tabiat gibi değişmez temalar, bu dönemin de vazgeçilmezleri olarak görülmektedir. Biçim uygulamalarının da çok farklılık göstermediği bu dönem, Başkurt yazılı edebiyatının gelişmesinde bir çığır olarak kabul edilemez. Fakat, ilk tohumların ekilmeye başlandığı bir dönem diye adlandırmak da yanlış olmaz.

XIX. yüzyılda Başkurt yazılı edebiyatının temel kaynağını sözlü edebî gelenekteki konu ve duygular oluşturmaktadır. Ayrıca bunlar Doğu edebiyatından esinlenen çeşitli konular ve biçim özellikleri ile de daha zengin bir yazılı edebiyatın ilk örneklerini oluşturmuştur. Sınırların bugünkü kadar keskin olmadığı o yıllarda, Anadolu sahasındaki edebî gelişmelerden de doğrudan ya da dolaylı haberdar olan çeşitli Başkurt edipleri ve aydınları, birtakım toplumsal fikirleri halka anlatmak ve halkta bir bilinç oluşturmak amacıyla edebiyatı bir fener olarak kullanmışlardır. Dönemin eserlerinde işlenen vatan ve millet sevgisi, siyasî aksaklıklar ve hatta toplumsal sıkıntılar benzer şekilde işlendiği gibi, bir yandan da daha bireysel olan aşk, sevgi, doğa gibi konular da benzer üslup özelliklerini taşımaktadır.

XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Başkurt Edebiyatı

Bu dönem içerisinde özellikle dört isim öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, **Ebilmelîh Kargalı**'dır. 1782-1833 yıllarında yaşayan Kargalı'nın en önemli eseri, "*Tercüme-i Hacı Ebilmelîh El-Biste-i Es-Segidi*"dir. Bu eser, geleneksel dinî öğretiyi amaçlayan bir eser olmaktan çok, din büyükleri, evliyalar üzerine anlatılan hikâyelerle kendi döneminin aksak-

lıklarını dile getirmesiyle değer kazanmaktadır. Kargalı'nın geleneksel aşk ve doğa temalarını işlediği manzum eserlerinde de Başkurt halkının sevinç ve üzüntülerini yansıttığı görülmektedir. Geleneksel edebiyatın mazmunlarını, Başkurt halkının dünya görüşü ile birleştiren şair, buna ilaveten, çeşitli sözlü edebiyat unsurlarını da yazılı edebiyatın içerisinde yoğurmuştur.

Dönemin bir başka şairi ise, **Hüsniyar**'dır. Hangi yıllar arasında yaşadığı kesin olarak bilinmeyen Hüsniyar, münacat, mersiye ve nasihat türlerindeki eserlerinin dışında, Başkurt edebiyatında manzum seyahatnamesi ile tanınmaktadır. Seyahatnamesinde Orta Asya' da gördüklerine yer veren Hüsniyar, oradaki folklorik özellikleri de anlatarak eserinin çerçevesini daha da genişletmiştir. Bu seyahatname, Hüsniyar'ın kendisinden de bahsetmesi dolayısıyla otobiyografik bir eser niteliğindedir. (TEA 2004: 361).

XIX. yüzyılın ilk yarısında Şemsettin Zeki, Geli Sokoroy gibi Başkurt aydınları, geleneksel eğitim içerisinde yer almış olsalar da, fikirleri ve bakışları itibarıyla dönemlerinin diğer şair ve düşünürlerinden farklı yerlere sahiptirler. Geleneksel şiir anlayışını biçim olarak sürdüren bu aydınlar, konu itibarıyla farklı temaları, dönemin şiir anlayışı içerisinde harmanlamayı başarabilmişlerdir.

Şemsettin Zeki, Başkurdistan ve Kazan' daki çeşitli medreselerde eğitim aldıktan sonra, kendi memleketinde öğretmenlik işine devam eder. Gazel başta olmak üzere, Arap ve Fars edebî türlerinin pek çoğunu büyük bir ustalıkla kullanan şair, kimi gazellerinde hayatın geçiciliği, üretkenlik gibi konuları da ele alarak, yeni temalarla Başkurt şiirini zenginleştirmiştir. Onun kullandığı bu farklı temalar, öğrencisi olan M. Akmulla'ya da örnek olacaktır. (TEA 2004: 365) Ayrıca şiirlerinde, şiiriyetin ne olduğunu da ele almaya çalışan Ş. Zeki, Başkurt şiirinin bir poetikasını oluşturmayı amaçlamaktadır. Bazı şiirlerinde sözün gücünü ele alan şairin Başkurt halkının hem dinî hem de genel geçer ahlakî yönünü kuvvetlendirmeyi de kendisine amaç edindiğini söylemek mümkündür.

Dönemin önemli isimlerinden birisi de **Geli [Ali] Sokoroy**'dur (Tatarcada adı Gali Çokriy şeklinde yazılır). Sokoroy, kendi köyündeki medreselerde eğitim aldıktan sonra, bölgenin en büyük medreselerinden biri olan Sterlibaş medresesinde eğitimine devam eder (TEA 2004: 366). Köyüne döndükten sonra ömrünün sonuna kadar burada yaşar. Sokoroy, oldukça üretken bir yazardır. *Fosul-i Erbeğa* (Dört Mevsim), *Medh-i Kazan* (Kazan'ın Methi), *Şemğ Ez-Ziya* (Mum Işığı) gibi eserleri, yenilikçi, çağdaş fikirleri ön plana çıkaran ve cahilliği, dar görüşlülüğü eleştiren eserlerdir. Eğitim, okumak, çalışmak gibi konular şiirlerinin ana temasını oluşturmaktadır. "*Sabakka Töşkenemde*" (Derse Girdiğimde) adlı manzumesinde anne-babanın verdiği aile içi eğitimin öneminden bahsetmektedir. Fakat şiirin asıl içeriği Başkurt edebiyatında ve kültür hayatında artık kendini göstermeye başlayan ve *usul-i cedit* adıyla bilinen yeni usul eğitim anlayışıdır. Medrese eğitimindeki skolastik eğitim algısının üzerinde bir eğitimi savunan Sokoroy, eğitimin ehil kişilerce verilmesi ve ailenin çocuğun eğitiminde sorumsuzca davranmaması gerektiğini ve de dayakla eğitimin bağdaşmadığını söylemektedir. Eserde bunlar, hem nasihat niteliğinde görülürken, dönemin eğitimcilerine ve ebeveynlerine de bir eleştiri olarak değerlendirilmelidir.

Sokoroy, yalnızca tenkit şiirleri ile bilinmemektedir. Onun bazı mensur eserleri de Başkurt edebiyat tarihinde oldukça önemlidir. Genel olarak tarihî konular ele alınmış olsa da eserlerin işlenişindeki dil ve üslup özellikleri, Başkurt yazılı edebiyatında nesir türünün gelişmesinde ilk kilometre taşlarından biri olarak kabul edilebilir. Bu eserler: "*Hacnâme*", "*Tabın Başkurtları Şeceresi*" ve "*Tevarih-i Bulgariya yeki Terkiib-i Gari* (Arilerin Oluşumu veya Bulgar Tarihi)'dir (TEA 2004: 366).

XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Başkurt Edebiyatı

XIX. yüzyılın ikinci yarısına girildiğinde Başkurt halkı yaklaşık üç yüz yıldır Rus egemenliği altında kalmış oluyordu. Bu dönem Başkurt halkının ekonomisinde, kültüründe ve sosyal düşüncesinin gelişmesinde derin izler bırakmıştır. O yıllarda Rus mekteplerinin Ufa ve Orenburg gibi merkezlerde daha yoğun olarak varlık göstermesi, kimi Başkurt aydınlarının da bu eğitim faaliyetlerine uzak kalmamasını sağladı. Zamanın önemli tarihçilerinden N. Kazantsev, Başkurt gençlerinin yalnızca ilköğrenim aşamasında değil, yüksek öğrenimde de büyük başarılar göstererek Rusça eğitim aldıklarından bahsetmektedir.

Yeni usul (usul-i cedid) uyarınca eğitim vermeye başlayan medreselerin sayısı da bu dönemde gittikçe artmaktadır. Bu tarz medreseleri tamamlayan öğrenciler ile birlikte Rus mekteplerinde eğitim gören kimi gençler, kendi halkları arasında bilim yaymaya gayret ettiler. Böylelikle, sosyal bir gelişmeyi başlatarak büyük hizmetlerde bulundular.

Başkurtlar arasında da eskiden beri süre gelen didaktik şiirlerin temelini yaşam ve tabiat üzerine düşünceler, felsefi veya dinî düşünceler oluşturuyordu. Didaktik şiirlerde düşünceler ve görüşler değişmez ahlaki ve etik öğretiler yardımıyla veriliyordu. Dünyevî ya da dinî öğelere dayalı olarak iki yolla bu eserler amaçlarına hizmet ediyorlardı.

Didaktik şiirlerin en belirgin özelliği; şairin dinî-tasavvufî görüşleri, ahlaki öğütleri genel olarak şiirsel tasvirler, estetik duygular yoluyla vermemesidir. Bu tür eserlerde şair, sözü doğrudan doğruya söylemeyi, fikir yürütmeyi tercih eder. İnsana bir tabiat ya da sosyal durumun aslını anlatmak maksadıyla, bir öğüt kitabı meydana getirir (Ziyetullina-Harisov 1966: 7).

XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki eğitim ve kültür değişimleri neticesinde de Başkurt edebiyatı farklı konular ve farklı üsluplar doğurur. Artık dinî ve ahlaki öğretiler bir kenara bırakılır ve özgürlük, eğitim, çağdaşlaşma, ilerleme gibi düşünceler halka aşılana başlar. Miftahettin Akmulla ve Möhemmetsem Ömötbayev gibi Başkurt edebiyat tarihi ve Başkurt modernleşmesindeki bu iki isim, dönemin en dikkate değer isimleri olarak zikredilebilir.

M. Akmulla da dönemin en ünlü medresesi olan Sterlibaş medresesinde eğitim görmüştür. Eğitiminden sonra o, yalnızca bulunduğu bölgede hizmet etmemiş; Kazak bozkırlarında Kazak gençlerinin eğitiminde de rol almıştır. Yaşamı boyunca pek çok bölgede gezerek sosyal fikirleri aşılama, sınıf farklılıklarının anlamsızlığını vurgulamaya gayret etmiştir. Gezdiği topluluklar arasında keskin toplumsal ayrılıkları, birbirine tamamen zıt iki sosyal durumu görür. Onun yüreği, emeği ile çalışıp yaşamını sürdürenlerin safındadır. Yoksul ve düşkünlerle aynı dilekleri paylaşır. Zenginleri, beyleri yaptıklarından dolayı sert biçimde eleştirir. Zengin ve beylere yönelik bu eleştirel şiirleri onun şiirlerindeki ideolojisi sosyal hürriyet fikrine doğru taşımıştır (Ziyetullina-Harisov 1966: 22). Bu eleştiriden yalnız beyler ve zenginler değil, dönemin mollaları da nasibini almıştır. Ona göre mollalar, halkın sosyal hürriyetindeki en büyük engellerden biridir. Zihinlerdeki aşılması güç engebelerin en önemli mesulleri olarak mollaları gösterir. Bu eleştiriler, kimi zaman Akmulla'nın aleyhine olmuştur. Suçsuz yere Troytsk zindanlarına atılmıştır. Fakat buna rağmen, o halkın sesi olmaktan vazgeçmemiştir. Hatta onun zindanda yazdığı şiirleri oldukça kıymetli eserler olarak ele alınır: "*Mekâném Miném Zindan*" (Benim Mekânım Zindan), "*Torgan Urınım Minéñ Törme*" (Benim Yaşadığım Yer Hapishane). Bu dönemdeki eserlerinde kendi haline bağlayarak yaptığı bir değerlendirme söz konusu değildir. O bu durumu düşünecek ve eserlerini daha yaratıcı halde sunacak bir mekân bulmuştur. Bu mekânda da doğru ve yalan, iyilik ve kötülük, dürüstlük ve canilik çatışmalarını ve bu çatışmalara bağlı olayları tasvir etmiştir (Ziyetullina-Harisov 1966: 18).

Akmulla'nın eserlerindeki okuyucuya etki gücü, büyük bir yeteneğin doğrudan doğruya hayattan ruh bulmasına ve dünyevî temalarla kendisini göstermesinden kaynaklı-

dır. Akmulla, dinî yönleri ağır basan şairlerden farklı olarak, yaşamda şahsen gördüklerini, kişisel tecrübelerini ya da bizzat kendi hislerini yazmıştır. Adaleti bir türkü gibi diline dolayan şair, halkı bilime ve bir sanat sahibi olmaya davet etmiştir. Dürüstlük ilkesiyle hareket eden Akmulla, toplumdaki bozuklukları eleştirmekten ve hicvetmekten çekinmez. Şiirde halka seslenmeyi, halk ile konuşmayı ve halkı bilime, akla davet etmeyi tercih eden Akmulla'nın dili de sade ve anlaşılırdır. Halka seslenmesi dolayısıyla da konuşma diline yakın bir üslubu benimsemiştir. Bu sebeple; genel şiir dilindeki Arap ve Fars alıntılarını, mümkün olduğunca asgarî düzeye indirmiştir. Akmulla pek çok niteliğiyle kendisinden önceki şair ve mütefekkirlerden ayrılır. Hatta, M. Gafuri, S. Kudaş, A. Tukay gibi pek çok şairin ilk eserlerinde de onun etkisi görülmektedir. Şiirlerindeki en dikkat çekici yönlerden bazıları ise; orijinal şiirsel dile sahip olması, şiirsel bir tasvir için halkın tecrübesine, yaşamına özgü unsurlardan faydalanması, doğanın bitki ve hayvan dünyasına başvurması, deyim ve atasözlerini sıklıkla kullanmasıdır. Biçim olarak şiirlerinde çoğunlukla klasik rübai şeklini tercih etmiştir. Bunun dışında 11'li hece ölçüsü ile de şiirler yazdığını görüyoruz. Başkurt folklorunda ve yazılı edebiyatında bu ölçüde oldukça geniş yer bulmuştur (Ziynetullina-Hariso 1966: 22). Onun Başkurt halk edebiyatına yakınlığı, kobayır adı verilen türdeki gibi yedi heceli şiirleri ile de görülmektedir.

Halkla doğrudan doğruya yakınlaşmak, sade insanın yaptığını kendisi de yaparak, onun mutluluğunu da, kederini de paylaşarak yaşamak, Akmulla'ya manevî bir güç ve coşku verdi. Başkurt, Kazak ve Tatar halklarının sözlü yaratıcılığını iyi bilmek, doğunun şiir geleneklerini yaratıcılığı ile özümsemek, ona mükemmel eserler yaratmada yardımcı olmuştur. “*Başkorttarım Ukıv Kirek*” (Başkurtlarım Okumak Gerek) adlı şiiri, yalnızca şiir olarak kalmayıp bir millî nasihat olarak gündün güne Başkurt edebiyatında ve Başkurt halkı arasında kendini bulmuştur.

Bu dönemin bir diğer önemli ismi **Möhemmetselim Ömötbayev**'dir. Köyünde medreseyi tamamladıktan sonra Orenburg'daki harp okulunda okur. Sonra çeşitli yerlerde sekreterlik ve komutanlık görevlerinde bulunur. Bunun dışında Sterlitamak medresesinde Rusça öğretmenliği yapar ve Ufa'ya döndükten sonra da din idaresinde tercüman olarak çalışır. Ömötbayev, Başkurt edebiyat tarihinde olduğu kadar Başkurt tarihine özgü vesikaları tercüme etmesiyle ya da derlemesiyle de önemli bir yere sahiptir. Basılan kitaplarının dışında kimi basılmayan eserleri de oldukça değerlidir. “*Cihanname*” (*Coğrafya Kitabı*), “*Yomran Tabın*”, “*Hac Seferi*” gibi eserleri basılmadan kalmıştır. Bunların yanı sıra, onun el yazmaları arşivinde Başkurt halkının tarihine, etnografyasına ve sözlü edebiyatına yönelik dikkate değer materyallerle birlikte basılmamış şiirleri de vardır (TEA 2004: 374).

Dönemin gazetelerinde de Ömötbayev hakkında bilgiler verilmektedir. Kimi süreli yayınlar onun şiir alanındaki ustalığını anlatırken, kimileri de tercüme ve tarih konusundaki yeteneği ile bilgisini dile getirmektedir.

Ömötbayev, şiirlerinin ve eserlerinin niceliği ile değil, çok yönlü olmasıyla dikkat çeken bir isimdir. Kendi halkının tarihini, maddî ve manevî kültürünü yansıtan eserler yazmıştır. Başkurt halkında eğitimin, sanat ve edebiyatın gelişmesine engel olan sebepleri belirlemeye çalışmıştır. Bu sebeple Rus mekteplerinde kullanılan coğrafya, tarih gibi ders kitaplarını tercüme ile işe başlamıştır. Ekim 1881'de Ufa'da Ömötbayev kendi eğitim programını yayınladı. Ona göre, “*Avrupa'daki bilim faaliyetlerini Müslümanlar arasında yaymak gereklidir. Bunun en kolay ve mantıklı yolu, çocuklara kendi anadillerinde bu eğitimi vermektir*”, der. Avrupa'nın pek çok bilimde doğu kaynaklarına başvurup bunları tercüme ettiği gibi, Avrupa'daki bilimsel eserlerin de doğu dillerine tercüme edilmesi gerektiğini söyler. Ömötbayev'in görüşleri ile Gaspıralı İsmail Bey'in görüşleri arasındaki paralellik de tesadüf olarak değerlendirilmemelidir.

Ömötbayev'in en önemli eseri “*Yadkar*” (Hatıra) adlı eseridir. Bu eserde yazarın makaleleri, tarihî notları ve seyahat bilgileri, seyahat esnasında yaşadıkları ve de şiirleri yer almaktadır. *Yadkar*'da yer alan makaleleri, onun eğitime yönelik fikirlerini içermektedir. Başkurt ve Tatarları sözünü ettiği Avrupa ilmi ile tanıştırır. Başkurt halkının tarihsel sürecini betimler ve Başkurt coğrafyası hakkında temel bilgiler verir.

Ömötbayev'in şiirlerinde iki yönlülük dikkat çeker. Bir yönden halkına ve vatanına derin bir sevgi vardır. *Yadkar*'da yer alan 38 şiirin pek çoğu halk sevgisi ve halkın gündelik yaşamı ile tarihi üzerinedir. Başka bir yönden de imparatora olan inanç ile birlikte dindarlık kendisini göstermektedir. Onun vatan sevgisi, Başkurt doğasının cömertliğini anlattığı eserlerinde ortaya çıkar. Tasvirleri Başkurt doğasının zenginliğinden beslenmektedir. Şiirlerinin özünde estetik bir zevk uyandırmaktan daha çok ilim kazandırma bulunmaktadır. Şairin açıkça yönetime yönelik eleştirisi “*Şikayet*” adlı şiirinde görülmektedir. Başkurt topraklarının talan edilmesini, ormanlarının vahşice kesilmesini, hayvanlarına el konulmasını, halkın sızlanışını bu şiirinde ele alır.

Konu itibarıyla aşk ve geleneksel ahlak temalarını da işleyen Ömötbayev, bu tür şiirlerinde de ustalığını göstermektedir. Aşk konulu kimi eserleri dramatik içerikli oluşları dolayısıyla önceki şiirlerden ayrılır. Bu tür şiirleri okuyucuyu coştururken aynı zamanda düşündürme gücüne de sahiptir.

Onun manzum eserleri halkı anlatması, halkın aynası olması dolayısıyla da daha açık ve anlaşılır eserler olarak karşımıza çıkar.

XIX. yüzyılda Başkurt edebiyatının çevresindeki diğer Türk edebiyatlarıyla ilişkileri nasıldır, araştırınız.

SIRA SİZDE

XX. Yüzyılda Başkurt Edebiyatı

XX. yüzyılda İdil-Ural coğrafyasında başlayan yenileşme hareketleri, eğitim ile sürerek, siyaset meydanına da sıçramaya başladı. Dönemin aydınları, sosyal aksaklıkları ve siyasî problemleri daha açık bir dille yansıtmaya gayret ettiler. Böylelikle, İdil-Ural coğrafyasında en çok işlenen tema da sınıf çatışmaları olmuştur. Bu yüzyıl içerisinde Başkurt edebiyatının millî yüzü daha da belirgin hale geldi. Aknulla, Ömötbayev'in yanı sıra Kayyum Nasrî, Şihabetin Mercanî'nin fikirleri daha ileriye taşınarak dile getirilmeye başlandı. Halkta millî bilincin uyanışına, millî kültür ve edebiyatın gelişmesine 1905 yılındaki Rus meşrutiyeti daha da büyük bir katkı sağladı. Yayın hayatına başlayan pek çok dergi ve gazete, bölgedeki halkın millî fikirler ile tanışmasında büyük bir etken oldu. Bu gazete ve dergilerin pek çoğu millî bağımsızlık düşüncesini ön plana çıkardı ve millî duyguları uyandırdı. En önemlisi de bu yayın organları, edebî hareketin güçlenmesine ve edebiyatın gelişmesine yardım ettiler. 1907 yılında Orenburg'da Tatarca yayımlanan “*Ural*” gazetesi, hürriyet düşüncesi ile birlikte, toplumsal-siyasî şiirin gelişmesini de hızlandırdı.

1902 yılında Mecit Gafuri'nin ilk eserleri yayımlandı. Gafuri bu şiirleri ile halkı bilime ve eğitime davet etmeyi amaçladı. Yoksulluk çeken halkın feryadını dile getiren bir ses oldu. Birkaç yıl sonra da Tatar edebiyatının güçlü sesi Abdulla Tukay, şiirlerinde benzer temaları işledi. Hem Tukay hem de Gafuri kardeş edebiyatlar içerisindeki yeni nesil şairleri etkileri altına aldılar. Başkurt edebiyatına gönül veren genç şairler, onların edebî yaratıcılıklarını kendilerine örnek aldılar. XX. yüzyılda Başkurt edebiyatını devrim öncesi ve devrim sonrası olmak üzere iki kısımda ele almak gerekir. Devrim öncesinin önemli isimleri arasında Mecit Gafuri, Şeyhzade Babiç, Seyfi Kudaş gösterilebilir.

1917 Devrimi Öncesinde Başkurt Edebiyatı

Yukarıda da söz edildiği gibi şekillenmeye başlayan yeni milli ve modern Başkurt edebiyatı, tema ve biçim yönüyle zenginlik kazanmaya başlar. Özellikle toplumsal ve siyasi konulu şiirler ile mensur eserlerdeki artış, Başkurt düşünce dünyasının da zenginleştiğini göstermektedir. Bu döneme adını ilk yazdıran **Mecit Gafuri**'dir. Gafuri, 1880 yılında dünyaya gelir ve kendi köyünde ve Ufa'daki medreselerde eğitim alır. 1905 yıllarındaki Rus meşrutiyetini büyük bir heyecanla karşılar. Bu dönemde yazdığı "*Şathk Şığırı*" (Mutluluk Şiiri) onun bu heyecanını yansıtır. Fakat arzuladığı durumu göremeyen Gafuri'nin çarlığa ve onun doğurduğu sınıfsal ayrıma karşı tepkisi gün yüzüne çıkmaya başlar. Hürriyet arzusu, "*1906 Yıldan 1907 Yılga Vasiyat*" (1906 Yılından 1907 Yılına Vasiyet), "*1907 Yıldın Cavabr*" (1907 Yılının Cevabı) adlı şiirlerinde kendisini iyice hissettirir. O, bu dönemdeki eserlerinde öncelikle yoksulları savunmayı, onların dili olmayı amaçlar. Zenginleri, beyleri ve hatta idarecileri soysuz kan içiciler olarak tasvir eder. Rus İmparatorluğu'na tâbi çeşitli toplulukların ayaklanmasından dolayı, mutlu olduğunu dile getirir. Bu yıllardan sonra onun eserleri eleştirel bir yön taşımaya başlar. Manzum ya da mensur eserlerinde onun eleştirel yönü iyiden iyiye kendisini hissettirir. Onun eleştiri yönü sadece sosyal ya da siyasi olaylara yönelik değildir. "*Yarlular yeki Öydeş Katın*" (Yoksullar ya da Kuma Kadın) adlı eserinde kadınların düştüğü durum da realist bir bakış ile tenkit edilmektedir. Eserdeki Cemile adlı kadın kahraman, ayyaş ve cahil kocasının eziyetlerine maruz kalmaktadır ve onun sefalet, eziyet gibi sebeplerden ölmesi, eserde zalim dünyaya karşı bir protesto niteliğindedir (Ziyetullina-Harisov 1966: 30).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında da şair, savaşın başından sonuna kadar yarattığı kederi, kaygıyı, zorluk ve eziyetleri dile getirmekten ve işgal, öldürme üzerine kurulmuş bu olayı anlatmaktan kendini alamadı.

Onun şiirlerinin en önemli özelliği, toplumcu yönünün ağır basmasıdır. O, toplumcu bir edebiyat için mücadele verdi. Yoksullar, ezilenler, muhtaçlar onun eserlerinin temel kahramanları olarak ortaya çıktı. Onun şiirlerindeki "*ben*", yalnızca Başkurt halkı olarak değil, ezilen tüm Rus ve gayri Rus halkın sesi olarak yankılandı. Dolayısıyla, eserlerinin temelinde engin bir hümanizm yer aldı. Gorki gibi yazarların eserlerinde onun tahkiye üslubu ve romantik tarzı hissedilmektedir.

Şeyhzade Babiç de genç Başkurt edebiyatının genç dili olmuştur. 1895-1919 yılları arasında yaşayan Babiç halkın gönlünde yer etmiş pek çok iş başarmıştır. Babiç'in eğitim hayatı, babasının yanında köy medresesinde başlar ve sonra Ufa'daki Galiye medresesinde devam eder. Troysk şehrine gelerek öğretmenliğe başlar. Bu yıllarda "Akmulla" dergisinde satirik şiirlerini bastırır (TEA 2004: 400).

Şiirlerinde genel olarak halk sevgisi, vatan temasını işler. 1916 ve 1917 yıllarında yazdığı şiirlerde genel olarak siyasi konular işlenir. Hür yaşamın yaratıcılığına inanan Babiç, insanları gelecekteki özgür günlere davet eder. O, bu arzusunun gerçekleşmesi için emek harcanması gerektiğini asla unutmaz. Onun için zorlu yollar, gelecekteki zengin ve güzel günlere uzanır. Güzel günlere ulaşma isteği, aslında mücadelenin yegâne sebebidir. Çünkü hayatın kendisi mücadele ile doludur ve bu sebeple o zihinlerde güzel bir dünya algısını sağlam tutmaya çalışır. Başkurt doğasının güzelliğini, Başkurtların kaderine zıt olarak yansıtır. Ona göre, dönemin siyasi otoritesi, Başkurt coğrafyasını bir gül bahçesinden mezarlığa dönüştürmüştür (Ziyetullina-Harisov 1966: 35).

Onun şiirlerinde halkın aydınlık fikirleri, maneviyatı, millet ve vatan sevgisi en güzel şekilde işlenmiştir. O, kimi eserlerinde ince hisler, estetik duygular uyandırırken, kimilerinde de ağır hicivlerde bulunmuştur. Bu da onun şiirinin çok çeşitli yönlere sahip olduğunu göstermektedir. Başkurt halkının ezgilerini şiirinde birleştirmeyi amaçlamıştır. Böylelikle de şiirinde daha millî bir tavır sergilemiştir. Şiirlerindeki kimi nazım şekilleri

de kobayır ve mani gibi türlerden esinlenerek oluşturulmuş ya da onlara yaklaştırılmaya çalışılarak meydana getirilmiştir (Ziyetullina-Harisov 1966: 36).

Babiç'in çağdaşı olan **Seyfi Kudaş** da eserleri ile Başkurt edebiyatında adını duyurmaya başlar. 1894 yılında dünyaya gelen şair, 1904-1913 yılları arasında kendi köyündeki medresede eğitim görür. 1915-1918 yılları arasında da Aliye medresesinde tahsiline devam eder (Özşahin 2005). İlk eserlerini I. Dünya Savaşı yıllarında verir. Bu ilk şiirleri, genellikle satirik tarzdadır ve dönemin ünlü hiciv dergisi "Karmak" da yayımlanır. İlk şiirlerinde Tukay'ın etkisi hissedilmektedir. 1917-1918 yıllarından sonra şiirlerinde hürriyet teması ağır basmaktadır. Sovyet Devriminden sonraki yıllarda da işçi sınıfı övdüğü, özgürlük meşalesini işçilerin taşıdığını ifade ettiği şiirleri görülmektedir. Bu tür şiirlerinde işçi sınıfa ait unsurlar üzerinden oluşturduğu simgesellik dikkat çekicidir. "*Birsetke Yırı*" (Eldiven Türküsü) bu simgeselliğin en belirgin olduğu eserdir. Bu şiirde, halk türkülerini, türkülerin kederli ezgilerinin özelliklerini kullanarak lirik bir monolog oluşturmuştur. Birsetke Yırı, bu tür eserlerinin ilk adımıdır. Bu tarz eserlerinde, vatanseverlik ruhunu coşturmayı amaçlayan Kudaş, insanları bu ruhla çalışmaya yöneltmek istemiştir. Sovyetlerle birlikte onun şiirlerinin temasında da farklılıklar meydana geldi. Sovyet köyü, buradaki yeni yaşam ve hür çalışma gibi temalar Kudaş'ın eserlerindeki temel konular hâline geldi. 1930 yılından sonra eserlerinin memleket sevgisi ile yeniden canlandığı görülmektedir. Bu tarihten sonra yazdığı "Kuşkayın" romanı Sovyet ziraat sisteminin kuruluşunu ve bunlar üzerinden idealize edilen insan tipini anlatması bakımından değerli görülmektedir (Ziyetullina-Harisov 1966: 78).

Kudaş, devrim öncesinde yazmaya başlamış olsa da asıl verimliliğini devrimden sonra gösterir. Kendisinden önceki neslin çektiği sıkıntıların Sovyet rejiminde ortadan kalkacağına inanan Kudaş, Sovyet vatanseverliğini yücelten eserler yazmaya yönelir. Bütün eserlerinde kendi halkı ve memleketinden unsurlar kullanarak Başkurt kültürünü yansıtmayı amaçladı. Kudaş'ın şiirlerinin en güçlü yanı; yaşamı sade ve halka yakın ifade etmesidir. Eserleri ile Başkurt Sovyet edebiyatının önemli bir temsilcisi haline gelmiştir.

Seyfi Kudaş, çocukları da unutmamıştır. Başkurt çocuk edebiyatında da katkı yapan Kudaş, bu sahaya yönelik ona yakın eser vermiştir. Ayrıca, Rus klasiklerini ve yeni gelişen Sovyet edebiyatını tercüme etmek suretiyle de hizmette bulunmuştur.

Sovyet devriminden sonra eğitimdeki hızlı gelişmeler dolayısıyla, Başkurt halkının eğitim seviyesinde belirgin gelişmeler yaşanmaya başlar. Bu gelişmeler ışığında yetişen yeni nesil şair ve yazarların eğitim seviyelerinde de olduğu kadar, kültür dünyalarında da farklılıklar oluşur. Başkurt halkının yaşam tarzı, yeni endüstri ve sanayi merkezlerinin oluşmasıyla, göçebelikten yerleşik hayata doğru bir değişim kaydeder. Böylelikle, şehirlerde yaşayan Başkurtların sayısı da belirgin oranda artmaya başlar. Şehirleşmenin ve de Sovyet eğitiminin yarattığı değişim de dönemin eserlerinde kendisini gösterir. Özellikle nesir ve tiyatro türündeki eserler, bu çağın ediplerince ortaya konulmuştur.

Sovyet Dönemi Başkurt Edebiyatı (Baskurt Sovyet Edebiyatı)

Bu çağın yazarlarından birisi **Nazar Nejmi**'dir. 1918-1999 yılları arasında yaşayan Nejmi, kendi köyünde yedi yıllık ilköğrenimini tamamlar. Daha sonra Ufa Metalurji Fakültesinde okur. 1938 yılında Başkurt Devlet Pedagoji Enstitüsüne tahsil almak için gider. Üçüncü sınıfta iken II. Dünya Savaşı'na katılır ve bu savaşta gösterdiği başarılarından dolayı Kızıl Yıldız gibi nişan ve madalyalarla ödüllendirilir. Dönünce okuluna devam eder ve 1947 yılında dil ve edebiyat fakültesinden mezun olur. 1947-1949 yılları arasında "*Sovet Baskortostanı*" gazetesi ve "*Ezebi Baskortostanı*" dergisinin yayın kurulunda çalışır. 1962-1969 yılları arasında da Başkurdistan Yazarlar Birliği başkanlığı görevlerini yürütür. Başkurt edebiyatının gelişmesinde gösterdiği hizmetlerden dolayı pek çok nişan ve madalya

ile mükâfatlandırılır. Ardından Başkurdistan milletvekili olarak seçilir. 1993 yılında da Başkurdistan'ın halk şairi ünvanı ile onurlandırılır. İlk şiirlerini 1937 yılında yazmaya başlayan şair, “*Tulkındar*” (Dalgalar), “*Kötölmegen Yamğur*” (Beklenmedik Yağmur), “*Yer hem Yır*” (Toprak ve Türkü) gibi eserleri ile şiir kabiliyetini gösterir. 1960-1970 yılları arasında yazdığı “*Dus Turahında Un Bér Yır*” (Dost Üzerine On Bir Türkü), “*Küldek*” (Gömlek), “*İbles*” (İblis), “*Ural*” manzumeleri onun epik eserlerinin derin bir dramatizm ile doldurduğunu gösterir. Onun pek çok eseri Rusçaya tercüme edilmiştir.

Nazar Nejmi'nin en üretken olduğu saha tiyatrodur. “*Yazgı Yır*” (Bahar Türküsü), “*Sakırılmagan Kunak*” (Davetsiz Misafir), “*Garmunsı Dus*” (Akordiyoncu Arkadaş), “*Kürşelerge Kunak Kilgen*” (Komşulara Misafir Gelmiş) gibi piyesleri Başkurt Devlet Akademisinin drama tiyatrosunda sahnelenmiştir. “*Yazgı Yır*” adlı eserinde şehir ve köy çatışmasını işlemiştir. Şehirli Rus kızı ile köylü Başkurt yiğidi sembolleştirilmiştir. Aslında bu görünürdeki çatışmadır. Bunun altında Başkurt halkının zengin halk müziği birikimini yansıtmaya çalışmaktadır. Kısacası Nazar Nejmi, tiyatrolarında ve şiirlerinde çok yönlü bir bakış sergilemektedir.

Dönemin bir diğer önemli ismi de **Mostay Kerim**'dir. 1919-2005 yılları arasında yaşayan yazar, kendi köyünde eğitime başlar. Daha sonra Ufa Pedagoji Fakültesinde eğitimine devam eder. 1937-1941 yılları arasında Başkurt Devlet Pedagoji Enstitüsünün Dil ve Edebiyat Fakültesi öğrencisi olarak tahsilini sürdürür. II. Dünya Savaşı'na katılır ve gösterdiği üstün hizmetten dolayı ödüllendirilir. 1951-1962 yılları arasında Başkurdistan Yazarlar Birliği başkanlığı görevlerini yürütür. 1963 yılında Başkurdistan'ın halk şairi ünvanı verilir. M. Kerim, Akmulla ve Babiç gibi halkın sesi olmayı amaçlamıştır. Onun şiirlerindeki betimlemelerde de Başkurdistan coğrafyasının zenginliği en çok başvurduğu kaynaktır. M. Kerim de özellikle tiyatro alanında oldukça mahir olduğunu göstermiştir. “*Salavat*” adlı piyesi, yalnızca bir modern tiyatro eseri olarak ele alınmamalıdır. Dramatik modern tiyatroyu, halk destan geleneğine yakınlaştırmayı da amaçlayan şair, eserlerinde Başkurt halkının milli simgelerini ve değerlerini özellikle kullanmayı tercih eder.

Bu dönemde diğer Türk topluluklarının edebiyatlarında olduğu gibi Başkurt edebiyatının da politik edebiyat biçiminde geliştiği görülür. Dönemin siyasî düşüncelerini yansıtan şiirler yazmak, Komünist Parti yönergeleri içerisinde olduğundan Başkurt şair ve yazarlar, bu tür eserler vermeyi bir ödev olarak görmüşlerdir. Sovyet sanat anlayışının sanayi ve tarımda kalkınmaya yönelmesi eserlerin konularının da bu yönde gelişmesini sağlamıştır. Başkurt şairi olarak Mostay Kerim, bu tür temaları, Başkurt insanının gündelik yaşayışı, Başkurt doğası ve Başkurt kültürü ile örmeyi başarabilmiştir.

Başkurtça ne zaman bir yazı dili olmaya başlamıştır? Sebeplerini araştırınız.

KARAÇAY-MALKAR EDEBİYATI

Karaçay-Malkar Türkleri

Rusya Federasyonu'nun Kafkasya bölgesinde, Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar adlı iki farklı cumhuriyetin sınırları içinde yaşamakta olan Karaçay-Malkar Türkleri, Sovyetler Birliği döneminde tabi tutuldukları suni ayrıma rağmen aynı etnogeneze sahip ve tarih boyunca aynı dili ve kültürü paylaşmış olan bir Türk boyudur. Farklı özerk cumhuriyetlerin idareleri altında yaşamalarına rağmen, Sovyetler Birliği dönemi boyunca kültürel birliklerini muhafaza etmeyi başaran Karaçay-Malkar Türkleri, dillerini de ortak bir edebî dil etrafında birleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Çok zengin bir sözlü halk edebiyatı geleneğine sahip olan Karaçay-Malkarlılar yüzyıllar boyunca ağızdan ağza, nesilden nesle aktardıkları sözlü edebiyat ürünlerini ancak 19. yüzyıl sonlarında yazıya geçirme imkânına ka-

vuşmuşlardır. Arap harflerine dayalı bir alfabe kullanan Karaçay-Malkarlılar yerel bir lehçe özelliği taşıyan dillerini yavaş yavaş işlemeye başlamışlar, edebî eserler verebilecekleri edebî bir dilin temelini atmışlardır.

Çağdaş Karaçay-Malkar edebiyatı halk edebiyatı gelenekleri üzerinde gelişmeye başlamıştır. Anlatım gücü, söz zenginliği, tasvirler, kişiler halk edebiyatının izlerini taşımaktadır

Karaçay-Malkar Yazılı Edebiyatı (XIX. yy. Sonu)

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini aslında bir halk şairi olan **Kâzım Meçi** atmıştır. Kâzım'ın Arap harfleri ile kaleme aldığı Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk şiirleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında Karaçay-Malkar edebiyatının doğuşuna vesile olmuştur.

Kâzım'ın "Ölüm Gelir" adlı şiiri modern Karaçay-Malkar şiirine giden yolun başlangıcı sayılır. Bu şiirinde Kâzım duygularını şöyle dile getirir:

Ölüm gelir, insanı alıp gider
İnsan beraberinde bedenini götürür
Yaptığın ev, yazdığın şiir kalır
Dünyanın sahibi, ölüm değil, insandır.
(Tavkul 2000: 39)

Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının Sovyet öncesi dönemdeki kurucuları arasında sayılabilecek en önemli edebî şahsiyetlerden biri de **İslam Kırımşavhal** (1864-1910)'dır. 1864 yılında Karaçay köylerinden Kart-Curt'ta doğan İslam Kırımşavhal, dönemindeki diğer bey ailelerinin çocukları gibi Rus okullarında okudu, Rus Çarlığı'nın ordusunda subay olarak görev yaptı. Çeşitli sanat dallarında eğitim aldı, yabancı diller öğrendi. Kafkasya'ya döndükten sonra Osetya'dan Karaçay'a sürgüne gönderilen Oset ressam ve şairi Kosta Hetagurov ve Rus ressam Yaroşenko ile dostluk kurdu. Onların teşvikiyle resim yapmaya başladı. İslam Kırımşavhal Karaçay-Malkar edebiyatında satirik şiirleri ile tanındı. Eserlerinde İslam Teberdiçi adını kullanan İslam Kırımşavhal'ın *Börü bla Kiştik* (Kurt ile Kedi) adlı şiirindeki Karaçay-Malkar diline ustalığı ve hiciv yeteneği ona Karaçay-Malkar edebiyat tarihinde önemli bir itibar ve yer sağladı. Karaçay-Malkar Türkçesindeki ilk roman örneği olan eseri günümüze ulaşamadı. 3 Aralık 1910'da Yalta'da ölen İslam Kırımşavhal'ın ölüm haberi Paris'te yayınlanan Musulmanin dergisinde iki kere verildi. Halkın toplumsal meseleleri ile ve Latin harflerinin Karaçay Türkçesine uygulanmasıyla ilk olarak o ilgilendi. Eserlerinin az bir bölümü korunarak günümüze ulaştı.

1877 yılında Karaçay köylerinden Ogarı Teberdi'de doğan **İsmail Akbay** da Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının temelini atan aydınlardan biridir. Malkar bölgesinin gelişmiş köylerinden Bashan'da din eğitimi alıp imam olan İsmail Akbay dinî konulardan çok Karaçay halkının eğitimine, dil ve kültürüne ilgi duydu. 1914 yılında imamlığı bırakarak Karaçay-Malkar Türkçesinde kitap yayımlama arzusuyla çalışmalarına başladı. 1916 yılında kendi şiirleri ile birlikte, Kırlov'un masallarından Karaçay Türkçesine çevirdiği masallardan oluşan "Ana Tili" (Ana Dili) adlı ilk kitabını Tiflis'te yayımladı.

İsmail Akbay Kafkasya'nın tabii güzelliklerine ve zenginliklerine hayran bir şairdi. Çocuklara yönelik yazdığı şiirlerinde çevrenin ve tabiatın korunmasının önemini onlara anlatan mısraları kaleme aldı. Bunlardan en meşhuru *Sakla, kesme!* (Koru, kesme!) adlı şiiridir.

Büyük vazifedir insanlara ormanları korumak,
Dikmek, yetiştirmek, büyütme, ihtimam göstermek
Koru, kesme genç ağacı, yapraklansın, sevensin,
Koru, kesme - sevgili yurdun çıplak kalmayıp giyinsin.

Koru, kesme - rüzgâr estiğinde uğuldasin, kımıldasin,
 Annen Kafkas ölü olmayıp, sağa benzesin, canlansın.
 Koru, kesme - altlarından soğuk, serin rüzgâr gelsin,
 Ortasında güneş ışınları ışık versin, nur versin.

İslam Kırımşavhal, Safar-Aliy Orusbiy, Misost Abay gibi 19. yüzyılın ikinci yarısında yetişen Karaçay-Malkarlı aydınlar Latin ve Rus harflerine dayalı bir Karaçay-Malkar alfabesi oluşturma çabalarına girmişlerdi. İmmolat Hubiy Rus Kiril harfleri ile bir Karaçay alfabesi meydana getirmişti. Onun ardından 1908 yılında İslam Kırımşavhal Latin harfleriyle bir Karaçay alfabesi oluşturdu. Ancak her iki alfabe de baskıda kullanılmadı. 1916 yılında İsmail Akbay'ın Arap harfleri ile oluşturduğu Karaçay alfabesiyle Gürcistan'ın Tiflis şehrinde yayımladığı "Ana Tili" (Ana dili) adlı okuma kitabı Karaçayca yayımlanan ilk kitap oldu (*Hubiymanı 1988: 11*). Rus Çarlığı'nın yıkılıp Sovyetler Birliği'nin kurulmasından sonra Sovyet hâkimiyetine giren Karaçay-Malkarlılar için 1924 yılında Latin harflerine dayalı bir alfabe oluşturuldu. Umar Aliy'in "Cangı Karaçay-Malkar Elible" (Yeni Karaçay-Malkar Harfleri) adlı kitabı aynı yıl yayımlandı (*Hubiymanı 1988: 56*). Bu sebepten çağdaş Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının doğuşunu 1924 yılı olarak kabul edebiliriz (*Töppelani 1995: 110*).

Sovyet Dönemi Karaçay-Malkar Edebiyatı (XX: yy.)

1924 yılından itibaren Karaçay Özerk Bölgesi'nde yayımlanan "Kızıl Karaçay", "Tavlu Carlıla" (Dağlı Fakirler) ve "Tavlu Caşav" (Dağlı Hayatı) adlı gazetelerle Kabartay-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde yayımlanan "Kızıl Kabartay" ve "Kara Halk" adlı gazetelerde bazı şairlerin Karaçay-Malkar Türkçesinde yazılmış ilk şiirleri yayımlanmaya başladı. İslam Karaçaylı (Hubiy), İssa Karaköt, Abidat Botaş, Said Şahmırza, Salih Hoçu, Ahmadiya Ullubaş, Omar Etez, Abdul-Kerim Batça, Davut Baykul, Tohtar Borlak, Azret Örtlen gibi genç şairler ilk şiirlerini bu gazetelerin sayfalarında okuyucularına sundular.

Bu yıllarda Said Otar'ın şiir tarzı kendine özgü yapısıyla dikkatleri üzerinde toplamaya başladı. 1920'lerin sonlarında kaleme aldığı "Tırpançılar" adlı şiirinde Said Otar halk şarkılarının kafiye ve mısra düzenini hatırlatırken, şiirin kuruluş tarzı ve konusu ile Karaçay-Malkar şiirine bir yenilik ve renk getirdi.

Said Otar'ın ardından, yeni yetişen diğer şairler de yeni bir tarz arayışına girdiler. Said Şahmırza, Bert Gurtu, Ahmadiya Ullubaş, Omar Etez, Azret Buday gibi şairlerin eserlerinde bu arayışın izleri göze çarpmaya başladı. Örneğin Said Şahmırza'nın "Ekim Dalgaları" adlı şiiri Rus proleter şiirinin etkilerini yansıtmaktaydı.

Karaçaylıların eski hayatları ile Sovyet rejimi altındaki yeni hayatlarını mukayese eden, kadının toplum hayatındaki yerine ve önemine dikkat çeken, ateizm konusunu işleyen ilk şair olan İssa Karaköt 1928 yılında yayımlanan "Kafkas" adlı şiiriyle lirik peyzaj tarzında yeni bir çığır açtı. İssa Karaköt yaşadığı dönemin gereği olarak halkın manevî değerlerini ve dini kötöleyen, Sovyet rejimini öven şiirler kaleme aldı. İssa Karaköt'ün "Kafkas" adlı şiiri Karaçay-Malkar edebiyatının klasikleri arasına girdi. Ancak yazdığı basit, rejimi öven, fakir halk tabakalarına hitap eden şiirleri edebî yönden değer kazanmadı.

1920'li yıllar henüz Karaçay-Malkar yazılı edebiyatının emekleme dönemiymiş. Genç yazar ve şairler Rus edebiyatının tarz ve geleneklerinin büyük ölçüde tesiri altındaydılar. Bu yıllarda Karaçay-Malkar Türkçesinde ilk defa basılacak olan ders kitapları için yazar ve şairler Rus edebiyatçıların eserlerini Karaçay-Malkar Türkçesine çevirmeye başladılar. Genç Karaçay-Malkar edebiyatçıları bu çeviriler sırasında Rus edebiyatının tasvir ve anlatım gücü, söz zenginliği ve ustalığı ile tanıştılar.

1930'lu yıllarda Karaçay edebiyatına Hasan Bostan, Mahamet Orus, Osman Hubiy, Tohtar Borlak gibi Sovyet ihtilali yıllarında doğmuş ve Sovyet rejiminde yetişmiş genç edebiyatçılar katıldılar (*Akbayev 1965: 10*).

7 Ağustos 1934 yılında Kabardin-Balkar Yazarlar Birliği'nin kurulması Malkar edebiyatçılarını yeni imkânlar sağladı. 17 Ağustos 1934'te Moskova'da düzenlenen SSCB Yazarlarının Birinci Toplantısı'na Malkar yazarlarının delegeşi olarak Bert Gurtu gönderildi. 1930'lu yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları arasında Sovyet rejimine gönülden bağlananlar, komünizmin Kafkasya'nın geri bırakılmış dağlı halkları için bir kurtarıcı olduğunu eserlerinde ifade eden yazarlar ön plana çıkmaya başladılar.

Said Şahmırza'nın o yıllarda kaleme aldığı "Sürüvçü" (Çoban) adlı şiirinde bu duygular açıkça görülür. Said Şahmırza şiirinde şunları dile getirmektedir:

Bir zamanda dağlarda
Zengine çoban olmuştum;
Bu hayattan ben bezip,
Mağaralarda yaşıyordum...
Dağlarımdan zalimler
Sonra ebediyen yok oldular.
Kızıl gün aydınlandığında,
Fakirler sevindiler.
(*Töppelanı 1995: 118*)

Said Şahmırza bay (zengin), carlı (fakir) kelimelerini şiirinde kullanarak sosyalist rejimin sınıf ayrımcılığına son verdiği ve fakir halk tabakasına mutluluk getirdiği fikrini şiirinde işlemektedir.

1930'lu yılların ikinci yarısında Karaçay-Malkar edebiyatına yeni bir renk ve anlayış geldi. Şairler arasında yeni, sevinç ve mutluluk dolu, yürek ısıtan, sâde bir dille yazılmış lirik şiirler doğmaya başladı. Bu değişim Kerim Otar ile birlikte 1930'lu yılların ikinci yarısında edebiyata yeni giren Kaysın Kuli'yin şiirlerinde hissedildi. Kerim Otar'ın şiirlerinin adları bile bu değişimin bir göstergesiydi.

"Serçe Ötüyor", "Kar Suları", "Ilık Rüzgâr", "Dağ Rüzgârı Sakin Esiyor", "Vadiyi Kaplayan Bulut" ve diğer şiirlerinde Kerim Otar sevinç ve kederlerini tabiattan ilham aldığı tasvirlerle anlatıyor, tabiat ve aşk şiirlerini ideolojik ifadelerden uzak, yüreğinden gelen samimi hislerle dile getiriyordu.

Kerim Otar ile birlikte Karaçay-Malkar şiirine yeni bir renk ve anlayış getiren Kaysın Kuli 1934 yılında Kara Halk adlı gazetede yayımlanan "Eski Malkar'a" adlı şiiriyle okuyucularla tanıştı. 1917 yılında Malkar köylerinden Ogarı Çegem'de doğan Kaysın Kuli'yin çocukluğu dağlarda çobanlık yaparak at sırtında geçti. Edebiyata olan yeteneği bu yaşlarda ortaya çıktı. Çegem'de ortaokulda okurken şiirler yazmaya başladı. 1935 yılında Moskova'da Lunaçarskiy Tiyatro Enstitüsüne girdi. Aynı sırada Edebiyat Enstitüsüne de devam etti. 1940 yılında İkinci Dünya Savaşı'na giren Sovyet ordusunda askere alındı. 1944 yılında bütün Malkar halkıyla birlikte Orta Asya'ya sürgüne gönderildi. Sürgün dönüşü 1958'de Moskova'da edebiyat derslerine devam etti. İlk şiir kitabı *Salam Ertdenlik* (Selam Sabah) 1940'ta yayımlandı. 1958 yılında şiirlerinin iki ciltlik antolojisi çıktı. 1966 yılında yayımlanan *Caralı Taş* (Yaralı Taş) adlı şiir kitabı Maksim Gorkiy Devlet Ödülünü kazandı. 1974'te yayımlanan *Cer Kitabı* (Yer Kitabı) adlı şiir kitabı Sovyetler Birliği Devlet Ödülü'nü kazandı. Karaçay-Malkar şiirinin en büyük ustası kabul edilen Kaysın Kuli şiirlerindeki güçlü tasvirler, anlatım gücü ve zengin hayal dünyası ile bütün Sovyetler Birliği şairleri arasında önemli bir yere sahip oldu. Yaşadığı sıkıntı ve eziyet dolu hayat, Kafkasların dağ zirveleri arasında zor bir yaşantı sürdüren Karaçay-Malkar halkının hayat müca-

delesi, sürgün yıllarındaki vatan özlemi onun şiiirlerinin konuları arasında yer aldı. Kaysın Kuli'y'in 1962 yılında yazdığı Kafkas adlı şiiirinin bazı bölümleri şöyledir:

Yüksekliği, fakirliği de beraber	Kınından sıyrılan kılıçların sesini,
Birleştirep, yaşayıp gelen Kafkasım,	Şiiirlerin sesini de kattın birbirine,
Mutlu düğün, acı keder de gören,	Kanını yuttu çok buzlu dağ geçitlerin,
Ekmeğin kıymetini bilen Kafkasım!	Çok delikanlıların gittiler Sibiry'a'ya.

Karda yaktın özgürlük ateşlerini,	Sensiz kaldığımda, ben çok ağladım,
Yiğitliğin destanlarını söyledin,	Ebediyen yaşa, kartalın uçtuğu gibi, Kafkasım;
Mezarlarda, örtünüp siyah örtüyü,	Nasibim, hayatım, mezarım, canım-
Kimsesiz kadın olup da, sen ağladın.	Mutluluğa açılan kapı gibi - Kafkasım!

1930'lu yıllar Karaçay-Malkar edebiyatında ilk tiyatro eserlerinin yazılmaya ve sahnelenmeye başladığı yıllar oldu. Karaçay-Malkar halk edebiyatında önemli bir yeri olan atışma geleneği, halk tiyatrosu karakterleri ve oyunlarının varlığı Karaçay-Malkar halkı arasında sahne sanatlarına bir yakınlık ve ilginin öteden beri canlı bir biçimde yaşamasına yol açmıştı. Karaçay-Malkar edebiyatında ilk tiyatro eserlerini ve piyesleri yazan ise Şaharbiy Ebze idi. 1913 yılında Narsana (Kislovodsk) şehrinde doğan Şaharbiy Ebze küçük yaşlardan itibaren sahne sanatlarına ilgi duydu. 1931 yılında Rostov'da düzenlenen "Kuzey Kafkasya Halklarının 1. Halk Sanatları Olimpiyatı"na Karaçay'da kendi kurduğu tiyatro grubu ile katılarak kendi yazdığı "Ogurlu" (Uğurlu) adlı komediyi sahneledi. Başrolünü kendisinin oynadığı bu piyes seyirciler tarafından çok beğenildi. Şaharbiy Ebze Karaçay-Malkar edebiyatına pek çok tiyatro eseri, şiiir ve şarkı kazandırdı. Malkar bölgesinde ilk drama eseri ise 1930'lu yılların sonunda Ramazan Gela tarafından yazıldı. "Kanlı Kalın" (Kanlı Başlık) adlı piyeste yaşlı ve zengin bir adamla evlenmeye zorlanan Cansurat adlı genç kız ile onu seven Murat adlı delikanlının birbirlerine kavuşma istekleri, sınıf mücadelesi, feodal gelenekler ve hayat tarzı çerçevesinde seyircilere aktarılıyordu (Sozayev 1982: 140).

Malkar nesrinde ilk hikâye tarzı eser 1930'lu yıllarda Bert Gurtu tarafından yazılan "Bekir" adlı hikâye idi. Eserlerinde Sovyet rejimini öven Bert Gurtu rejim düşmanlarını eleştirdi, İkinci Dünya Savaşı konularına ağırlık verdi ve savaş aleyhtarı şiiirler yazdı. Yaşadığı dönemin diğer şairleri gibi fikirlerini destansı bir tarzda eserlerine yansıtmaya çalıştı. Rejimi öven şiiirleri onu bir edebî yazar seviyesine ulaştıramadı, bir halk şairi düzeyinde bıraktı. Malkar edebiyatında hikâye tarzında Bert Gurtu'yu izleyen isim 1933-1934 yıllarında "Karay ile Karavuz" ve "Unutmamız" adlı hikâyeleri yazan Ahmadiya Ullubaş oldu. Salih Hoçu, Habu Katsi ve Kerim Otar'ın yazdıkları hikâyeler de 1930'lu yılların ortalarında basıldı.

Karaçay-Malkar edebiyatının ilk romanı da 1930'lu yıllarda kaleme alındı. Hasan Appa tarafından yazılan "Kara Kübür" (Kara Sandık) adlı eser Karaçay-Malkar edebiyatında roman tarzının en güzel örneklerinden biri olma özelliğini günümüze kadar sürdürdü. Hasan Appa 1904 yılında Karaçay köylerinden Kart-Curt'ta dünyaya geldi. İnanmış ve samimi bir komünist olarak yetiştirildi. Sovyet idarecilerinin o derecede güvenini kazandı ki, Komünist Partisi Karaçay bölgesi 1. sekreterliğine getirilen ilk ve son Karaçaylı o oldu. Hasan Appa "Kara Kübür" adlı eserinde Karaçay'da 19. yüzyıl sonlarındaki feodal düzeni eleştirmekte ve komünizmin Kafkasya'nın ezilen alt tabaka insanlarına bir kurtuluş yolu olacağı görüşünü dile getirmekteydi. Ancak Hasan Appa Karaçay'a komünizm geldikten sonra gerçekleri gördü ve Karaçay halkına pişmanlığını açıkça ifade etti. Bunun

üzerine “Sovyet aleyhtarı faaliyet göstermek ve Kafkasyalıların burjuva-milliyetçi mazilerini idealize etmek” suçlarından dolayı , diğer bir çok Karaçay-Malkar aydını gibi 1939 yılında Ruslar tarafından öldürüldü (*Aslanbek 1952: 42*). Hasan Appa'nın üç ciltlik “Kara Kübür” romanının iki cildi 1930'lu yıllarda Latin harfleri ile basılmıştı. Ancak Stalin'in 1936-1939 yılları arasında Karaçay-Malkar aydınlarını ve onların yazdıkları ilmî ve edebî eserleri imha etme hareketi sırasında bu roman yakılarak ortadan kaldırıldı. 1958 yılında, Karaçaylılar 1943 yılında sürüldükleri Sibiryaya sürgününden döndükten sonra “Kara Kübür” romanının ilk iki cildi tek bir kitapta birleştirilerek kiril harfleri ile basıldı. Romanın üçüncü cildinde Sovyet rejimine eleştiriler bulunduğu için, Sovyet yöneticileri bunu ortadan kaldırdılar. 1986 yılında tekrar basılan “Kara Kübür” romanında Çarlık Rusyası'nı ve Rusları eleştiren bölümler de Sovyet yetkilileri tarafından romandan çıkarıldı. Bu arada, romanın 1958 baskısında yer alan ve Karaçay'ın 1828 yılında Çar orduları tarafından işgal edilmesini anlatan “Hasavka” adlı eski bir halk şarkısı da, Rusları emperyalist olarak gösterdiği gerekçesi ile kitaptan çıkarılmıştı.

1940'lı yılların başları, İkinci Dünya Savaşı'nın Karaçay-Malkar edebiyatında bıraktığı derin izlere sahne oldu. Alman ordularının işgaline uğrayan Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Karaçay-Malkarlılar İkinci Dünya Savaşı'ndan büyük ölçüde etkilendiler. Nüfuslarının büyük bir bölümü Almanlara karşı savaştırılmak üzere Sovyet ordusu emrinde cephelere gönderildi. Bunların içinde pek çok yetişmiş Karaçay-Malkarlı aydın ve edebiyatçılar da vardı. Savaş yıllarında Karaçay-Malkar edebiyatının konusu büyük ölçüde savaş üzerinde yoğunlaştı. Ancak İkinci Dünya Savaşı sürüp giderken, 2 Kasım 1943 tarihinde Karaçaylılar, 8 Mart 1944 tarihinde Malkarlılar “Sovyetler Birliği'ne ihanet, rejim düşmanlığı ve Alman ordusu ile işbirliği” suçlamalarıyla topyekûn Kafkasyadan Orta Asya ve Sibiryaya sürüldüler. Böylece Karaçay-Malkar edebiyatının sürgün yılları başladı.

Ata yurtlarından sürülmenin acısı Karaçay-Malkar edebiyatçılarının yüreğinde derin izler bıraktı. Aslında bir halk şairi olan, fakat modern Karaçay-Malkar edebiyatının temel taşlarından birini meydana getiren Karaçaylı Semen Oğlu Sımayıl Kazakistan'ın Cambul bölgesinde geçirdiği sürgün yılları sırasında ata yurdu Kafkasya'yı, Karaçay'ın karlı dağlarını hiç aklından çıkaramadı. Sürgün yıllarında gizlice yazdığı bir şiirinde, Semen Oğlu Sımayıl Karaçay halkının Kafkasya'ya olan özlemini şöyle dile getirmekteydi:

Dinliyorum, ses geliyor batıdan-
Gürüldüyor Elbruz Dağı'nın buzulları
Çağırıyorlar özleyip Karaçay'ı
Diriliyor insanların vücutları

Dinliyorum, ses geliyor batıdan-
Şırıldıyor mavi Kuban Irmağı'nın girdapları
Çağırıyorlar özleyip Karaçay'ı
Titriyor insanların sırtları

Duyuluyor gece gündüz o sesler
Bedenim-burada, can-orada, orada aklım
Gerçektir her halde halkın söylediği söz
Özleyip ararmış toprak sahibini

Sürgün sırasında aydın tabakasının büyük bir bölümünü ve nüfuslarının yarısından fazlasını kaybeden Karaçay-Malkarlılar Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'ın üçü bölgelelerine dağıtılıp yerleştirildiler. Gerçek anlamda bir soykırıma tâbi tutulan Karaçay-Malkarlıların birbirlerinden koparılıp tarih ve kültürlerinden, dil ve edebiyatlarından da uzaklaşıp asimile olmaları amaçlanıyordu. Sürgünün ilk acılarını üzerlerinden atan

Karaçay-Malkar edebiyatçıları 1950'li yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatının sürgündeki temelini attılar. Bu yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları tarafından Kırgızistan'ın Frunze (bugünkü Bişkek) şehrinde "Karındaşını Sözü" (Kardeşin Sözü) ve "Çaşavubuznu Bayrağı" (Hayatımızın Bayrağı), Kazakistan'ın Alma Ata şehrinde "Ciltinle" (Kıvılcımlar) adlarını taşıyan ve Karaçay-Malkar şairlerinin şiirlerinin toplandığı kitaplar yayımlandılar. 1956 yılında Kerim Otar'ın "Yollar" adlı kitabı sürgünde çıktı. Kaysın Kuliy de sürgün yıllarında Kırgız Yazarlar Birliği'nde çalışıyordu. Sürgün döneminin en zor yıllarında bile birçok Karaçay-Malkar edebiyatçısı sosyalizmin erdemleri, halkların ebedî dostluğu konularında eserler kaleme alıyorlardı. Bu dönemde Karaçay-Malkar edebiyatçılarının Orta Asya halkları ile tarihi ve kültürel bağlarını keşfettikleri dikkati çektir. Kaysın Kuliy'in "Kazak Evinde", Kerim Otar'ın "Kırgız Yazarlarına", Said Şahmırza'nın "İrtiş'in Kıyısında", Canakayıt Zalihan'ın "Elma Ağacı", "Biz Kardeşleriz", İssa Botaşın "Frunze Şehrine" adlı eserlerinde Orta Asya Türklerine karşı duyulan yakınlık ve kardeşlik hislerinin etkileri görüldü (*Tolgurları 2000: 84*).

Karaçay-Malkarlılar 1957 yılından itibaren Sovyet hükümeti tarafından affedilerek, sürgün yerlerinden ata yurtlarına, Kafkasya'ya dönmeye başladılar. 1959-1961 yılları arasında Karaçay-Malkar edebiyatçılarının birbiri ardına yeni kitapları okuyucularla buluşmaya başladı. Bu arada 1930'lu yıllarda Stalin tarafından ortadan kaldırılan ya da İkinci Dünya Savaşı sırasında cephede ölen Karaçay-Malkar edebiyatçılarının eserleri de yeniden yayımlandı.

Kabardin-Balkar Özerk Cumhuriyeti'nde Karaçay-Malkar Türkçesinde yayımlanmaya başlayan süreli yayınlar da edebiyatın gelişmesine büyük katkı sağladı. 1958 yılının Ocak ayında yayımlanmaya başlayan "Şuyohluk" (Dostluk) adlı edebiyat dergisi ile, "Kommunizmge Col" (Komünizme Yol) adlı gazete sürgün sonrası edebiyatın gelişip yayılmasında önemli rol oynadı.

1960'lı yılların başlarında Karaçay-Malkar edebiyatı genç edebiyatçılarla tanıştı. Sürgün sonrası Karaçay-Malkar edebiyatının genç temsilcileri olan Azamat Süyünç, Alibek Bayramkul, Dahir Koban, Azret Semen, İsmail Tohçuk, Tanzilya Zumakul, Mago-met Moka, İbrahim Baba, Salih Gurtu, Ahmat Sozay, Aliy Bayzulla, Alim Töppe, Zeytun Tolgur gibi genç yeteneklerin eserleri edebiyat sahnesinde yerini aldı. Genç edebiyatçılar Karaçay-Malkar edebiyatına yeni bir renk ve anlayış getirdiler. Özellikle şiirdeki ritm ve kafiye düzenindeki yenilikler dikkati çektir. Örneğin İsmail Tohçuk "Nasip" adlı kısa şiirin de duygularını şöyle dile getiriyordu:

Bir gün çürüyüp, suya düşüp gidecek
Değirmen tahtasıysam da yeryüzünde,
Sevdiğim kız - evimde ateş yakacak olan,-
Ateş yaksa da başka delikanlının evinde,-
Ey nasiptir bu dünyaya gelişim,
Parlak güneşi, aşkı bilişim.

Sürgün sonrası yeni nesil edebiyatçıların eserlerinde savaş aleyhtarı konular, sürgün yıllarında çekilen acılar, Kafkasya'nın tabiat güzellikleri büyük ölçüde yer aldı.

1970'li yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları İkinci Dünya Savaşı konusuna eserlerinde ağırlık vermeye başladılar. Karaçay-Malkar halkının hayatı ve geleceği üzerinde savaşın oynadığı rolü tahlil etmeye girişen yazarlar, özellikle hikâye ve romanlarındaki kahramanları ve olayları İkinci Dünya Savaşı'ndan seçtiler. Eldar Gurtu'nun "Ör Col" (Dik Yol) (1970), Hasan Şava'nın "Cerni Kızları" (Yerin Gözleri) (1976), Zeytun Tolgur'un "Kızgıl Kırdıkla" (Kırmızı Otlar) (1974), Alim Töppe'nin "Col Küyü" (Yol Ağıtı) (1978) adlı hikâyeleri savaş konu almaktaydı. İbrahim Gadiy'in "Nart Uya" (Nart Yuvası), Omar Etez'in "Uruşnu Otunda" (Savaşın Ateşinde) adlı eserleri de savaş konu alan romanlar arasındaydı.

1970’li yıllar Karaçay-Malkar şiirine de pek çok yetenekli şair kazandırdı. Abdullah Begiy, Asker Dodu, Svetlana Mottay, Mutalip Beppay, Muradin Ölmez, Sakinat Musuka, Mussa Bayda gibi pek çok genç şair şiir kitaplarını yayımlamaya başladı. Bu genç şairlerin hepsi de 1950’li yıllarda ata yurtları Kafkasya’dan uzakta, sürgün yerlerinde dünyaya gelen neslin temsilcileriydiler.

1980’li yıllarda Karaçay-Malkar edebiyatçıları Sovyetler Birliği’nin gevşemeye başlayan rejiminin de etkisiyle millî meselelerine, sürgün yıllarının tahlili ve sorgulamasına yöneldiler. Bert Gurtu’nun “Çaşavnu Kılançları” (Hayatın Dönemeçleri), Canakayit Zalihan’ın “Bahsan Culduzu” (Bahsan Yıldızı), Alim Töppe’nin “Adam bla Taş” (İnsan ile Taş) adlı romanları edebiyat tarihinin yeni sayfalarını belgeleyen eserler arasında yerlerini aldılar.

Sovyet Dönemi Sonrası Karaçay-Malkar Edebiyatı

Sovyetler Birliği’nin 1990’lı yılların başlarında dağılmasıyla birlikte Karaçay-Malkarlılar Rusya Federasyonu içinde yerlerini aldılar. Toplumsal hayatı kökünden sarsan bu değişim Karaçay-Malkar halkının kültürel hayatında da büyük değişimlere yol açtı. Edebiyat ve edebiyatçılar bu değişimden en fazla etkilenen kesimin başında geldiler. Çünkü artık edebiyatçılar eski rejimin dayatmalarından, baskılarından, konu sınırlandırmalarından kurtulmuş, yüreklerindeki duyguları açıkça ifade etme özgürlüğüne kavuşmuşlardı. 1990’lı yıllarda Karaçay-Malkar yazar ve şairlerinin işledikleri Karaçay-Malkar tarihi, dili, kültürü ve medeniyetinin eskiliği ve zenginliği, Türk dünyası, Türkiye’ye göç etmek zorunda kalan Karaçay-Malkarlılar ile ilgili hatıralar, Sovyet rejiminin Karaçay-Malkar halkına çektiği eziyetler, sürgün yılları gibi konuların yanı sıra Abdullah Begiy ve Bilal Laypan gibi cesur sesler Karaçay-Malkar halkının bağımsızlığı konusunda da şiirlerinde açıkça dile getirmeye başladılar.

Göçler, sürgünler, soykırımlar gibi zor hayat şartları altında doğup gelişen Karaçay-Malkar edebiyatı Sovyetler Birliği’nin yıkılışının ardından kendisine yeni bir yol çizerek ilerleyişini sürdürmektedir. Sovyet döneminde ve sürgün yıllarında dünyaya gelmiş olan edebiyatçılar, Karaçay-Malkar halkının tarihi, kültürü ve medeniyeti konularında eserler verirken, içlerinden bazıları da geleceği belirsiz olan Karaçay-Malkar halkının bağımsızlığı yolunda mücadelelerini edebiyat sahnesinde vermektedirler.

Yurtlarından sürgün edilmeleri Karaçay-Malkarların edebiyatını nasıl etkilemiştir?

SIRA SİZDE

ÇUVAŞ EDEBİYATI

Çuvaş Adı

“Çuvaş” adının kökeni ile ilgili olarak farklı birtakım düşünceler söz konusudur. M. R. Fedotov, yazdığı Çuvaşçanın etimolojik sözlüğünde bu görüşleri bir araya toplamaya çalışmıştır: N. İ. Zolotniskiy sözün “sesiz, sakın” anlamına gelen yavaş kelimesi ile ilgili görürken A. P. Kovalevski suvaz~çuvaş ilişkisini düşünmüştür. G. V. Yusupov ise komşu kavimlerin “nehirin karşı tarafı” anlamındaki suvas sözü ile Çuvaşları adlandırdıklarını belirterek, Çuvaş adını bu söz ile ilgili görmüştür (bk. Fedotov 1996: 394-399).

Çuvaşistan

Çuvaşistan Avrupa’nın doğusunda, Rusya topraklarının ise orta kesiminde, İdil ırmağının kenarında yer alan Rusya federasyonuna bağlı özerk bir cumhuriyettir. 18.300 km²’lik bir yüzölçümüne sahip olan Çuvaşistan’ın başkenti Çeboksarı (Çuv. Şubaşkar) şehridir. Çuvaş Cumhuriyeti’nin kuzeyinde Mari El Cumhuriyeti, güneyinde Mordva Cumhuriyeti ve Ulyanovsk eyaleti; batısında Nijniy Novgorod eyaleti, doğusunda ise Tataristan Cumhuriyeti yer almaktadır (bk. Durmuş 2009a: V; Ersoy 2010: 29).

2010 yılına ait söz konusu verilere http://www.gks.ru/free_doc/new_site/population/demo/per-itog/tab7.xls adresinden ulaşılmıştır. (3. 8. 2012)

Nüfus

1.251.619 nüfuslu Çuvaşistan Özerk Cumhuriyetinde 814.750 (%67,7) kişi ile en kalabalık unsur Çuvaşlardır. Çuvaşların dışında 323.274 (%26,9) Rus, 34.214 (%2,8) Tatar, 13.014 (1,1) Mordvin, 4.707 (% 0,4) Ukrayn, 3.648 (% 0,3) Mari ile başka halklardan (Ermeni, Azeri, Yahudi vb.) 9.943 (%0,08) kişi yaşamaktadır. Çuvaşlar, Rusya Federasyonuna bağlı Çuvaş Cumhuriyeti başta olmak üzere, Tataristan, Başkurdistan, Mari El, Mordva, Udmurtya Cumhuriyetlerinde; Samara, Ulyanov, Orenburg, Saratov eyaletlerinde, Sibiryâda Tümen, Kemerov eyaletleri ve Krasnoyask bölgesinde yaşamaktadırlar (KÇE 2001: 464: Bayram 2010: 14). Çuvaşların 2010 yılındaki son nüfus sayımına göre, Rusya Federasyonundaki toplam nüfusları 1.435.872 olarak belirlenmiştir. Mevcut nüfusun daha önce belirtildiği gibi 814.750'si Çuvaş Özerk Cumhuriyetinde, geri kalanı da başta Tatar Özerk Cumhuriyeti (116.252) ve Başkurt Özerk Cumhuriyeti (107.450) olmak üzere diğer bölgelerde yaşamaktadırlar.

Çuvaşça ve Lehçe Tasniflerindeki Yeri

Türklük bilimi araştırmacılarınca Çuvaşça, İdil Bulgar Türkçesinin bir devamı ve Ana Bulgarcanın günümüzdeki tek temsilcisi olarak kabul edilmektedir (Tekin & Ölmez 2003: 53).

Çuvaşçanın bir Türk dili olduğunu ispat ederek Türk dilinin lehçe tasnifleri arasına Çuvaşçanın da girmesini sağlayan ilk araştırmacı, *De lingua tschuwaschorum* adlı çalışmasında Genel Türkçedeki söz içi ve sonu /z/ ve /ş/ ünsüzlerinin Çuvaşçada akıcı /l/ ve /r/ ünsüzleriyle denkleştirdiğini keşfeden W. Schott'tur. Çuvaşça, W. Radloff, W. F. Palmblad, Berezin, Bang, N. Katanov, N. A. Aristov gibi araştırmacılar tarafından Türk dil ailesi içinde görülmemiş ve bu bilginler Türk dili üzerindeki dil tasnifi denemelerinde Çuvaşçaya yer vermemişlerdir. F. Adelung, J. Klaproth, Adriano Balbi, J. Hammer, A. Vambery, N. İ. Aşmarin, H. Paasonen, Ramstedt, J. Németh, T. M. Mattheyev, M. Räsänen, N. A. Baskakov gibi araştırmacılar ise Çuvaşçayı Türkçenin bir kolu olarak görmüşler ve tasniflerine dâhil etmişlerdir (bk. Arat 1953: 65-110; Durmuş 2009: XV-XXI). Türk şivelerine ilişkin tasnif denemelerinde bir takım konumlandırma ve süreç kaynaklı yanlışlara sapılsa da Çuvaşçanın Ana Türkçe döneminde ayrılmış bir Türk lehçesi olduğu konusunda genel bir kabul söz konusudur.

Çuvaş Edebiyatı

Çuvaş Modern edebiyatına yönelik bilgiler Federov 2002, Yılmaz 2003, Yılmaz 2006, Rodionov 2009 ve Bayram 2010'dan yararlanılarak kaleme alınmıştır.

Çuvaş Türkçesinin tarihsel geçmişi ile ilgili araştırmalarda genel olarak Çuvaşların İdil Bulgarları ile olan ilişkisi üzerinde durulmaktadır. İdil Bulgarlarından kalan mezar taşları bu bakımdan Çuvaşçanın tarihî dil yadigarları olarak kabul edilmektedir (bk. Tekin 1988; Erdal 1993: 87). Bunun yanı sıra Tuna Bulgarlarından kalan buluntulardaki ibareler ve kelime listeleri de anılan tarihsel miras içinde görülmektedir (bk. Tekin 1987). II. Katerina'nın 1767 yılında Kazan'ı ziyaretinde Çuvaş çocuklarının sunduğu altı dizeden oluşan şiir Çuvaş edebî dilinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Durmuş 2009b: 1113-1127). O dönemdeki yoğun Hristiyanlaştırma faaliyetlerine yönelik oluşturulan dinî içerikli metinler ile Çuvaş halk edebiyatı metinlerine ilişkin yayınlar ise Çuvaş yazılı edebiyatının ilk örneklerini temsil etmektedirler. 19. Yüzyılda Simbir'de açılan Simbir Çuvaş Öğretmen Okulunda Yakovlev'in hazırladığı yeni Çuvaş alfabesi ile çok sayıda ders kitabı basılmıştır. Bu tarihten itibaren ortaya konan metinler Anatri ağız temelinde biçimlenmiş ve standart Çuvaş Türkçesi ile eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun bir yansıması olarak, 1879-1880 yıllarında M. İ. Federov, Arşuri manzumesini, İ. N. Yurkin de 1889-1890'da sosyal içerikli hikâyelerini kaleme almıştır. Adı geçen bu eserler Çuvaş şiir ve nesrinin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir.

Zamanla daha da olgunlaşan Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu'nda, 20. yüzyılın başında Konstantin İvanov gibi ediplerin bir araya toplandığı bir edebiyat okulu oluşmuştur. Aynı okulda Puşkin, Tolstoy, Nekrasov, Lermantov gibi Rus klasiklerinin eserlerinden yapılan çeviriler ile buradan yetişen çok sayıdaki Çuvaş yazar, şair ve folklorcusunun ilerleyen dönemlerdeki faaliyetleri, Çuvaş kültürü, dili ve edebiyatının gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Çuvaşların dünyaca ünlü Narspi manzumesi de Konstantin İvanov tarafından bu dönemde (1908) kaleme alınmıştır. Anılan bu sürecin sonunda, bu yüzyıl içinde Çuvaş Türkçesi artık tam bir edebî dil haline gelmiştir.

20. yüzyılın başındaki gelişmeler basın faaliyetlerinde de kendisini göstermiş, 1905 yılının sonlarına doğru ilk Çuvaş gazetesi olan *Hîpar* yayımlanmaya başlamıştır. Çuvaş edebiyatının gelişiminde çok önemli katkıları olan bu gazete 1907 yılında kapatılmış, tekrar ancak 1917 yılında faaliyet göstermeye başlamıştır. Y. Turhan, T. Krillov, N. Kuzmin, N.F. Akimov, T.S. Semenov, N.İ. Polorussov gibi ediplerin eserlerine de yer veren gazete, Çuvaş yayın hayatının günümüze kadar devam eden en uzun soluklu süreli yayını olmuştur. *Hîpar* gazetesinin dışında 1917 ihtilalinin ardından, 1918 yılında "Kanaş" (öğüt), "Çuhînsen Sassi" (Fakirlerin sesi), "Hîrlî Saltak" (Kızıl Ordu), "Şîni Purîniş" (Yeni Hayat), "Suntal" (Örs) (1924), "Hresçen Sîmahî" (Çiftçi Sözü), "Kapkan", "Kapan" (1925), "Yultaş" (Yoldaş), "Ana" (Tarla) gibi yeni sistemin propaganda araçları olan gazeteler yayın hayatına başlamıştır. Tüm bu adı geçen süreli yayınların katkısı ile Çuvaş edebiyatı daha da olgunlaşmış ve 1923 yılında Kanaş adlı bir tür yazarlar birliği kurulmuştur.

Bu dönemde tiyatro da ciddi bir ilerleme kaydetmiştir. G. Talmirza, İ. Maksimov-Koşkinskiy, P. Osipov ve S. Humma tiyatro alanında öne çıkan isimler olmuşlardır. İlk küçük sahne eseri olan "İratnipe" ve büyük piyes olan "Vihîtsîr Vilîm"i (1918) kaleme alan Mihail Filippoviç Akimov-Aruy ayrıca dikkat çekmektedir.

Çuvaş şiirinin gelişip modernleşmesinde önemli hizmetleri olan M. Şeşpil'in attığı adımlar Huzangay, V. Mitta gibi şairlerce devam ettirilmiş, 1920'li yıllar ile birlikte M. Trubina, İ. Ahaha, S. Hummi, İ. Muçi, D. İsayeva ve V. Rzaya gibi yazarların millî kavramları ele aldıkları hikâye, deneme, kısa hikâye türlerindeki eserleri yayınlanmıştır. 20 ve 30'lu yıllar edebiyatında, işçi sınıfının hayatı, kolektivizm, ülkenin sanayileşmesi gibi konularda eserler kaleme alınmış, şiirde P. Husangay; öykü alanında A. Talvir ile M. Trubina; romanda V. Krasnov, İlle Tuktaş; hikâye alanında E. Elliyev, D. Detrov, S. Elger ve V. Rza; uzun şiirde ise V. Mitta öne çıkan sanatçılar olmuşlardır.

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasında S. Elger, Y. Uhsay, İ. İvnik, P. Husangay, S. Şavla gibi yazarların toplumu savaşa hazırlama, Alman faşizmine karşı psikolojik destek sağlama amaçlı eserleri kaleme alınmıştır. Savaş sonrasında da devam eden bu tema A. Artemyev, L. Agakov ve pek çok edebiyat tarihçisi tarafından XX. yüzyıl Çuvaş romancılığının en güçlü isimlerinden biri olarak kabul edilen M. İlpek'in öyküleri; P. Husankay, Y. Uhsay, A. Alga, İ. Tuktaş'ın şiirlerinde yaşamaya devam etmiştir.

1950'li ve 1960'lı yıllara Çuvaşların tarihini ele alan romanlar kaleme alınmaya başlamıştır. F. Uyar'ın "Tanata", M. İlpek'in "Hura Şıkır", S. Aslan'ın "Ahrat" adlı romanları bu dönemin önemli eserleridir. Hayatın önemli yönlerini, problemlerini ele alan, A. Emelyanov, L. Tallero, G. Krasnov'un gibi yazarların eserleri de yine bu dönemde yazılmıştır. 1970'li ve 1990'lı yıllar arasında edebiyat anlayışında ve konularda herhangi bir farklılık olmamış, Yuriy Skvortsov, Gennadiy Aygi, Yuhma Mişşi, Aleksey Borobyev, Vaşley İgnatyev, Anatoliy Yemelyanov, Entip Vaşşi, Nikolay Tevetkel, Yuriy Antaş, Denis Gordeyev, Hvetar Agiver gibi yazar ve şairler konuları birbirini andıran eserler vermişlerdir.

Sovyet rejiminin yıkılışı ile ortaya çıkan özgürlük ortamı, edebiyatta da kendisini göstermiş, konular farklılaşmış, farklı edebî akımlara ait eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. 90'lı yıllarda eser veren yazar ve şairlerin ürün vermeye devam ettiği bu dönemde millî

konularda yazılan eserlerde önemli bir artış söz konusudur. Günümüzde hikâye alanında Boris Çındıkov, şiirde ise Marina Karyagina, Albina Yuratu ve Raisa Sarpi önde gelen isimlerdendir. Çuvaşların en velut romancılarından olan Yuhma Mişşi tarihsel romanlar kaleme almaya devam etmektedir.

KUZEYDOĞU TÜRK LEHÇELERİ EDEBİYATLARI (SİBİRYA TÜRK EDEBİYATLARI)

Günümüzde Sibiryâ'nın Kuzeyinde ve Güneyinde, Rusya Federasyonu içerisinde halkı Türk soylu olan dört cumhuriyet bulunmaktadır. Bunlardan Saha (Yakut) Cumhuriyeti Kuzey ve orta Sibiryâ'da, Tuva, Altay ve Hakas Cumhuriyetleri Güney Sibiryâ'dadır.

Çok geniş bir coğrafyada hayat şartlarının güçlüğü sebebiyle nüfus yoğunluğu çok azdır. Sibiryâ coğrafyasında insanlar tabiatla baş başadır. Bu baş başa yaşayış sırasında insan tabiatı ve onun içinde insanoğlunun macerasını sorgular. Bu sorgulama çokça sözlü edebî ürünler yaratır. Sibiryâ Türk topluluklarında bu yüzden zengin bir halk edebiyatı vardır. Sözlü halk edebiyatı geleneği 20. asrın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. Günümüzde bu gelenek yerini modern yazılı edebiyatlara bırakmış, 20. asırda derlenen destan metinleri bu edebiyatın zengin malzemeleri olarak kalmıştır.

Sibiryâ'da yaşayan Türklerin 20. asrın ilk çeyreğine kadar yazılı edebiyatları yoktu. Sibiryâ'nın Ruslar tarafından işgalinden sonra bilim adamları, araştırma heyetleri ardı ardına keşif ziyaretlerinde bulundular. Bu ziyaretçiler arasında bilim adamlarının yanında misyonerler de vardı. Bunlardan V. İ. Verbitsky *Altay Dilinin Grameri* (Kazan 1869) ve *Altay ve Aladağ Türk Şivelerinin Sözlüğü*'nü (Kazan, 1870) yazmıştır. O. Böhtlink ve İ. A. Hudyakov Saha (Yakut) folklorundan derlemeler yapmışlardır. Fakat Saha (Yakut) Türkleriyle ilgili en önemli çalışma E. Pekarskiy tarafından yapılmıştır. Pekarskiy, Yakutların halk edebiyatı numunelerinden derlemeler yapmış ve meşhur *Yakut Dili Sözlüğü*'nü yayımlamıştır. Hakas ve Tuva Folkloruyla ilgili malzemeler M. A. Kastren, N. F. Katanof ve W. Radloff tarafından derlenmiştir.

1920'li yıllar alfabe yapımı tartışmalarıyla geçti. Bu dönemde nispeten Kiril kökenli alfabeler kullanıldı. 1930'lu yıllarda Latin kökenli alfabelere geçildi. 1940'lı yıllardan itibaren yeniden Kiril kökenli alfabelere dönüldü.

Ekim devriminden önce bölgede yaşayan çeşitli Türk boyları kendi adlarıyla anılıyordu. Bugün Altay olarak bildiğimiz Türkler; Teleüt, Telengit, Tuba, Kumandu, Çalkandu gibi çeşitli Türk boylarını içinde barındırır. Aynı şekilde eski Kırgızların torunları olan Hakaslar Bolşevik İhtilaline kadar; Sagay, Koybal, Kızıl, Beltir, Kaçın, Şor olarak bilinen boylar birleştirilerek oluşturulmuşlardır. Tuvalar Ekim devrimine kadar Uryanhay, Soyon, Soyot gibi adlarla anılıyordu ve otuzun üzerinde çeşitli Türk boylarından oluşuyordu. Ruslar buradaki çeşitli küçük Türk boylarını birleştirerek Sibiryâ'da farklı milliyetler ortaya çıkarmaya çalışmış ve bunda bir ölçüye kadar başarılı olmuştur. Bugün Tuvalar, Altaylar, Hakaslar, Sahalar kendilerinin ayrı ayrı milletler olduklarını düşünmektedirler.

1920'li yıllarda alfabeler yapıldıktan sonra çeşitli ders kitapları ve sözlük yazma çabaları başlamıştır. Modern yazılı edebiyata geçiş tarihi 1930'lu yıllar kabul edilebilir. 1930'lu yılların başından 2. Dünya Savaşına kadar olan dönem bölgede kurulan özerk bölgelerde modern edebiyatın temelleri atılmış, ilk modern şiir, hikâye, tiyatro eserleri yayımlanmıştır. Bu eserlerde bir yandan yeni kurulan yazı dilinin heyecanıyla yerel halkın değerleri edebî eserlere yansıtılırken diğer yandan yoğun bir rejim propagandası yapıldığı görülür. *İhtilal yoksulluk içindeki halkın kaderini değiştirmiş, yoksul halkı zenginlerin boyundurğundan kurtarmıştır*. Otuzlu yılların sonuna doğru millî değerleri öne çıkaran yazar ve aydınlar Stalin yönetimince yok edilir. Aynı yıllarda tiyatro okulları açılarak rejim propagandası yapan oyunlar sergilenir.

2. Dünya Savaşından Sibirya Türk toplulukları da etkilenir. Hemen her aileden savaşa giden olmuştur ve gidenlerin çoğu dönmemiştir. Savaşa giden yazarlar da vardır. Savaş sonrası edebî eserlerde askerlerin kahramanlıklarının sıklıkla işlendiği görülür.

Stalin'in 1953 yılında ölümünden sonra Sovyetler Birliğinde nispi bir rahatlama görülür. Edebiyatta işlenen konular zenginleşir. Eserlerde rejime aykırı olmayan millî değerlere yer verilir. Yabancılardan, özellikle Rus klasiklerinden yerel yazı dillerine çeviriler yapılır.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, önce yasak olan bütün alanlar yazarlar için bir cazibe alanı oluşturur. Sovyetler rejimine yapılan övgüler yergiye dönüşür. Yok edilmeye çalışılan millî değerler su yüzüne çıkmaya başlar. Yeniden canlanan bu değerler içerisinde en önemlisi halkın yok edilmeye çalışılan millî ve dinî inançlarıdır.

Modern Tuva Edebiyatı

Tuva Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içerisinde; Güneyinde Moğolistan, Kuzeybatısında Hakas Cumhuriyeti, Doğusunda Buryat Cumhuriyeti ve Batısında Altay Cumhuriyetiyle sınırlıdır. 170.500 km² toprağı bulunan ülkenin nüfusu yaklaşık 310 bin kişidir. Budist Şamanist inanca sahip Tuva Türkleri bu yönleriyle diğer Türk topluluklarından ayrılırlar. Tuva Türkçesinde, uzun asırlardır komşu olmanın bir sonucu olarak, Moğolcanın yoğun etkisi görülür. Tuvalılar kendi ülkelerinde yaklaşık % 75 oranında bir çoğunluğa sahiptirler. Bu durum onların kendi dillerini ve kültürlerini yaşatabilmeleri açısından önemlidir.

Çağdaş Tuva alfabesi 1930 yılında Latin kökenli yapılmış, bu alfabe 1941 yılında Kiril kökenli Tuva alfabesiyle değiştirilmiştir.

Zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahip Tuva Türklerinin Çağdaş yazılı edebiyatı ancak 1930'lu yıllarda başlamıştır. 1930-1945 yılları çeşitli kaynaklarda Tuva edebiyatının başlangıç devresi olarak alınır.

İlk hikâye *Sambukaynın Çugaazı* (Sambukay'ın Sözü) 1930-1931 yıllarında *Şın* (Gerçek) gazetesinde yayımlanır. 1930'lu yıllarda yazılan edebî ürünler daha çok gazetelerde neşredilir. 1937 ve 1939 yıllarında çeşitli yazarların hikâyelerini içine alan antolojiler yayımlanır. 1944 yılına kadar yarı bağımsız olan Tuva'da, otuzlu yılların başından itibaren Sovyetler yanlısı kişiler iktidara gelmiş ve edebî eserlerde yoğun olarak *sosyalizmin erdemleri*, *halkların kardeşliği*, *halkın gelecekteki mutlu hayatı* temaları işlenmiştir.

Kırklı yılların başında S. Toka'nın *Arattın Sözü* (İşçi Sözü) romanının ilk cildi yayımlanmıştır. Eser daha sonra çıkan iki ciltle birlikte üçleme olmuştur ve Tuvacadan başka dillere de çevrilmiştir.

1942 yılında yapılan yazarlar toplantısında Yazarlar Birliği kurulması kararı alınır.

1946 yılında çıkmaya başlayan edebiyat dergisi *Ulug-Hem* (Yenisey) yayın hayatını günümüzde de sürdürmektedir. Tuvali şair ve yazarların edebî eserleri çoğunlukla bu dergide yayımlandıktan sonra müstakil eser olmaktadır.

1945-1970 yılları Tuva edebiyatının ikinci devresi sayılabilir. Bu dönemde nesir türünde kısa ve uzun hikâye türlerinin geliştiği görülür. Stefan Sarıg-ool, Sergey Pürbü, Yuri Künzegeş dönemin belli başlı şair ve yazarlarıdır.

1970-1990'lı yıllar Tuva Edebiyatının üçüncü devresidir. Bu dönemde tanınmış dünya klasiklerinden Tuvacaya tercüme yapılmış, roman türünde eser verenler çoğalmıştır. Kızıl Enik Kudajı dört ciltlik *Uygu Çok Ulug-Hem* (Uykusuz Yenisey), V. Seren-ool *Inakşıl* (Aşk), Stefan Sarıg-ool iki ciltlik *Angır Ooldun Toojuzu* (Angıroğul'un Hikâyesi) adlı romanları yayımlarlar.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, her alanda olduğu gibi, edebiyat alanında da öze dönüş hareketleri görülür. Suçsuz yere idama mahkûm olanların hayatlarıyla ilgili ayrıntılar hafızalarda canlanarak tarihin tozlu sayfalarından gün yüzüne çıkar. Edebî eserlerde gelenekler, inançlar yoğun olarak işlenmeye başlanır. Budizm ve Kamlık inancıyla ilgili öğretiler eserler aracılığıyla yeniden canlandırılmaya çalışılır.

Tuvalı yazarların eserlerinde yurt sevgisi, avcılık, tabiatın zor şartlarında uyum içinde yaşama gibi temalar, devrin ideolojisine aykırı olmayacak tarzda sıklıkla işlenir. Başlangıç dönemi eserlerinde Şamanların ve Budist Lamaların sahtekârlıkları işlenirken, Sovyetlerin çökmesinden sonra, Şamanların ve Lamaların rejim tarafından nasıl yok edildikleri anlatılır.

Modern Hakas Edebiyatı

Hakas Cumhuriyeti; Güneyinde Tuva Cumhuriyeti, Kuzeyinde Krasnoyarsk Oblastı, Güneybatısında Altay Cumhuriyeti ile sınırlıdır. 62 bin km² toprağı bulunan Hakasya'da yaklaşık 65 bin Hakas Türkü yaşamaktadır. Bu Hakas Cumhuriyetinde Hakasların % 11 gibi bir azınlık olduğunu göstermektedir. Günümüz Hakasları Hristiyan inancına sahip olmakla beraber Şamanist inanç etkileri de görülür.

Hakas Cumhuriyetinde yaşayanlara Hakas adının verilmesi Bolşevik ihtilalinden sonra olmuştur. Günümüzde Hakaslar kendilerini "Tadar" olarak adlandırır. Adları ne olursa olsun günümüz Hakas Türkleri eski Yenisey Kırgızlarının torunlarıdır.

1920'li yıllarda bir müddet Kiril kökenli alfabe kullanan Hakas Türkleri 1929-1939 yılları arasında Latin temelli alfabe kullanmış, 1939'dan sonra yeniden Kiril kökenli alfabeye geçilmiştir.

Kırgızlar gibi Hakaslar da çok zengin sözlü bir edebiyata sahipti. *Alıptıh Nımah* olarak adlandırılan kahramanlık destanları *Haycı* denen destan anlatıcıları tarafından geceler boyu söylenip, anlatılırdı. Günümüzde sözlü anlatma geleneğı tamamiyle kaybolduğı gibi Hakas Türkçesi de yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Çağdaş Hakas edebiyatı 1920'li yılların sonunda alfabe yapımından sonra başlamıştır.

Hakasya'da 1927 yılından itibaren *Hızıl Aal* (Kızıl Köy) adlı gazete çıkar. Edebî eserler öncelikle bu gazetede neşredilir.

Hakasların ilk çağdaş yazarı şeklini gelenekten, muhtevasını devrin siyasal gelişmelerinden alan eserler yazar Aleksandr M. Topanov'dur. 1928 yılında Moskova'da bastırduğı *Ir Piçii* (Türkü Kitabı), *Hattar Utii* (Kadınların Zaferi) adlı kitaplar ilk çağdaş Hakas eserleridir denebilir. A. Topanov 1931 yılında Hakas Millî Tiyatrosunu kurar, yazduğı oyunları yöneterek Hakas tiyatrosunun gelişimine büyük katkı yapar. Vasily A. Kobyakov'un *Aydo* adlı uzun hikâyesi 1934 yılında müstakil eser olarak basılır. Eserde bir çocuğun gözünden Ekim devriminin yapıışı, Beyazların mağlubiyeti ve halkın devrimi coşkuyla karşılaşması anlatılır. Aynı devirde yazılan pek çok edebî eserde aynı tema işlenir.

II. Dünya Savaşıyla birlikte edebî eserlere yeni bir tema girer. Hakasya'da hemen her aileden savaşa gidenler olmuştur ve gidenlerin çoğı dönmemiştir. Dönenlerin, dönmeyenlerin, kahramanlık hikâyeleri edebî eserlere sıklıkla yansır.

1944 yılında açılan *Dil, Edebiyat ve Tarih Bilim Enstitüsünün* başkanlığına getirilen İ. Domojakov yazar ve şairlerin yetişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Modern yazılı edebiyatın kuruluşuyla birlikte edebî türler de gelişmeye başlar. Gelenekten faydalanan şiir en hızlı gelişen tür olur. Gazete ve dergilerde yayımlanma şansı bulan küçük hikâye ve uzun hikâye türleri de kısa zamanda yaygınlaşır. Tiyatronun kurulması, yazılan oyunların sahnelenmesi şansını doğurduğundan oyun yazarlığı da zaman içinde gelişir. Hakas edebiyatının ilk romanı *İrahlı Aalda* (Uzaktaki Köyde) 1960 yılında basılmıştır. Nikolay G. Domojakov'un bu romanı Hakasça dışındaki dillere de çevrilmiştir ve Hakas edebiyatının en tanınmış eseridir.

İkinci kuşak sayabileceğimiz Hakas yazarları İhtilal yıllarında doğmuş ve eserlerini otuzlu yılların sonunda vermeye başlamıştır. Bunlar içerisinde roman yazarı N. G. Domojakov (1916-1976), oyun yazarı Mihail E. Kilçiçekov (1919-1990), şair İ. G. Kotyuşev (1919-1979) en tanınmış Hakas yazar ve şairleridir.

1990'lı yıllardan itibaren Hakas edebî ürünlerinde öze dönüş, unutulmuş kültürel değerlerin diriltilmesi temaları sıklıkla işlenmektedir. Fakat son yıllarda maddi yetersizlik nedeniyle edebî eserler basılamamaktadır.

Modern Altay Edebiyatı

Rusya Federasyonu içinde 93 bin km² toprağı bulunan Altay Cumhuriyetinde yaklaşık 65 bin Altay Türkü yaşamaktadır.

Altay Türkçesinin ilk yazı dili bölgeye gelen misyonerler tarafından Teleüt ağzı esas alınarak oluşturulmuştur. 1920'li yıllarda Kiril kökenli alfabe kullanan Altaylar 1930'lu yıllarda diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Latin kökenli alfabeğe geçmiş, 1940'lı yıllarda yeniden Kiril kökenli alfabeğe dönmüştür.

Bolşevik ihtilaline kadar, diğer Sibiry Türk topluluklarında olduğu gibi, Altaylar da zengin bir sözlü edebî geleneğe sahipti. Bu sözlü edebî ürünler arasında; destan, masal, efsane, türkü türleri başta geliyordu.

1817-1901 yıllarında yaşayan M. V. Çevalkov çağdaş Altay edebiyatının ilk yazarı sayılır. 19. asırda derleme ve misyonerlik faaliyetleri için Altay'a gelen yabancılara yardım eden Çevalkov, *Çöbölköptün Cürümü* (Çevalkov'un Hayatı) adlı çalışmasını Radloff'a verir. Çevalkov daha sonra yazdığı şiirlerle Altaylar arasında tanınır.

1 Haziran 1922 tarihinde Dağlık Altay Muhtar Vilayeti ilan edildi. Altay'da 1925 yılından itibaren *Kızıl Oyrot* adlı gazete çıkmaya başladı. Şair ve yazarlar edebî eserlerini bu gazetede yayımlıyordu.

"N. M. Kindikova Altay Edebiyatını;

1. Bolşevik İhtilali Öncesi Altay Edebiyatı

2. 1930-1940'lı Yıllardaki Altay Edebiyatı

3. 1950-1960'lı Yıllardaki Altay Edebiyatı

4. 1970-1990'lı yıllardaki Altay Edebiyatı şeklinde tasnif etmektedir (Dilek, 1998: 462)".

Modern Altay Edebiyatının en önemli temsilcileri M. V. Mundus-Edokov (1879-1942), Pavel Küçiyak (1897-1943) ve Pavel A. Çagat-Stroev'dir. Mundus-Edokov, ders kitapları yazar, tercüme yapar. Oyun ve nesir kitapları neşreder. Çağdaş Altay Edebiyatının en önemli temsilcisi P. Küçiyak, edebî türlerin hemen hepsinde eserler verir. 1932 yılında yazdığı *Cenijü* (Mücadele) adlı oyunda kendisi de rol alır. P. A. Çagat-Stroev *Oygor Baatır* adlı manzumesiyle tanınmıştır. Eser Lenin hakkındadır.

"1922 yılından itibaren Altay basın hayatında önemli görevler üstlenmiş, bugün de çıkmakta olan *Altaydın Çolmonu* (Altayın Çolpanı) gazetesıyla *El Altay* adlı dergi hem edebiyat hem de folklor yazılarına yer verir (Dilek, 1988: 462)."

Modern Sağa (Yakut) Edebiyatı

Rusya Federasyonu içerisinde Saha Cumhuriyeti 3.100.000 km² yüzölçümü ile bütün Rusya Federasyonunun topraklarının beşte birini oluşturmaktadır. Fakat bu kadar geniş topraklar üzerinde bir milyonun altında bir nüfus yaşamaktadır. Bunlardan yaklaşık 450 binini Saha Türkleri oluşturur. Bu Yakutistan'da hayat şartlarının ne kadar çetin olduğunu göstermektedir.

Tarihi kaynaklar bugünkü Sahaların 13-14. asırlarda güneyden bugünkü yurtlarına göçtüklerini belirtmektedir. Saha Türkleri çok zengin bir sözlü edebî geleneğe sahip idi. Bu gelenek içinde *Olonho* olarak adlandırılan kahramanlık destanları en önemli yeri alıyordu.

Ruslar 1632 tarihinde Yakutistan topraklarını işgal ettiler. O tarihten itibaren Hristiyanlaştırma çabaları başladı. Böhtlink, 1851 yılında Yakut Gramerini yazarken Rus Kirilinden uyarılma bir alfabe kullandı. Daha sonra Eduard Pekarskiy ve Wilhelm Radloff bu alfabeği kullanmaya devam ettiler. Semen A. Novgorodov tarafından hazırlanan yeni

alfabe 1922 yılında kabul edildi. 1929 yılında Latin kökenli alfabeyle geçen Sahalar, 1938 yılında yeniden Kiril kökenli alfabeyle döndüler.

Çağdaş Saha Edebiyatının tasnifi şu şekilde yapılmaktadır:

- “1. Saha edebiyatının kaynakları: Folklor
2. Saha yazılı edebiyatının doğuşu
3. 20’li yıllarda Saha Sovyet edebiyatı
4. 30’lu yıllarda Saha Sovyet edebiyatı
5. II. Dünya Savaşı sırasında Saha edebiyatı
6. Savaştan sonraki on yılda Saha edebiyatı
7. Çağdaş dönemde Saha edebiyatı (Kazımoğlu, 1997: 27)”.

“Bazı araştırmacılara göre Sahaların ilk yazılı eseri Afanasya Yakovleviç Uvaroskay (1800-1862) tarafından 1848 yılında kaleme alınan *Ahtular* (Hatıralar) isimli eserdir. Fakat Sahalar ilk klasik yazarları olarak Alaksey E. Kulakovskiy (1877-1926), Anempodist İ. Sofranov (1886-1935), Nikolay D. Neustroev (1894-1926)’i edebiyat tarihi ve antolojilerine almışlardır ve Kulakovskiy’in 1900 yılında kaleme aldığı *Bayanay Algıha* (Bayanay’ın Duası) adlı şiirini ilk edebî eser sayarlar (Kirişcioğlu, 1998: 502).”

Ploton A. Oyunskiy, çağdaş Saha Edebiyatının kurucusu sayılır. Oyunskiy, Bolşevik devriminin sıkı bir destekleyicisi olmuş, edebiyatın her türünde eserler vermiştir. Hayatı boyunca rejime hizmet eden Oyunskiy 1938 yılında tutuklanır ve 1939 yılında cezaevinde ölür.

II. Dünya Savaşı yıllarında Saha şair ve yazarlarından bazıları doğrudan savaşa katılmış, bazıları cephe gerisinden destek vermiştir. Tabii olarak savaş sonrasında edebî eserlere kahramanlık, emperyalistlerle mücadele temalara yansımıştır.

1957 yılında Moskova’da Yakut kültürü ve edebiyatı hakkında toplantı yapılır. 1960-1970’li yıllarda Saha Edebiyatında üçüncü kuşak eserlerini verir. Bu dönemde nesir yükseliş halindedir. N. Yakutskiy *Toprak*, S. Danilov *Hala Kalp Çarpıyor*, P. İvanov *Mutluluk Senin Elinde* adlı romanları yazarlar.

Sovyetler Birliği’nin yıkılışından sonra eserlerde Saha kültürüne daha çok yönelme görülmektedir.

Özet

I- Başkurt Edebiyatı: Başkurt yazılı edebiyatı, XIX. yüzyıl sonlarına kadar İdil-Ural bölgesindeki Kıpçak-Türkistan edebî gelenekleri çerçevesinde Tatar-Başkurt, kısmen de batı bölgelerinde yaşayan Kazakların edebiyatıyla birlikte ortak bir kültürel devrenin içindedir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, bölgede “Türkî til” olarak adlandırılan Tatar, Başkurt ağızlarıyla Osmanlıca ve Çağatayca'nın bir karışımı olarak ortaya çıkan “kitap dili” kullanılır. Modern edebiyata Tatarlar öncülük etse de Başkurtlardan bazı temsilciler de bu edebiyata katkıda bulunur. 1920'li yıllara kadar bu ortak edebiyat (Tatar-Başkurt edebiyatı) devam eder. Ebilmenih Kargalı, M. Akmolla, Ş. Zeki, Geli [Ali] Sokoroy [Tatarlar arasında Gali Çokriy], [Rızaeddin Fahreddin gibi şahsiyetler, etnik mensubiyetlerine bakılmaksızın her iki Türk boyunu da temsil ederler.

XIX. yüzyılda en önemli temsilciler arasında E. Kargalı, Hüsniyar, Ş. Zeki, Geli [Ali] Sokoroy, M. Akmolla, Möhemmedselim Ömütbayev sayılabilir.

Başkurt ağızlarına dayanan yazılı edebiyat, 1920'li yıllardan sonra Sovyet döneminde gelişmeye ve Tatar edebiyatından tamamıyla ayrılmaya başlar. Yine de Mecit Gafuri, Şeyhzade Babıç gibi ortak şahsiyetler bu dönemde de vardır. Bu dönemde Seygi Kudaş, Nazar Nejmi, Mostay Kerim özellikle öne çıkar.

II- Karaçay-Malkar Edebiyatı: Karaçay-Malkar Türkleri Rusya Federasyonunda Karaçay-Çerkes ve Kabardin-Balkar adlı iki farklı özerk cumhuriyette yaşamaktadırlar. Zengin folklor ve halk edebiyatı ile bilinirler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kâzım Meçi ile yazılı edebiyat başlar. Sovyet dönemine kadar yetişen edebî şahsiyetler arasında İslam Kırımşavhal, İsmail Akbay, Safar-Aliy Orusbıy, Misost Abay sayılabilir. Bu dönemde matbaalar kurulur, yazılı edebiyat bir hayli gelişir, gazete dergiler yayımlanır. Said Otar, Said Şahmırza, Bert Gurtu, İssa Karaköt, Kerim Otar gibi şairler, yazarlar ve bu dönemin en büyük şairi olarak kabul edilen Kaysın Kuliy yetişir.

İlk tiyatro eserlerini Şaharbiy Ebze yazdı, Ramazan Gela onu izledi. İlk hikâyeler ise Bert Gurtu'nun kaleminden çıktı, Ahmadiya Ullubaş da aynı yola devam etti. İlk roman olan üç ciltlik Kara Kübür'ü Hasan Appa 1930'lu yıllarda yazdı. Siyasi sebeplerle bu eser tam olarak yayımlanamadı ve yazarı idam edildi.

1943-1944'te diğer Türk Müslüman halkları gibi Karaçay-Malkarlar da Kazakistan'a, Orta Asya'ya sürüldü. II. Dünya Savaşı ve sürgün Karaçay-Malkarların kültüründe derin izler bıraktı ve onların gelişmeye başlayan edebiyatlarına büyük darbe vurdu. 1957'de affedilerek geri döndüler. 1960-1970'li yıllarda Stalin dönemine göre daha yumuşak ama yine de baskısı devam eden ideolojik ortamda edebiyatlarını geliştirmeye devam

ettiler. 1980'li yıllarda Sovyetler Birliği'ndeki siyasi ortamın gevşemesiyle birlikte tarihî konuları, milli âdet ve gelenekleri işleyen eserler yazılmaya, edebiyat serbest bir ortamda ilerlemeye başladı. 1990'lı yıllarda Çarlık döneminde Türkiye'ye göç eden Karaçay-Malkarlarla ilişkiler kuruldu. Millî meseleleri işlemekte Abdullah Begiy ve Bilal Laypan öne çıktılar.

III- Çuvaş Edebiyatı: Çuvaşlar, İdil (Volga) boylarında yaşayan ve eski Bulgar Türklerinin devamı olan, bir kısmı halen eski Çuvaş inançlarını devam ettiren Hristiyan bir Türk halkıdır. XIX. yüzyıldan itibaren bazı Rus âlimleri Çuvaş dili ve folklorunu incelemiş, bazı metinleri de yayımlamışlardır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Hristiyanlaştırma hareketlerinin bir sonucu olarak Çuvaş yazı dili oluşmaya başlar. İlk edebî metin örnekleri XIX. yüzyılın ortalarından itibaren görülür; M. İ. Federov ve İ. N. Yurkin ilk Çuvaş yazarları olarak ortaya çıkarlar.

Simbir Çuvaş Öğretmen Okulu'ndan yetişen gençler XX. yüzyılın başlarından itibaren Konstantin İvanov gibi yazarların da içinde bulunduğu bir edebî ekol oluşturur, Rus edebiyatından da çeviriler yaparak Çuvaş edebiyatını çok yönlü geliştirmeye başlarlar. K. İvanov'un yazdığı Narspi manzumesi bu edebiyatın ilk büyük eserleri arasında yer alır.

1905'te çıkmaya başlayan *Hıpar* adlı Çuvaş gazetesi, birçok şair ve yazarın eserlerini yayımlayarak, edebiyatçı bir kuşağın yetişmesinde önemli rol oynar. Bu gazete bazı dönemlerde kapatılsa da günümüze kadar yayını sürdürür

1917 ihtilalinden sonra gazete ve dergiler yayımlanır, Çuvaş edebiyatı gelişir, tiyatro faaliyetleri başlar ve G. Talmırza, M. F. Akimov-Aruy, G. Talmırza, İ. Maksimov-Koşkinskiy, P. Osipov, S. Humma gibi oyun yazarları yetişir.

Modern şiirin temelini M. Şespil atar, Huzangay, V. Mitta gibi şairler yetişir. 1950-1960'lı yıllarda F. Uyar'ın *Tanata*, M. İlbek'in *Hura Şıkrı*, S. Aslan'ın *Ahrat* adlı Çuvaşların tarihîni ele alan romanlar yazılır.

Sovyet rejiminin yıkılışından sonraki özgürlük ortamı, edebiyatta da yenileşmeye sebep olmuş fakat, süreli yayınlar ve edebî eserlerin basılmasında, tiyatro alanında ekonomik zorluklar da ortaya çıkmıştır.

IV- Kuzeydoğu Türk Lehçeleri Edebiyatları (Sibirya Türk Edebiyatları):

Günümüzde Sibirya'nın Kuzeyinde ve Güneyinde, Rusya Federasyonu içerisinde halkı Türk soylu olan dört cumhuriyet bulunmaktadır. Bunlardan Saha (Yakut) Cumhuriyeti Kuzey ve orta Sibirya'da, Tuva, Altay ve Hakas Cumhuriyetleri de Güney Sibirya'dadır.

Bu bölgelerde arazi geniş, nüfus yoğunluğu ise düşüktür. İnsanlar tabiatla baş başadır. Bu durumu sözlü edebiyatı etkilemiş, zengin bir sözlü geleneğin oluşmasını sağlamıştır.

XIX. yüzyıldan itibaren Rus araştırmacılar bu bölgelerde folklor ve sözlü edebiyat ürünlerini ve dil malzemesini derleyerek yayımlamışlardır. Bunlar arasında mükemmel bir Yakut Dili Sözlüğü hazırlayan E. Pekarski'nin çalışmaları önde gelir. Hakas ve Tuva folkloruyla ilgili malzemeler daha çok M. A. Kastren, N. F. Katanof ve W. Radloff tarafından derlenmiştir.

1917 Ekim Devrimi'nden önce bölgedeki Türk halkları kavim adlarıyla biliniyorlardı. Sovyet döneminde Ruslar, buradaki halkları Tuva, Altay, Hakas ve Saha (Yakut) olmak üzere dört büyük gurupta toplayarak onlara "ulus" kimliği kazandırdılar. Bu halklar arasındaki yazılı modern edebiyat 1930'lu yıllardan sonra ortaya çıkmaya başladı.

1- Modern Tuva Edebiyatı: 1930-1940'lı yıllar bu edebiyatın başlangıç devresi olarak bilinir ve ilk edebî eserler gazetelerde yayımlanır. 1944 yılına kadar yarı bağımsız olan Tuva'da, otuzlu yılların başından itibaren Sovyetler yanlısı kişiler iktidara gelmiş ve edebî eserlerde yoğun olarak *sosyalizmin erdemleri, halkların kardeşliği, halkın gelecekteki mutlu hayatı* temaları işlenmiştir.

1946'dan beri yayımlanan edebiyat dergisi *Ulug-Hem* (Yeni-sey) yayın hayatını günümüzde de sürdürmektedir. Tuvalı şair ve yazarların edebî eserleri ilk olarak çoğunlukla bu dergide yayımlanmaktadır.

1945-1970 yılları Tuva edebiyatının ikinci devresi sayılabilir. Bu dönemde nesir türünde kısa ve uzun hikâye türlerinin geliştiği görülür. 1970-1990'lı yıllar Tuva edebiyatının üçüncü devresidir. Bu dönemde birçok çeviri yapılmış roman türünde eserler çoğalmıştır. Kızıl Enik Kudajı, *Uygu Çok Ulug-Hem* (Uykusuz Yenisey), V. Seren-ool *Inakşıl* (Aşk), Stefan Sarigool, *Angır Ooldun Toojuzu* (Angiroğul'un Hikâyesi) adlı romanları yayımlarlar.

Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, her alanda olduğu gibi, edebiyat alanında da öze dönüş hareketleri görülür. Suçsuz yere idama mahkûm olanların hayatlarıyla ilgili ayrıntılar hafızalarda canlanarak tarihin tozlu sayfalarından gün yüzüne çıkar. Edebî eserlerde gelenekler, inançlar yoğun olarak işlenmeye başlanır. Budizm ve Kamlık inancıyla ilgili öğretiler eserler aracılığıyla yeniden canlandırılmaya çalışılır.

2- Modern Hakas Edebiyatı: Hakas Cumhuriyetinde yaşayanlara Hakas adının verilmesi Bolşevik ihtilalinden sonradır. Günümüzde Hakaslar kendilerini "Tadar" olarak adlandırır. Adları ne olursa olsun günümüz Hakas Türkleri eski Yenisey Kırgızlarının torunlarıdır. Kırgızlar gibi Hakaslar da çok zengin sözlü bir edebiyata sahiptir. *Alıptıh Nımah* olarak adlandırılan kahramanlık destanları *Haycı* denen destan anlatıcıları tarafından geceler boyu söylenip, anlatılırdı. Günümüzde sözlü anlatma geleneği tamamıyla kaybolduğu gibi Hakas Türkçesi de yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Çağdaş Hakas edebiyatı 1920'li yılların sonunda alfabe yapı-

mından sonra başlamıştır. Hakasya'da 1927 yılından itibaren *Hızıl Aal* (Kızıl Köy) adlı gazete çıkar. Edebî eserler öncelikle bu gazetede neşredilir.

Hakasların ilk çağdaş yazarı Aleksandr M. Topanov'un 1928'de basılan *Ir Piçi* (Türkü Kitabı) ile *Hattar Utii* (Kadınlar Zaferi) adlı eserleri, modern edebiyatın önemli ilk kazanımları arasındadır. Tapanov aynı zamanda 1931 yılında Çuvaş milli tiyatrosunun kurası, oyunlar yazar.

Hakas edebiyatının ilk romanı İ. Domajakov'un *İrahlı Aalda* (Uzaktaki Köyde) 1960'ta basılır. Oyun yazarı Mihail E. Kılçıkçev, şair İ. G. Kotyuşev en tanınmış Hakas yazar ve şairleridir. 1990'lı yıllardan itibaren Hakas edebî ürünlerinde öze dönüş, unutulmuş kültürel değerlerin diriltilmesi temaları sıklıkla işlenmektedir. Fakat son yıllarda maddi yetersizlik nedeniyle edebî eserler basılamamaktadır.

3- Modern Altay Edebiyatı:

Altay Türkçesinin ilk yazı dili, bölgeye gelen misyonerler tarafından Teleüt ağzı esas alınarak oluşturulmuştur.

Modern Altay Edebiyatının en önemli temsilcileri M. V. Mundus-Edokov, Pavel Küçiyak, ve Pavel A. Çagat-Stroev'dir. Mundus-Edokov, ders kitapları, oyunlar yazar, tercümelemler yapar. P. Küçiyak, edebî türlerin hemen hepsinde eserler verir. P. A. Çagat-Stroev *Oygor Baatır* adlı Lenin hakkındaki manzumesiyle tanınmıştır.

1922 yılından itibaren yayımlanan *Altayın Çolmonu* (Altayın Çolpanı) gazetesıyla *El Altay* adlı dergi, hem edebiyat hem de folklor yazılarına yer verir.

4- Modern Saha (Yakut) Edebiyatı: Saha Cumhuriyeti bütün Rusya Federasyonunun topraklarının beşte birini oluşturmaktadır. Fakat bu kadar geniş topraklar üzerinde yaşayan bir milyonun altındaki nüfusun yaklaşık 450 binini Saha Türkleri oluşturur.

Çok zengin sözlü edebî geleneği olan Sahaların *Olonho* olarak adlandırılan kahramanlık destanları meşhurdur. Yazılı edebiyat XIX. yüzyıl sonlarında Kiril alfabesi kullanılarak başlar.

Bazı araştırmacılar bu edebiyatın ilk yazılı eseri olarak A. Y. Uvaroskay'ın 1848'de yazdığı *Ahtıllar* (Hatıralar)'ı gösterebilir. Sahalar, ilk klasik yazarları olarak Alaksey E. Kulakovskiy, Anempodist İ. Sofranov, Nikolay D. Neustroev'i edebiyat tarihi ve antolojilerine almışlar ve Kulakovskiy'in 1900 yılında kaleme aldığı *Bayanay Algha* (Bayanay'ın Duası) adlı şiirini de ilk edebî eser olarak kabul etmişlerdir.

Ploton A. Oyunskiy, çağdaş Saha Edebiyatının kurucusu sayılır. 1960-1970'li yıllarda Saha Edebiyatında üçüncü kuşak eserlerini verir. Bu dönemde nesir yükseliş halindedir. N. Yakutskiy *Toprak*, S. Danilov *Hala Kalp Çarpıyor*, P. İvanov *Mutluluk Senin Elinde* adlı romanları yazarlar.

Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra edebî eserlerde Saha kültürüne daha çok yönelme görülmektedir.

Kendimizi Sınavalım

1. Başkurt edebiyatının XIX. yüzyıl öncesine ait edebî eserleri, dönemin hangi Türk edebiyatı geleneğine bağlıdır ve onun içindedir?
 - a. Çağatay
 - b. Oğuz
 - c. Kıpçak
 - d. Karluk
 - e. Bulgar
2. Ğeli Sokoroy'un "usul-i cedit" anlayışla medreselerdeki skolastik zihniyeti eleştirdiği eserinin adı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Fusul-i erbaga
 - b. Sabakka Töşkenemde
 - c. Medh-i Kazan
 - d. Şem ez-ziya
 - e. Dörré Ğeli
3. "Ona göre, Avrupadaki bilim faaliyetlerini Müslümanlar arasında yaymak gereklidir. Bunun en kolay ve mantıklı yolu, çocuklara kendi anadillerinde bu eğitimi vermek olduğunu söylemektir. Avrupa'nın pek çok bilimde Doğu kaynaklarına başvurup bunları tercüme ettiği gibi, Avrupadaki bilimsel eserlerin de Doğu dillerine tercüme edilmesi gerektiğini söylemektedir. Onun görüşleri ile Gaspralı İsmail Bey'in görüşleri arasındaki paralellik vardır." Yukarıda sözü edilen Başkurt aydın ve yazarı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Möhemmetsemelim Ömötbayev
 - b. Ğeli Sokoroy
 - c. M. Ak Mulula
 - d. Ş. Zeki
 - e. Hüsniyar
4. Nazar Nejmi'nin, en çok eser verdiği edebî tür aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Roman
 - b. Hikâye
 - c. Piyes
 - d. Şiir
 - e. Deneme
5. Aşağıdakilerden hangisi, yazılı Karaçay-Malkar edebiyatının temelini atan yazarlardan biri **değildir**?
 - a. İsmail Akbay
 - b. İslam Kırımşavhal
 - c. Kazım Meçi
 - d. Kaysın Kuli
 - e. Umar Aliy
6. Karaçay-Malkar edebiyatında ilk tiyatro eserlerini aşağıdaki yazarlardan hangisi yazmıştır?
 - a. Bert Gurtu
 - b. Kaysın Kuli
 - c. Kerim Otar
 - d. İssa Karaköt
 - e. Şaharbiy Ezbe
7. 1990'lı yıllardan sonra Karaçay-Malkar edebiyatında Sovyet dönemi baskılarını anlatan eserleriyle tanınan **iki yazar** aşağıdakilerden hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. Abdullah Begiy-Bilal Laypan
 - b. Bert Gurtu-Asker Dodu
 - c. Azamat Süyünç-İsmail Tohçuk
 - d. Alim Töppe-Zeytun Tolgur
 - e. Bilal Laypan-Alimbek Bayramkul
8. Çuvaş edebiyatının ilk iki büyük temsilcisi, aşağıdakilerin hangisinde birlikte ve doğru olarak verilmiştir?
 - a. T. S. Semenov-N. İ. Polorussov
 - b. M. İ. Federov- İ. N. Yurkin
 - c. N. Kuzmin- N. F. Akimov
 - d. Y. Turhan- T. Krillov
 - e. İ. N. Yurkin- N. Kuzmin
9. Günümüz Sibirya Türk Edebiyatları ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?
 - a. Alfabe çalışmaları 1920'li yıllarda yapılmıştır.
 - b. Günümüzde sözlü halk edebiyatı geleneği yaygın şekilde devam etmektedir.
 - c. Sovyetlerin çöküşünden sonra edebî eserlerde millî kültüre daha çok yer verilir.
 - d. II. Dünya Savaşı'ndan bütün Sibirya Türk toplulukları etkilenmiştir.
 - e. Günümüz şair ve yazarları daha özgür olarak eserlerini yazabilmektedirler.
10. Sovyetler Birliği'nin yıkılışından sonra Tuva Edebiyatında öne çıkan tema aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Tuva inanç ve gelenekleri
 - b. Çağdaş Tuva hayatı
 - c. II. Dünya savaşı yılları
 - d. Sovyetler zamanında yapılan devrimler
 - e. Gelecek endişesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise “Başkurt Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
2. b Yanıtınız yanlış ise “Başkurt Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
3. a Yanıtınız yanlış ise “Başkurt Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
4. c Yanıtınız yanlış ise “Başkurt Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
5. d Yanıtınız yanlış ise “Karaçay-Malkar Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
6. e Yanıtınız yanlış ise “Karaçay-Malkar Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Karaçay-Malkar Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
8. b Yanıtınız yanlış ise “Çuvaş Edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz.
9. b Yanıtınız yanlış ise “Kuzeydoğu Türk lehçeleri Edebiyatları” bölümünü yeniden okuyunuz
10. a Yanıtınız yanlış ise “Tuva edebiyatı” bölümünü yeniden okuyunuz

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

İlgili ünite de 1920’li yıllara kadar Başkurt edebiyatının Kıpçak, Türkistan edebiyatları çerçevesinde devam ettiği açıklanmaktadır. Türkistan’ın etkisiyle “Türkî til” denilen yazı dilinin Çağatay Türkçesine yaklaştığı, Türkistan’daki tarihatlerin İdil-Ural bölgesinde de etkili oldukları ve tasavvuf edebiyatının Tatar, Başkurt edebiyatlarını hatta Kırım Tatarlarını ve batıda yaşayan Kazakları da içine alacak derecede geniş bir sahada etkili olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu konuda Z. V. Togan’ın *Bugünkü Türkîli (Türkistan) ve yakın tarihi* (İstanbul, 1942-47) adlı eserinde yeterli bilgi bulabilirsiniz. Sovyet döneminde Tatar, Başkurt edebiyatları birbirinden farklılaşmıştır. Daha önceleri ortak bir edebiyata sahip idiler.

Sıra Sizde 2

Başkurtça Sovyet döneminde “Tatarca”dan (daha doğrusu XIX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinin ortak yazı dili olan “Türkî til”den Sovyet döneminde uzaklaşır. Çünkü Sovyet siyaseti her Türk kavminin ayrı bir “millet” hâline gelmesini planlamıştı. Sovyet döneminde yazı dili Başkurt ağzları üzerine oluşturulur, özellikle de imla anlayışı ve alfabe farklılaştırılır.

Sıra Sizde 3

II. Dünya savaşı sonlarında sadece Karaçay-Malkarlar değil Kırım Türkleri, Çeçenler, Ahıskalılar vs. yurtlarından Türkistan’a sürülür. Rusya’nın güney bölgelerini Türklerden temizleme amacıyla yaptığı bu kitlesel sürgünler bu halkların “Almanlarla işbirliği yaptıkları” bahanesine dayandırılır. Sürgüne gönderilenlerin önemli bir kısmı yollarda telef olur, gönderildikleri yerlerde de ihtiyaçları karşılanmadığından birçok kimse hastalanır, bakımsızlıktan hayatını kaybeder. Bu hadise bütün halkların tarihinde olduğu gibi edebiyatlarında da önemli bir yer tutar. Sağ kalabilen bazı kimseler Stalin’in ölümünden sonra, affedilmelerinden cesaret alarak, hatıralarını yazar. Yine de bu dönemin edebiyata daha serbest ve geniş bir şekilde yansımaları 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonradır.

Sıra Sizde 4

Kuzeydoğu diğeri bir deyişle Sibiryadaki Türk lehçeleriyle oluşan edebiyatlar eskiden her Türk kavminin kendi adıyla anılırdı ve bu bölgelerde zengin bir halk edebiyatı vardı. Rus istilasından sonra bazı araştırmacılar derledikleri dil ve folklor malzemesini yayımlamak için Rus (Kiril) alfabesini kullandılar. Hrisityanlık propagandası için de Rus alfabesi kullanıldı. Sovyet döneminde bunlara özerklik statüsü verildikten sonra bölgedeki Türk halkları Tuva, Hakas, Altay adları altında toplanarak “milletleşme” süreçleri başlatıldı. Bunun sonucu olarak da kendi dillerinde edebiyatlar oluştu. Bu bölgelerdeki Türk halkları ve Türkiye’de daha çok Yakut olarak tanıdığımız Sahalar, Müslüman değillerdir, Budist kültürüyle yakın ilişkileri vardır. Dolayısıyla edebiyatları da bu kültür zemininde oluşmuştur.

Yararlanılan ve Başvurulabilecek Kaynaklar

- Akbayev, M.O. (1965), Karaçay poeziyanı antologiyası. Stavropol.
- Arat, Reşit Rahmeti (1953), "Türk Şivelerinin Tasnifi" *Türkiyat Mecmuası*, X, s.59-138+1.
- Arıkoğlu, Ekrem (1998), Hakas Türkleri Edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, 4. C. (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 3. Baskı, Ankara, s.483-489
- Arıkoğlu, Ekrem (1998), Tuva Türkleri Edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, 4.C. (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 3. Baskı, Ankara, s.491-500
- Aslanbek, Mahmut (1952), Karaçay ve Malkar Türklerinin faciası. Ankara.
- "Başkurt Edebiyatı I", (TEA 2004), Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2004.
- "Başkurt Edebiyatı II", (TEA 2005), Başlangıcından Günümüze Kadar Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2005.
- Başkort Dramaturgiyahı Antologiyahı-İkense Kitap, Hazırlayan: İldus Bülekov, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1984.
- Başkort Ezebiyeti Tarihi-IV. Tom, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1993.
- Bayram, Bülent (2010), Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (Alplar), *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Dilek, İbrahim - Güner Dilek, Figen, (2003), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 23 Altay Edebiyatı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara
- Dilek, İbrahim (1998), Altay Türkleri Edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, 4.C. (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 3. Baskı, Ankara, s. 451-482
- Durmuş, Oğuzhan (2009b) "Yeni Bulgar Türkçesi Döneminin Kaynakları II. Edebî Kaynaklar 1: 1769 Tarihli Altı Dize ya da İlk Çuvaş Şiiri" *Turkish Studies*, Ahmet Buran Armağanı, V. 4/8, s. 1113-1127.
- Erdal, Marcel (1993), *Die Sprache der wolgalbolgarischen Inschriften*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Ersoy, Feyzi (2010), *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Federov, G. İ. (2002), *Çıvaş Literatürü Hrestomati*, Şupaşkar.
- Fedotov, M. P. (1996), *Étimoloğičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Tom I-II, Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.
- Fedotov, M. P. (1996), *Étimoloğičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, Tom I-II, Çuvaşskiy Gosudarstvennyy İnstitut Gumanitarnih Nauk, Çeboksarı.
- Höseyinov G. - Möhemmetsemelim Ömötbayev, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1991.
- Hubiyalı, M.A. (1988), Karaçay literatürü. Çerkessk.
- Kaya, M. Yasin, *Mostay Kerim'in Şiirleri: Giriş-Metinler-Dizin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005.
- Kazımoğlu (Tağızade), Samir (1997), *Türk Topulukları Edebiyatı II*, Ecdad, Ankara, s. 23-79
- Kirişçioğlu, M. Fatih (1998), Saha (Yakut) Türkleri Edebiyatı, *Türk Dünyası El Kitabı*, 4.C. (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları), 3. Baskı, Ankara, s. 501-512
- Kratkaya Çuvaşskaya Entsiklopediya (2001), Çeboksarı (=KÇE)
- Kuliy, Kaysın (1981), *Cazganlarını üç tomly cıymdıgı-Nalçık: Elbrus*.
- Öner, Mustafa, *Başkort Türkçesi Şiirinden Örnekler: Mostay Kerim*, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 514, Ekim 1994, s. 316-322.
- Öner, Mustafa, *İdil-Ural'dan Bir Şair: Nacar Necmi*, *Türk Kültürü*, Sayı: 395, 1996, s. 171-174.
- Özşahin, M., *Seyfi Kudaş'ın Şiirleri: Giriş-Metinler-Dizin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2005.
- Öztekten, Özkan, *Şeyhzade Babiç'in Şiirleri: Giriş-Metinler-Dizin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2002.
- Rodionov, V. (2009), *Çıvaş Literatürü, 1917-1930-mış Şulsem, Çıvaş Kinege İzdatel'stvi*, Şupaşkar.
- Sozayev, B.T. (1982), *Malkar literatürü*. Nalçık: Elbrus Kitap Basma.
- Talat Tekin, Mehmet Ölmez (2003), *Türk Dilleri -Giriş-, Yıldız Dil ve Edebiyat 2*, İstanbul.
- Talat Tekin, Mehmet Ölmez (2003), *Türk Dilleri -Giriş-, Yıldız Dil ve Edebiyat 2*, İstanbul.
- Tavkul, Ufuk (1998), "Karaçay-Malkar Türkleri Edebiyatı". *Türk Dünyası El Kitabı*. Dördüncü cilt. Edebiyat (Türkiye dışı Türk edebiyatları). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

- Tavkul, Ufuk (2000), "Karaçay-Malkar halk edebiyatının temel taşı: Kâzım Meçi". Kırım Dergisi, 8 (32), Temmuz-Eylül, 38-41.
- Tekin, Talât (1987), Tuna Bulgarları ve Dilleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talât (1988), Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tolgurları, Z. H. (2000), Malkar literatura. Nalçik: Elbrus.
- Töppelanı, Alim M. (1995), Malkar adabiyat. 9 klassha derslik. Nalçik: İzdatelstvo Elbrus.
- Yılmaz, Emine (2006), Narspi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Emine (2006), Narspi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Metin - Mişsi, Yuhma (2003), Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Çuvaş Edebiyatı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Ziyinetullina, H. - Harisov, E., Başkort Ezebiyeti-IX Klass Ösön Dereslek, Ufa, Başkortostan Kitap Neşriyeti, 1966.